

Міністерство освіти і науки України
УМАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ

На правах рукопису

Кузнець Тетяна Володимирівна

УДК: 262.1(477.1) "175/192"

**ПРАВОСЛАВНЕ ДУХОВЕНСТВО КИЇВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ
– НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ВИМІРИ**

Спеціальність 07. 00. 01 – історія України

**Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора
історичних наук**

Науковий консультант:
Киридон Алла Миколаївна
доктор історичних наук, професор

Умань – 2013

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1	
ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ	
ДОСЛІДЖЕННЯ.....	11
1.1.Стан наукової розробки проблеми.....	11
1.2.Джерельна база дослідження.....	19
1.3.Теоретико-методологічні засади.....	24
РОЗДІЛ 2	
ФОРМУВАННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНО-АДМІНІСТРАТИВНОЇ	
СТРУКТУРИ КИЇВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ ТА МІСЦЕ В НІЙ	
ПРАВОСЛАВНОГО СІЛЬСЬКОГО ДУХОВЕНСТВА.....	
33	
2.1.Загальна характеристика структури Київської єпархії.....	33
2.2.Місце православного сільського духовенства в структурі	
Київської митрополії.....	74
РОЗДІЛ 3	
СІЛЬСЬКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ДУХОВЕНСТВО В СОЦІАЛЬНІЙ	
СТРУКТУРІ: ЕВОЛЮЦІЯ В РІЧИЩІ САМОДЕРЖАВНОЇ	
ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОГО ЦАРАТУ.....	
93	
3.1.Чисельність парафіяльного духовенства Київської єпархії.....	93
3.2.Еволюція відносин православного духовенства з селянами.....	115
РОЗДІЛ 4	
СИСТЕМА ДУХОВНОЇ ОСВІТИ В КИЇВСЬКІЙ ЄПАРХІЇ ТА	
ОСВІТНІЙ РІВЕНЬ СІЛЬСЬКОГО ДУХОВЕНСТВА.....	
138	
4.1.Структура системи духовної освіти.....	138
4.2.Удосконалення духовної школи в досліджуваний період.....	228

РОЗДІЛ 5**МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ СІЛЬСЬКОГО****ПАРАФІЯЛЬНОГО ДУХІВНИЦТВА: ПОЛІПШЕННЯ****В ПРОЦЕСІ ЗРОСІЙЩЕННЯ..... 249**

5.1. Державна політика та місцева практика матеріального
забезпечення парафіяльного духовенства..... 249

5.2. Зміни в матеріальному становищі парафіяльного духовенства
після запровадження “Положення...” 1842 року..... 273

РОЗДІЛ 6**ПРАВОСЛАВНЕ ДУХОВЕНСТВО НА СТОРОЖІ СУСПІЛЬНОЇ****МОРАЛІ ТА ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ..... 306**

6.1. Піднесення моральності парафіяльного духівництва як засіб
підвищення авторитету церкви..... 306

6.2. Заходи щодо посилення впливу Православної Церкви
на релігійну та суспільну свідомість православних вірян..... 322

ВИСНОВКИ..... 358**СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ..... 363**

ВСТУП

Актуальність теми. Кардинальні зміни, що відбулися на межі ХХ–ХХІ століть в усіх сферах життя суспільства на етнічних українських землях, посилили інтерес до минулого, зокрема Православної Церкви, як невід’ємної складової історії Української держави. Православна Церква увиразнила цивілізаційну приналежність держави. З нагоди 1025-річчя хрещення Русі (липень, 2013 р.) і з урахуванням ролі християнства у духовному, політичному та соціально-економічному поступі роль Православної Церкви була пошанована на найвищому державному рівні.

Осмислення історичного розвитку церковної інституції вимагає розширення кола дослідницької уваги й фокусування її на різноманітних складових релігійно-церковного життя. Зокрема, зростання інтересу до соціальної історії, історії повсякдення та біографістики актуалізує вивчення окремих груп, верств, індивідів тощо. Водночас доводиться констатувати лише початок формування дослідницької парадигми щодо історії парафіяльного духовенства.

Актуалізує обрану для дослідження проблему дискусійність питання рольового призначення та характеру діяльності Православної Церкви і духовенства. На сучасному етапі соціально-інноваційних процесів, зважаючи на можливість використання морально-виховного потенціалу церкви, влада шукає шляхи для налагодження відносин церкви і держави з урахуванням досвіду непростой взаємодії на всіх етапах історії. У свою чергу Православна Церква прагне активно впливати на суспільство у формуванні світоглядної парадигми. Відтак нагальною видається потреба в об’єктивному вивченні історії церкви, духовенства, і зокрема – увиразненні постаті священника – настоятеля парафії. Типологічний портрет духовенства чи окремої постаті потребує врахування усього спектру характеристик суспільно-політичних, ментально-духовних, соціально-культурних, матеріально-побутових тощо.

Упродовж задекларованого у назві роботи періоду кінця XVIII – початку XX ст. суспільство зазнало складних трансформаційних змін. За статусності ролі релігії та церкви в Російській імперії згідно з позитивною логікою прогресу мало б спостерігатися піднесення й статусної ролі духовенства в цілому і священика зокрема. Натомість вже на другу половину XIX навпаки посилюються суперечності у церковному та мирському середовищі, втрачають привабливість колишні ідеали, спостерігається зменшення впливу православ'я на суспільство, почасти падає довіра до духовенства, еволюціонує тип мирянина. На фоні цих процесів роль парафіяльного духовенства в суспільному процесі видається неоднозначною, а відтак такою, що потребує поглибленого вивчення.

Актуальність досліджуваної проблеми посилюється станом сучасної історіографічної ситуації, обумовленої відсутністю комплексних досліджень історії православного духовенства різних періодів історії церкви, а також наскрізно – як окремої соціальної групи. Актуальності додає також нагальна необхідність розширення джерельної бази, упровадження до наукового обігу наявних, але не досліджених архівних документів, потреба удосконалення методичного інструментарію (зокрема, перспективним є використання досвіду соціальної історії).

Зв'язок роботи з науковими планами, програмами, темами. Дисертаційна робота виконана в рамках комплексної наукової теми кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини "Суспільні та етнонаціональні трансформації на території Південно-Східного Поділля XVII–XX ст.". (Держ. реєстр. номер – 0111 007538, № і дата супровідного листа 144/01; 21.09.11 р.) та наукової лабораторії "Соціальна та етноконфесійна історія Правобережної України".

Мета роботи полягає у дослідженні православного парафіяльного духовенства Київської єпархії кінця XVIII – початку XX ст. як найрепрезентативнішої й функціонально особливої частини духовного стану.

Для досягнення поставленої мети визначено такі основні дослідницькі

завдання:

- виявити, систематизувати й проаналізувати архівні та опубліковані джерела;
- з'ясувати стан наукової розробки досліджуваної проблеми;
- показати процес формування територіально-адміністративної структури Київської єпархії з метою увиразнення місця сільського парафіяльного духовенства в ієрархії Православної Церкви;
- з'ясувати чисельність парафіяльного духовенства Київської єпархії і виявити тенденції кількісних характеристик;
- простежити еволюцію відносин сільського православного духівництва з селянами;
- розглянути систему духовної освіти в Київській єпархії і показати процес її розвитку;
- схарактеризувати матеріальне забезпечення сільського православного духовенства на різних етапах окресленого часового проміжку;
- висвітлити діяльність православного духовенства у царині релігійної та суспільної моралі.

Об'єктом дослідження є православне парафіяльне духовенство Київської єпархії кінця XVIII – початку XX ст.

Предмет дослідження – соціально-економічні та політичні виміри православного парафіяльного духівництва Київської єпархії в умовах Російської імперії.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від утворення Київської губернії та єпархії на українських землях, що увійшли до складу Російської імперії внаслідок другого поділу Речі Посполитої до зміни статусу Православної Церкви в результаті суспільних перетворень і утвердження атеїстичної радянської державності. Маркером нижньої межі дослідження є 1797 р. – початок формування єпархіальної структури Православної Кафолицької Греко-Російської Церкви (далі замість повної офіційної назви

використовуватимемо умовне спрощення – Православної Церкви) на окресленій території. Верхню межу маркує подієвий ряд 1917-1919 рр.: розпад Російської імперії, утвердження радянської влади, декретом якої у 1918 р. церква була відокремлена від держави; ліквідація 1919 р. Київської духовної Консисторії – органу церковного управління при єпархіальному архієреї, що кардинально змінило становище парафіяльного духовенства.

Географічні рамки дослідження обумовлені об'єктом і предметом дослідження, його метою й завданнями та охоплюють територію Київської єпархії, яка за територіально-адміністративним поділом збігалася з територією однойменної губернії у складі 12-ти повітів (Київський, Богуславський (Канівський), Васильківський, Звенигородський, Липовецький, Махнівський (Бердичівський), П'ятигорський (Тарашанський), Уманський, Сквирський, Чигиринський, Черкаський, Радомишльський).

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена сукупністю визначених завдань та засобами їх розв'язання. Дисертація є одним із перших в українській історіографії комплексним дослідженням православного духовенства Київської єпархії імперської доби. Виявлено, систематизовано й проаналізовано комплекс джерел про становище православного духовенства.

Особливий інтерес до найнижчої ланки церковної ієрархії – сільського духівництва викликає його репрезентативність та статусна підпорядкованість в церковно-управлінській ієрархії (між органами влади і мирянами), що робило його предметом посиленої уваги й контролю з боку керівних церковних структур. Обраний для дослідження хронологічний період з огляду на часову тяглість уможливив виявлення еволюції кількісних і якісних характеристик суспільного стану духовенства. Новим є те, що на відміну від ширших чи вужчих у хронологічних і територіальних межах досліджень історії Православної Церкви, у яких розглядалася внутрішня структура церкви та процеси її реформування, матеріальне становище церкви, її місце в громадсько-політичному житті, культурно-освітня діяльність, історія

окремих храмів і парафій, діяльність непересічних особистостей, у дисертації вперше здійснено спробу, так би мовити, внутрішньої характеристики найчисельнішої категорії духовенства. Бо саме парафіяльне духовенство, а надто – сільське, найбільш обійдене дослідницькою увагою в історіографії Православної Церкви. Комплексний підхід до його характеристики, уможливлений використанням широкої джерельної бази, зокрема, виявлених архівних матеріалів, дав підстави спростовувати існуючі в історіографії загальні оцінки усього духовенства, та виділити специфіку характеристик сільського духовенства. У дисертації показано, що навіть у Київській єпархії, де Православна Церква мала глибоке історичне коріння і високий соціальний статус, віддаленість основної маси духовенства від ієрархічної верхівки була дуже великою, що не дозволяє в цілому характеризувати матеріальне становище духовенства та його вплив на суспільно-політичне життя. Ґрунтовний аналіз історичних джерел дав можливість показати, що в процесі еволюції православного духовенства у царині уніфікації церковної структури в рамках одержавленої і зрусифікованої церкви, саме сільське духовенство найдовше зберігало традиції національної церкви у вигляді виборів благочинних та парафіяльних пастирів як прояву колишнього тісного зв'язку церкви з сільською громадою, у особливостях богослужбової практики, у рисах соціально-побутового життя тощо. Здійснений всебічний аналіз моральності парафіяльного духівництва, що спростовує крайні негативні, чи крайні позитивні оцінки її в існуючій історіографії. У ході джерелознавчого та історіографічного аналізу виявлено перспективні напрямки та сформульовано конкретні пропозиції щодо подальшого розвитку наукових досліджень у цьому напрямку.

Практичне значення одержаних результатів визначається впровадженням до наукового обігу комплексу архівних матеріалів та науковою новизною положень, узагальнень та висновків дисертації. Матеріали дослідження можуть бути використані при підготовці праць з історії України, методичних посібників, підручників з історії Православної

Церкви, зокрема у регіональному вимірі. Науковий доробок може стати в нагоді при підготовці історико-краєзнавчих праць та в цілому для розширення діапазону краєзнавчих досліджень.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою роботою. Висновки та головні положення докторської дисертації здійснені автором на основі дослідження архівних та опублікованих джерел. Монографії та усі наукові статті у фахових виданнях є одноосібними.

Апробація результатів дослідження здійснювалась на засіданнях кафедри історії України (Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини), науково-дослідної лабораторії "Історичне краєзнавство Уманщини" та Науково-дослідного інституту історії Південно-Східного Поділля. Основні положення дослідження апробовані автором на міжнародних і всеукраїнських конференціях, серед яких: II Міжнародна науково-практична конференція "Знаки питання в історії України: українська історія у східноєвропейському контексті (Ніжин, жовтень 2004 р.); Всеукраїнська наукова конференція "Національна інтелігенція в історії та культурі України в XIX – XXI ст." (Вінниця, жовтень 2004 р.); Міжнародна наукова конференція "Архівні джерела у формуванні історичної пам'яті (до 85-річчя архівної служби на Херсонщині" (Херсон, травень 2006 р.); VI Всеукраїнський симпозіум з проблем аграрної історії, присвячений 100-ій річниці початку аграрної реформи П.А. Столипіна (Черкаси, березень 2006 р.); П'ята Міжнародна наукова конференція "Православ'я – наука – суспільство: питання взаємодії (Київ, травень 2007 р.); Міжнародна наукова конференція "Краєзнавство і учитель" (Харків, лютий 2007 р.); Міжнародна науково-практична конференція "Розвиток наукових досліджень – 2008" (Полтава, листопад 2008 р.); III Міжнародна наукова конференція "Національна інтелігенція в історії та культурі України (Вінниця, жовтень 2008 р.); Міжнародна науково-практична конференція "Культурна спадщина України" (Умань, травень 2009 р.); IV Міжнародна наукова конференція "Національна інтелігенція в історії та культурі України" (Вінниця, жовтень

2010 р.); Четверта Міжнародна наукова конференція "Актуальні питання вітчизняної, світової історії та історії науки: пошуки, роздуми, знахідки" (Луганськ, квітень 2011 р.); Третя Всеукраїнська наукова конференція "Людина у структурах повсякдення в історії України" (Луганськ, листопад 2011 р.); VII Міжнародна наукова конференція "Знаки питання в історії: парадигма соціальної історії" (Ніжин, травень 2011 р.); IX Міжнародна наукова конференція "Знаки питання в історії України: провінційний простір і час" (Ніжин, квітень 2013 р.); Міжнародна науково-практична конференція "Роль суспільних наук у забезпеченні стабільності розвитку глобальних світових процесів у ХХІ ст." (Київ, квітень 2013 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція "Християнство у полі державно-церковних відносин: історія і сьогодення. До 1700-ліття проголошення Міланського едикту" (Умань, травень 2013 р.).

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційної роботи опубліковано у 2 монографіях, у 21 фаховій науковій статті за спеціальністю та в інших публікаціях.

Структура дисертації обумовлена метою, завданнями та характером дослідження. Дисертація складається зі вступу, шести розділів, кожен з яких поділений на підрозділи, висновків, списку використаних джерел та літератури (871 позиція). Повний обсяг дисертації 363 с., загальний обсяг дисертації становить 464 с.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Окремі сюжети про низову ланку духовництва містять загальні праці з історії Православної Церкви в Україні. Тому висновки про стан наукової розробки досліджуваної проблеми зроблені на основі вивчення цього комплексу наукової літератури.

Дослідження з історії Православної Церкви, у яких дотично розглядаються процеси на підросійських українських землях імперської доби, традиційно умовно поділяють на три періоди: дореволюційний (XIX ст. – до 1917 рр.), радянський (1917-1990 рр.) та сучасний (1991 і дотепер). Дореволюційна церковна історіографія з окремих аспектів дослідження представлена працями П. Знаменського [645], М. Кояловича [663], О. Папкова [714; 715], Ф. Тітова [768; 772] та ін. У праці П. Знаменського [645] здійснено аналіз організаційного устрою Православної Церкви в Україні з характеристиками ієрархів та найважливіших подій регіональної церковної історії. Концептуальний підхід автора до висвітлення церковної проблематики був типовим. Події викладалися у загальноросійському контексті, без з'ясування національної та регіональної специфіки. У тогочасній церковній періодиці про цю працю писалося: “Не смотря на то, что это предмет новый, о котором доселе ничего почти не писалось, автор мастерски овладел им, сумел искусно сгруппировать относящиеся к этому предмету факты, разбросанные в разнородных источниках, и представил возможно-полную картину внешней исторической жизни приходского духовенства за последние полтора столетия” [445, с. 352]. Правда, у тій же бібліографічній замітці зазначалося, що на жаль в літературі, навіть духовній, робота П.Знаменського пройшла якось безслідно і на неї не було звернуто

особливої уваги. Але це була достойна фундаментальна праця про виборність духовенства у парафіях, про приходські штати і вихід з духовного стану, про громадянські права православного духовенства, про відношення парафіяльного духовенства до духовної влади, про способи утримання приходського духовенства. І хоч автор узагальнив фактичний матеріал в основному XVIII ст., все ж вона має неабияке значення для нашого дослідження, так як дозволяє прослідкувати еволюцію становища православного парафіяльного духовенства.

Дещо протилежними за своїм характером були праці представників наукової школи Київської духовної Академії – Ф. Тітова [769; 771], К. Харламповича [791], в яких на основі комплексного документалізму панорамно висвітлені особливості життя Православної Церкви на українських землях від доби Київської Русі до XIX ст. включно. Фрагментарні відомості з історії Православної Церкви на українських землях містять праці І. Покровського [720], С. Рункевича [734], М. Шпачинського [809].

В дореволюційній церковній історіографії можна виділити праці І. Чижевського [495], С. Чичагова [798], М. Фуделя [790], в яких досліджувалась організаційна структура Російської Православної Церкви, діяльність церковно-приходських попечительств і, що особливо було цікавим для нас, то це церковне життя на рівні повітів та напрямки реформування приходських общин. І хоч ці дослідження виконані на основі загальнодержавного матеріалу, все ж вони формували уявлення про напрямок реформаційного руху, про його закономірності та державне регулювання.

Потужним джерелом інформації про формування організаційної структури Православної Церкви на українських землях став комплекс праць історико-біографічного жанру дореволюційних авторів. Історико-біографічні нариси П. Орловського про митрополита Рафаїла [711], Ф. Рождественського про Самуїла Миславського [733], О. Белгородського про митрополита

Ієрофія Малицького [593], І. Граєвського про митрополита Тимофія Щербацького [622], В. Чехівського про митрополита Гавриїла Банулеско-Бодоні [491], С. Карпова [656] і С. Пономарьова [722] про митрополита Євгенія Болховітінова показують діяльність Київських архієреїв на широкому тлі єпархіального життя, де фрагментами відображено становище парафіяльного духовенства. І хай вони не складають загальної мозаїки історії духовенства, все ж допомагають осмислити зміни в його становищі упродовж досліджуваного періоду. А стартову позицію для з'ясування таких змін створюють дослідження О. Лотоцького «Суспільне становище білого (світського) духовенства на Україні і Росії в XVIII ст.» [681], П. Лебединцева «О способах содержания, коими пользовалось сельское духовенство в пределах Киевской губернии, в 18-м веке и в первой половине 19-го века, – до 1842 г.» [553].

Початок радянського періоду означав кардинальні зміни і в самому суспільному становищі Православної Церкви, і в історіографії церкви. У стосунках держави і церкви утверджувалося скептичне ставлення до церкви, її ролі у новому суспільстві, яке взяло гасла атеїстичної пропаганди. Наукове об'єктивне вивчення історії Православної Церкви в Україні за таких політичних обставин стало неможливим. Публікації на релігійну тематику мали виразну ідеологічну мотивацію і у річищі атеїстичної історіографії присвячувалися лише соціально-економічній і політичній складовим діяльності церкви. Таке забарвлення має праця О. Агієнка [588]. Та незважаючи на надмірну політизацію історичних праць радянського періоду, роботи деяких авторів містили важливий фактологічний матеріал, який уможлилював повніше уявлення про політичні настрої духовенства, соціально-економічну діяльність Православної Церкви кінця XIX ст. Це праці М. Нікольського [706], П. Зайончковського [641], Є. Грекулова [623] та ін.

У радянський період паралельно з офіційною історичною наукою, котра кардинально відійшла від дореволюційної церковної історіографії, традиції

останньої розвивала діаспорна російська історіографія. Центром історико-церковних досліджень був Паризький богословський інститут, до складу якого входили професор дореволюційної духовної школи О. Карташов [657], а також о. С. Булгаков, В. Зеньковський, прот. Г. Флоровський. Вони продовжували традиції церковної історіографії дореволюційного періоду.

Історія Православної Церкви продовжувала досліджуватись і українською післяреволюційною еміграцією. Вона досліджувалась як самодостатня релігійна інституція, насильницьки залучена до лона Російської Православної Церкви, з явним прагненням виопуклити національні особливості православ'я в Україні. Серед представників української православної історіографії були відомі вчені та суспільні діячі – М. Грушевський [628], Д. Дорошенко [636], І. Огієнко [707]. Однією з найвідоміших узагальнюючих праць з історії Православної Церкви в Україні, що увібрала концептуальні підходи української емігрантської церковної історіографії, стала праця І. Власовського «Нарис історії УПЦ» [607; 608]. Та найвищим досягненням істориків церкви української еміграції, яке не втрачає свого науково-методологічного значення дотепер, стала праця М. Грушевського «З історії релігійної думки на Україні» [627]. У ній був започаткований аналіз релігійної ситуації у регіоні з урахуванням народних настроїв та ставлення простого люду до офіційної Православної Церкви. Підсумком такого аналізу стало твердження М. Грушевського про наростаюче відчуження між змосковщеною церквою і православним людом українських земель.

Новий імпульс розвитку історіографії Православної Церкви в радянський період дав політичний курс гласності та відкритості суспільного життя, що розпочався з другої половини 1980-х років. Нові історичні обставини сприяли перегляду радянських стереотипів оцінки суспільної ролі церкви. І за таких умов з'явилися нові праці з історії Церкви, серед яких можна виділити колективну працю «Русское православие: вехи истории» [736], якій притаманна більша об'єктивність у висвітленні основних етапів розвитку

Православної Церкви. Взаємозв'язки православ'я і традицій національної культури у той час досліджував О. Шуба [811; 812].

Сучасний період розвитку історіографії Православної Церкви розпочався з відновлення державної незалежної України і утвердження цивілізаційного підходу у вивченні історії. Православ'я у межах Російської імперії почало розглядатися як цілісне суспільно-релігійне утворення, а серед перспективних напрямків його дослідження постали питання про причини зменшення авторитету церкви в кінці XIX – на початку XX ст., інституційно-правовий розвиток церкви; актуальності набули дослідження творчої спадщини видатних церковних діячів, внеску духовенства в розвиток народної освіти тощо. На хвилі зростаючого інтересу до історії церкви у 1991-1998 роках в Україні була проведена низка наукових конференцій (Регіональна традиція в духовному відродженні України. Полтава, 1992; Релігія і церква в національному відродженні України. Тернопіль, 1993 р.; Релігія і церква в контексті реалій сьогодення. Київ, 1995 р; Регіональна освіта в Україні (перша половина XIX ст.). Полтава, 1997 р. Релігія і суспільство в Україні: фактори змін. Київ, 1998 р. та ін.), на яких обговорювалися перспективи розвитку історико-церковних досліджень. Реальний аналіз стану цього напрямку досліджень дав можливість П.Т. Троньку наголосити, що одним з пріоритетних напрямків регіональних досліджень в Україні має стати розробка проблем церковної історії та культури, які протягом кількох десятиріч внаслідок хибних ідеологічних міркувань висвітлювались у викривавленому, далекому від реального становища вигляді. І в час, коли відносини держави і церкви почали будуватися на принципах взаємоповаги, співробітництва в розв'язанні завдань духовного відродження українського народу, відкривалася можливість для створення науково-обґрунтованого літопису церкви, об'єктивної оцінки її ролі в історії України.

Процеси новітнього національного відродження, наростання суспільного інтересу до минулого українства, акцент на розробку церковної історії

послужили дієвими мотиваційними чинниками до розвитку історіографії Православної Церкви. Сформувалися нові тематичні орієнтири, у яких історія Православної Церкви в Україні почала досліджуватись в контексті загальних суспільно-політичних процесів й у межах проблематики збереження українського православ'я. Нова тематична спрямованість історичних досліджень сприяла зближенню концептуальних підходів істориків діаспори і дослідників в Україні. До того ж, використання істориками матеріалів нововідкритих архівних фондів, опублікованих документів, дореволюційної церковної преси вивело церковно-історичні студії на якісно новий науковий рівень. Були підготовлені наукові праці: А. Зінченка про церковне землеволодіння [645], О. Крижанівського про церкву в соціально-економічному розвитку Правобережної України [672], Г. Надтоки про соціально-релігійний аспект Православної Церкви [702], О. Реєнта, О. Лисенка [729], Д. Степовика про роль церкви в українському національному відродженні [762]. Досліджувались регіональні аспекти Православної Церкви (наприклад, Жилюк С. "Російська православна церква на Волині (1793-1917 р.р.)") та ін. З середини 1990-х років почали виходити узагальнюючі колективні праці з історії християнства. Серед них – десяти томне видання "Історія релігій в Україні" за редакцією А. Колодного і П. Яроцького (третій том присвячено історії Православної Церкви в Україні з кінця XVIII ст. до 1917 року) [652]; "Історія церкви та релігійної думки в Україні" О. Крижанівського та С. Плохія в трьох томах; "Історія християнської церкви на Україні: Релігієзнавчий довідковий нарис"; "Християнство. Контекст світової історії та культури" [792]. Ґрунтовні дослідження В. Ульяновського "Історія церкви та релігійної думки в Україні. Середина XV – кінець XVII ст." (Кн. 1-2), "Церква в Українській державі 1917-1920 рр." (Кн. 1-2) [843; 844] сформували нову парадигму історико-церковних досліджень. Нові концептуальні підходи до вивчення історії Православної Церкви окреслив професор В. Ульяновський у роботі "Минуле

України через призму історії Православної Церкви: проблеми, уроки, перспективи" [782].

Посилення суспільного інтересу до історії Православної Церкви в Україні, розширення джерельної бази, удосконалення методології дослідження зумовили тематичне розмаїття наукових праць на початку XXI ст. Загальні методологічні засади до вивчення та аналізу державно-церковних відносин на українських землях у XIX ст. викладені у праці О.Рєєнта "Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) [727]. Церковно-державні відносини перших десятиліть XX ст. в Радянській Україні досліджувала А. Киридон [659]. Особливо корисною для виконання нашої роботи стала її праця "Держава – Церква – Суспільство в радянській Україні: історіографія, джерела, методологія дослідження" [660]. У регіональному аспекті державно-церковні відносини знайшли висвітлення у праці І.Лимана (мова йде про Південну Україну після ліквідації Запорізької Січі до 1861 року) [679]. З'явилась низка ґрунтовних досліджень, присвячених структурі, місцю церкви в суспільно-політичному процесі, її культурно-освітній ролі. О. Прокоп'юк з'ясовувала місце духовної консисторії в системі єпархіального управління (1721-1786 рр.) [725], О. Спінул підготував роботу про Київський митрополичій дім в кінці XVII – XVIII ст., про органи єпархіального управління Київської митрополії у XVIII – XIX ст. [755]. Пожвавлення дослідницької уваги та розробка нових тем історії Православної Церкви зумовили необхідність історіографічних досліджень. В. Ластовський опублікував ґрунтовну працю "Історія православної церкви в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст.: історіографічні аспекти" [673], а міжвоєнну історіографію стосунків влади і Православної Церкви в Україні дослідила М. Самофалова [863]. Н. Стоколос підготувала ґрунтовне дослідження про конфесійно-етнічні трансформації в Україні [763], а О. Ігнатуша – про інституційний розкол православної церкви в XIX – на початку XX ст. [647]. У полі дослідницької уваги перебували питання про місце Православної Церкви в суспільно-політичному житті України в різних

часових проміжках. Ю. Хитровська підготувала комплексне дослідження про громадсько-політичну позицію духовенства Правобережної України наприкінці XVIII – середині XIX ст. [869; 870], Т. Євсєєва опублікувала ґрунтовне дослідження "Російська православна церква в Україні 1917-1921 рр.: конфлікт національних ідентичностей у православному полі" [640], а Т. Бобко [845], С. Гладкий [849], О. Потапова [861] вивчали місце православного духовенства в суспільно-політичному житті України початку XX століття. В. Денисенко з'ясовував роль "Киевских епархиальных ведомостей" в історії національно-духовного життя України [850]. Реформи устрою РПЦ на Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. знайшли висвітлення у науковому доробку Ю. Коптюха [854], а церковні реформи в Російській імперії другої половини XIX ст. були об'єктом наукового аналізу А. Сергієнко [864]. Але, традиційно, найбільше дослідницької уваги приділялося освітній діяльності православного духовенства в XIX – на початку XX ст. Це наукові праці Г. Степаненко [756; 761], С. Мешкової [858] та ін.

З-поміж дотичних чи таких, що лежать у площині перетину з пропонованою роботою, є дослідження В. Перерви "Статус епархіальних органів влади та парафіяльного священства в Київській митрополії кінця XVIII – XIX ст." [859]. Однак значний перелік завдань спонукав автора лише до опосередкованого висвітлення становища сільського парафіяльного духовенства як особливої структурної складової церковної організації.

Початок вивченню соціальної складової історії Православної Церкви поклали історики І. Смолич [752] та Г. Фріз, які опрацьовували статистичні відомості та використовували методи соціального дослідження. В українській історіографії цей напрямок розвивають сучасні дослідники історії Православної Церкви. Аспекти соціальної історії духовенства XIX – початку XX ст. в Україні розробляє Б. Опря (про дружин православних священників та їх роль у сім'ї в кінці XIX – на початку XX ст.) [710] та І. Шугальова (шлюбна практика і традиції Православної Церкви в Україні в

XIX – на початку XX ст.) [823]. Роль духовних правлінь як однієї з ланок контролю держави і Православної Церкви за дотриманням шлюбно-сімейних норм українців досліджує І. Петренко [718]. Ці дослідження охоплюють широкий територіальний діапазон. На нашу думку соціодемографічні та соціо професійні процеси рельєфніше виразняються на рівні невеликих регіонів.

В сучасній російській історіографії виділився окремий напрям дослідження історії духовенства – його модернізація, яка вивчається від законодавчого до ментального рівнів. В роботах А. Конюченко [855], Т. Леонтьєвої [726; 857] розглядалося сільське парафіяльне духовенство. Хоч ці дослідження або узагальнюючі, або стосуються далеких від України єпархій, в них окреслено можливі проблеми дослідження, наведено матеріал для порівняння та пропонується методологія дослідження.

Отже, аналіз історіографії Православної Церкви на підросійських українських землях імперського періоду дає підстави стверджувати, що найповніше репрезентовано вивчення таких напрямків: політична діяльність православного духовенства; його участь у національному та культурному русі; матеріальне становище Православної Церкви; етноконфесійні відносини православного духовенства з іншими групами населення. Водночас авторами здебільшого не виражено як предмет спеціального дослідження окремі категорії духовенства, зокрема сільського парафіяльного духовенства. Це дає підстави наголосити на перспективності цього напрямку.

1.2. Джерельна база дослідження

Збір та вивчення матеріалів про Київську єпархію було розпочато в середині XIX ст. За задумом керівництва Православної Церкви мали бути зібрані матеріали для створення церковно-історичних і статистичних описів єпархій, які б лягли в основу загальної історії Російської Православної Церкви. В духовних навчальних закладах імперії така навчальна дисципліна

уже вивчалася і у 1838 році в духовних семінаріях були відкриті окремі кафедри історії Російської церкви, але відчувалася потреба у створенні загального курсу історії РПЦ, як окремого і від історії церкви взагалі, і від історії Російської держави. Тому була розпочата організаційна робота у напрямку виявлення, систематизації та вивчення історичних джерел.

До Київської духовної Консисторії від в.о. Синодального Обер-прокурора, таємного радника О.І.Карасевського 21 жовтня 1850 р. за № 14211 надійшла записка з обґрунтуванням необхідності укладання церковно-історичного опису єпархії. Єпархіальний архієрей був зобов'язаний організувати збір усіх необхідних для цього відомостей. Для цього пропонувалося створити спеціальний Комітет, який би, складався “из лиц, имеющих особенную охоту и любовь к историческим исследованиям, для чего ... истребовать от Г.Г. Начальников Академии и Семинарии письменные отзывы, относительно же приглашения к сему труду лиц Епархиального ведомства сообщить Киевской Консистории” [93, арк. 5].

Такий комітет в єпархії був створений, роботу свою він розпочав 26 липня 1851 р. Усім членам комітету доручалося переглянути архіви та бібліотеки з метою виявлення відповідних матеріалів. Ректор Академії і професор Максимович вивчали архіви Києво-Печерської Лаври, архіви Києво-Михайлівського, Братського і Миколаївського монастирів доручалися їх настоятелям, архів Видубецького монастиря доручався професору Івану Максимовичу, архів Академії – професору Граникову, семінарії – ректору, Архімандриту Нектарію, Києво-Софійського собору – протоієрею Івану Скворцову, Консисторії – протоієрею І.Орлову і професору В.Чеховичу. Члени комітету були зобов'язані щомісяця подавати детальний звіт про свої дії, а тричі на рік мав звітуватися комітет в цілому. Узагальнені матеріали передавалися до редакції “Киевских Епархиальных ведомостей”, деякі з них друкувалися, а вже потім в узагальненому виді вони мали скласти історико-статистичний опис Київської єпархії.

Та обсяг дослідницької роботи був дуже великий і виявився не під силу єпархіальному комітетові. Член Консисторії протоієрей Петро Лебединцев пропонував митрополиту, щоб для поживлення роботи комітету щорічно виділяти 100 руб., а “таже дозволить Комітету свої труди по описанію єпархии печатать особыми выпусками с платою от церкви и монастырей в пользу исследователей” [121, арк. 1]. На що митрополит відповів, що винагорода за працю буде здійснена Св.Синодом по завершенню роботи; вимагати ж винагороди від церков та монастирів неправомірно, а замість цього автори монографії можуть її продавати церквам, монастирям та усім охочим, а виручені кошти привласнювати як плату за свою працю.

А між тим, робота просувалася повільно: 25 жовтня 1866 року Петро Лебединцев доповів митрополиту, що “до сих пор работа по описанію єпархии не привела к каким-либо результатам и только в “Киевских єпархиальных ведомостях” представлено несколько монографий, касательно истории некоторых монастырей г.Киева и 2-х монастырей заштатных, да не малое количество материалов по истории приходских церквей Киевской єпархии” [121, арк. 20]. Вихід з такого становища він вбачав в поновленні складу єпархіального комітету при Консисторії і створенні повітових комітетів.

У 1867 році був оновлений склад єпархіального комітету і знайдені бажаючі працювати у повітових комітетах. У єпархіальному комітеті виявили бажання працювати священники Києва Іоан Томашевський та Петро Орловський, Олександр Громаковський, Павло Троцький, Павло Підвисоцький та ін. Секретарем комітету призначено помічника секретаря Консисторії Похілевича. Призначено також по 2-3 бажаючі працювати в повітових комітетах. Створенням ширшої дослідницької структури передбачалося залучити нові сили до такої важливої праці.

В результаті таких організаторських зусиль церковного керівництва було виявлено, систематизовано та опубліковано чимало джерельного матеріалу з історії Православної Церкви на українських землях. На сторінках

“Киевских епархиальных ведомостей” друкувалися історичні нариси про православні храми і монастирі, про найважливіші події церковної історії, історико-біографічні дослідження про київських митрополитів, вікаріїв, настоятелів монастирів, священнослужителів, що поклало початок вивченню історії Київської єпархії.

Основою джерельної бази даного дослідження були матеріали фонду 127. – Київська духовна Консисторія, що зберігається у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві. Він налічує 203 тис. справ за 1700–1919 роки, у яких відбилися практично усі події політичного, економічного та духовного життя Київщини упродовж усього періоду діяльності Консисторії: від часу створення до її ліквідації у 1919 р. після відділення церкви від держави. Нами використовувалися матеріали Консисторії з 1797 до 1919 року. Серед них: укази і розпорядження російського імператора, Св. Синоду, укази, розпорядження київських митрополитів, їх послужні списки, послужні списки вікаріїв Київської митрополії, укази і розпорядження Консисторії, маніфести та акти державних органів влади та управління, звіти про ревізійні огляди Київської єпархії митрополитом та вікаріями, справи про призначення, переведення та звільнення з посад священно- і церковнослужителів, матеріали про діяльність повітових Духовних Правлінь, звіти, рапорти і донесення благочинних про господарську діяльність, фінансові надходження та видатки парафіяльних церков, річні звіти про стан єпархії, які доставлялись київському губернатору. У найбільш сконцентрованому вигляді статистичні дані про кількісні зміни, фінансовий стан, благодійницьку діяльність, функціонування духовних навчальних закладів в єпархії почерпнуті нами із щорічних звітів Консисторії про стан єпархії та звітів по єпархії в цілому. Близько 300 справ консисторського архіву використані дисертантом вперше.

Матеріали демографічної, соціальної, економічної статистики були використані із фонду 442 – Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. Вони почерпнуті із звітів губернатора про

стан губернії, із рапортів, звітів, статистичних відомостей, які доставлялися для складання «Всепопданейших отчетов о состоянии губернии», із скарг від сільських громад, із відгуків поміщиків про становище православного духовенства.

Про систему духовної освіти почерпнуті відомості із матеріалів про діяльність навчальних закладів, із матеріалів єпархіальних училищних з'їздів, повітових духовних правлінь та інших матеріалів фонду 712 – Київська духовна семінарія.

З Російського державного історичного архіву у м. Санкт-Петербурзі використані окремі матеріали із Ф. 796 – Канцелярія Синоду, Ф. 797 – Канцелярія Обер-прокурора Святійшого Синоду, Ф. 1281 – Рада міністрів внутрішніх справ, Ф. 1282 – Канцелярія Міністерства внутрішніх справ, Ф. 1284 – Департамент загальних справ МВД. Це, перш за все, звіти Київського губернатора про стан губернії, справи про виділення казенних коштів для будівництва церков в Київській єпархії та житла для причтів, звіти про ремонт та утримання православних храмів. Використання архівних матеріалів дозволило проілюструвати соціальні, економічні та моральні аспекти соціальної складової історії парафіяльного духовенства Київської єпархії.

Не менш важливе значення мали і опубліковані матеріали. Серед них: документальні джерела (законодавчі акти, нормативно-правові документи, діловідна документація) та статистичні джерела. До опублікованих джерел належать також правові акти: закони, маніфести, положення, інструкції, а також матеріали, видрукувані у збірниках та нарративні джерела (спогади). Найважливішими для виконання даної роботи були відповідні матеріали «Повного зібрання законів Російської імперії», збірка циркулярів і указів Св. Синоду, матеріали Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 року (т. XVI. Київська губернія) та збірки статистичних відомостей по Київській губернії за різні роки. Дані офіційної демографічної та економічної статистики почерпнуті нами з «Адрес-календарів...» по

Київській губернії, «Пам'ятних книг Київської губернії», які виходили серійно з 1857 до 1915 року. Найбільше відомостей статистичного характеру та про персональний склад парафіяльних причтів використано нами з двох «Памятних книг Київської єпархії» за 1882 та 1910 роки.

Важливими джерелами для вивчення соціальної складової історії парафіяльного духовенства були церковні періодичні видання. Перш за все це «Киевские епархиальные ведомости» (1861–1917 рр.), «Труды Киевской Духовной Академии» (1860–1917 рр.) та «Руководство для сельских пастырей». На їх сторінках друкувалися матеріали про матеріальне забезпечення та побут парафіяльного духовенства, про діяльність навчальних закладів духовного відомства, про моральний рівень і освіченість сільського православного духівництва, про богослужбову практику, про участь духовенства у суспільно-політичному житті, історико-біографічні нариси повітового та парафіяльного духовенства з нагоди святкування ювілейних дат служіння в духовному сані чи з нагод смерті. Протоколи з'їздів духовенства училищних округів, інформація про закінчення навчального року в КДА та КДС доповнили статистичні дані про освітній рівень парафіяльного духовенства Київської єпархії. Опубліковані матеріали про проповідницьку діяльність духовенства склали уявлення про фаховий рівень священнослужителів.

Таким чином, використаний комплекс архівних та опублікованих джерел виявився достатнім для розв'язання визначених у даній роботі завдань.

1.3. Теоретико-методологічні засади

Методологічною основою роботи стали загальні принципи об'єктивності, науковості та історизму, а також логічні й діалектичні методи, які дозволяють використовувати системний і комплексний підходи для поглибленого, детального й водночас всеохоплюючого дослідження

православного духовенства як окремого суспільного стану, усередині якого ще більш увиразнено особливості становища сільського парафіяльного духовенства. В основу дослідження покладено також цивілізаційні теоретичні положення, що розглядають історичний процес у сукупності, суперечливості, різноманітності його проявів, дозволяють поєднати матеріальне і духовне, бачити сферу їх взаємодій на основі загальнолюдських цінностей. Для забезпечення цих принципів було використано загальнонаукові та спеціальні історичні методи: аналіз, синтез, логічний, кількісний, системно-структурний та проблемний підходи, методи типологізації, класифікації, історико-ситуаційний, біографічний та ін. Для опрацювання фондів архівів та бібліотек було використано джерелознавчі методи бібліографічної та архівної евристики. Послугуючись методами джерелознавчого аналізу, статистики і кількісного підходу, на основі узагальнення та співставлення вдалося здійснити авторські підрахунки кількісних показників, які рельєфно увиразнюють особливості сільського парафіяльного духовенства досліджуваного періоду. Поєднання цих принципів та методів убезпечувало дисертанта від повторення шаблонних оцінок духовенства і наближало до наукової об'єктивності результатів дослідження.

Методологічна основа роботи побудована за цивілізаційним підходом до історичного процесу. На відміну від формаційного, який недооцінював соціокультурну сферу, він є більш доцільним у висвітленні соціальної складової історії православного духовенства. Адже саме його застосування дозволило більш повно врахувати загальні, регіональні, культурні, ментальні, соціально-психологічні особливості періоду, що досліджувався. Завдяки цьому вдалося створити цілісну картину взаємодії різних чинників, що впливали на соціально-економічне становище та духовну сферу життєдіяльності парафіяльного духовенства Київської єпархії.

Дослідження проводилось, виходячи з принципів науковості, історизму, об'єктивності, системного та комплексного підходу. Застосовано

загальнонаукові та спеціальні методи дослідження, зокрема аналізу та синтезу, історичний, порівняльний, логічний, статистичний; методи порівняльно-історичний, синхронний, проблемно-хронологічний, біографічний забезпечили достовірність і повноту одержаних результатів. Поєднання цих принципів та методів дослідження сприяло уникненню суб'єктивних оцінок, дало змогу наблизитися до наукової достовірності результатів дисертаційної роботи.

Принцип історизму допомагав послідовно дотримуватися конкретно-історичного підходу до висвітлення становища православного парафіяльного духовенства, а відтак увиразнити його специфіку на початковому етапі інкорпорації правобережних українських земель (кінець XVIII ст.), показати динаміку змін упродовж XIX ст. і особливості на початку XX ст., які були зумовлені відносинами церкви і держави в умовах революційних суспільних перетворень. Історизм дозволив врахувати умови, в яких перебувало сільське православне духовенство. Мається на увазі його місце у владній вертикалі Православної Церкви як найнижчої ланки ієрархії, що віддаляло його від керівництва, це по-перше. А по-друге, у переважній більшості будучи місцевим, сільське духовенство і в силу своєї професійної діяльності було тісно пов'язане з селянами, що зумовлювало наявність спільних рис побуту, господарства, світогляду тощо. Так як історизм передбачає конкретність, то це зумовлює необхідність аналізу явища чи події у зв'язку з іншими процесами: політичними, культурними і т. д. Тому для здійснення соціально-економічних та політичних вимірів православного парафіяльного духовенства Київської єпархії кінця XVIII – початку XX ст. необхідними є підрахунки його чисельності, увиразнення його місця в єпархіальній адміністративно-територіальній структурі, виокремлення того місця, яке займало парафіяльне духовенство у політиці російської влади щодо церкви на українських землях.

Так як сама історична наука має системний характер, то вивчення минулого можливе тільки за умов дотримання принципу системності.

Виходячи з багатофакторності історичного процесу, доцільним є врахування впливу багатьох чинників на будь-які історичні явища чи процеси. Дотримання правила системності вимагає враховувати здобутки істориків минулого, дослідження суміжних тем і проблем, аналогічні праці в інших географічних рамках. Для всебічного вивчення задекларованої теми залучено загальні роботи з історії Православної Церкви, дослідження її становища на українських землях, праці про громадсько-політичну активність, культурно-освітню діяльність православного духовенства, про реформування структури Православної Церкви, про вплив на неї державної політики і т. д. Системність передбачає врахування досягнень дослідників інших регіонів, держав. Ознайомлення з відповідними працями з історії інших українських єпархій, аналогічними працями російських істориків сприяє повноті висвітлення теми.

Обов'язковим принципом для здійснення історичного дослідження є принцип об'єктивності, який вимагає максимальної виваженості в оцінках кожного явища. Здійснення соціально-економічних та політичних вимірів православного парафіяльного духовенства Київської єпархії в зазначених хронологічних рамках можливе тільки на широкій джерельній основі, що є запорукою від суб'єктивних оцінок. Прагнучи до максимальної об'єктивності, автор наводить показники демографічної, економічної, церковної статистики, використовує узагальнені офіційні звіти про стан єпархії в цілому та зворотну інформацію від низових ланок єпархіальної церковної структури: духовних правлінь, благочинних, парафіяльного кліру. Об'єктивність, певною мірою, забезпечена в цілому джерельною базою даного дослідження, яка є різноплановою і достатньо презентативною для вивчення становища православного парафіяльного духовенства.

Близьким до принципу об'єктивності є принцип всебічності, який зумовив аналіз парафіяльного духовенства Київської єпархії з усіх боків. Реалізація цього принципу забезпечувалась повнотою джерельної бази, яка дала можливість схарактеризувати чисельність, матеріальне забезпечення,

освітній рівень, моральність, відносини сільських пастирів з селянами на початку формування та підпорядкування Київської єпархії Св. Синоду і прослідкувати динаміку змін цих параметрів під впливом політики російського самодержавства упродовж XIX – початку XX ст.

Не менш важливим для дослідження означеної теми є принцип наступності, який застерігає від однобічності і суб'єктивізму, забезпечує максимальне наближення до об'єктивної картини. Принцип наступності або спадкоємності віддзеркалює логіку розвитку знань, за якою нове знання продовжує або замінює старе. Наступність у розвитку історії Православної Церкви відбиває прагнення від досліджень верхніх щаблів церковної ієрархії перейти до вивчення функціонування нижніх. Історіографію Православної Церкви на українських землях складають дослідження про київських митрополитів, митрополичий дім як особливу інституцію, про Київську духовну Консисторію, про найславетніші монастирі і храми, про організаційні трансформації, матеріальне становище, громадсько-культурну діяльність церкви в цілому тощо. Дослідження ж низової ланки церковної ієрархії і особливо – сільського духовенства тільки започатковано. Тому для історіографії Православної Церкви це наступний етап, який забезпечить її повноту. Спираючись на досягнення попередніх дослідників, переосмислюючи їх, логічно продовжуємо і поглиблюємо історію Православної Церкви в цілому.

Наступним компонентом методологічного інструментарію є комплекс основних дослідницьких методів, серед яких методи аналізу, синтезу, системно-структурного і проблемного підходу, логічний, історико-хронологічний, порівняльний, біографічний та ін. Метод аналізу у нашому дослідженні реалізовувався через розчленування усієї досліджуваної теми на структурні частини: чисельність, матеріальне становище, освіта парафіяльного духовенства, його прагнення підвищити релігійну та суспільну мораль тощо з метою поглибленого вивчення кожної з них. З урахуванням результатів аналізу кожної з названих частин вивчення

духовенства в цілому здійснено синтез, тобто поєднання одержаної інформації і створення на цій основі цілісного портрета парафіяльного духовенства досліджуваного періоду.

Історико-хронологічний метод дозволив проникнути в причини особливого становища сільського парафіяльного духовенства, з'ясувати специфіку його зміни упродовж досліджуваного періоду, виявити вплив на нього політики російського самодержавства та його заходів щодо організаційного та матеріального підпорядкування найбільш чисельної частини православного духовенства. За загальною назвою – православне духовенство – стоять тисячі конкретних імен, особистостей, які мали потужний вплив на свідомість переважної більшості населення українських земель. Тому серед дослідницьких методів стосовно задекларованої теми чільне місце посідає біографічний метод. Він дозволяє персоніфікувати історичний процес, виявити непересічні особистості, які своєю сумлінною працею сприяли зміцненню християнської та загальнолюдської моралі, прагнули удосконалити духовне життя суспільства.

Цей метод реалізувався у роботі з джерелами особового походження, кліровими відомостями церков Київської єпархії, послужними списками духовенства, сповідальними розписами тощо. Це відкриває реальну можливість реконструювати життєвий шлях і внутрішній світ як окремого православного пастиря, так і частини духовного стану – сільського духовенства (з'ясувати освітній рівень, матеріальну забезпеченість, зв'язки в соціокультурному середовищі тощо).

Послугування іншими методами сприяло уникненню суб'єктивних оцінок, дало змогу наблизитись до наукової достовірності результатів дослідження.

До теоретико-методологічних проблем дослідження історії Православної Церкви відноситься опрацювання та раціональне застосування понятійно-термінологічного апарату. Йдеться як про переосмислення традиційних понять, так і про пропозиції їх удосконалення і написання. Найбільш

вживаними в історії Православної Церкви є такі поняття як «церква», «церковна історія в Україні», «історія церкви в Україні», «церковна історіографія», «історіографія церкви», «притч», «священнослужитель», «церковнослужитель».

Поняття «церква» в перекладі з грецької мови означає Божий дім. Воно розуміється як особливий тип релігійної організації, об'єднання послідовників тієї чи іншої релігії на основі спільності, віровчення і культу. Головними ознаками церкви є: наявність розробленої догматичної та культової системи і канонів права; ієрархічний характер, централізація управління; поділ віруючих на служителів культу (духовенство) і рядових віруючих (мирян). Тобто це суспільна інституція і з огляду на її сакральність доцільно «церква» писати з великої букви – Церква. В іншому розумінні «церква» – це культова споруда з вівтарем і приміщенням для проведення богослужінь. У цьому розумінні церква пишеться з малої букви.

Стосовно термінів «церковна історія в Україні» та «історія православної церкви в Україні», то В. Ластовський [673, с. 28-29] підкреслював, що між ними ставиться знак рівності, ідентичності. Але така ситуація була б цілком виправданою для ХІХ – початку ХХ століття, оскільки в той час розвитку історичної науки, по-перше, ще не склався чіткий понятійний апарат, а по-друге, більшість дослідників, що працювали в цьому напрямі, були духовного звання чи мали до нього певне відношення і, відповідно, для них просто всі терміни близького характеру особливо не відрізнялися.

При використанні цих двох термінів потрібно виходити із співвідношення понять «церква» та «історія»: церква – суспільний інститут, а історія – це наука про суспільний розвиток. Тому «історія церкви» це наука про суспільний розвиток суспільного інституту, «церковна історія» – це наука про суспільний інститут у його власному розвитку. Тобто в залежності від того, що виноситься на перше місце у цих словосполученнях, визначається внутрішній зміст цих понять. Аналогічний підхід варто застосовувати і при оперуванні поняттями «церковна історіографія» та

«історіографія церкви». Спрощене розуміння трактування цих понять може скласти наступне: історією церкви займаються головним чином історичні науки, а церковна історія належить до царини філософсько-релігієзнавчої проблематики.

«Священнослужитель» – це термін на означення служителів релігійного культу у Православній Церкві, які мають духовний сан єпископів, священників, дияконів. Перші два мають право самостійно відправляти богослужіння, обряди, таїнства. А «церковнослужитель» означає нижчого служителя церкви, який не має духовного сану, виконує допоміжні функції при відправленні церковних служб і обрядів. До числа церковнослужителів входять псаломники, паламарі, читці, півчі. Священно- і церковнослужителі одного храму чи парафії складають причт або клір. Але дуже часто членів причту називають причетниками, хоч це неправильно. Тому що у церковній довідковій літературі причетник – це паламар. Тобто сучасні дослідження мають проводитися із застосуванням чітко визначеного термінологічно-понятійного апарату, позаяк і сьогодні трапляються неточності у формулюванні термінів.

Отже, сучасний рівень розвитку історичної науки вимагає використання дослідником основних методологічних принципів та наукових методів при висвітленні історії Православної Церкви та усіх її складових. Різноманітність та різноманітність історичних джерел зумовлюють застосування значної кількості наукових методів. І тільки використання усієї системи принципів та методів наукового пізнання уможливіть глибину та комплексність аналізу і унеможливіть від суб'єктивних оцінок минулого. Послуговуючись означеними принципами та методами і зроблена спроба здійснення соціально-економічних та політичних вимірів парафіяльного духовенства Київської єпархії кінця XVIII – початку XX століття.

Таким чином, історіографія проблеми показує, що історія православного парафіяльного духовенства Київської єпархії кінця XVIII – початку XX ст. не була предметом спеціального наукового дослідження. А між тим, наявна

джерельна база уможлиблює його здійснення. Сучасна методологія наукового дослідження створює можливості проведення комплексного вивчення означеної теми, а застосовані теоретико-методологічні засади дали змогу уникнути суб'єктивних і упереджених оцінок та забезпечили наукову достовірність отриманих результатів.

РОЗДІЛ 2

ФОРМУВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ КИЇВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ ТА МІСЦЕ В НІЙ СІЛЬСЬКОГО ДУХОВЕНСТВА

2.1. Загальна характеристика структури Київської єпархії

Межі православних єпархій в другій половині XVIII ст. були вкрай нестійкими. Приєднання Російською державою українських земель супроводжувалося утворенням нових і розмежуванням старих губерній. Неспівпадання кордонів єпархій і губерній створювало труднощі і незручності в управлінні ними. Тільки в кінці XVIII ст. російський уряд унормував статус інкорпорованих земель. 31 червня 1799 р. імператор Павло I іменним указом повелів Св.Синоду перейменувати і розмежувати єпархії відповідно до нових назв і кордонів губерній. А указом від 4 серпня 1799 р. він розпорядився межі всіх взагалі єпархій співвіднести з кордонами губерній і «самые названия епархий для большего однообразия переменить по названию тех губерний, в коих кафедры их состоят» [442, с. 383]. У відповідь на це височайше повеління Св.Синод підготував відповідний проект, який і був затверджений государем 16 жовтня 1799 року. З того часу єпархії стали більш-менш сталими церковно-адміністративними одиницями.

З 1-го квітня 1796 року Київську митрополію очолив Ієрофей (Малицький) і саме йому довелося остаточно визначити кордон Київської єпархії. На той час Київська єпархія включала: на лівому березі Дніпра повіти Остерський, Козелецький, Пирятинський, Лубенський, Золотоніський, Переяславський і частину Київського. На правому боці: інша частина Київського і три округи – Рожевська, Богуславська і Білоцерківська. Останні області були включені до складу Київської єпархії від Ізяславської і Брацлавської губерній в 1795 р. Це були землі, приєднані до Росії за другим поділом Польщі 1792 року. Але у такому складі єпархія проіснувала не довго.

26 травня 1796 р. Ієрофей Малицький прибув до Києва, а уже 17 липня 1796 р. він направив протоієрея Києво-Софійського собору Іоанна Леванду оглянути новоприєднані до Київської єпархії території. Більше трьох місяців Леванда оглядав церкви приєднаних до Росії від Польщі територій. Результати цих оглядин були відображені у доповідній записці. Бідність та злиденність в усьому характеризували становище храмів: у внутрішньому інтер'єрі, в церковному начинні, в одязі кліру – в усьому виднілися відбитки недавнього пригноблення. Переймаючись необхідністю ремонту старих і будівництва нових православних церков, митрополит наказав Київській Дикастерії видавати спеціальні «зборные» або «просительные книги» для збору милостині і фіксації імен тих, хто здійснював пожертвування для вічного їх почитання в храмах. Але ці збори пожертвувань не могли залагодити бідність церков. Потрібно було шукати додаткові кошти. Рапортуючи Св.Синоду про бідність церков, митрополит просив дозволу на використання так званого «гаманцевого збору», що збирався з 10 листопада 1763 року з добровільних пожертвувань і зберігався в Києво-Софійському соборі, а також передачу в новоприєднані церкви іконостасів та церковного начиння із закритих заштатних монастирських церков Київської єпархії. Друга частина цього прохання була задоволена. Так, в листопаді 1796 року митрополит Ієрофей на прохання священика села Бортич Київського повіту Тимофія Криницького з парафіянами тамтешньої церкви, які побудували нову церкву, і не мали коштів для влаштування іконостаса, дозволив їм взяти іконостас з Києво-Кирилівської церкви, який уже не використовувався і стояв на хорах у неприглядному вигляді [438, с. 293-294]. І такі випадки були не поодинокими.

Відібрані від Речі Посполитої українські землі ще зберігали сліди унії. Указом від 24 вересня 1797 р. Св.Синод зобов'язував усіх православних священиків лояльно ставитись до повернутих з унії вірян, проявляти особливе терпіння до них і виявляти пастирську любов. Отож увага до тих, хто повернувся з унії у лоно православ'я, а з іншого боку – благоустрій

храмів – мали забезпечувати панівне становище Православної Церкви в колишніх підпольських землях.

Православні храми українських земель, які були інкорпоровані Росією, мали злидений вигляд. У цьому переконався митрополит Ієрофей, коли в травні 1798 року розпочав 3-х місячну поїздку по території Київської єпархії. Він оглянув Київський, Васильківський, Богуславський, Черкаський, Катеринопільський, Уманський, Липовецький, П'ятигорський і Сквирський повіти. Загальне враження від цих оглядин було вкрай невтішним: в усіх парафіяльних церквах проглядалася безпросвітна злиденність. Старі, розтерзані, з побитими вікнами і скособоченими хрестами церкви справляли гнітюче враження. Внутрішній їх вигляд теж був не привабливим: в деяких замість підлоги земляна долівка з пророслою травою, в інших – з кам'яною і цегляною підлогою – глибокі нерівності та ями. Вицвілі від часу іконостаси, подекуди – намальовані на полотні і обшарпані та обвислі, без «чинного расположения» розвішані по стінах ікони, в деяких церквах – храмові ікони лежали не на аналоях, а на звичайних дерев'яних лавах. В деяких церквах зовсім не було храмових ікон, або виставлені зображення інших святих і т.д. Ще гірше було з церковним начинням: на престольні ручні хрести були грубої різьби, Євангелія в мідних або шкіряних чи низької проби срібляних окладах, ємкості для миро та еля майже в усіх церквах були вилиті із олова. Дарохранильниць не було, замість чаш для священної води – дерев'яні чи керамічні миски і т.ін.

По завершенні такого інспектування митрополит підготував Київській духовній Дикастерії детальний «Приказ» на усунення упущень і поліпшення стану справ. Духовні Правління у повітах і благочинні зобов'язані були оглянути усі храми і разом з парафіяльним духовенством мали докласти максимум зусиль для негайного виправлення усіх виявлених в церквах недоречностей. Але так як самі особисто священнослужителі були не в змозі усе виправити, то їх зобов'язано благорозумними настановами залучати своїх парафіян до турботи про благоустрій храмів. Дикастерія в справу

поліпшення зовнішнього вигляду та благоустрою новоприєднаних церков долучалася розсилкою в потребуєчі церкви хрестів та кропил, всього було розіслано 303 кропила та 90 хрестів, загальною вартістю 439 руб. 72 коп.

Так була розпочата велика робота по зміцненню позицій Православної Церкви в Київській єпархії. Особисто з'ясувавши стан церков у своїй новоствореній єпархії, митрополит Ієрофей взявся за іншу важливу справу: утвердження єдиного богослужбного устава. За його наказом від 6 вересня 1798 року з вченого духовенства єпархії були вибрані найбільш досвічені священники для навчання бувшого уніатського духовенства, яке перейшло у православ'я. Для цього уся Київська єпархія була поділена на вісім округів. А саме: усе духовенство Липовецького, Уманського і П'ятигорського повітів підпорядковувалось протоієрею м.Липовця Никифору Топольському. Махновського і Сквирського – протоієрею м.Махновки – Кирилові Малявці-Тарасевичу; Катеринопольського і Черкаського – протоієрею м.Катеринополя Іоанну Радзімовському; священники повітів Чигиринського, Богуславського, Васильківського і Радомишльського підлягали своїм міським протоієреям, – Трипільському благочинному Корнелію Вересовичу та чотирьом Києво-Подольським – Матвію Росовському, Йосифу Сементковському, Іоанну Маньковському і Симеону Гляди́ковському. Митрополит склав і програму навчання, метою якого було усунення богослужбових «нестроений», і в першу чергу, запровадження «правильної» служби Літургії. Обрані наставниками мали навчити священнослужителів правити церковні служби «по чинноположенію» Свв.Іоанна Златоустого, Васи́лія Великого і Григорія Двоєслова. При цьому священнослужителі мали засвоїти вимову молитов, ектеній, Євангелія, проповідей і т.д. «голосом, свойственным російському наречію», а також навчитися точному «по присланным печатным образцам возношенію в известных молитвословиях Височайших Имен» і здійсненню необхідних поклонів. Наставники мали упорядкувати здійснення треб, а також навчити духовенство правити високоурочисті служби і панахиди у вікторіальні дні по спеціально виданих

книгах. Спочатку усьому цьому навчалися благочинні, які уже потім у своїх округах мали навчати парафіяльне духовенство.

Великим упущенням, виявленим митрополитом в ході інспекторської поїздки по церквах новоствореної Київської єпархії, був стан звітної документації. У багатьох церквах не було метричних книг, а де здійснення треб фіксувалося, то записи велися не у пронумерованих і прошнурованих книгах, а на окремих листах. Тому 7 серпня 1798 р. митрополит наказав Київській духовній Дикастерії надіслати в усі Духовні Правління розпорядження про видачу кожній парафіяльній церкві по одній великій книзі і по дві невеликих, теж пронумерованих і прошнурованих. А щоб священно- і церковнослужителі вчасно робили відповідні записи і сумлінно вели ці книги, з них взяли відповідні підписки [420, с. 252-253]. Вводився єдиний для всіх порядок ведення записів: усі відправи з нагоди вінчання, хрестин, поховання, або на прохання вірян, вносились у велику книгу, яка зберігалась у церкві, а вже звідки – копіювались у дві малі, які в кінці кожного року передавались у Духовні Правління [420, с.257].

Сувору звітність вводилась і у фінансову сферу церковного життя. До цього грошовими надходженнями і видатками із церковних коштів розпоряджались ктитори. Вони часто позичали ці гроші, а іноді поміщики забирали з церков від 100 до 200 і більше рублів [420, с. 253]. Тобто гроші витрачались не на потреби храмів і звітності про це ніхто не вів, і не відповідав. Аби виправити цю ситуацію митрополит розпорядився, щоб церковні кошти зберігалися у храмах і їх використовували тільки за спільною згодою священника, ктитора і почесних парафіян. Усі прибутки і видатки потрібно було занотовувати у спеціально виданій Духовним Правлінням книзі, яку щомісячно мали ревізувати благочинні.

Ці та інші заходи митрополита Ієрофей були спрямовані на відродження і зміцнення православних церков на території Київської єпархії і найперше тієї її частини, яка від Польщі була приєднана до Росії.

Але католицькі та уніатські впливи були ще досить потужними. А відчуваючи підтримку нового російського імператора Павла Петровича, польські землевласники притісняли православне духовенство. Тому за клопотанням митрополита, Київське Губернське Правління почало вимагати від усіх поміщиків розписки із зобов'язаннями припинити переслідування православних священиків і повернути православним церквам усе їм належне, погрожуючи судом і конфіскацією майна. А городничим і земським судам зроблено припис: в разі скарг православного духовенства на утиски поміщиків-поляків, робити потерпівшим «законне» сприяння і негайно пересилати справи в губернське правління.

Зі свого боку, Київська духовна Дикастерія зобов'язала Духовні Правління і благочинних негайно зібрати найточніші відомості про таке: наявність житла для православних священиків, кількість церковної землі та інших угідь в кожній парафії, наявність підтвердних документів на землі та церковні угіддя, чи не потерпає церковний клір від поміщиків, їх економів, управителів, орендарів.

Процес формування території Київської єпархії супроводжувався створенням системи єпархіального управління. Адже до цього вона була практично відсутня, а нагляд за храмами і священно-церковнослужителями здійснювався досить формально. Наприклад, 86 церков Рожевської округи підпорядковувались одному духовному правлінню – Чорнобильському – і складала одне благочиння. В Богуславській і Білоцерківській округах керівництво церковним життям було ще слабшим, адже нагляд за церквами здійснював один благочинний. Така практика була звичайною і, наприклад, у віданні Канівського благочинного Іоанна Крупи перебувало сорок церков Богуславської і десять – Білоцерківської округ. А Білоцерківський благочинний Василій Зражевський здійснював керівництво 89-ма церквами. Або, наприклад, Ставищенською протопопією керував священик, який мешкав у Каневі. Природно, що такий стан керівництва церковним причтом

потребував кардинальних змін. Тому Київський митрополит особисто взявся за створення дієвої структури єпархіального керівництва.

Митрополит Ієрофей об'єднав усі діючі на території новоствореної Київської єпархії церкви у невеликі округи, доручивши нагляд за ними благочинним, а дикастерії наказав скласти реєстр церков і списки благочинних. Останнім він запропонував підібрати собі на допомогу «десяток начальників». Обрані кандидати разом з актами виборів представлялися митрополиту для затвердження. Як виявилось пізніше, це були вимушені та тимчасові нововведення, так як в подальшому процес формування управлінської структури був уніфікований.

Між тим, готувалися останні зміни кордонів Київської єпархії. Митрополит Ієрофей в листі до Київського цивільного губернатора Василя Івановича Милашевича від 6 квітня 1797 року просив повідомити які саме міста, містечка і села складатимуть Київську губернію, бо це визначало кількість церков. І губернатор не затримався з відповіддю, пообіцявши найближчим часом представити карту губернії. Але митрополит сам почав збирати такі відомості.

І от нарешті 27 серпня 1797 року імператорським указом був затверджений проект Сенату про остаточне затвердження кордонів Київської губернії, яка складалася з 12-ти повітів. А 1 вересня 1797 року з'явився монарший указ, за яким Київська єпархія затверджувалася в межах одноіменної губернії. Він гласив: «Киевскую епархию должны составлять части, по ту сторону (т.е. правую) Днепра лежащие, а прочие, отшедшие от Киевской в Малороссийскую губернию, да будут учреждены особою епархиею, которую поручить в управление коадьютору Киевской митрополии» [442, с. 585] вікарному єпископу Переяславському і Бориспільському. За цим указом лівобережні повіти, тобто майже уся колишня Київська єпархія, відійшла до новоутвореної єпархії Переяславської. З колишньої Київської єпархії залишились тільки частина Київського повіту (правобережна) і три округи, з яких у цей же час були

утворені три повіти – Київський, Васильківський і Богуславський. До них додавалися: від Брацлавської губернії – Махновський, Липовецький, П'ятигорський і Сквирський повіти, від Вознесенської губернії – Уманський, Катеринопольський, Чигиринський і Черкаський, а від Волинської – Радомишльський повіти. З цього часу територія Київської єпархії практично не змінювалась. Її межі співпадали з кордонами Київської губернії, яка складалася з 12-ти повітів: Київський, Васильківський, Канівський (Богуславський), Таращанський (П'ятигорський), Звенигородський (Катеринопольський), Черкаський, Уманський, Липовецький, Сквирський, Махновський і Радомишльський.

Після цього київський митрополит Ієрофей безпосередньо зайнявся організацією єпархіального управління. Усі церкви Київської єпархії були розподілені на 12 округів, кожен з яких уміщувався в межах одноіменного повіту. А так як новоприєднані повіти не ввійшли до складу Київської єпархії в попередньому вигляді, а були заново розмежовані, то у відповідності з цим розмежуванням у Дикастерії були складені точні «реєстри» як тих населених пунктів і церков, які відходили одне до іншого повітів, так і взагалі усіх храмів повітів. Ці реєстри були розіслані в усі Духовні Правління з приписом прийняти справи з усіх новоприєднаних приходів.

Адміністративним центром церков кожного повіту було Духовне Правління. Самим зручним їх місцеперебуванням було повітове місто. Саме так було вирішено у дев'яти приєднаних до Київської єпархії повітах. Але у трьох заново створених повітах – Київському, Васильківському, Богуславському – існуючі на цій території два Духовні Правління (Чорнобильське і Корсунське) знаходились не в повітових центрах, а тому Київський митрополит їх заклав. Перше – на основі указу від 26 лютого 1798 р., а друге – за митрополичим указом від 21 січня того ж року. Церкви, підвідомчі раніше Чорнобильському Духовному Правлінню, а потім включені до складу Київського повіту, були віддані у відання спеціально

обраних благочинних. А замість Корсунського Духовного Правління було створене Богуславське.

Щодо новоствореного Васильківського повіту, то час відкриття Духовного Правління в ньому не з'ясовано, але згадки про нього зустрічаються раніше 1798 року. Можна припустити, що воно було створене в період формування повіту.

Отож, в одинадцяти повітах Київської губернії були збережені існуючі, перенесені в нововизначені повітові центри, Духовні Правління. Без такого залишався тільки Київський повіт. Рапортуючи на початку 1799 року Св.Синоду про діючі Духовні Правління, митрополит Ієрофей просив дозволу на утворення і 12-го Духовного Правління для Київського повіту. Але так як у Києві розташувалась дикастерія, то утримувати ще й Духовне Правління в місті Св.Синод вважав обтяжливим для казни. Таким чином, Київська єпархія мала тільки 11 Духовних Правлінь.

Першим важливим завданням новостворених чи оновлених Духовних Правлінь були вибори благочинних. Для реалізації цього завдання усім Духовним Правлінням наказувалось згрупувати підвідомчі їм населені пункти в окремі округи в залежності від віддаленості їх один від одного. Рекомендувалось близько розташовані поселення об'єднувати в округ по 12-15, а віддалені один від одного – по 10. На кожен округ Духовні Правління мали організувати вибори двох кандидатів з протоєреїв чи священників, які мали здібності і бажання до адміністративної діяльності, і разом з актами виборів представити кандидатури на розгляд і затвердження одного з них митрополитом. І тільки після вибору митрополита і складання присяги, благочинні отримували затвердження на посаді. При цьому кожному із затверджених благочинних особисто митрополитом вручалася «благочинницька інструкція», котру підписували усі члени Київської Дикастерії, підписи яких скріплювались дикастерською печаткою.

Благочинницька інструкція за митрополита Ієрофея, тобто в період формування єпархіальної структури, мала таку назву: «По указу Его

Императорского Величества и по резолюции Его Высокопреосвященства, Св.Правительствующего Синода Члена, Іерофея, митрополита Киевского и Галицького, Священно-Архимандрита Киево-Печерские Лавры и ордена Св.Апостола Андрея Первозванного Кавалера, – из Киевской духовной Дикастерии определенному благочинным Сквирского уезда селений (следует перечисление девяти селений и при них церквей) – священнику Ефрему Корнинскому» [442, с.601]. Ця інструкція складалася з 63 параграфів, які тематично склали чотири частини: 1) §§1-14 окреслювали коло обов'язків благочинного стосовно церков ввіреного йому округу; 2) §§15-45 - обов'язки і повноваження стосовно священно-церковнослужителів; 3) §§46-52- регламентували відносини благочинного з вірянами; 4) §§53-63 стосувались влади і повноважень благочинного. Як видно, це був досить обширний опис прав і обов'язків благочинних, на яких покладалися наглядові, пастирські, організаційні та контролюючі функції.

Важливим завданням благочинних була організація вчасної різноманітної звітності від церков для Київської Дикастерії. З метою поліпшення епархіального управління Дикастерія розробила і розіслала в усі Духовні Правління зразки і форми звітності. Це бланки екстрактів про народжених і померлих, клірових відомостей про церкви і священно-церковнослужителів, відомості про тих, що сповідалися і не сповідалися тощо. До того ж, ці бланки супроводжувалися детальними інструкціями щодо їх заповнення. Окрім того, в усі Духовні Правління були надіслані точні форми складання різноманітних «прошений», скарг і доносів. Тобто уся паперова звітність і діловодство були максимально уніфіковані.

З метою поліпшення епархіального керівництва були здійснені деякі нововведення і в канцелярії Київської Дикастерії. Аби не порушувати терміни звітності Св.Синоду, була складена «обстоятельная табель», яка вивішувалась на стіні канцелярії. А для реєстрації усіх вихідних з дикастерії указів та розпоряджень призначено окремого канцеляриста, який на початку кожного місяця був зобов'язаний доповідати секретарю про усі не виконані

розпорядження Дикастерії. Секретар, у свою чергу, доповідав про це членам Дикастерії, які розглядали кожен випадок і штрафували винуватців.

2 вересня 1799 р. Київський митрополит Ієрофей (Малицький) помер і 29 вересня митрополиту кафедру в Києві зайняв Гавриїл (Бодоні-Банулеско). До цього часу було завершено формування територіальних меж Київської єпархії і повітів в ній. 16 жовтня того ж року Св.Синод доповідав імператору Павлу I про розмежування єпархій на новоприєднаних до Росії територіях, про ліквідацію старих та створення нових архієрейських кафедр. У цій доповіді йшлося і про Київську єпархію, зокрема про те, що хоч вона і сформована тільки з правобережної частини Київської митрополії і новоприєднаних від Польщі земель, все ж територія її досить велика. З огляду на це Синод просив позитивного монаршого рішення на пропозицію призначення помічника митрополиту – вікарного єпископа, який би допомагав здійснювати управління єпархією.

В управлінні єпархіальним архієреям допомагали вікарії. Праобраз вікаріатств започатковано за правління митрополита П.Могили [813, с. 67]. Законодавчої регламентації обов'язків вікарія до другої половини XIX ст. у Російській імперії не було. Синод спочатку планував організувати вікаріатства як самостійні адміністративні одиниці, що мали відповідати за зв'язки між архієреями та світськими органами управління. Петро I розцінив таку пропозицію як надмірне розширення повноважень духовенства, запровадивши натомість вакансію приказних. У 1758 р. ідею відкриття вікаріатів реанімував Київський митрополит Арсеній (Могилянський).

26 листопада 1799 року вікарієм на новоутворене в Київській митрополії вікаріатство призначено Феофана (Шіянова), бувшого архімандрита Новгород-Сіверського Спаського монастиря. 10 лютого 1800 року було представлено архімандрита Феофана, а ще через 2 дні відбулася його хіротонія в Лаврській Успенській церкві. Св.Синод у своєму розпорядженні не вказав найменування київському вікарію, тому митрополит Гавриїл своєю волею найменував його єпископом

Чигиринським. Щодо його обов'язків, то 15 лютого 1800 р. митрополит письмовим розпорядженням доручив йому опікуватися містом Чигирином і всіма православними храмами на території Чигиринського повіту.

Таким чином у XVIII ст. інститут вікаріїв лише було включено до структури РПЦ. Синодальні наміри надати вікаріатам характеру самостійної установи з чітко визначеними обов'язками були зведені нанівець імперською владою. Розгалужена мережа вікаріатів в українських єпархіях сформувалася тільки у другій половині XIX ст. внаслідок реалізації імперських церковних реформ. До цього часу більш звичною єпархіальною установою виступали консисторії.

У 70-х роках XIX ст. відбулися подальші зміни на вікарних кафедрах Київської митрополії. Перший вікарій, єпископ Чигиринський, преосв. Порфирій (Успенський) переведений до Москви на посаду члена тамтешньої синодальної контори і настоятеля Спаського першокласного монастиря. Другий вікарій, єпископ Уманський, преосвященний Філарет (Філаретов) призначений єпископом Ризьким и Митавським.

На вакантну кафедру першого вікарія 4 лютого 1878 року призначено преосвященного Іоана (Жданова), який до цього призначення служив кафедральним протоієреєм в м.Смоленську, а потім – архімандритом і ректором Новгородської семінарії, а саме останнє місце його служби – єпископ Чибоксарський, вікарій Казанської архієпископії. На кафедру другого вікарія і посаду ректора Київської Академії 31 грудня 1877 р. отримав призначення бувший ректор Московської Академії і почесний член Київської, доктор богословія, архімандрит Михаїл (Лузін), висвячений на єпископа в С.-Петербурзі 22 січня 1878 р. Преосвященний Михаїл був після Інокентія і Філарета єпископом на новій вікарній кафедрі Київської митрополії, яка продовжувала мати два вікаріатства.

У 1878 році місту Умані судилося внести своє ім'я в титул другої вікарної кафедри так як воно і його повіт перевищували усі інші повітові центри і повіти Київської єпархії чисельністю православного населення (189

тис.) і кількістю православних храмів (145). Дозвіл на відкриття кафедри вікарного єпископа було отримано. Місцем перебування вікарію було визначено Києво-Михайлівський монастир, яким він мав керувати як архімандрит. А окрім архімандритських доходів, він мав отримувати 100 руб. казенної платні, мати під своїм керівництвом, окрім монастирської братії, ще 12 служителів. Монаршою волею стверджена доповідь Св.Синоду відводила новому вікарію землі і різних угідь (ставків, млинів і т.д.) стільки, скільки визначено на монастир і, окремо, на митрополичий дім указом від 18 грудня 1797 року.

З часом Київське єпархіальне вікаріатство склалось з чотирьох вікаріїв (Канівського, Чигиринського, Черкаського, Уманського). Між ними були чітко розмежовані обов'язки і повноваження, які у загальному (наприклад, станом на 1913 р.) виглядали так: 1) Преосвященному Іннокентію, єпископу Канівському, ректору Київському духовної Академії, доручено наглядати за викладанням Закону Божого в київських вищих навчальних закладах; 2) Преосвященному Никодиму, єпископу Чигиринському доручалося завідування справами другого («распорядительного») і сьомого («сектантського») столів Консисторії і усіма справами Єпархіального Попечительства. Він був товаришем (заступником) голови Єпархіальної Міссіонерської Ради, завідував Київською духовною семінарією і жіночими училищами духовного відомства, а також наглядав за викладанням Закону Божого в середніх навчальних закладах Міністерства Народної освіти. За відсутності Митрополита він виконував обов'язки Владика; 3) Преосвященний Назарій, єпископ Черкаський, відав справами кількох столів Консисторії: першого (видача метрик і виправлення метричних записів), третього (господарського), п'ятого (будівництво притчового житла), шостого (дозвіл на укладення і розірвання шлюбів а також нагляд за викладанням Закону Божого в навчальних закладах Військового відомства, Відомства імператриці Марії та Міністерства фінансів); 4) Преосвященний Димитрій, єпископ Уманський відав справами четвертого (слідчого) столу

Консисторії, головував в Єпархіальній Училищній Раді, завідував 4-ма духовними чоловічими училищами і Церковно-учительською школою, а також наглядав за викладанням Закону Божого в міських училищах усіх відомств та за їх релігійно-моральним станом.

Керівництво новоствореної Київської єпархії мало виконати асиміляційну роботу російського уряду: урівняти відібрані від Польщі і новоприєднані території з порядками Росії як в церковній, так і в суспільній сферах. Ці землі і далі перебували під сильним культурно-релігійним польським впливом, католики і уніати продовжували свій наступ та православ'я, а польські пани-поміщики економічно гнітили православне парафіяльне духовенство і втручалися у внутрішні справи православних парафій, в справи церковного господарства і комплектування причтів. Тому на митрополита покладалось завдання досягти повного «купночинія» з Великоросійською церквою, усунути залишки уніатства в церковно-парафіяльному житті, а в цілому – знівелювати особливості церковно-приходського та єпархіального устрою південно-руської церкви.

Так як основою церковно-адміністративної піраміди були парафії, то основний акцент робився на вирішенні трьох нагальних завдань: 1) боротьба з католиками і уніатами за повернення у лоно православ'я парафій на новоприєднаних землях; 2) створення нової державної системи утримання і забезпечення парафіяльного духовенства, що незалежувало його від панів-католиків; 3) урівняння з порядками і законами Російської імперії новоприєднаних приходів з точки зору їх общинного життя, а саме: церковного богослужіння, церковного майна, комплектування парафіяльних причтів і регулювання морально-політичного світогляду останніх.

З часу утворення Київської єпархії тут здійснювався процес поступового об'єднання краю з корінними частинами Росії, «сливались присоединенные области с целым государственным организмом, причем эта ассимиляционная работа производилась русским правительством как в гражданском, так и церковном строе страны. Вследствие этого управляют

Киевскою епархией было далеко не так легко, как, напр., Вологодской, Калужской или Псковской епархией.

Жизнь юго-западных епархий вообще, и Киевской в частности, в силу исторических условий текла несколько иначе, чем жизнь епархий великороссийских; на юге Руси сложились свои особенности, свои порядки и в епархиальном управлении, и в церковно-приходской жизни и даже в материальном обеспечении духовенства. Следы этих особенностей в строе жизни Киевской митрополии при преосв. Евгении (Болховитинове – авт.) были еще довольно заметны и сглаживались им применительно к порядкам великороссийским» [479, с.529].

На чолі РПЦ стояв Святіший Синод. Його діяльність була визначена Духовним регламентом 1721 року, укладеним відомим суспільним та церковним діячем Ф. Прокоповичем і додатково регулювалась окремими законодавчими актами, в тому числі імператорськими указами. Згідно з Духовним регламентом, Синод запроваджувався як колегіальний орган управління та був «соборним урядом церкви». Його керівне значення в церковних справах було визначено рівним значенню Сенату в справах державних [688, с.30]. Св.Синод обирав та представляв монарху кандидатів на найбільш важливі посади архієреїв, протопресвітерів військового духовенства, членів синодальних контор, обер-секретарів Св. Синоду, які очолювали відділення його канцелярії тощо. Синод призначав також ректорів та інспекторів духовних академій і семінарій, настоятелів та настоятельниць монастирів, членів закордонних духовних місій, викладачів академічної освіти в духовні навчальні заклади, смотрителів духовних училищ, епархиальних доглядачів церковно-парафіяльних шкіл, секретарів та членів духовних консисторій, інспекторів притулків. Якщо взяти до уваги, що крім цього Св. Синод був вищою судовою установою церкви та представляв РПЦ перед урядами закордонних православних церков та інословних віросповідних товариств, можна говорити про справді всеохоплюючу владу цієї інституції в межах духовного відомства.

Серед синодальних установ, які забезпечували діяльність «соборного уряду церкви» наприкінці XIX ст., функціонували канцелярія Св. Синоду, синодальні контори, господарське управління, контроль (у 1867 р. він був виділений в окрему установу при Св. Синоді), духовно-навчальний комітет (з 1867 р.), духовно-училищна рада (заснована у 1884 р.) для вищого завідування церковно-приходськими школами в усій імперії, петербурзька та московська синодальні типографії та канцелярія синодального Обер-прокурора [432].

Взагалі, принципи діяльності Св. Синоду, які безпосередньо впливали на канонічне та адміністративне буття єпархій України, вміщувалися у концептуально важливих моментах: дотриманні принципу залежності церкви від світської влади та функціонуванні управлінської системи, заснованої на чіткій ієрархії й централізованому керівництві.

Очолював Св.Синод Обер-прокурор Синоду, який був своєрідним посередником між церквою і вищою світською владою.

Від часу запровадження цієї посади в 1722 році, Обер-прокурори поступово розширювали свої повноваження і на другу половину XIX ст. мали вже низку надзвичайних прав, виконуючи функції «ока государевого и стряпчего дел державных». Обер-прокурор займав серед посадовців положення рівне міністрам, призначався та звільнявся іменними указами Сенату, за справами служби підлягав відповідальності лише перед верховною владою та представляв імператору звіти духовного відомства.

Широкі повноваження Обер-прокурорів у рамках духовного відомства відкривали можливості дієвого впливу цих урядовців на внутрішнє життя і подальший розвиток цієї суспільної інституції. Аналізуючи ініціативи вищих чиновників духовного відомства, які стосувалися різних сфер церковного життя та урядування, можна виділити два етапи розвитку управління та реформування Православної Церкви останньої чверті XIX ст. Вони заслуговують на окремий розгляд [688, с. 32].

Особливий концептуальний зміст мав період імператорського правління Олександра II та обер-прокурорського урядування графа Д.Толстого (1865-1880 рр.). То була доба ліберальних реформ не лише в світських сферах суспільного життя, а й у межах духовного відомства. Час, коли було запроваджено традицію обрання благочинних та благочинницьких рад, керівників духовних навчальних закладів, почали скликатися єпархіальні з'їзди духовенства та розроблявся проект реформування системи церковного суду.

До другого етапу розвитку системи управління в рамках духовного відомства можна віднести період Обер-прокурорського правління К.Побєдоносцева (1880-1905). Це був 22-й Обер-прокурор Святішого Синоду, який серед усіх посадовців на чолі цієї структури прослужив найдовший час – 25 років [620, с. 42].

Концептуальні підходи К.Побєдоносцева до шляхів розвитку Російської православної церкви значно різнилися від підходів графа Д.Толстого. Якщо останній постає як прихильник ліберальних реформ у духовному відомстві, але, як виявилось, реформ не завжди продуманих та вивірених з канонічної точки зору, і не завжди відповідних інтересам духовенства та православної пастви (скорочення кількості парафій), то К.Побєдоносцев виступає в ролі реформатора консервативного спрямування: збереження специфіки розвитку Російської імперії через утвердження консервативної ідеології в управлінні та внутрішньому житті суспільства. Церква стала для нього своєрідним полем випробування консервативних начал, випробування консервативно-традиціоналістської ідеології, яку він, врешті-решт, накинув на все суспільне життя за правління Олександра III.

Побєдоносцев волів зберігати непорушними принципи зверхності світської влади над церковною, усталені ще до початку ліберальних реформ принципи церковного устрою, але він прагнув і оживити церковний організм, настільки це було можливо за умов збереження жорсткого контролю та суворої церковно-чиновницької ієрархії. Це був особливий вид поживлення

суспільної інституції – класично консервативний: через внутрішнє дисциплінування й упорядкування самого організму шляхом адміністративного тиску і переконання водночас. Заходи обер-прокурора К.Побєдоносцева дозволяють осмислити приклад того, наскільки успішно освічена, енергійна та віддана інтересам держави і Православної Церкви світська особа може реалізувати проект внутрішнього зміцнення Православної Церкви та посилення її суспільної ролі за умов збереження її підлеглості державі.

Очолювали єпархії обрані Синодом архієреї. Влада архієреїв поділялася на адміністративну, судову та господарську. Характерною рисою імперської церковної адміністративної структури стала часта зміна єпископів та призначення в українські єпархії єпископів-неукраїнців. У той же час випускники Київської духовної Академії (зазвичай українського походження) рекомендувалися на російські та білоруські кафедри. П'ять українців посідали митрополичі столи. Імперський уряд прагнув не допустити укорінення єпископату в одній єпархії, виключити можливість переймання архієреїв місцевими національними настроями.

Митрополит Київський та Галицький, Києво-Печерської Успенської Лаври священноархімандрит другий за рангом серед членів Св.Синоду це своєрідна данина Києву, як колиці християнства східнослав'янського світу.

В українських єпархіях у XVIII ст. при архієреях функціонували кафедральні управління, що склалися з кафедрального намісника, кафедрального архідіякона, кількох ієромонахів. Компетенції названих органів збігалися з консисторськими, тому в 1786 р. їх об'єднано під назвою Дикастерії, які з 1835 р. знову перейменовано на Консисторії. В тому ж році в Консисторіях заборонено працювати особам, які не мали священницького сану [755, с.12].

Формуючи, поза впливом Києва, самодостатню церковну інфраструктуру, імперський уряд використав організаційні надбання української церкви. В 1722 р. синодальним наказом в єпархіальних центрах

започатковано мережу допоміжних єпископу органів – Консисторій [428, с. 450]. Їх основною функцією був церковний суд. Зокрема Київська духовна Консисторія розглядала скарги духовенства про борги; злочини проти Закону Божого; справи про конфлікти в монастирях і між парафіянами та розлучення. Влада Консисторії поширювалася на територію всієї єпархії, тільки на Київщині поза впливом її залишалися Межигірський монастир та Києво-Печерська лавра, що підлягали безпосередньо Синоду. Служителями Консисторій були ченці. Головував – призначений архієреєм нотарій або кафедральний писар.

Протягом XVIII ст. організаційний устрій консисторій Російської імперії зазнавав перетворень. В українських єпархіях вони, насамперед, торкалися Київської консисторії. Її організаційна інфраструктура на XVIII ст. була найбільш розвинена та першою стикалася з імперськими інтеграційними устремліннями. На середину XVIII ст. до складу Київської консисторії входили настоятелі Микільського, Михайлівського, Братського монастирів, їм допомагали архідиякон та 20 ченців. Консисторії інших єпархій працювали за аналогічним зразком. Відмінності спостерігалися у кількості штатних та позаштатних служителів, що залежало від площі та заселеності єпархій. Видозмінили структуру консисторій модернізаційні заходи Катерини II. У 1767 р. з Синоду видано розпорядження до всіх консисторій, щоб замість ченців зарахувати світських чиновників, а писаря іменувати секретарем. Офіційно метою перетворень оголошувалося наведення порядку в єпархіальних адміністраціях та уніфікація діловодства. Фактично – імператриця прагнула обмежити владу єпископату та поставити в кожній єпархії підвладну імперській владі світську особу. Секретарям консисторій надавалися надзвичайні повноваження: остаточне право прийняття рішень консисторій, представлення характеристик архієреїв.

До початку 40-х рр. XIX ст. робота консисторій корегувалася наказами імператора та Синоду. В 1841 р. було затверджено першу редакцію «Статуту

Духовних консисторій». Дія основних положень «Статуту» зберігалася до революційних подій 1917-1918 рр.

За «Статутом» 1841 р., як і за наступною його редакцією 1881 р., консисторії визначалися як присутственні установи під керівництвом архієреїв [428, с. 149]. Консисторії склалися з присутствій та канцелярій. В столицній Київській консисторії (як і в Петербурзькій та Московській) створено по два присутствія; в решті єпархіальних центрів – по одному. До присутствій входило 5-10 духовних осіб з наближених до архієреїв архімандритів, ігуменів, ієромонахів, священиків, яких затверджував Синод. Засідання присутствій відбувалися під головуванням секретаря, який мав право вирішального голосу.

Чин консисторського секретаря вважався одним з найвпливовіших в єпархії. Його підпорядкованість архієрею була формальною. Фактично безпосереднім керівником секретаря був Обер-прокурор. За «Статутом» консисторіям ввірялися функції нагляду за єпископатом. Головними обов'язками консисторії було здійснення духовного суду в єпархії, збір і обробка статистичних матеріалів по єпархії, реєстрація актів громадянського стану. Діяльність консисторій відбувалася за типовим по всій імперії зразком.

Таким чином, інтегрувавши в імперську церковну структуру інститут консисторій, синодальна влада надала йому колегіального характеру. Можна виокремити кілька етапів реорганізації інституту консисторій. По-перше, включення консисторій у структуру Російської Православної Церкви відбулося у період петровських церковних реформ, метою яких була уніфікація адміністративного устрою РПЦ. Прагнучи перетворити Російську імперію у європейську державу, Петро I брав за взірць структуру органів управління (в тому числі церковних) з-за кордону. Проте якщо запозичення організації світських органів відбулося безболісно, то копіювання західного церковного устрою суперечило російському менталітету, характерною рисою якого була релігійна толерантність. Переймання Російською імперією

основних рис церковної структури України відповідало намірам Петра I: спільне православне віросповідання українців та росіян; близькість їх менталітетів і мов; можливість використати українські ресурси при безпосередньому впровадженні адміністративної церковної реформи. По-друге, реформою Катерини II до складу консисторій зараховано світський елемент, питома вага якого переважала над традиційним чернецтвом. Консисторії, в такий спосіб, перетворювалися з суто церковних судових установ на імперсько-бюрократичні органи з контролюючими функціями. Українські впливи на формування адміністративного устрою РПЦ на консисторському рівні обмежилися формальним запозиченням назви даних установ та основного їх обов'язку – духовного суду.

Органи єпархіального управління ще деякий час перебували у стані формування, не мали достатньої нормативно-законодавчої бази своєї компетенції та функцій. Тому самі єпархіальні архієреї на українських землях змушені були самі видавати різноманітні інструкції, визначати посадові обов'язки, розробляти форми звітності і т.д. Єпархіальний архієрей був не тільки правителем і суддею в своїй єпархії, але й законодавцем, який запроваджував і відміняв свої розпорядження.

Консисторії отримали загальний статут тільки в 1841 році, а до цього часу функціонували у відповідності з інструкціями і розпорядженнями єпархіальних архієреїв та за зразком світських «присутственных мест». Вони швидше були канцеляріями архієреїв і нагадували колишні архієрейські прикази.

Київська Консисторія була створена в 1744 р., реформована 1786 р. і з того часу стала називатись Дикастерією. В кінці XVIII ст. членами Дикастерії були: архімандрит Микільського монастиря, ректор Академії Феофілакт; кафедральний протоієрей Іоанн Леванда; ключник П.Алишевський, настоятель Притиско-Микільської церкви, протоієрей Зертис-Каменський і Набережно-Нікольської церкви протоієрей Россовський. Київський митрополит Гавриїл Банулеско-Бодоні (1799-1803 р.р.) «присутствующим» в

Дикастерія ввів протоієрея І.Сулиму в лютому 1800 року, а ще раніше, в січні того ж року, призначив членом Дикастерії соборного ієромонаха Анатолія. А секретарем в Дикастерії служив Павло Корольов. Таким був склад Київської духовної Дикастерії на початку ХІХ століття. З часом він, як і функції Дикастерії, змінювався, але незмінно це був орган церковного управління при єпархіальному архієреї. О.Прокоп'юк досліджуючи історію Київської духовної Консисторії у ХVІІІ ст., дійшла висновку, що «це вищий орган єпархіального рівня, що рапортував у Св.Синод, отримував з нього основну кількість указів, виходячи з яких приводив у дію весь механізм єпархіального управління, підтримуючи широке листування з підвідомчими установами. Саме управлінський аспект був пріоритетним у діяльності духовної консисторії» [725, с. 44.]. Консисторія виконувала адміністративно-судові функції і з часом коло її обов'язків та повноважень тільки розширювалось та конкретизувалось.

У структурі Київської духовної Консисторії діяли: «присутствия», зібрання всіх членів та канцелярія. Основною складовою частиною було «присутствие», бо саме там обговорювались і ухвалювались рішення. Присутніх мало бути 2-4 особи і серед них обов'язково – представник чернецтва. Вони обговорювали та приймали рішення по справах шляхом голосування. За своєї відсутності на засіданні, консисторист мав ознайомитись з прийнятим рішенням, висловити свою згоду або незгоду та підписати спільну ухвалу. У доповідних реєстрах мала фіксуватися ухвалена по справі резолюція, скріплена підписами всіх присутніх. Отож, це був колегіальний орган, усі члени якого мали рівні права, але їх вплив визначався місцем на східцях ієрархічної драбини. У відповідності з цим визначалася послідовність підписів на документах духовної Консисторії. Головував на засіданнях «первоприсутствующий член», який і першим ставив свій підпис. В Київській духовній Консисторії функції «первоприсутствующего», як правило, виконував архімандрит Пустинно-Микільського монастиря.

Консисто́рська канцеля́рія, яка бере свій початок з 1745 року, забезпечувала діловодне функціонування Консисто́рії і загалом повсякденне життя єпархії. Саме в ній оформлялися усі справи, як то: копіювання указів центральних органів і розсилання їх по єпархії, протоколювались засідання, приймалася і відправлялася кореспонденція, копіювались документи, велася документація поточних справ і т. ін. У XVIII ст. структура консисто́рської канцеля́рії визначалася поділом на повіття, які формувались за територіальним принципом. На рівні з повіттями виділявся консисто́рський архів. Послідовність посадовців канцеля́рії була приблизно такою: писар, повітчики, канцеляристи, підканцеляристи, копіїсти, писці. Очолював консисто́рську канцеля́рію писар, який здійснював загальне керівництво усіма іншими канцеляристами. Писар відповідав за прийом та оформлення вхідної кореспонденції, наглядав за підготовкою та відправленням вихідних документів Консисто́рії, готував справи для доповіді на засіданнях духовної Консисто́рії. Тобто, ведення діловодства покладалося на консисто́рського писаря.

Подальший розвиток адміністративна структура Київської єпархії отримала за митрополита Євгенія Болховітінова (1822-1837 р.р.). Як відомо, загальний статут консисто́рії отримали тільки в 1841 році, а до цього діяли згідно інструкцій та розпоряджень єпархіальних архієреїв і були своєрідними домашніми канцеля́рними архієреїв. Тому митрополит Євгеній склав детальні інструкції для усіх ланок єпархіального управління, які визначили поле діяльності різних інституцій.

Київська Консисто́рія з часу реформування у 1789 р. (введення духовних штатів в Малоросії) до 31 березня 1832 р. називалась Дикастерія, а датованим тоді ж синодальним указом була перейменована в Консисто́рію (за єдиним зразком для усіх єпархій). Митрополит Євгеній, звернувши увагу на повільність вирішення Консисто́рією справ, запровадив з 1822 р. порядок, щоб секретар і повітчики записували початок і завершення кожної справи, і коли накладена резолюція митрополита «дабы из записи видеть леность или

тщение повітчикова». Не маючи можливості особисто слідкувати за ходом проходження справ в Консисторії і за вправністю канцелярських чиновників, митрополит в травні 1828 р. поклав ці обов'язки на «присутствующих», збільшивши їх кількість і доручаючи кожному з них по столу. Але найголовнішим предметом уваги і постійної турботи єпархіального архієрея по відношенню до Консисторії і посадових осіб було те, щоб справи вирішувались законно і справедливо. Ні за що він так не переслідував посадовців, як за беззаконня у вирішенні надісланих до Консисторії справ. Добре знаючи церковні і цивільні закони, він вимагав від підлеглих вивчення законодавства з тим, щоб не допускались голослівні рішення справ, не підкріплені правовими нормами. З цією метою він зобов'язав членів Консисторії, щоб до кожного рішення вказувалися відповідні статті законів. Якщо ж при перегляді в консисторських журналах постанов «присутствия» митрополит не знаходив посилянь на відповідні статті закону, то він власноруч виправляв у журналах цей недолік.

Намагався митрополит упорядкувати і порядок подачі справ до Консисторії, так як у цьому було багато порушень. Тому за дорученням архієрея Дикастерія через Духовні Правління і благочинних зобов'язана була передати такі загальнообов'язкові вимоги: усі прохання, домагання і скарги їх автори повинні обов'язково підписувати за встановленою формою; усі прохання, домагання, скарги і т.д. повинні писатися на узаконеному указом від 24 листопада 1821 року гербовому папері; прохання і документи, писані не російською мовою повинні супроводжуватись засвідченими перекладами теж на гербовому папері. Без дотримання цих правил ніякі папери на розгляд не приймалися. Ці правила були сформульовані на основі розпоряджень вищих церковних і державних інстанцій, але було ще раз наголошено, що в разі їх порушення, справи в Дикастерії розглядатися не будуть.

Щодо матеріального забезпечення Київської Духовної Консисторії, то в 1828 р. на її утримання, у вигляді виключення, Св.Синод виділив 1962 р. 90 коп. У 1865 р., Київській Консисторії, як першокласній, було добавлено ще

3656 р. 20 коп. до 3925 руб. 80 коп. установлених штатним розписом 1786 р. і додатковими 1797 та 1828 років. Тобто фінансове забезпечення з 1835 р. значно поліпшилось і службовці Консistorії не відчували матеріальної скрути. Використання цих коштів мало чітко фіксуватись. І з метою поліпшення фінансової звітності митрополит Євгеній 31 грудня 1834 року передав у Консistorію за своїм підписом та печаткою п'ять облікових чистих книг, у які з 1835 року повинна була вноситись наступна інформація: у 1-у і 2-у – надходження і витрати коштів на заробітну платню службовцям Консistorії та на канцелярські витрати; у 3-ю – про грошові збори від звернень; в 4-у – про збори за гербовий папір і в 5-у – про кошти за платні повістки і оголошення. Письмовим розпорядженням він вимагав ведення цих книг.

Фінансовими та господарськими справами Консistorії та митрополичого штату управляло «Архиерейское экономическое домовое правление», але на початку XIX ст. справи воно вело не справно і тому його було реорганізовано під назвою «Экономическое Киево-Софийского архиерейского дому Правление». Митрополит Гавриїл уклав для нього спеціальну інструкцію. У відповідності з нею, членами Правління призначалися: економ архиерейського дому, казначей і комісар (це занововведена посада). Для ведення діловодства в Правлінні встановлювалась посада спеціального приказного, копійста. Члени Економічного Правління мали збиратись на засідання не менше трьох разів в тиждень. Обов'язки Правління визначались наступні: перевіряти опис майна митрополичого дому; розпоряджатися окладними і покладними коштами; укладати контракти з різними торговцями, підрядчиками і робітниками; дбати про наявність харчів та їх збереження, зберігати конюшні та будівельні матеріали; вчасно здійснювати потрібний ремонт речей та одягу; наглядати за прислугою. Правлінню дозволялося витратити 10 рублів, а витрати зверх цієї суми могли здійснюватись тільки з дозволу митрополита.

В діловодство Економічного Правління вводилась строга звітність. Прибутки і витрати записувались у дві окремі книги. За інструкцією, митрополиту щомісячно подавалась зведена відомість про усі витрати, в кінці року складався річний звіт, який потім відсилався в Казенну палату.

Обов'язки комісара заключались в нагляді за прислугою та забезпеченням чистоти архієрейських покоїв, посуду і меблів, а ще він мав забезпечувати транспорт (кінні екіпажі), тверезість поварів, сторожів і конюха. За відсутності економа він брав на себе обов'язки управляючого господарством митрополичого дому.

Окрім Консistorії і Економічного Правління, при Київському митрополитові діяла особлива інституція під назвою: Кафедральний Києво-Софійський собор, як своєрідний залишок колишньої київської кафедри. У травні 1800 р. Київський митрополит Гавриїл наказав Дикастерії створити комісію, яка б описала усе майно собору, грошові надходження і витрати. Після такої ревізії митрополит резюмував, що окрім богослужіння в соборі «Никакие другие делопроизводства неместительны», а тому для кращого його благоустрою та обліку усього церковного начиння та речей, створити при ньому спеціальну раду. Під неї він виділив два приміщення в двоповерховому митрополичому домі. Зібравшись на раду, протоієрей з братією повинні обговорювати питання влаштування соборних справ, вирішувати розпорядження митрополита і Дикастерії, обговорювати господарські питання, вести прибутково-витратні книги, укладати контракти і договори з підрядчиками і майстрами, ділити платню і кружковий збір, складати щомісячні та річні звітні відомості, вибирати кандидатів на церковно-служительські місця в соборі, розбирати скарги, вести записи про штрафи, тобто вести усі поточні справи.

Утримання підвідомчих Консistorії інституцій та посадовців:

№ п/п	На утримання	1855 р.	1858 р.	1862 р.
		виділено з казни руб.	виділено з казни руб.	виділено з казни руб.

1	Києво-Софійського митрополичого Дому	6610	6610	6610
2	Київського Преосвященного вікарія, його служби та 1-класного Києво-Золотоверхого Михайлівського чоловічого монастиря	5185	5185	5185
3	Києво-Софійського кафедрального собору	6478р. 82к.	5390	6235р. 91к.
4	Києво-Братського монастиря	3165р. 47к.	3165р. 47к.	3165р. 47к.
5	Києво-Миколаївського монастиря	2743р. 80к.	2220	2220
6	Києво-Видубецького монастиря	2220	2220	2220
7	Києво-Флоровського жіночого монастиря	3155	3155	3155
8	Лебединського жіночого монастиря	2446р. 86к.	2360	
9	Духовних правлінь в 11-ти повітах	1907р. 40к.	1907р. 40к.	1907р. 40к.
10	Благочинного над монастирями	-	400	400
11	Помічника благочинного	-	100	100
12	Київської Духовної консисторії		5239р. 80к.	
13	Єпархіального архітектора		566р. 94к.	
	Разом:		38519р. 61к.	

Як видно, найповніші дані представлені у звіті Київської консисторії за 1858 рік. Але відповідні показники попереднього 1855 р. і наступного 1862 року не суттєво відрізняються, а по багатьох позиціях співпадають. Тому дані за 1858 рік можна вважати середніми. Отож, на утримання верхівки церковної ієрархії щорічно з казни виділялось 38 519 рублів 61 коп. Із цих коштів найбільше виділялося на митрополичий дім (6 610 руб.) і Києво-Софійський кафедральний собор (5390 руб.). На повітову ланку єпархіального управління, підвідомчу Київській консисторії – Духовні Правління – виділялося, приблизно, по 173 руб. 40 коп. Тобто, утримання 11 (в Київському повіті не було – авт.) повітових Духовних Правлінь обходилося в середньому 1907 р. 40 коп. в рік.

Ієрархічно нижчими, підпорядкованими Київській духовній Консисторії були колегіальні органи в округах (повітах) – Духовні Правління. Вони підпорядковувались Консисторії і копіювали її функції та структуру. Очолювані благочинними, вони склалися з «присутствующих»,

до того ж «первоприсутствующим», як правило, був протоієрей повітового собору, і канцелярії.

На початку ХІХ ст. «присутствующих» в Духовні Правління ще обирали. Вибори проводило окружне духовенство, але така традиція з часом почала викорінюватись і уступати місце централізаторським порядкам. Вищим церковним керівництвом на українські єпархії поширювалось адміністрування і членів Духовних Правлінь почала обирати Дикастерія, або обирали самі Правління і представляли для затвердження митрополиту. Обрані «присутствующими» священики, за розпорядженням митрополита, звільнялись тільки Духовним Правлінням. Кількість членів «присутствия» Духовного Правління не була строго визначеною, як правило це було 3-5 осіб разом з «первоприсутствующим».

Місце Духовних Правлінь в загальній системі єпархіального управління спочатку не було чітко визначено церковним законодавством. Між ними і єпархіальним архієреєм не було постійної проміжної інстанції. Часто Правління звертались безпосередньо до митрополита і отримували від нього відповідні розпорядження в резолюціях. Внаслідок відсутності чіткої регламентації прав і обов'язків Духовних Правлінь, в Київській єпархії вони у своєму діловодстві спочатку були не визначені. Нагальною була проблема їх чіткої регламентації.

Тому митрополит Гавриїл, перш за все, розпорядився про необхідність точного розмежування округів, підвідомчих Духовним Правлінням, які б співпадали з межами повітів, встановлених у 1800 році генерал-губернатором Милашевичем. Адже Височайшим указом від 31 липня 1799 року вимагалось, щоб у поділі єпархії на протопопії керуватися поділом губернії на повіти. У відповідності з цим указом, 3 січня 1801 р. було переведено Духовне Правління з П'ятигор в Тарашу, куди Височайшим указом від 16 грудня 1800 р. були переведені усі повітові заклади. Розмежовуючи округи Духовних Правлінь, митрополит вимагав, щоб одне Правління не вступало в межі іншого, як це було раніше.

Через відсутність точної регламентації прав і обов'язків Духовних Правлінь і внаслідок перевищення їх повноважень, не поодинокими були випадки відхилення від виконання прямих обов'язків чи втручання в діяльність інших інституцій. Тому митрополит давав власні розпорядження для урегулювання їх діяльності. Зокрема, він наполягав на тому, щоб викорінювати схильність до порядків колишніх протопопських правлінь, коли розпорядження формулювались у вигляді «протопопських ордерів». Адже це суперечило їх новому колегіальному характеру. Для припинення такої плутанини, усім Духовним Правлінням було суворо наказано: посилати від себе укази за підписом «первоприсутствующого» та усіх членів правління, а не ордери від імені протопопа.

Не дивлячись на те, що Духовні Правління були колегіальними органами, все ж єпархіальний архієрей у своєму прагненні централізувати владу і зосередити у своїх руках управління єпархією, рядом інструкцій обмежував їх повноваження. В одному із звернень до духовенства Київської єпархії митрополит Гавриїл наказував Духовним Правлінням, щоб вони самі ніяких своїх рішень не виконували, а доповідали про все Дикастерії. У 1802 році він вивів із компетенції Духовних Правлінь усі слідчі дії і передав їх Дикастерії. А вони повинні були тільки мито брати за проведення розслідувань і передавати кошти повітовим казначействам, а самі справи передавати в Дикастерію. Недоречність ведення слідчих дій Духовними Правліннями митрополит вмотивовував тим, що такі справи не підлягають і повітовим судам, у яких «стряпчий» і секретарі відповідають канцеляристу та копіїстам в Духовних Правліннях. Але водночас, митрополит вимагав чіткої послідовності у проходженні судових справ і не приймав скарг та прошеній, які надійшли в обхід Духовних Правлінь. Взагалі, Духовним Правлінням в загальній системі єпархіального управління тоді надавалось значення проміжних інстанцій, які уповільнювали проходження справ. Тому, регулюючи судочинство Духовних Правлінь, митрополит Гавриїл уклав регламентацію самого порядку розгляду справ ними.

За розпорядженням Владика, Духовні Правління повинні були засідати не менше трьох днів на тиждень. Щомісячно вони мали звітуватися Дикастерії хто з «присутствующих» та з яких причин пропустили засідання і скільки розглянуто і підписано справ. Окрім того, у Дикастерію потрібно було подавати інформацію про виконання отриманих розпоряджень. Для такої звітності Дикастерія розробила і розіслала по єпархії спеціальні відомості. Також Правління були зобов'язані брати підписки і чинити допити усім церковнослужителям, які відправлялись до митрополита для постриження в «стихар». Форми доставлялися в Духовні Правління.

На початку XIX ст. в Київській єпархії ще існувала традиція проведення т. зв. «собориків» окружного духовенства. Раніше на таких зібраннях обговорювались і вирішувались важливі питання церковного життя. Але з часом, коли самотійність округів подавлялася опікою єпархіальної влади і коли Духовні Правління стали лише інстанцією єпархіальної бюрократії, «соборики» збирались в Духовних Правліннях чи в благочинних тільки для ознайомлення з отриманими з Дикастерії розпорядженнями. Тобто доцільність «собориків» нівелювалася і під приводом того, що для духовенства такі зібрання пов'язані з дорожніми витратами, митрополит Гавриїл їх заборонив. Укази і розпорядження Дикастерії Духовні Правління повинні були розсилати через церковників.

Становище Духовних Правлінь в загальній системі єпархіального управління не було чітко визначено церковним законодавством. Їх діяльність регламентувалась інструкціями єпархіальних архієреїв. У перший же рік своєї митрополичої служби Євгеній Болховітінов наполегливо взявся за докорінну їх перебудову шляхом викорінення багатьох недоліків і запровадженням для всіх одинакових порядків. По-перше, в травні 1822 року він розпорядився, щоб усі Духовні Правління під загрозою штрафу прислали йому копії журналів з додатками до них спеціальної відомості про кількість вирішених щомісяця справ. Найменше ухилення від цього

розпорядження каралося спочатку строгим виговором, а потім і покаранням (звільненням на певний час від посади, або й назавжди) відповідальних осіб.

Затримка з подачею цих матеріалів відбувалася або через недбалість членів Правлінь, або через відсутність «первоприсутствующого» тривалий час чи у дні подання звітності. У подібних випадках митрополит вдавався до суворих покарань усіх членів Правлінь, не зважаючи на довголітню службу чи поважний вік декотрих з них. Але щоб уникнути цього митрополит у 1828 році точно розмежував сфери діяльності та функції членів Духовних Правлінь шляхом закріплення за кожним з них по три-чотири благочинницьких округи і зобов'язав їх усі справи вирішувати спільно. А на «первоприсутствующого» поклав нагляд за ходом вирішення справ.

Найбільші упущення в діяльності Духовних Правлінь були виявлені в результаті огляду єпархії в 1833 році, узагальнені митрополитом і у письмовому вигляді подані Консисторії. Зокрема було відмічено наступне, що першоприсутні ігнорують колективність при ухвалі рішень, що приймають прохання, скарги, метричні і сповідальні книги по своїх домівках, що забирають собі ніби-то на зберігання церковні гроші, користуються ними, а потім довго не повертають, що відлучаються від своїх місць самовільно і роз'їжджають по повіту, що втручаються у справи повітових благочинних. З метою усунення цих порушень Духовні Правління були зобов'язані про подібні факти доповідати митрополиту.

Але найбільше порушень члени Духовних Правлінь допускали у галузі судочинства. Причинами їх було те, що члени правлінь бралися за виконання обов'язків слідчих, викликали для допитів духовенство, що зумовлювало відсутність його в парафіях. Тому митрополит Євгеній 5 червня 1822 р. на ім'я секретаря Дикастерії вчинив розпорядження про те, щоб виконання слідчих функцій здійснювали не члени Правлінь, а виключно благочинні. А останніх зобов'язав не викликати духовенство, а вести слідство на місцях, щоб не порушувати синодальний указ від 22 березня 1800 року про заборону без нагальної потреби відволікати священно- і церковнослужителів від

парафіяльної служби. Він ще раз наголосив, що Духовні Правління, як повітові по духовних справах «присутственные места», діють на правах повітових судів, а функції земських судів по духовенству здійснюють благочинні.

Ще однією вадою існуючої судової практики було хабарництво. І найчастіше у цьому звинуваченні фігурували писарі Духовних Правлінь, бо саме через їх руки проходили різноманітні документи і наприкінці кожного року духовенство саме їм здавало церковні записні книги (метричні і т.д.), саме від них залежало прискорення чи затягування розгляду скарг та інших справ. Дізнаючись про факти хабарництва, митрополит переміщав винуватців або встановлював за ними пильний нагляд членів Правлінь, іноді звільняв від служби, а іноді викликав до Дикастерії і на деякий час зобов'язував працювати там безкоштовно.

Хабарництво, «кормление от дел» було наслідком недостатнього матеріального забезпечення службовців Духовних Правлінь. Це явище, напевне, мало масовий характер, бо уряд не забарився його виправляти. У 1828 році було удвічі збільшене фінансування не тільки Дикастерії, а й Духовних Правлінь і замість 120 руб. на утримання кожного з них в Київській єпархії, Св.Синод виділяв 240 рублів. А в 1835 році здійснена цільова добавка на утримання Правлінь. До того ж, на Духовні Правління Київської єпархії – Черкаське, Звенигородське, Таращанське, Сквирське, Липовецьке, Махновське, Уманське і Богуславське – добавлялося по 371 руб., а на Радомишльське, Васильківське і Чигиринське – 245 рублів.

В кінці XVIII – на початку XIX ст. був запроваджений новий спосіб згрупування парафій в округ, під адміністративною владою благочинних. Благочинний був тільки виконавцем розпоряджень вищого начальства і тому інститут благочинних ліквідував традиції окружного самоуправління. Благочинницькі церковно-адміністративні округи спочатку були тільки підрозділами протопопій – повітів. Та по мірі того, як обов'язки благочинних поступово все точніше і точніше визначалися і регулювалися єпархіальними

архієреями, все більше і більше нівелювався на користь благочинних поділ епархії на протопопії. До 62-х років XIX ст.. він повністю зник, але ще на початку століття Київський митрополит своїм розпорядженням сприяв ліквідації «протопопій», так як обмежив в них виборне начало і передав значну частину влади Духовних Правлінь, що відали справами протопопій Дикастерії, і значну частину обов'язків Правлінь – благочинним.

Стосовно керівництва діяльністю благочинних і влаштування благочинницьких округів, то церковне керівництво законодавчо це врегулювало. Указ Св.Синоду від 7 травня 1797 року вимагав, щоб кожен округ об'єднував не більше 15-ти і не менше 10-ти парафій. Але виконання цього указу зволікалося і тоді Київський митрополит зробив власні розпорядження. У 1800 році були заново розмежовані благочинницькі округи в м. Києві та Київському, Сквирському і Уманському повітах, а у 1801 р. – в Черкаському і 1802 р. – в Радомишльському. Київські церкви були розділені на три благочиння: два подольські включали по 11 церков, а третє об'єднувало 7 старокиївських і 5 печерських церков. А 102 церкви Київського повіту були об'єднані у 8 благочинницьких округів, в Уманському з 145 церков було створено 10 округів, в Черкаському з 89 церков – 7 округів, в Радомишльському з 84 церков – 7 округів.

Вибори кандидатів на посади благочинних здійснювало окружне духовенство. Лише у виключних випадках це право духовенства порушувалось. Вибір духовенства затверджувався митрополитом. Щодо звільнення з посади, то митрополит відсторонював від виконання обов'язків звинувачених і осуджених за протиправні дії, за бездіяльність та недобросовісність. У відстороненні благочинних від обов'язків мало брати участь і окружне духовенство шляхом подання колективних обґрунтованих «прошень» про небажання мати у своєму окрузі того чи іншого служителя.

Отже, нижчою ланкою в структурі епархіального управління були благочинні. Прагнення централізації управління витісняло виборність благочинних, але її залишки ще деякий час зберігалися. Вища церковна влада

ще деякий час підтримувала видимість збереження давніх місцевих традицій у цій справі. У 1805 р. Св.Синод зробив для українських єпархій виключення, дозволивши місцевому духовенству вибирати благочинних «по примеру, как избираются дворянские, купеческие и мещанские чиновники» [645, с. 632]. Але це було не надовго, бо уже 1820 р. вийшов височайший указ про посилення благочинницького нагляду з приводу деяких неблаговидних вчинків духовенства в Псковській, Вологодській, Ярославській та інших єпархіях. На основі цього указу Св.Синод розпорядився, щоб архіереї проявляли особливу пильність при призначенні достойних людей на благочинницькі посади, так як благочинні є «вуха і очі» архіереїв в усіх аспектах церковного нагляду.

Аби упорядкувати діяльність благочинних і чітко визначити їх функції Св.Синод вирішив укласти спеціальні правила і це завдання було поставлене перед Митрополитом Київським і Галицьким Євгенієм Болховітиновим. 25 лютого 1825 року він був призначений членом комісії духовних училищ. Як глибокий знавець церковних канонів і духовної дисципліни, митрополит звернувся до забутих традицій виборності, як до найкращої гарантії сумлінності благочинницького нагляду, і запропонував правила, які почав запроваджувати у своїй Київській єпархії ще з липня 1824 року. За цими правилами обрання кандидатів на вакансії благочинних краще всього доручити окружним священно- і церковнослужителям, які краще за інших знають достоїнства і недоліки тих чи інших претендентів. Такі вибори мали відбуватися під наглядом члена Консисторії або Духовного Правління, якому заборонялося будь-яке втручання в процес виборів. Правила забороняли виконання благочинницьких обов'язків «присутствующим» в Консисторії чи Духовних Правліннях. «Правила митрополита Євгенія», за твердженням П.Знаменського, не були запроваджені в усіх єпархіях [645, с. 614]. Тільки в Київській єпархії виборність серед духовенства підтримувалась митрополитом Євгенієм десь до 1836 року. А потому синодальним указом спеціально для Київської Консисторії принцип виборності благочинних

окружним духовенством скасувався, як несумісний з ієрархічними і височайшими указами, які стверджували, що благочинний є обраною з духовенства, але з дозволу архієрейського, особою, і що загалом в церковному управлінні усі посадовці призначаються вищою над ними владою.

Київський митрополит був прихильником виборності благочинних. У доцільності такої практики він переконався в процесі огляду парафій єпархії влітку 1823 і 1824 років. Побачене засмутило архієрея і у своєму звіті він характеризував благочинних як бездарних, невправних і не послідовних у виконанні своїх обов'язків. Деяких новопризначених благочинних він взагалі не знайшов, а їх обов'язки виконували священники, тимчасово прикомандировані Духовними Правліннями. В багатьох благочиніях не було завершено формування округів, деякі примхливі благочинні самі собі підбирали церкви і парафії. Порушувались норми указу 1797 р. про величину благочинницьких округів (по 10-15 церков), у віданні деяких благочинних було кілька церков, а то й одна. І нагляд за ними не було ніякого.

Такі непорядки не могли не викликати відповідної реакції митрополита. Не зволікаючи, він через Консисторію наказав Духовним Правлінням: по-перше, завершити формування благочиній у відповідності з указом 1797 р.; по-друге, церкву благочинного під нагляд віддати сусідньому благочинному; по-третє, якщо виникало якесь непорозуміння між благочинним і підлеглим йому священником, то призначався сторонній благочинний і сторонній священник для розгляду справи і складання детального звіту про те. Покаранню піддавалися благочинні, які необґрунтовано доносили на священників.

Продовжуючи тему про збереження виборності серед духовенства, яка ще мала місце в Київській єпархії і була підтримувана митрополитом Євгенієм, варто звернути увагу і на існування в досліджуваній період так званих «собориків». У попередні часи це були своєрідні з'їзди духовенства округу або протопопії, на яких воно вирішувало справи церковного життя.

Але коли у ХІХ ст.. самостійність округів була майже повністю ліквідована опікою центральної влади, то «соборики» скликалися благочинними тільки для того, щоб оголосити консисторські укази і розпорядження, тільки для збору обов'язкових грошових відрахувань. Митрополит Євгеній не вдавався до якихось заходів для повного знищення цих залишків минулого, яке раніше було виразом внутрішнього самостійного життя церковних округів, проявом і разом з тим зміцненням тісного зв'язку та єднання в середовищі окружного духовенства. Таке знищення було б кардинально протилежним його симпатіям принципу виборності серед духовенства, який передбачав і тісне спілкування духовенства між собою і зближення його. Він переймався тільки тим, щоб, зібравшись на соборики, священники довго там не «засиджувались» на шкоду парафіяльним справам, не організовували довгих застіль і не вдавались до дискусій на політичні теми. За недопущення цього мали відповідати благочинні.

В Київській єпархії в кінці 1861- на початку 1862 р. була поновлена виборність благочинних. Київський митрополит Арсеній (1860-1876 р.р.) повернув духовенству право обрання благочинних, як надійних стражів порядку в середовищі духівництва і посередників між парафіяльним духовенством і вищою єпархіальною владою. І хоч ця міра мала обмежений характер, все ж демонструвала прагнення прилаштуватись до вимог часу.

З 1862 року духовенству надано право вибирати благочинних, тобто поверталася давня традиція виборів. Благочинні обирались спочатку на 5 років, а потім був впроваджений 10-річний термін служби. У 1877 році з різних причин було обрано 15 нових благочинних, усі вибори затвердженні єпархіальним начальством. Посада благочинного передбачала додаткові обов'язки, виконання яких матеріально не заохочувалось.

При благочинних з 1868 року створювались благочинницькі ради, членами яких були: благочинний, його помічник і обраний від окружного духовенства представник. До повноважень благочинницьких рад було віднесено: розподіл матеріальної допомоги бідним духовного стану із коштів

епархіального попечительства, а також – розгляд не особливо важливих справ і спірних питань між членами причтів, які можна було залагодити без судового слідства. В разі необхідності Консисторія переглядала спірні справи. Така миротворча функція благочинницьких рад нагадувала давні церковні традиції. До того ж, епархіальна влада не переобтяжувалася розглядом дріб'язкових питань, які можна владнати на місцевому рівні.

У 1878 році Духовних Правлінь уже не було і усі причти, як парафіяльних, так і не парафіяльних церков, підпорядковувались благочинним, об'єднуючись відповідно в округи. У цей час в Київській епархії благочинницьких округів налічувалось: в Києві 2 – Києво-Подільський і Старокиївський; в повітах: Київському – 6, Васильківському – 6, Таращанському – 7, Радомишльському – 6, Канівському-7, Сквирському – 8, Звенигородському – 8, Черкаському – 6, Чигиринському - 6, Уманському – 7, Липовецькому – 7, Бердичівському – 7, усіх -83. До складу округу, в середньому входило від 9 до 27 церков і причтів.

Вибори благочинних, які здійснювали управлінські функції в своїх округах, мали неоднозначні наслідки. З одного боку, це нововведення, яке першочергово втілювалося в життя Київським митрополитом Арсенієм, пробуджувало внутрішній потенціал духовенства та його можливості до самоврядування, а з іншого, нерідко призводило до небажаної залежності благочинних від своїх виборців-іереїв. Це створювало ґрунт для послаблення дисципліни і приховування благочинними огріхів своїх підлеглих-виборців. На цій проблемі почали наголошувати у світській та церковній пресі вже після вбивства імператора Олександра II, коли надзвичайно гостро були відчуті ціна реформ, доцільність розширення громадянських свобод і готовність до них суспільних станів. Зокрема, Київські епархіальні відомості в травні 1881 року наголошували на тому, що виборність благочинних не в усьому виправдала себе, а відтак закономірним є близьке скасування щойно встановленої традиції. При цьому висловлювалось сподівання, що виборність членів благочинницьких рад буде збережено [476, с. 4-5], в чому

простежувалась прихильність частини духовної еліти (газета редагувалася професорсько-викладацьким складом та вихователями Київської духовної академії) до ідеї відновлення начал церковного, але відновлення поступового й обережного.

Благочинні і благочинницькі округи Київської єпархії у 1883 році [419, арк. 1-12]:

№ п/п	Повітові губернії	№ благ.округу	Благочинний	К-ть церков
I	Києво-Печерське благочиння	1	прот.Павло Підвисоцький	16
I	Києво-Подільське благочиння	2	прот.Ілля Екземпляровський	16
I	Київський	1	св. Петро Ракітін	20
		2	св. Василій Сікорський	23
		3	св. Модест Чечот	30
		4	св. Михаїл Кустовський	21
		5	св. Іоан Оратовський	17
				111
II	Васильківський	1	св. Михаїл Вишенський	20
		2	св. Мефодій Трезвинський	22
		3	св.Федор Ганкевич	26
		4	св. Іоан Черняховський	22
				90
III	Канівський	1	св. Костянтин Минович	25
		2	св. Іоан Минович	20
		3	св. Феодор Грушевський	23
		4	св. Йосиф Горжевський	20
		5	св. Філіп Грушецький	19
				97
IV	Черкаський	1	прот. Афанасій Дірдовський	22
		2	прот. Даниїл Бакановський	27
		3	св. Андрій Левицький	25
		4	св. Лев Крамаренків	23
				97
V	Чигиринський	1	прот. Іоан Маяковський	22
		2	св. Іоан Татаров	22
		3	св. Харлампій Фіньковський	22
		4	св. Леонтій Богоран	23
				87
VI	Звенигородський	1	прот. Іполіт Тацієвський	18
		2	св. Іоан Тарнавич	22
		3	св. Іоан Березицький	22
		4	св. Василій Татаров	21
		5	св. Прокопій Гукович	25
				108
VII	Уманський	1	св. Василій Куницький	28
		2	св. Тихін Джозовський	26

		3	св. Мефодій Олтаржевський	27
		4	св. Симеон Галятовський	26
		5	св. Прокопій Павлович	29
				136
VIII	Таращанський	1	прот. Інокентій Ігнатович	21
		2	св. Іоанн Леонтович	20
		3	св. Григорій Клепатський	20
		4	св. Симеон Маркевич	22
		5	св. Григорій Молчановський	21
				104
IX	Липовецький	1	прот. Петро Маяковський	23
		2	св. Костянтин Черняхівський	21
		3	св. Павло Стефановський	19
		4	св. Филімон Бабчинський	20
		5	прот. Трифон Терлецький	25
				108
X	Бердичівський	1	прот. Яків Андрієвський	24
		2	св. Іоан Шостацький	21
		3	св. Стефан Новохатський	22
		4	св. Миколай Карпінський	26
		5	св. Симеон Пашевський	24
				117
XI	Сквирський	1	прот. Феодосій Чайковський	19
		2	св. Василій Дашкевич	22
		3	св. Григорій Вітвіцький	21
		4	св. Василій Крижановський	20
		5	св. Кирило Холодкевич	23
				105
XII	Радомишльський	1	прот. Анатолій Гоноровський	21
		2	св. Петро Сенаторський	21
		3	св. Андрій Миревич	16
		4	св. Іоан Вогжовський	16
		5	св. Іларіон Покасовський	15
				89
	Разом по єпархії			1255

Ще однією категорією службовців були депутати від духовенства для участі в земських судах по справах духовних. У відповідності з Височайшим указом від 7 жовтня 1791 р. в кожному благочинницькому окрузі мало бути по два депутати. Але тільки 6 червня 1802 року Дикастерія подала на затвердження митрополита списки обраних по усіх благочинницьких округах кандидатів у депутати. Як і вимагалось, у кожному окрузі їх було обрано по два. Вони склали присягу і дали підписки про дотримання інструкції. Про

обрання депутатів від духівництва були повідомлені цивільні власті. Це було дуже важливо і актуально так як тоді в судах розглядалося багато спірних справ між панами і духовенством з приводу церковної землі. І участь в судах, з правом голосу, депутатів від духовенства мала сприяти інтересам останнього. Особливо важливим було право депутата залишатися при своїй думці і доповідати про це єпархіальному архієрею, щоб той міг через Консисторію повідомити цивільну владу, яка б вплинула на вирішення спірної справи на користь православного духовенства.

Хранителями церковного майна і коштів були церковні старости. В сільських парафіях це були місцеві селяни, які обиралися вірянами за критеріями грамотності, сумлінності, господарської хватки, наявності християнських чеснот і т. ін. Інструкція старостам від 17 квітня 1808 р., а також закон 17 серпня 1810 р. звільняли їх від роботи в поміщицьких господарствах. У зв'язку з цим землевласники, особливо католики, активно втручалися у процес обрання старост. Не бажаючи втрачати «робочі руки», вони пропонували на цю посаду або непрацездатного селянина, або лінюха, від якого було мало користі. Іноді вони під загрозою покарань намагалися відмовити претендентів на ці посади, іноді погрожували віддати у рекрути чи переселити у віддалені губернії. А траплялися випадки, коли поміщики самі приходили в церкву і зривали вибори церковного старости, якщо цього чоловіка вони не хотіли звільняти від роботи. У таких випадках розпочиналася тривала переписка між благочинним – повітовим правлінням – Консисторією – губернським правлінням і коли нарешті останнє через нижчий земський суд погрожувало поміщику штрафом або штрафувало за ігнорування парафіяльного вибору старости, то проходило 1-2 роки. Упродовж цього часу орендатори і економист так обплутували павутиною додаткових робіт цих обранців громади, що вони і самі воліли відмовитися, аби уникнути свавілля поміщиків. Тому багато парафіяльних церков не мали старост, що завдавало моральних і матеріальних збитків.

З метою виправлення таких ситуацій єпархіальний архієрей у 1827 році запропонував Консисторії щоб відповідальність за фінансові втрати церков у разі відсутності старост покласти на благочинних. До того ж благочинних зобов'язано рапортами доповідати про свавілля землевласників щодо церковних старост. В наслідок такого нововведення митрополита, духовенство почало активніше інформувати про панське втручання у парафіяльні справи, а єпархіальне начальство почало вдаватися до рішучих заходів. Це дало позитивні результати і вже в середині 1828 року Київське Губернське Правління повідомляло Київській духовній Консисторії, що воно дало розпорядження в усі повітові нижчі земські суди зобов'язати усіх поміщиків єпархії підписками про звільнення від робіт церковних старост. Стосовно тих церков, яким відсутність старост заподіяла матеріальні збитки, то були розпочаті розслідування. За результатами розслідувань у 1830 р. деякі поміщики були оштрафовані як на користь місцевих церков, так і на користь Київського *«приказа общественного презрения»*. Але і після цього поміщики не хотіли звільняти від повинностей селян, обраних церковними старостами. Іноді вони пропонували у старости своїх управителів, економів, а подекуди самі бралися завідувати парафіяльним храмом. Нічого доброго це не приносило. І навіть Височайші укази від 16 квітня 1833 р. і 4 січня 1836 р., які оберігали церковних старост і їх права, не могли кардинально змінити ситуацію.

Церковні старости це були представники вірян або довірені особи парафіян, які обиралися для зберігання і нагляду за використанням церковного майна і взагалі для піклування разом з причтом благоустроєм храму. Церковно-господарська діяльність старост в цілому була задовільною і деякі з них своєю сумлінною службою, своїми пожертвуваннями на благоустрій церков привертали увагу єпархіального начальства. Наприклад, у 1878 році вісьмом висловлена архіпастирська подяка з наданням Божого благословення, шестеро нагороджені похвальними листами, два – медалями

за особливі заслуги перед церквою і парафією, або за довготривалу сумлінну службу на цій посаді.

2.2. Місце православного сільського духовенства в структурі Київської митрополії

Церковно-парафіяльне життя в період формування єпархіальної управлінської структури теж потребувало змін. У своєму прагненні його упорядкувати, митрополит Євгеній зосередив увагу на таких важливих моментах: 1) вдосконалення порядку заміщення священнослужителями посад в парафіяльних причтах; 2) підвищення освітнього рівня і моральності в середовищі єпархіального духовенства, які були досить низькими. Адже сільський клір новоствореної Київської єпархії був малограмотним і малодосвідченим, що не мало задовольняти церковну владу. У 20-х роках XIX ст. серед сільських священиків було багато так званих «псалтирників», або «д'ячківських богословів», яких навчив сільський д'ячок-самоучка і які священицькі посади отримували після довгої церковної практики.

Відмічені дві проблеми були взаємопов'язані, бо без достатнього освітнього рівня не реальним стало отримання священицького місця. А між тим справа налагодження системи духовної освіти в єпархії реалізовувалась повільно. Реформування духовних училищ, яке розпочалося в Київській єпархії з 1817 року, йшло доволі повільно, так як колишнє духовенство, саме не маючи освіти, не прагнуло віддавати своїх дітей в духовно-навчальні заклади, сподіваючись, що священнослужительські місця вони рано чи пізно отримають. Митрополит Євгеній, як високоосвічений інтелектуал з цим миритися не міг і вдавався до різних способів заохотити духовенство до освіти.

З метою зменшення кількості малограмотних причетників і для заохочення духовенства віддавати своїх дітей в навчальні заклади, він почав доскіпливо вивчати кандидатури не тільки на священицькі місця, але й на

посади дяконів та й, загалом, усіх причетників. Він розпорядився, щоб кандидатів на кожну посаду спочатку екзаменувати. Кандидати на вищі церковні посади в єпархії мали пройти екзаменування у ключаря Києво-Софійського собору, потім – вікарного єпископа, а вже наостанок – у самого митрополита. Якщо кандидат не відповідав вимогам екзаменаторів, то посади він не отримував. Від екзаменів перед рукопокладенням не звільнявся ніхто: ні самоучка, ні випускник семінарії, ні випускник академії, і навіть наставники усіх духовно-навчальних закладів, які мали знання і педагогічний досвід. «Академистов и семинаристов окончивших курс согласен и я не отсылать на экзамен на обучение церковному порядку в собор», – писав митрополит Євгеній 27 лютого 1826 р. Афанасію, єпископу Чигиринському, – «но по совести нельзя рукополагать не научивши; ибо в академии и семинарии сему их не научат. Учиться никогда не стыдно, а стыдно не уметь. Экзамены школьные не показывают нам знаний церкви должностных. Иные богословы часов прочитать не умеют» [478, с. 352-353].

У полі зору Преосвященного Євгенія перебувала і найнижча ланка парафіяльної ієрархічної структури – дяки та паламарі. До нього ці посади обіймали сироти, або бідні сини членів сільських причтів, які не мали ніякої освіти. Або, в поодиноких випадках, місця нижчих причетників займали виключно учні бурси. Становище цих причетників було вкрай важким, так як вони майже в усьому залежали від вірян і священника, який сприймав їх просто як робітників. Тому вони мали бути слухняними і сумлінними для священників і добиватися довіри парафіян, які могли у будь-який момент змінити причетника. Разом з тим, саме вони найбільше потерпали від землевласників-поляків. В наслідок такого становища саме дячки і паламарі найчастіше вели бродячий спосіб життя, переходячи з місця на місце, а то і зовсім залишали посаду причетника.

Чимало причетників не знали церковного устава, співу по гласам, навіть – погано читали. Тому митрополит Євгеній вдався до рішучих заходів на підвищення їх фахової підготовки. Кращих і найбільш здібних, по одному

з кожного благочиння єпархії, він викликав до Києва «у науку до регента митрополичого хору, а по завершенні навчання, повертав на місця їх служби із завданням: навчати інших. А благочинних зобов'язував в ході піврічних оглядів своїх округів екзамінувати причетників на знання катехізису, церковного устава, уміння читати і співати, а якщо виявляться вправні у цьому, то відсилати їх на екзаміни до Києва. А про незнаючих і не вмілих прописувати в клірових відомостях. Для останніх митрополит призначив кілька термінів і кожного разу погрожував відстороненням від церковних доходів, або виключенням з духовного стану. Одним із таких термінів був січень 1825 року, після якого причетники, що не склали екзаміну і не відповідали фаховим критеріям, переводились у церковних сторожів, деякі зовсім виключались з духовного стану і віддавались у солдати. І тільки ті, що мали 30 і більше років стажу, звільнялися від екзаміну. Аби піднести престиж причетницької служби, поставити їх в один ряд зі священником, а з іншого боку, закріпити за місцями служби, митрополит найдостойніших причетників висвячував в «стихар».

Усякий кандидат на церковнослужительське місце, якщо тільки він не мав богословської освіти, за вимогою митрополита, повинен був представити відгук вірян, засвідчений благочинним і усіма членами місцевого Духовного Правління («одобрение»). Такий документ слугував водночас і гарантією, і запорукою придатності його до відповідної посади, а без такого документа прохач не допускався до екзаміну. Прохач без освіти отримував направлення (билет) в парафію, де служив упродовж року і за службу отримував чи не отримував згоду на своє призначення парафіян. Такий порядок заміщення вакансій був продовженням давніх традицій виборності, «когда искатель «парохии» должен был являться перед очи архиерея с письменным удостоверением от прихожан, что он поведения хорошего, способен к прохождению должности и вся «парохия» желает иметь только его своим священником» [374, с. 436-437]. Але траплялись

випадки, коли представляли фальшиве «схвалення», або без необхідних підписів і т.д.

Аби уникнути подібного, 18 серпня 1831 року митрополит Євгеній зобов'язав Консисторію слідкувати за тим, щоб «ставленические одобрения» були засвідчені благочинним і Духовними Правліннями, щоб і перші, і другі зазначали за метричними відомостями вік кандидатів, кількість дворів того приходу, куди вони просяться, чи є там справді вакантне штатне місце, чи нема родинних зв'язків з тамтешнім кліром, чи не знаходиться кандидат під судом і слідством. Без таких відомостей ніяких прохань про призначення не приймати ні від кого, за виключенням випускників семінарії. Але відразу у цьому порядку навести не вдалося і схвалення продовжували поступати неправильно оформлені. Тому через рік, 27 червня 1833 року, Владика Євгеній змушений був через Консисторію знову підтвердити Духовним Правлінням вимогу про подання засвідчених відомостей про ставлеників і загалом, усі рапорти, прохання та інші папери повинні мати підписи усіх членів Правління, бо до розгляду і впровадження прийматися не будуть.

Передбачувалася і така ситуація: деякі ставленики подавали прохання на такі вакансії, яких вони були не гідними, а тому отримували відмову єпархіального архієрея. А між тим приїзд до Києва вимагав відповідних коштів, то щоб не було зайвих витрат у разі відмови від місця, митрополит зобов'язав Духовні Правління розглядати кандидатури, відбирати серед претендентів тих, хто мав реальні шанси у задоволенні своїх прохань, і відправляти документи поштовим зв'язком.

Священнослужителів, які готувались до посв'яти, митрополит зобов'язував відвідувати богослужіння в Софійському соборі, брати участь у читанні та співі і таким чином показувати своє уміння. Соборний клір мав завдання вести облік відвіданих служб ставлениками, а хто не брав участь у богослужіннях в соборі, тих до екзамену і на посаду не призначали. Часто навіть після екзамену і рукопокладення священнослужитель не відразу відправлявся на парафію, а затримувався в Києві і за розпорядженням

митрополита удосконалював своє вміння здійснювати богослужіння, християнські треби, практикувався в читанні та проголошенні проповідей. Стосовно вікових характеристик претендентів на священно- і церковнослужительські місця, то київський Владика не посвящав з дияконів у священники претендентів без освіти, які не досягли 30-річного віку, а у диякони аналогічно раніше 25 років.

Для тих, хто навчався в семінарії і наближався до її завершення митрополит часто надавав місця покійних їх батьків, при цьому завжди наголошуючи на прагненні потурбуватися про сиріт. Не поодинокими були випадки, коли місця служби померлих батьків він залишав і за доньками-сиротами, або навіть знаходив достойних женихів, які зобов'язувалися опікуватися родичами своїх дружин. Та залишаючи місця служби сиротам, митрополит наказував слідкувати, щоб у складі причтів не було близьких родичів. Він наполягав на тому, щоб священнослужителі брали шлюб тільки з доньками духовенства, про що завжди запитував видаючи «білет» на вінчання. Аргументами для цього були слова Святого писання: «Кійждо в жену диву от рода своего да поймет».

Священно- і церковнослужителі Київської єпархії часто переходили з однієї парафії на іншу. Високопреосвященний Євгеній не заохочував часті переходи, особливо священників з незакінченою освітою. Часто на таких «прошеннях» він писав дещо принизливу для кандидата резолюцію: «поступил из дьячков-прихотничает». Якщо ж дозволяв переходи, то при наявності достатнього обґрунтування. Причинами, які слугували аргументами для зміни місця служби, були наступні: відсутність добрих стосунків з парафіянами, неуживчивість члена кліру, відсутність авторитету, поваги і довіри з боку вірян, суперечності усередині парафіяльного кліру. Причинами переведення іноді були і вимоги часу, тобто політичні обставини. Бувало і таке, що священнослужителі втручалися або симпатизували селянським виступам, входили у суперечки з місцевими поміщиками і т.д. Тобто були випадки, коли члени кліру з власної волі шукали інших місць

служби, а бувало, коли потрібно було перевести на іншу парафію аби не покарати чи звільнити за штат.

Удосконалення порядку призначення на священно-церковнослужительські посади, переведення з парафії на парафію в силу об'єктивних причин здійснювалося з урахуванням освітнього рівня парафіяльного кліру. Бажання єпархіального архієрея зробити духовну освіту привабливою і необхідною для працевлаштування дітей духовенства, ставило завдання поліпшення роботи духовних шкіл. Тому 10 серпня 1827 року митрополит Євгеній зобов'язав єпархіальне духовенство віддавати дітей на навчання з 7-ми років. Спочатку це мали бути приходські училища, де навчали грамоти, а потім – повітові училища. Цю вимогу батьки мали обов'язково виконувати, бо її невиконання грозило штрафом. До того ж Владика наголошував, що при призначенні на місця служби перевага віддаватиметься претендентам з освітою. Навіть серед випускників семінарії першість мали ті, хто здобув ступінь – «студент», а уже потім випускники 2-го і 3-го розрядів. Врахування освітнього рівня мало стимулювати духовенство до бажання дати своїм дітям освіту, а останнє мало сприяти зменшенню кількості неграмотних членів причту.

Освітній рівень, здобутий в духовних навчальних закладах, мав підвищуватись і шляхом самоосвіти. Київський митрополит Євгеній зобов'язував духовенство виписувати за церковні кошти релігійну літературу – різні повчання, проповіді, Шестиднев Св.Василія, Пролог, Духовний Регламент і особливо Біблію. Потреба в таких книгах була велика, бо священнослужителі, окрім богослужбових книг, не мали у своєму розпорядженні більше ніякої літератури. Св.Синод схвалював таку діяльність архіпастиря. А останній в 1836 році дозволив духовенству виписувати газети для спостереження за суспільним життям. Це в першу чергу «Русский инвалид», що редагувався обер-прокурором Св.Синоду Нечаєвим і «Земледельческая газета», як допомога сільському духовенству у правильному веденні сільськогосподарського виробництва.

Разом з прагненням підвищити освітній рівень сільського парафіяльного духовенства, Київський митрополит Євгеній Болховітінов намагався піднести моральність православних пастирів. До нього доходили скарги і вірян, і місцевих поміщиків, і особливо польських землевласників на священно-церковнослужителів, які впадали в п'янство, хуліганство, проявляли грубість і нетерпимість, недбало відносилися до богослужіння. Такі повідомлення піддавались перевірці. Неодноразово єпархіальний архієрей наголошував, що за проступки духовенства несуть відповідальність і благочинні. Тому благочинні були зобов'язані про усі неблаговидні вчинки підвідомчого духовенства доповідати єпархіальному керівництву.

Самим важким і поширеним пороком серед парафіяльного духовенства було п'янство і пов'язані з ним ганебні вчинки. З метою викорінення цього зла і лікування цієї хвороби, Владика вдавався до різних форм попередження і покарання. Він брав підписку із винуватців із зобов'язанням виправитись, викликав їх в Консисторію, де суворо виговорював, примушував упродовж 1-3 місяців щоденно в Софійському соборі чинити богослужіння з поклонами, найбільш закоренілих на деякий час зачиняв в монастир для виконання важких («чорних») робіт і, нарешті, невинуватих священнослужителів переводив на посади причетників. За поведінку, що принижувала духовний сан, однаково мали відповідати усі, не дивлячись на освіту та посади.

Окрім п'янства, ще однією моральною вадою сільського парафіяльного духовенства було бродяжництво. Причетники самовільно залишали місця своєї служби, мандрували по своїй та сусідніх єпархіях і про місце їх перебування не знали ні благочинні, ні Духовні Правління. Такі мандри часто супроводжувались аморальними вчинками, що підривало авторитет духовенства в цілому. І хоч указ Св.Синоду від 22 березня 1800 р. забороняв священнослужителям самовільно залишати місце служби і це мали контролювати благочинні, все ж бродяжництво серед єпархіального духовенства було поширеним явищем. Тому з метою його викорінення 28 березня 1827 року митрополит Євгеній зобов'язав Консисторію взяти

підписки зі штатного та позаштатного духовенства єпархії про те, що воно нікуди не буде відлучатися від своїх місць служби без дозволу начальства, так як це заборонено церковними правилами і цивільними законами. Зокрема цивільне законодавство передбачало, щоб бродяг і безпаспортних виловлювати, здорових віддавати у солдати, а непридатних спроваджувати на заслання. Указом від 9 жовтня 1797 р. була встановлена така норма, що навіть той, кому буде дозволена відлучка, якщо-тільки вчасно не повернеться, то буде відсторонений від служби. Владика вимагав, щоб Консисторія виконувала ці укази і єпархіальне духовенство в разі потреби на деякий час від'їхати з місця служби, завчасно про це повідомляло і отримувало дозвіл – «отпускной билет». Для поїздки до Києва, чи навіть до іншого повіту в межах єпархії потрібен був такий документ.

Священнослужителів, на яких не діяли ні профілактичні, ні каральні заходи, і які продовжували позорити духовний сан єпархіальний архієрей, як «непотрібних», відправляв у розпорядження Губернського правління. У 1831 році, наприклад, за невиконання своїх обов'язків, за п'янство, дебоширення та аморальну поведінку, у відповідності з Височайшим схваленням, 13 священників були позбавлені духовного сану і відправлені в Губернське правління «для обращения, куда годними окажуться», а 12 – назавжди понижені в причетники із заборною рукоблагословіння і носіння ряс. А одного священника назавжди запроторили в Беліловський монастир (Махновський повіт) на послухання.

Такими виправними та каральними заходами Київський митрополит намагався поліпшити моральність життя духовенства єпархії, викоринити вади його поведінки. Усі ці заходи були цілком законними і співвідносними з канонами Православної Церкви і характеризували Владика як глибокого знавця церковної дисципліни, підпорядкувати який він намагався усе духовенство Київської єпархії, особливо сільське. Адже саме сільське парафіяльне духовенство було основою піраміди церковної адміністративно-управлінської структури. Будучи найчисленнішим і розпоросеним по

великій території Київської єпархії, воно постійно перебувало у полі уваги церковних властей. Контроль за його кількістю встановлювався з 40-хроків XIX ст.

У відповідності з положеннями 1842 і 1843 років, сільські причти приведені у відповідність з класом парафій. По повітах Київської губернії вони розподілялись так:

В повітах:	Кількість причтів							
	1 клас	2 клас	3 клас	4 клас	5 клас	6 клас	7 клас	Усього
Київському		1	5	7	51	28	20	112
Радомишльському			5	14	36	17	14	86
Васильківському	1		6	22	33	8	10	80
Сквирському				13	46	21	28	108
Бердичівському				3	33	31	42	109
Липовецькому		1		7	40	27	31	106
Таращанському			2	11	39	27	23	102
Уманському				5	36	25	31	97
Звенигородському			1	14	52	18	24	109
Чигиринському			2	12	35	14	18	81
Черкаському		2	5	13	40	17	13	92
Канівському			4	11	48	19	20	102
Разом	1	4	30	134	489	252	274	1184

Як видно з цих даних, найбільше було 5-класних парафій (з кількістю парафіян 400-700 осіб). Їх питома вага серед загальної кількості складала 41,3%. Шестикласні становили – 21,2%, семикласні – 23,1% від загальної кількості, тобто переважну більшість складали малолюдні приходи з нечисельним причтом. Бо у п'ятикласних парафіях причт складали 4 особи (священик, д'ячок, паламар, просфорня), у шестикласних і семикласних – 2 особи (священик і д'ячок). Великих сільських парафій було мало, а саме: 4-класних (700-1000 прихожан) – 11,3%, а ще більших – 3-класних (1000-1500 душ вірян) – 2,5% від загальної кількості. І.Фундуклей заключає, що виконання духовних треб не особливо затрудняло духовенство так як парафії були невеликими. Тоді в Київській губернії на 1000 мешканців шлюбів освячувалось 18, дітей схрещувалось 39, покійників відспівувалось 29, усього по 76 головних треб для причтів [434, с. 212].

Православні парафії утворювались в різний час і за різних обставин: одні за бажанням вірян, інші за бажанням поміщика, а ще інші за розпорядженням єпархіальної влади. З часом густота населення змінювалась і це призводило до того, що в окремих місцях православних парафіян ставало менше, а інші населені пункти зростали і їх парафіяльні храми ставали переповненими. Тому новий розпис парафій був поставлений на порядок дня об'єктивними причинами. Здійснюючи новий перерозподіл приходів, височайше затверджене присутствіє, разом з тим, «достигает другой цели – уравнение причтов в их содержании и возвышении самого содержания там, где последует соединение приходов» [549, с. 432]. В ході реформи приходів переглядалися штати, запроваджені у 1842 р., особливо у 2-причтових церквах. При цьому вірянам залишалось право вільно наймати скорочених і виведених за штат священно- і церковнослужителів. Та в цілому, скорочення кількості причетників само по собі сприяло поліпшенню утримання псаломників, передбачене новим штатом. Обмеження обов'язків псаломника читанням, співом і церковним діловодством облагороджувало це звання, а «потому в должность эту теперь, без унижения и стыда, может поступать окончивший курс семинарии... Предоставляя при этом псаломщикам носить светлое одеяние, без ращения волос, высшая власть конечно руководствовалась мыслью, что нынешний покрой платья духовных лиц и самое ращение волос не составляют древнейшего обычая нашей церкви» [519, с. 435].

16 квітня 1869 р. вийшов проект, запропонований особливим Присутствием, – «Про склад парафій і церковних причтів», що поклав початок формуванню нових штатів в єпархіях. До цього проекту входили такі положення (отримали силу закону): про перегляд складу парафій та церковних причтів; умови призначення на священно- і церковнослужительські місця; переміщення і звільнення священнослужителів; службові права духовенства. Губернські присутствія повинні були займатися переглядом меж парафій та складом причтів, а також

розподілом парафій за штатами. Дозволялося залишати ті парафії, причтам яких парафіяни призначали від себе утримання. В кожній церкві за новими штатами можна було мати двох кліриків: священика та псаломника, в разі великої кількості парафіян можливе було призначення другого священика в якості помічника настоятеля. Присутствіє дозволяло: якщо парафіяни хочуть залишити свої парафіяльні церкви, котрі за штатами скорочувались, то повинні призначити від себе належне утримання своїм причтам. Нове затвердження штатів для єпархій відбувалося в кілька етапів.

В ході запровадження нових штатів у 1869 – 1870 рр. число причетників скоротилося на 1 514 осіб, а чисельність священнослужителів збільшилася на 3 318. Зростання кількості церков та священнослужителів залежало від приросту православного населення в імперії. За вісім місяців дії закону 1869 р. кількість священнослужителів зменшилася на 645 осіб [419, с. 463].

Після введення нових штатів у 1873 р. у 18 єпархіях склад причтів зменшився на 14 701 осіб. Чисельність парафій скоротилася на 20 %, загальне число духовенства - на 38 %, а священиків - на 10 %. За шістнадцять років дії закону загальна кількість білого духовенства зменшилася на 34 900 осіб. Зі зменшенням загального числа парафіяльних церков відбулося збільшення кількості парафіян у парафії. Якщо в середньому по імперії в 1860 р. на одного священика припадало близько 1300 православних парафіян, то у 1879 р. – вже 1600. Відповідно ускладнилася система утримання церковних причтів – проекти стосовно утримання причтів за рахунок парафіян не виправдали себе [597, с. 54]. Парафіяни сприймали духовенство як чиновників на державній службі, тому вважали питання фінансового утримання церковного причту державним клопотом. Недоліки цих проектів полягали також у неврахуванні того, що фінансове становище кожної парафії, а точніше, самих парафіян було різним і не залежало від територіальних розмірів та кількісного складу парафії. Крім того, самі парафіяни намагалися уникати таких обов'язків.

Розпорядження Головного Присутствія у справах православного духовенства від 28 березня, Височайше затверджене 16 квітня 1869 р., про новий розподіл парафій та причтів з метою їх зменшення і переведення невеликих церков у розряд «приписних» теж своєрідно впроваджувалось у Київській єпархії. Київський митрополит Арсеній (1860-1876 р.р.) ніби ігнорував його виконання. Він не тільки не скорочував причти, а, навпаки, збільшував кількість членів причтів в багатолюдних парафіях, шляхом призначення священника та його помічника, або утримання в одній церкві «половинних» священників. На свій розсуд він ставив три причетники там, де мали бути два, рукопокладав дияконів до тих церков, де за штатом вакансій не було, або зачисляв диякона на вакансії псаломників і т.д. Іноді парафіяльне духовенство було не задоволене такою кадровою політикою єпархіального архієрея, але подібні протести не мали успіху. Владика силою своєї влади наполягав на виконанні своїх рішень так як, згодіно, опасався, щоб зменшення чисельності духовенства не зменшило силу релігійного впливу на народ. За його планами, більша кількість духовенства могла б забезпечити богослужіння в парафіяльних храмах не тільки у святкові та недільні дні, але і у деякі будні. Та ці його плани не справджувались, бо в парафіяльних церквах у будні дні служба правилась у пустих стінах.

Збереження других чи «половинних» священників породжувало боротьбу за парафію між ними. Бо у випадку утримання двох причтів на одній парафії, потрібно було навпіл ділити прибутки, причтове житло, церковні землі і т.д. А це зумовлювало непорозуміння, розбрат і в результаті – появу скарг. До того ж з'ясування своїх прав і сварки, пов'язані з цим відбувались на очах у парафіян, що зменшувало авторитет парафіяльного кліру, а відтак, і послаблення його впливу на населення. Митрополит не міг цього не помічати, але збереженням двох штатів у одній парафії він прагнув поліпшити матеріальне становище духовенства. Забезпечення духовенства в Київській єпархії було значно кращим, ніж в інших, особливо в російських,

епархіях. Тому його розпорядження по епархіальних справах часто розходились з настановами центральної влади.

У 1878 році усіх причтів при соборах, церквах парафіяльних і не парафіяльних налічувалось в Київській епархії 1309, серед них штатних 1259. Парафіяльними рахувалися 90 причтів. У Києві, окрім кафедрального причту, приходських причтів налічувалось 29, не приходських – 19. Особовий склад причтів в епархії був наступним: 1355 священиків, 165 дияконів, 1588 псаломників і причетників. Кількість священиків перевищувала кількість причтів на 46. Таке не співвідношення пояснюється тим, що при соборах служило по кілька священиків. З 165 дияконів, 132 служили на псаломницьких і причетницьких місцях і тільки 33 – на дияконських. За штатами 1842 року дияконських посад в Київській епархії затверджено 70. За новими розпорядженнями від квітня 1869 року, передбачалося скорочення кількості причтів, у т.ч. і дияконів, залишаючи останніх тільки при кафедральному соборі і повітових соборах, тобто в цілому по епархії передбачалося зберегти біля 20 дияконських посад. Ліквідація дияконських посад відбувалася поступово: по мірі вибуття або смерті дияконів і упродовж 10 років кількість зайнятих місць зменшилась з 70 до 33. Але ще до згаданого розпорядження 1869 року утворився значний «запас» дияконів на д'яківських і причетницьких місцях. Така ситуація склалася тому, що здавна існував звичай відзначати сумлінних причетників дияконським саном із залишенням на причетницьких місцях. Особливо збільшилось переведення причетників у диякони у зв'язку з поширенням чуток про скорочення церковних причтів, а надто те, що місце дияконів і псаломників передбачалося надавати особам, що мали повну семінарську освіту. В очікування таких нововведень причетники поспішали здобути дияконський сан, аби утриматись у складі причтів і досягти того, що могло стати для них недосяжним. Прохання їх приймались поблажливо, а переведення їх в диякони здійснювалися, переважно, в соборній церкві Михайлівського монастиря аж до самого оголошення квітневого розпорядження 1869 року і

митрополичої заборони таких посвят. Тому і була такою значною кількістю дияконів.

Дячків і причетників за штатами 1842 року в Київській єпархії передбачалось до 1860 осіб. Зменшення до 1877 року їх кількості до 1588 осіб є теж наслідком розпоряджень 1869 року, які передбачали скорочення і заміну штатних більш освіченими псаломниками, кількість має відповідати кількості парафій.

Зміни в особовому складі єпархіальних причтів можна прослідкувати відносно священників. Упродовж 1878 року їх померло 13, звільнено за штат – 4, призначено на штатні місця із заштатних, безмісних і помічників – 13, переведено на інші місця – 39, рукопокладено – 14 осіб. Серед рукопокладених 12 з семінарською освітою і 2 – з академічною. Висвячень в диякони упродовж року не було. Отже, відбувався природний рух, а переведення на нові місця пов'язані, як правило, з бажанням отримати багатші парафії і відбувались з доброї волі ієреїв, схвалюваної єпархіальним начальством.

Для встановлення дружніх відносин між членами причтів, для усунення причин ворожнечі між ними, яка не тільки підривала авторитет духовенства, а й деморалізує діяла на мирян, Св.Синод своїм визначенням від 8 травня – 4 червня 1901 року затвердив і довів до виконання укладений першим відділенням Канцелярії Святішого Синоду проект нової інструкції настоятелям церков щодо розподілу коштів між кліром і щодо переходів з однієї парафії на іншу. Київське єпархіальне начальство з метою припинення випадків частого переходу священно- і церковнослужителів з одного приходу до іншого визнало доцільним, щоб: 1) при заміщенні приходських вакансій перевага надавалася тим претендентам, які сумлінно служили на попередньому місці і просять про переведення вперше; 2) клопотання про переведення тих претендентів, які упродовж навіть довгої служби уже змінили декілька парафій, залишати без задоволення; 3) про тих претендентів, які не прослужили 5-ти років, навіть довідок не приймати; 4)

тих священно- і церковнослужителів, які, будучи переведеними до нового місця служби, будуть проситися на попереднє місце, штрафувати на користь єпархіального попечительства. До того ж, з метою недопущення в майбутньому випадків залишення священиками своїх парафій у той час, коли там розпочато чи ведеться будівництво храму, притчового житла чи школи, що може загальмувати будівництво, священикам заборонялося залишати свої парафії аж до завершення будівництва.

16 лютого 1885 року Й.І.В. затверджене розпорядження Св.Синоду про закриття височайше затвердженого 28 червня 1862 року Присутствія по справах православного духовенства і про приведення в дію викладених у тому розпорядженні пропозицій стосовно влаштування церковних приходів і складу причтів. Ці пропозиції указами Св.Синоду від 4 березня 1885 року були поширені по духовному відомству [354, с. 31].

Серед церковних змін початку ХХ століття найгострішим виявилось питання реформи приходу, стан якого волинський єпископ Антоній порівнював зі стражданням тифозного хворого. За визначенням преси, у парафіях панував хаос. Потреба у благоустрої приходу усвідомлювалася давно. У 1905 році визнав необхідність реформи сам Синод. Зокрема, його розпорядженням від 18 листопада дозволялося формування церковно-приходських зборів і рад спільно з мирянами, кількість яких обмежувалася в кожному разі дванадцятьма особами.

Це був перший крок на шляху надання приходу самоуправління. У 1904 році, до царського маніфесту 17 жовтня 1905 року та зазначеного синодального указу, духовенство Київської єпархії самостійно започаткувало пастирські ради та зібрання як нові форми організації приходського життя. Голоси на користь приходської реформи невпинно зростали. У листопаді 1905 року за неї категорично виступив Одеський окружний місіонерський з'їзд. У резолюції, підготовленій протоієреєм І.Айвазовим, вимагалось «дарувати мирянам права участі в діяльності церковно-приходської общини».

Це передбачало визнання за нею прав юридичної особи та права виборів духовних пастирів.

Підготовку приходської реформи вітали миряни. На з'їзді Селянської спілки в кінці 1905 року було проголошено вимогу виборності духовенства. Характерно, що поміж політичних партій цю ідею найпослідовніше пропагувала Українська Народна партія, в програмному документі якої однозначно декларувалося: «ніхто не має права призначити священика всупереч волі парафії».

Здавалося, справа оновлення приходу завершувалася, адже 17 жовтня 1906 року імператор затвердив пропозиції Ради Міністрів, які спиралися на розроблений проект статуту православних парафій. Він передбачав відтворення приходського самоуправління, надання мирянам права участі в порядкуванні духовними і матеріальними потребами церковної общини. Але після 1907 року Синод продовжував змінювати статут, а обмеження церковними ієрархами прав прихожан блокувалося Державною думою. У центрі дискусій, що точилися навколо парафіяльної реформи, було питання матеріального забезпечення пастирів.

Відповідаючи на нові ініціювання з місць, Синод у грудні 1910 р. почав обговорення положення про православну парафію. При цьому за основу було взято проект, розроблений комісією Синоду на чолі з митрополитом Київським Флавіаном. Він передбачав безкоштовне здійснення треб та чотирикратне підвищення заробітної плати духовенству.

Важливим чинником продовження реформаторської ініціативи стала діяльність Державної Думи. У її складі діяли депутати від духовенства, інтелігенції та селянства, для яких церковні проблеми були близькими. Розглянувши у 1913 р. проект статуту парафії, 34 депутати Державної Думи запропонували низку принципових положень, які б відповідали вимогам часу; а саме: про виборність кліру мирянами і про надання парафії права розпоряджатися всім церковним майном. Ця реформаторська ініціатива (яка лунала з вуст прогресистів ще з XIX ст.) була розцінена обер-

прокурором Синоду як неприйнятна, протестантська за духом. І, тим не менше, показово, що тільки III Державна Дума розглянула 50 церковних законодавчих ініціатив.

У перші десятиліття XX ст. спостерігалась активізація релігійно-моральної та просвітницької діяльності церковних парафій, що схвалювалося Св.Синодом. «В этих видах, при выработке законопроекта о православном приходе, обращено особое внимание на соответствие его духовным нуждам приходов и на создание условий для церковно-приходской жизни, которые способствовали бы возвышению религиозно-нравственного состояния прихожан и развитию приходских просветительно-благотворительных учреждений. Означенный законопроект в начале 1913 г. внесен в Совет Министров», – відзначав обер-прокурор Св.Синоду у звіті імператору за 1911-1912 роки [360, с. 42].

Новий виток парафіяльної реформи розпочався в 1917 році, коли її настійливо зажадали численні парафіяльні гуртки духовенства і мирян. На Київщині деякі з них вийшли навіть з-під опіки єпархіального начальства. Поширення цієї практики в Україні заохочувалося відозвами єпархіальних комітетів духовенства і мирян. Піддаючись зовнішньому тиску, Синод дозволив вибори парафіяльних священиків 18 травня 1917 року. Одночасно київський митрополит Володимир (з 1915 р.) отримав тимчасові положення про створення благочинних та єпархіальних церковних рад за участю в них духовенства і мирян. Місцеві пастирі тривалий час чинили опір виборній стихії в парафіях, то вдаючись до офіційних рапортів – протестів митрополиту, то схиляючись до бойкоту самовільно звільнених мирянами парафій.

Лише восени 1917 року Всеросійський, а 11 липня 1918 року Всеукраїнський собори Православної Церкви, не обмежуючи інші права мирян, скасували виборність священнослужителів мирянами. Ще раніше, у квітні 1917 року. Тимчасовий уряд ліквідував обмеження у правах тих, хто

добровільно з дозволу влади склав із себе сан, а також осіб, позбавлених духовного звання рішенням суду.

Отже, затримка фундаментальних реформ вилася у 1917 році у бурхливу реформаторську повінь. Крайнощі руху призвели до створення церковних органів, які навіть за назвою копіювали революційні світські установи. Такими стали, наприклад, наради та виконавчі комітети духовенства і мирян. З'явилася посада комісарів духовної Консисторії.

Таким чином, з кінця XVIII ст. на інкорпорованих Російською державою українських землях почалася кардинальна ломка церковного життя. Паралельно із встановленням російського зразка територіально-адміністративного устрою створювалась єпархіальна модель управління Православної Церкви. Новостворена Київська єпархія була співвіднесена з Київською губернією як територіально, так і за системою управління. Єпархіально-управлінська структура включала: 1) єпархіального архієрея з титулом – Митрополит Київський і Галицький; 2) вікаріїв; 3) митрополичий дім з економічним правлінням; 4) Києво-Софійський собор; 5) Київську духовну Консисторію; 6) 11 повітових Духовних Правлінь; 7) благочинних на чолі благочинницьких округів з благочинницькими радами та 8) парафіяльне духовенство, котре було найчисельнішою ланкою і основою єпархіальної піраміди. Тому не випадково саме парафіяльне духовенство і, особливо сільське, перебувало у полі пильної уваги церковного керівництва. Упродовж XIX – початку XX ст. з церковного життя була викорінена колегіальність, виборність духовенства і благочинних, але сільське парафіяльне духовенство найдовше зберігало зв'язок з народом. Церковнопарафіяльне життя впорядковувалось у напрямку вдосконалення порядку заміщення священнослужителями посад в парафіяльних причтах, підвищення освітнього рівня, як обов'язкової умови отримання парафії, підвищення моральності в середовищі парафіяльного духівництва. Відчутні зміни в церковнопарафіяльне життя були внесені Положеннями 1842 і 1843 років про нові штати парафій. Цим чисельність парафіяльного духовенства

була взята під контроль. Реформи парафіяльного життя 1842-1843 років, 1869-1873 років, 1885 року свідчили про намагання церковної влади зміцнити основу церковної піраміди – парафіяльне духовенство, але недостатність цих реформ зумовила реформаторську повинь на початку XX століття.

РОДІЛ 3

СІЛЬСЬКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ДУХОВЕНСТВО В СОЦІАЛЬНІЙ

СТРУКТУРІ: ЕВОЛЮЦІЯ У РІЧИЦІ

САМОДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОГО ЦАРАТУ

3.1. Чисельність парафіяльного духовенства Київської єпархії

Окрім показників демографічної статистики, уявлення про православне населення Київської єпархії, про його розселення по території губернії, про величину і чисельність парафій допомагають скласти такі дані:

Повіти	В середньому на кожну парафію	
	парафіян обох статей	квадратних верст
Київський	1445	47
Радомишльський	1349	98
Васильківський	1629	41
Сквирський	1065	30
Бердичівський	908	27
Липовецький	981	23
Таращанський	1119	28
Уманський	1436	40
Звенигородський	1096	25
Чигиринський	1243	36
Черкаський	1409	34
Канівський	1167	31
По губернії	1221	38

Як видно, найчисельніші парафії були у Васильківському, Київському, Уманському та Черкаському повітах. Що стосується площі парафії, то з-поміж усіх повітів особливо виділяється Радомишльський. В середньому на кожну парафію припадало 98 кв. верст, а в Липовецькому, наприклад, - 23 кв. версти. Це означало, що парафіяльне духовенство Радомишльського повіту змушене було долати чималі відстані в ході здійснення християнських треб, та й парафіянам добиратися до храму бувало не близько. Усього в повіті діяло 86 православних церков, а православних вірян налічувалось 103 416 душ. Але розподіл православного духовенства по території цього повіту був дуже не рівномірним: в окремих місцевостях на 16 сіл було 4 священики, а за р.Прип'яттю - на 12 сіл тільки 2 священики [434, 213]. За відсутності

нормальних шляхів сполучення це спричиняло труднощі у виконанні духовенством священицьких обов'язків.

За сповідальними розписами 1877 року в Київській єпархії мешкало 1 962 702 особи (967 772 чол. та 994 930 жін. статі). З цієї кількості 25 941 особа мешкали в Києві. Однак ця цифра потребує уточнень, так як за матеріалами одноденного перепису 1874 року в Києві зафіксовано православного населення більше 98 000, а до 1877 року ця кількість, без сумніву, збільшилась до 100 000 осіб, тобто на 74 000 більше, ніж кількість за сповідними списками 1877 року. Ці 74 000 осіб необхідно додати до кількості в розписах, що складе 2 036 702 особи православних жителів єпархії станом на 1877 рік. До кінця 1878 року ця цифра мала збільшитись за рахунок природного приросту населення, який в Київській єпархії становив біля 30 000 осіб, так що усього православного населення мало бути не менше 2 066 000 осіб. Звичайно, не все це населення можна назвати парафіяльним, але можна припустити, що останнього було не менше 2 млн. осіб. За метричними книгами Київської єпархії, у 1877 році народилось 110 523 особи, померло 77 151 особа. А це при загальній кількості населення в 2 млн. означало більше 55 народжень на 1000 осіб, або одне народження на 18 осіб, що вище середнього відсотка народжень, яким вважалось для Київської єпархії 50 на 1000 або 1 на 20 осіб. Померлих приходилось 38,5 на 1000 осіб, або 1 на 26 осіб, що було дещо нижчим середнього відсотка по Київській єпархії. Відповідні підрахунки показують, що природний приріст населення становив 33 тисячі, тобто 16 осіб на кожну 1000 населення.

Усе православне населення Київської єпархії по церковно-єпархіальному відомству було поділено на парафії. При 2 млн. населення і 1259 штатних парафій в середньому на кожну з них припадало 1580 осіб. Звичайно, це середній показник, але він був переконливим свідченням того, що кількість приходів в Київській єпархії зменшувати було недоцільно, а навіть навпаки, потрібно було відкривати нові приходи. Але у 1877 році був відкритий тільки один штатний приход в с.Фесюри Васильківського повіту.

Переважну більшість православних парафій склали мешканці сільських місцевостей. У першій половині XIX ст. основними групами селянства були: державні селяни, селяни, що приписані до військових поселень і селяни поміщицьких сіл. Православні сільські парафії за цими категоріями селянства розподілялись так:

У 1845 році в них було:	В державних селах	В військових поселеннях	В поміщицьких маєтках
церков	171	52	966
священно- і церковнослужителів	605	242	3660
парафій	169	52	966
на кожну парафію припадало мешканці	1023	1090	1220

Як видно, переважна більшість православних селян мешкала у поміщицьких маєтках, а відтак, і найбільше духовенства теж проживало у власницьких селах.

Кількість православних мешканців Київської губернії у 1892 році:

Міста	Чол.	Жін.	Разом	Повіти	Чол.	Жін.	Разом
Київ	73750	74356	148106	Київський	115420	115612	231032
Бердичів	5370	5085	10455	Бердичівський	76104	75876	151980
Васильків	5622	5320	10942	Васильківський	120945	122346	243291
Звенигородка	3018	3133	6151	Звенигородський	111395	110524	221919
Канів	3404	3463	6867	Канівський	106834	108846	215680
Липовець	1825	1885	3710	Липовецький	83654	84138	167792
Радомишль	1086	1399	2485	Радомишльський	98217	105120	203337
Сквира	3746	3868	7614	Сквирський	88877	90918	179795
Тараща	5364	5620	10984	Таращанський	92574	93194	185768
Умань	3491	3558	7049	Уманський	121592	121942	243534
Черкаси	7709	7844	15553	Черкаський	117926	119394	237320
Чигирин	5451	5800	11251	Чигиринський	89338	89344	178682
Разом	119836	121331	241167		1222976	1237154	2460130
В цілому по губернії: чол. – 1342812, жін. – 1358485. Разом - 2701297							

Наведені дані показують, що сільського парафіяльного населення в повітах Київської губернії налічувалось 2460130 осіб. Найбільше його мешкало на території Уманського, Київського, Васильківського, Звенигородського повітів. Упродовж наступного десятиліття чисельність сільського населення збільшувалась, але розселюваність його зберігалася майже незмінно.

Кількість православних мешканців Київської губернії на 1 січня 1912 року:

Міста	Чол.	Жін.	Ра-зом	Повіти	Чол.	Жін.	Разом
Київ	206716	207140	413856	Київський	155463	158528	313991
Бердичів	6819	7465	14284	Бердичівський	109822	110755	220577
Васильків	2976	5449	8425	Васильківський	182393	186938	369331
Звенигородка	6045	5879	11924	Звенигородський	150054	150092	300146
Канів	4179	4329	8508	Канівський	138814	142842	281656
Липовець	2880	2981	5861	Липовецький	104180	106241	210421
Радомишль	4810	2222	7032	Радомишльський	148502	141790	290292
Сквира	5024	5047	10071	Сквирський	117608	119185	236793
Тараща	4763	4860	9623	Таращанський	121066	124487	245553
Умань	9004	10084	19088	Уманський	154005	155639	309644
Черкаси	12080	12622	24702	Черкаський	159106	160338	319444
Чигирин	5263	5434	10697	Чигиринський	125763	127991	253754
Разом	270559	273512	544072	Разом	1666776	1684826	3351602

За два наступних десятиріччя, з 1892 до 1912 року, природно, що загальна кількість сільського населення збільшилася і становила 3351602 особи. Порівняння темпів зростання міського і сільського населення показує, що швидшими темпами збільшувалась кількість сільських мешканців. Так, міське населення з 241167 осіб у 1892 році збільшилось до 544071 особи у 1912 році, тобто у 1,1 рази. А сільське населення Київської губернії з 2460130 осіб у 1892 році збільшилось до 3351602 осіб у 1912 році, що склало 1,3 рази. Тобто, чисельність сільського населення зростала швидше. Щодо зростання кількості сільського населення, то поряд з традиційно густонаселеними чотирма повітами, різко збільшилась кількість мешканців Черкаського, Радомишльського, Бердичівського повітів.

Кількість православних мешканців Київської губернії на 1 січня 1914 року:

Міста	Чол.	Жін.	Разом	Повіти	Чол.	Жін.	Разом
Київ	237243	236450	473693	Київський	161478	165029	326507
Бердичів	6980	7837	14817	Бердичівський	114566	114788	229354
Васильків	3016	3523	6539	Васильківський	183869	188654	372523
Звенигородка	6411	6211	12622	Звенигородський	159809	159020	318829
Канів	4293	4429	8722	Канівський	141940	145251	287191
Липовець	3459	3420	6879	Липовецький	106408	108122	214530
Радомишль	1941	2407	4348	Радомишльський	151315	145911	297226
Сквира	5129	5102	10231	Сквирський	116341	118134	234475
Тараща	4989	5031	10020	Таращанський	127922	130979	258901
Умань	9880	10783	20663	Уманський	155903	156862	312765
Черкаси	12531	13018	25549	Черкаський	165081	167035	332116
Чигирин	5566	5937	11503	Чигиринський	131225	132541	263766
Разом	301438	304148	605586	Разом	1715857	1732326	3448183

До 1 січня 1914 року загальна кількість сільських мешканців Київської губернії збільшилась до 3448183 осіб, у порівнянні з 1912 роком.

Таку кількість православних сільських мирян мала обслуговувати і значна кількість духовних пастирів. Але перш, ніж здійснити відповідні підрахунки кількості сільських церковно- і священнослужителів, з'ясуємо загальну кількість сільського духовенства. Більш точні відомості про його кількість дають звіти про стан Київської єпархії, зокрема в частині про прийняття святих таїнств (сповіді та причастя). У звіті за 1878 рік наведені такі дані:

Повіти	кількість церков	духовенства, що сповідалось і причащалось		
		чол	жін.	разом
Київський	114	595	637	1232
Васильківський	87	509	572	1081
Таращанський	103	557	637	1194
Радомишльський	89	449	463	912
Сквирський	105	585	608	1193
Каневський	104	613	631	1244
Бердичівський	116	550	571	1121
Звенигородський	106	559	615	1174
Черкаський	93	577	663	1240
Чигиринський	87	525	557	1082
Уманський	136	763	854	1617
Липовецький	105	556	608	1164
В цілому по єпархії	1245	6838	7416	14254

*Без міста Києва та повітових міст

Відомості за сповідними розписами є найточнішими, бо хто-хто, а духовенство, за дуже рідким виключенням, і то, з поважних причин, не приходило на сповідь та до причастя. Тому вважатимемо, що це найточніша на даний рік кількість сільського парафіяльного духовенства Київської єпархії. Отже, при 1245 парафіяльних церквах числилось 14254 особи духовного стану, тобто на кожен парафію припадало в середньому 11,4 особи. Розподіл по повітах був не рівномірний, як і розподіл церков. Найбільше храмів (136) і найбільше сільського духовенства (1617 осіб) було в Уманському повіті (в середньому 11,8 осіб на кожен парафію). А виходячи із середньої кількості духовенства на одну парафію повіти розташовуються у

такому порядку: Черкаський (13,3), Васильківський і Чигиринський (по 12,4), Канівський (11,9), Уманський (11,8), Таращанський (11,5), Сквирський (11,3), Звенигородський і Липовецький (по 11,0), Київський (10,8), Радомишльський (10,2) і Бердичівський (9,6). В цілому ж по єпархії цей показник становив 11,4 на кожну парафію.

Ще точніші підрахунки про кількість православного духовенства Київської єпархії, яке сповідалося, вдалося здійснити станом на 1894 рік:

Міста губернії:	кількість церков	сповідалися	не сповідалися по малолітству	не сповідалися за відсутності	разом в містах	Повіти губернії:					
						кількість церков	сповідалися	не сповідалися по малолітству	не сповідалися за відсутності	разом в повітах	
Київ	71	665	77	15	757	Київський	131	1157	209	15	1381
Васильків	4	52	3	-	55	Васильківський	105	1091	189	3	1283
Тараща	2	21	7	-	28	Таращанський	115	1020	179	3	1202
Радомишль	3	17	4	-	21	Радомишльський	99	921	190	15	1126
Сквира	4	38	4	-	42	Сквирський	114	1164	186	9	1359
Канів	2	43	11	-	54	Канівський	116	1150	205	1	1356
Бердичів	4	32	9	-	41	Бердичівський	136	1032	178	17	1227
Звенигородка	2	51	5	-	56	Звенигородський	124	1304	227	11	1542
Липовець	3	31	7	-	38	Липовецький	120	656	214	9	879
Умань	4	64	9	-	73	Уманський	153	1392	285	9	1689
Черкаси	5	67	8	-	75	Черкаський	99	1107	201	6	1314
Чигирин	4	43	5	-	48	Чигиринський	96	889	164	3	1056
Разом	108	1124	149	15	1288		1408	12883	2427	101	15411

Ці дані вибрані із звіту Київської духовної Консисторії про стан єпархії у 1894 році [127]. Отже, з 1878 до 1894 року загальна кількість сільського православного духовенства в єпархії зросла з 14254 до 15411 осіб, тобто на 1157 осіб. До речі, збільшилась і кількість церков: з 1245 парафіяльних храмів у 1878 р. їх стало 1408 у 1894 році, тобто їх збільшилось на 163. Дані таблиці ілюструють зростання чисельності духовенства і кількості церков у розрізі по повітах губернії. Як видно, збільшення відбулося по усіх 12-и повітах.

Кількість православного духовенства в Київській губернії у 1857 році:

Міста губернії	чол.	жін.	разом	Повіти губернії	чол.	жін.	разом
1.Київ	383	328	711	1.Київський	683	696	1379
2.Васильків	13	21	34	2.Васильківський	674	697	1371
3.Тараща	10	15	25	3.Таращанський	639	633	1272
4.Канів	20	17	37	4.Канівський	681	728	1409
5.Звенигородка	26	35	61	5.Звенигородський	773	929	1702
6.Черкаси	27	28	55	6.Черкаський	639	717	1356
7.Чигирин	18	16	34	7.Чигиринський	580	673	1253
8.Сквира	22	21	43	8.Сквирський	626	635	1261
9.Умань	10	14	24	9.Уманський	810	820	1630
10.Липовець	23	20	43	10.Липовецький	609	639	1248
11.Бердичів	10	19	29	11.Бердичівський	621	669	1290
12.Радомишль	13	17	30	12.Радомишльський	536	603	1139
Разом	575	551	1126	Разом	7871	8439	16310
Усього православного духовенства в Київській губернії: 17 436							

Упродовж другої половини XIX ст. відбувались цікаві метаморфози із кількістю православного духовенства. За логікою речей, у відповідності із законами природного приросту населення, чисельність духовенства мала збільшитися. Але, як буде відзначено у наступних розділах, і в період суспільної лібералізації 60-х років і контрреформ 80-х років XIX ст., імперський уряд прагнув врегулювати чисельність духовенства шляхом ліквідації станової замкнутості, шляхом надання дозволу дітям духовенства навчатися у світських навчальних закладах, шляхом укрупнення парафій і переведенням багатьох церков у статус приписних і т.д. Тому на початку XX ст. православного духовенства стало менше, що видно з даних про його чисельність в Київській єпархії станом на 1901 рік:

Міста губернії	чол.	жін.	разом	Повіти губернії	чол.	жін.	разом
1.Київ	348	324	672	1.Київський	445	464	909
2.Васильків	18	21	39	2.Васильківський	578	555	1133
3.Тараща	5	9	14	3.Таращанський	453	478	931
4.Канів	16	9	25	4.Канівський	533	551	1084
5.Звенигородка	23	27	50	5.Звенигородський	474	540	1014
6.Черкаси	24	37	61	6.Черкаський	540	558	1098
7.Чигирин	11	-	11	7.Чигиринський	439	-	439
8.Сквира	13	13	26	8.Сквирський	450	479	929
9.Умань	10	3	13	9.Уманський	701	753	1454
10.Липовець	7	11	18	10.Липовецький	629	687	1316
11.Бердичів	16	18	34	11.Бердичівський	474	531	1005
12.Радомишль	13	13	26	12.Радомишльський	381	400	781
Разом	504	485	989	Разом	6097	5996	12093
Усього православного духовенства в Київській губернії: 13 082							

Порівнюючи відповідні показники здійснених підрахунків станом на 1857 і 1901 роки, звертаємо увагу, перш за все, на зменшення загальної кількості духовенства з 17436 осіб у 1857 році до 12093 осіб у 1901 році. Якщо загальна кількість зменшилась на 5343 особи, або у 1,4 рази, кількість міського духовенства – на 137, або у 1,1 рази, то сільського – на 4217 осіб, або у 1,3 рази.

Революційні збурення 1905-1907 років, поява царського маніфесту про віротерпимість, пошуки шляхів реформування парафій і т. ін. сприяли активізації церковно-парафіяльного життя, що мало позитивний вплив на динаміку чисельності православного духовенства. До 1 січня 1907 року його загальна кількість у Київській єпархії збільшилась, про що свідчать наступні дані:

Міста	Кількість духовенства	Повіти	Дух-ва в повітах	Разом
Київ	894	Київський	936	1830
Бердичів	38	Бердичівський	1004	1042
Васильків	45	Васильківський	1242	1287
Звенигородка	44	Звенигородський	1123	1167
Канів	41	Канівський	1114	1155
Липовець	35	Липовецький	1251	1286
Радомишль	44	Радомишльський	832	876
Сквира	17	Сквирський	937	954
Тараща	17	Таращанський	768	785
Умань	19	Уманський	1766	1785
Черкаси	100	Черкаський	1877	1977
Чигирин	24	Чигиринський	718	742
Разом	1318	Разом	13568	14806

Загальна кількість православного духовенства в єпархії збільшилася з 13082 до 14806 осіб, тобто у 1,1 рази, міського – з 989 до 1318 осіб, а сільського – з 12093 до 13568 осіб, тобто у 1,1 рази.

Наступні дані про кількість православного духовенства в Київській єпархії на 1 січня 1912 року ілюструють збільшення міського і зменшення сільського духовенства. Упродовж п'яти років, з 1907 до 1912 року кількість сільського парафіяльного духовенства зменшилася з 13568 осіб до 12692 особи у 1912 році.

Міста	Кількість духовенства	Повіти	Дух-ва в повітах	Разом
Київ	1101	Київський	844	1945
Бердичів	36	Бердичівський	860	896
Васильків	54	Васильківський	1054	1108
Звенигородка	63	Звенигородський	1076	1139
Канів	31	Канівський	1226	1257
Липовець	37	Липовецький	867	904
Радомишль	26	Радомишльський	854	880
Сквира	23	Сквирський	977	1000
Тараща	36	Таращанський	884	920
Умань	40	Уманський	1307	1347
Черкаси	111	Черкаський	2018	2129
Чигирин	47	Чигиринський	725	772
Разом	1605	Разом	12692	14297

У розрізі по повітах, Уманський, Звенигородський, Васильківський так і залишаються серед перших за кількістю сільського духовництва, але абсолютним лідером за цим показником стає Черкаський повіт, збільшується чисельність духовенства в Канівському, Сквирському, Липовецькому повітах.

Відповідні показники станом на 1 січня 1914 року показують продовження тієї ж тенденції збільшення міського православного і зменшення сільського духовенства:

Міста	Кількість духовенства	Повіти	Дух-ва в повітах	Разом
Київ	1463	Київський	857	2320
Бердичів	35	Бердичівський	894	929
Васильків	63	Васильківський	1039	1102
Звенигородка	63	Звенигородський	1009	1072
Канів	33	Канівський	1209	1242
Липовець	52	Липовецький	876	928
Радомишль	30	Радомишльський	837	867
Сквира	23	Сквирський	809	832
Тараща	36	Таращанський	639	675
Умань	48	Уманський	1340	1388
Черкаси	119	Черкаський	2063	2182
Чигирин	50	Чигиринський	778	828
Разом	2015	Разом	12350	14365

Для увиразнення динаміки змін кількості православного сільського парафіяльного духовенства Київської губернії у др. пол. XIX – перші десятиліття XX ст. наводимо такі дані:

Кількість духовенства у: Повіти	1857 р.	1901 р.	1907 р.	1912 р.	1914 р.	+ чи – 1857 до 1914 р.
Київський	1379	909	936	844	857	-522
Васильківський	1371	1133	1242	1054	1039	-332
Таращанський	1272	931	768	884	639	-633
Канівський	1409	1084	1114	12260	1209	-200
Звенигородський	1702	1014	1123	1076	1009	-693
Черкаський	1356	1098	1877	2018	2063	+707
Чигиринський	1253	439	817	725	778	-475
Сквирський	1261	929	937	977	809	-452
Уманський	1630	1454	1766	1307	1340	-290
Липовецький	1248	1316	1254	867	876	-372
Бердичівський	1290	1005	1004	860	894	-396
Радомишльський	1139	781	832	954	837	-302
Разом:	16310	12093	13568	12692	12350	-3960

Упродовж другої половини XIX і до початку XX ст. загальна кількість сільського парафіяльного духовенства в губернії зменшується з 16 310 до 12 093 тисяч, тобто на 4217 осіб. По повітово тенденція зменшення є загальною, окрім Липовецького повіту, у якому з 1857 до 1901 року кількість сільського духовенства збільшилась на 68 осіб. У Чигиринському повіті чисельність парафіяльного духовенства зменшилась у 2,8 рази, в Київському – 1,5, в Радомишльському – в 1,4, в Сквирському – в 1,3 рази. З початку XIX ст. (1901-1913 роки) процес зменшення чисельності припиняється і у багатьох повітах кількість представників цього стану збільшується. Але темпи збільшення залишаються повільними: загальна кількість по губернії збільшується всього на 257 осіб, з 12093 у 1901 році до 12 350 на перше січня 1914 року. Якщо ж подивитися в загальному на динаміку змін кількості сільського духовенства, то наведені у таблиці показники однозначно підтверджують тенденцію зменшення його чисельності. Дещо інші характеристики мала динаміка змін чисельності білого духовенства в містах губернії.

Зовсім іншою була ситуація щодо чисельності духовенства в містах, повітових центрах губернії, свідченням чому є динаміка змін кількості

православного (білого) міського духовенства Київської губернії у др. пол. XIX – перші десятиліття XX ст.

духовенства у містах:	1857 р.	1901 р.	1907 р.	1912 р.	1914 р.	+ чи – 1857 до 1914 р.
Міста						
Київ	711	672	894	1101	1463	+752
Бердичів	29	34	38	36	35	+6
Васильків	34	39	45	54	63	+29
Звенигородка	61	50	44	63	63	+2
Канів	37	25	41	31	33	-4
Липовець	43	18	35	37	52	+9
Радомишль	30	26	44	26	30	0
Сквира	43	26	17	23	23	-20
Тараща	25	14	17	36	36	+11
Умань	24	13	19	40	48	+24
Черкаси	55	61	100	111	119	+64
Чигирин	34	11	24	47	50	+16
Разом:	1126	989	1318	1605	2015	

Як видно з наведених даних, упродовж другої половини XIX ст. превалювала тенденція зменшення кількості білого духовенства в містах. З 1126 осіб у 1857 році загальна кількість міського духовенства зменшилась до 989 осіб у 1901 році. І тільки у 3-х з 12-ти повітових міст, включаючи Київ, чисельність представників цього стану збільшилась. Та й збільшення це було не значним: у Бердичеві на 5 осіб, у Василькові на 5 і у Черкасах на 6 осіб.

Але з початку XX ст. темпи збільшення кількості білого духовенства в містах Київської губернії пришвидшуються. З 989 осіб у 1901 році чисельність зростає до 2015 осіб у 1914 році, тобто більше як у 2 рази в цілому по губернії. По окремих містах темпи зростання перевищують загальногубернський показник: в Умані це 3,6 рази, в Липовці – 2,8, в Таращі – 2,5, у Черкасах – в 1,9, а лідирує Чигирин, у якому кількість духовенства збільшується у 4,5 рази.

Можливості для детальніших демографічних підрахунків дала офіційна державна статистика [410]. За матеріалами Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 року в Київській губернії налічувалось 3 559 229 осіб, з яких 2 983 736 осіб були православними, що становило 83,8

%. Серед цієї кількості православних осіб духовного стану було 16 496, що складало 0,5 % від православних мешканців єпархії [671]. В соціальній структурі населення православне духовенство за чисельністю було третім після селянства та дворянства. Але серед привілейованих суспільних станів воно було другим.

По території Київської губернії православні розподілялись так:

№ п/п	Чисельність в повітах:			Духовенство в повітових центрах		Сільське парафіяльне духовенство
	повіти	вірян	духовенства			
1	Київський	445865	5007	м.Київ	3772	1235
2	Бердичівський	183234	917	м.Бердичів	60	911
3	Васильківський	266356	1012	м.Васильків	43	969
4	Звенигородський	245007	1143	м.Звенигородка	71	1072
5	Канівський	240434	1031	м.Канів	35	996
6	Липовецький	173696	931	м.Липовець	45	886
7	Радомишльський	247317	862	м.Радомишль	28	834
8	Сквираський	208962	915	м.Сквира	53	862
9	Таращанський	215418	828	м.Тараща	24	804
10	Уманський	279107	1499	м.Умань	207	1292
11	Черкаський	272641	1130	м.Черкаси	213	917
12	Чигиринський	204998	1167	м.Чигирин	147	11798
По губернії		2983736	16496		4698	11798

Як видно з наведених даних, із зазначеної кількості православного духовенства (16 496 осіб) в містах мешкали 4 698 осіб (28,4%), а переважна більшість – 11798 осіб, що становило 71,5 %, – мешкали в сільській місцевості. По 12-ти повітах Київської губернії духовенство розподілялось не рівномірно. Найбільша його кількість зафіксована, закономірно, в Київському повіті і єпархіальному центрі – місті Києві. А по інших повітах прослідковується така закономірність: на більшу кількість православних вірян припадає більше духовенства. Так, другий за чисельність православних вірян Уманський повіт мав і найбільшу кількість духовенства – майже 1,5 тис. осіб і т.д. Щодо співвідношення загальної кількості православних мешканців Київської губернії і православного духовенства Київської єпархії, то як видно з наведених даних, на одну особу духовного стану припадало майже 180,8 осіб православних вірян.

Матеріали перепису населення 1897 року дають уявлення щодо грамотності осіб духовного стану. Серед усього православного духовенства Київської губернії - єпархії (16 496 осіб) грамотними виявились 12 752 особи, що становило 77,3 %. А 3 744 особи, тобто 22,6 %, були неграмотними. Але серед неграмотних осіб духовного стану – 3 645 осіб (97,3 %) це були діти до 10 років. Тобто з певністю можна твердити, що переважна більшість православного духовенства Київської єпархії була грамотною.

Узагальнені дані про грамотність різних вікових груп осіб духовного стану виглядають так:

Вікові категорії	Неграмотні		Грамотні	
	чол.	жін.	чол.	жін.
менше 10 років	1 206	1 233	450	463
10-19 років	84	143	1 603	1 628
20-29 років	23	148	1 307	1 338
30-39 років	20	141	907	712
40-49 років	9	190	834	704
50-59 років	6	248	862	544
60 і більше років	21	268	879	512
невід. Років	1	1	1	8
по губернії	1 370	2 374	6 843	5 909

Як видно з наведених даних, жінки духовного стану за рівнем грамотності уступали чоловікам. Якщо серед чоловіків грамотних було 6 843 особи, то таких жінок налічувалось 5 909 осіб. Всього ж, серед 16 496 осіб духовного стану жінок було 8 283, а чоловіків 8 213. То у відсотковому відношенні серед жінок грамотними були 71,3 %, а серед чоловіків – 83,3 %. Відносно неграмотних, то відсотковий вираз серед осіб духовного стану був таким: неграмотних осіб чоловічої статі – 16,6 %, жіночої – 28,6 %. Тобто прослідковується загальна суспільна тенденція: питома вага грамотного чоловічого населення була більшою. І навіть серед привілейованого суспільного стану – православного духовенства - жіноцтво було менш охоплене системою освіти.

Порівняння вікових категорій православного духовенства дає підстави стверджувати, що серед молоді (10-19 років) рівень освіти був досить високим. Грамотних осіб духовного стану цієї вікової категорії налічувалось

3 231 душа, що становило 25,3 % від загальної кількості грамотних. Найбільш працездатного грамотного духовенства віком 20-50 років налічувалося 5 802 особи, що становило 45,5 % від усіх грамотних осіб духовного стану.

Ще детальніші відомості про рівень грамотності осіб духовного стану дає порівняння відповідних показників серед міського та сільського духовенства. Для ілюстрації цього наведемо такі дані:

Вікові категорії	в повітах без міст				в містах губернії			
	неграмотні		грамотні		неграмотні		грамотні	
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.
менше 10 років	1095	1117	384	390	111	116	66	73
10-19 років	81	138	607	946	3	7	996	682
20-29 років	14	133	716	1019	9	13	591	289
30-39 років	15	120	680	532	5	21	27	180
40-49 років	8	172	593	515	1	18	241	189
50-59 років	4	328	655	380	2	20	207	164
60 і більше років	8	214	679	318	13	54	200	194
невідомо років	1	1	1	2	-	-	-	6
в цілому	1226	2127	4315	4132	144	251	2528	1777

Отже, серед сільського духовенства неграмотних було 3 353 особи, а грамотних – 8 447, що становило відповідно 28,4 % та 71,5 % від усього православного духовенства повітів губернії-епархії. Аналогічні показники серед міського духовенства дещо інші, а для порівняння їх можна представити так:

грамотних – неграмотних

в повітах – 8 474 (71,5 %) - 3 353 (28,4 %)

в містах – 4 305 (91,6%) -395 (8,4%).

Таким чином, як свідчать здійснені підрахунки, міське духовенство було практично усе грамотне (91,6 %), у той час як серед повітового цей відсоток був значно меншим – 71,5 %. Що стосується не грамотних осіб духовного стану, то відсоток їх був невеликим і складали його здебільшого діти до 10 років та жінки, старші 50-ти років. Тому цілком обгрунтованим є твердження про те, що переважна більшість православного духовенства (священно- і церковнослужителі та члени їх сімей) мали освіту, що вирізняла його серед інших суспільних станів.

Однією з характеристик православного духовенства як суспільного стану є його сімейне становище. За матеріалами перепису 1897 року можна узагальнити наступні дані:

	Сімейний стан	в повітах без міст		в містах		по губернії в цілому	
		чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.
	Холостяки і дівиці	2808	3526	2130	1466	4998	4992
	Ті, що в шлюбі	2216	2200	398	310	2614	2510
	Вдівці	432	528	132	223	564	746
	Розлучені	-	2	2	4	2	6
	Не вказ.сім.стану	25	4	10	25	35	29

З усього православного духовенства був вищим відсоток категорії «холостяки і дівиці», так як несімейним було монастирське духовенство, настоятелі міських соборів та великих храмів. Більшим відсоток одружених був серед парафіяльного духовенства і зовсім незначною була кількість розлучених. Тобто, православне духовенство було тим суспільним станом, який, за виключенням дотримання канонічних вимог (прийняття безшлюбності), зберігав традиційну сім'ю і шлюбні стосунки. Нагадаємо, що й християнська мораль завжди була на сторожі сім'ї.

Матеріали перепису населення 1897 року дають загальне уявлення про вікові категорії православного духовенства, що мають самостійні заняття. Представимо ці дані так:

вікові категорії	чол.	жін.	разом
12 років і молодші	49	63	112
13-14 років	59	33	92
15-16 років	62	78	140
17-19 років	110	130	240
20-39 років	2251	1037	3288
40-59 років	1842	763	2605
60 і більше років	823	444	1267
невідомо років	3	-	3
особи, що не мають самостійних занять	5199	2548	7747
при них членів сімей	2829	6336	9165

Отже, найбільш працездатне населення (20-59 років) становило 34,8 % від загальної кількості духовенства, що мало самостійні заняття. Серед цієї категорії населення (5893 особи) – 1800 осіб це жінки, що становлять 30,5 %. Як правило, вони вчителювали, або служили просфорнями. Якщо ж в цілому подивитись на зайнятість осіб духовного стану, то мали самостійні заняття

45,8 % і членами сімей при них були 54,1 % від загальної кількості православного духовенства Київської єпархії.

Серед повітового парафіяльного і міського духовенства можна виділити деякі особливості:

	Особи, що мали самостійні заняття		Члени їх сімей	
	чол.	жін.	чол.	жін.
В повітах без міст	3285	1051	2363	5627
В містах	1914	1497	466	709
Разом:	5199	2548	2829	6336

Серед православного духовенства, що мешкало в повітах губернії, мали самостійні заняття 35,1 %, а серед міського духовенства – 74,3%. Щодо не зайнятих членів сімей, то відсоток серед духовенства повітів був - 64,8 % проти 25,6 % серед міського духовенства. Такі підрахунки слугують підґрунтям для висновку про те, що сільське парафіяльне духовенство, будучи значно чисельнішим, ніж міське, мало менше можливостей для самостійних занять, а відтак це впливало на рівень його освіти та матеріального становища.

В ході проведення перепису населення 1897 року була здійснена спроба встановити національний склад різних суспільних станів населення. Національність визначалася за мовою, яку населення називало рідною. Міра точності показів населення з цього питання в значній мірі залежала від уважності та свідомого ставлення до справи переписників. А це були, в основному, добровольці, які подібним раніше не займалися, а статистикою не цікавились, тобто люди, до цієї справи малопідготовлені і які працювали за винагороду. При опитуванні населення вони не вдавалися до дохідливих пояснень, а найчастіше і не могли пояснити, що мається на увазі під поняттям «рідна мова». І тому «часто на вопрос о родном языке опрашиваемый отвечал – «русский», а опрашиваемый не уточнив, сейчас же зачислял его в великороссы, хотя бы отвечавший в качестве малоросса, подразумевал именно язык малорусский. С другой стороны, те из малороссов, которые одинаково владеют и малорусским и великорусским языком, могли и сами вполне безразлично относиться к вопросу о том, куда

их запишут по одному из двух родных языков» [495, с.327]. До того ж, молодь навчалася в російськомовних школах, звикли до російської мови в сім'ях, однаково знали обидві мови і могли на власну думку назвати одну з мов рідною. Часто, українці за походженням, з політичних міркувань називали російську мову рідною. Тому підкреслимо ще раз, що результати опитування про рідну мову не можуть бути достовірним показником національної належності. Доречною тут буде оцінка такого підходу Б.Леліча, який підкреслював, що «...язык, которым говорит человек, не представляет никогда достаточно верного и полного доказательства его национальности. Не приводя никаких доказательств этой бесспорной истины, мы ограничимся ссылкой хотя бы на столь широко распространенную на русском языке книгу знаменитого английского ученого Эд.Б.Тайлора «Антропология», в которой он говорит, что язык человека в действительности свидетельствует не о его происхождении, а о его воспитании» [492, с. 21]. Враховуючи такі зауваги, і зваживши, що наведені дані перепису є досить умовними, все ж, систематизуючи демографічні показники, окреслимо національний склад православного духовенства Київської єпархії.

В матеріалах перепису першою позицією у графі «Группы языков» названо – «русские, в т.ч. великорусский, малорусский, белорусский» [410, с. 260]. Зберігаючи ці формулювання, припустимо, що великороси це росіяни, а малороси це українці. За мовною ознакою «лица духовного звания христианских исповеданий и их семьи» розподілилися так:

	«русские»									разом «руських»
	великоруська			малоруська			білоруська			
	чол.	жін.	разом	чол.	жін.	разом	чол.	жін.	разом	
В містах	1528	1152	2680	1087	860	1947	17	6	23	4650
В повітах без міст	2285	2692	4977	9213	3540	6756	1	7	8	11741
В цілому по губернії	3813	3844	7657	4303	4400	8703	18	13	31	16391

Як видно, «малоруську» (вважаємо – українську – авт. Т.К.) мову рідною в Київській губернії назвало 8703 особи, тобто 53,0 % від загальної

кількості осіб духовного стану. Серед парафіяльного духовенства в повітах цей відсоток був ще вищим – 57,5 %. Серед міського духовенства даний відсоток становив 41,8 %, тобто ця категорія була більше зросійщеною. Але ще раз наголосимо, що такі підрахунки є досить умовними, так як і серед тих, що назвав великоруську мову рідною, були українці за походженням і російська мова в них була розмовною. Та не маючи змоги точно визначити національність духовенства єпархії, все ж звернемо увагу на те, що в кінці XIX ст. майже 60 % в повітах і більше половини православного духовенства Київської губернії-єпархії назвали українську мову рідною, а отже самоідентифікували себе як українці. Міське духовенство було більш «руським», а тому ці підрахунки є ще одним аргументом на користь того, що сільське парафіяльне духовенство було найменш зросійщеним.

Таким чином, в кінці XIX століття серед 2 983 736 православних мешканців Київської губернії 16 496 осіб належали до духовного стану. У м.Києві та у повітових центрах мешкало 4 698 осіб, а 11 798 осіб проживали в сільській місцевості. З 16 496 осіб 12 752 були грамотними, що становило 77,3%. Матеріали перепису населення 1897 року уможливили підрахунки співвідношення освічених осіб чоловічої і жіночої статі серед духовенства, що підтвердило загальну тенденцію переважання нижчого відсотка грамотних серед жінок. Порівняння різних вікових категорій грамотного духовенства показало, що найвищим відсоток був серед категорії 20-50 років, тобто найбільш працездатного населення. Особливий інтерес викликає з'ясування національного складу православного священства. Як видно з наведених матеріалів, українську мову рідною, тобто умовно українцями себе назвало більше половини духовенства Київської єпархії. Ще вищим цей відсоток був серед сільського парафіяльного духовенства, що дозволяє стверджувати про глибоке українське коріння православних пастирів.

Від загальних демографічних показників і характеристик духовенства як суспільного стану, перейдемо до підрахунків кількості штатного духівництва. Для цього наведемо дані про кількість православних церков та священно- і церковнослужителів Київської єпархії в 1800 році:

м.Київ і повіти губернії	кількість церков	на протопопських і священницьких місцях	на дияконських місцях	безмісних	кількість дияконів на дияконських місцях	кількість д'ячків на штатній службі	паламарів на штатній службі	Разом	в середньому на кожну церкву
м.Київ	37	47	7	4	14	53*	35	160	4,3
Київський	102	104	2	11	8	72	60	257	2,5
Васильківський	95	96	9	18	6	73	50	252	2,6
Богуславський	114	117	11	11	10	119	121	389	3,4
Черкаський	93	94	8	10	9	66	39	226	2,4
Чигиринський	100	103	8	11	10	96	87	315	3,1
Уманський	146	152	23	18	3	96	68	360	2,4
Таращанський	101	102	3	7	2	62	35	211	2,0
Липовецький	114	116	8	9	5	108	65	311	2,7
Махновський	112	106	2	-	1	109	59	277	2,4
Сквирський	109	110	4	14	4	80	48	260	2,3
Радомишльський	86	87	3	3	4	66	40	203	2,3
Звенигородський	114	114	9	16	2	112	102	355	3,1
	1323	1348	97	132	78	1112	809	3576	2,7

*В т.ч. митрополичих півчих

Я видно, в цілому по єпархії православного духовенства (без членів сімей) налічувалось 3 576 осіб. З них: 1577 осіб, або 44,0 %, священників; 78 осіб дияконів, 1 112 дячків і 809 паламарів. Тобто, 1 655 осіб священнослужителів і 1 921 особа церковнослужителів. Щодо розподілу служилого духовенства по повітах Київської губернії, то найбільше його було в Богуславському (389 осіб), Уманському (360 осіб) та Звенигородському (355 осіб), а найменше – в Радомишльському (203 особи), Таращанському (211 осіб), Черкаському (226 осіб). Але якщо співвіднести кількість церков в повітах з кількістю служилого духовенства, то в Уманському на 146 церков припадало 360 осіб (в середньому 2,4 на кожен храм; в Богуславському – у 114 храмах – 389 осіб (в середньому 3,4); в такому ж за кількістю церков Липовецькому цей показник становив 2,7 (на 114 храмів припадало 311 осіб духовенства). Тобто найбільше служилого духовенства було в Богуславському повіті.

В середньому по губернії на кожну церкву припадало 2,7 служилого духовенства. А повіти за цим показником розташовуються у такому порядку: Богуславський -3,4, Чигиринський і Звенигородський – по 3,1, Липовецький

– 2,7, Васильківський – 2,6, Київський – 2,5, Черкаський, Уманський і Махновський – по 2,4, Сквирський і Радомишльський – по 2,3 і Таращанський – 2 особи на кожен православний храм.

Станом на 1845 рік відповідні показники виглядали по іншому. Так, кількість штатних місць в губернії для осіб духовного стану складала 5 274 для чоловічої статі і 195- для жіночої. Окрім цієї кількості штатних, у 1845 році членами сімей духовенства налічувалось ще 3 286 осіб чоловічої і 8 084 жіночої статі, тобто загальна чисельність православного духовенства становила: 11 370 душ членів сімей і 5 499 душ штатних, а усього – 16 839 осіб.

Штатні місця православного духовенства були розподілені по 1 315 православних храмах Київської єпархії, з яких 97 знаходились в містах і 1 216 – в містечках і селах. Так, в м. Києві налічувалось 70 соборів і церков, в Радомишлі – 1, у Василькові – 3, у Сквирі – 2, в Махнівці – 2, в Липовці – 2, в Таращі – 3, в Умані – 2, в Звенигородці – 2, в Чигирині – 5, в Черкасах – 3 і в Каневі – 2. За даними 1845 року в Києві білого духівництва було 965 душ (469 чол. і 496 жін.). Кількісний склад сільських причтів відповідав кількості парафіян при кожному храмі.

Кількість штатного (діючого) духовенства в Київській єпархії
(станом на 1876 рік):

В повітах:	протоієреїв	священників	протодияконів, дияконів	псаломників, звонарів, сторожів	В містах	протоієреїв	священників	протодияконів, дияконів	псаломників, звонарів, сторожів	Разом по єпархії
Чигиринський	-	86	19	112	м.Чигирин	1	4	2	3	227
Уманський	1	135	17	157	м.Умань	1	6	3	4	324
Липовецький	-	107	4	124	м.Липовець	1	2	1	3	242
Звенигородський	1	108	8	131	м.Звенигородка	1	2	2	3	256
Сквирський	1	104	5	128	м.Сквира	1	2	1	3	245
Бердичівський	1	116	16	111	м.Бердичів	2	2	2	3	253
Канівський	1	106	17	119	м.Канів	1	2	2	4	252
Київський	-	118	13	131	м.Київ	23	40	45	40	410
Васильківський	1	97	15	111	м.Васильків	1	4	3	4	236
Таращанський	-	103	11	120	м.Тараща	1	1	1	2	239
Радомишльський	-	89	4	120	м.Радомишль	1	1	1	2	218
По єпархії:	6	1265	145	1497		35	69	66	75	3158

Отже, із загальної кількості 3 158 осіб священно- і церковнослужителів, в міських храмах служили 245 осіб, а 2 913 осіб задовольняли духовно-релігійні потреби сільського православного люду. Серед сільського духовенства було тільки 6 протоієреїв, 1 265 осіб служили священниками, 145 – дияконами і 1 497 осіб склали найнижчу ланку церковної ієрархії церковнослужителів. Серед загальної кількості сільського духовенства священнослужителів було 1 416 осіб, тобто 48,6 %, а нижчого церковного причту 1 497 осіб, відповідно 51,3 %. Розподіл по повітах сільського парафіяльного духовенства підтверджує попередні підрахунки: найбільше духовенства було в Уманському, Київському, Черкаському повітах.

У 1894 році в єпархіях Російської імперії налічувалось 35 739 парафіяльних церков (без градських соборів), 1 290 з яких знаходились в Київській єпархії. Штатного духовенства в Київській єпархії служило: протоієреїв – 47, священників – 1 307, дияконів – 171, причетників – 1 464, усього – 2 989 осіб. Проти визначених штатів це було: більше на 34 протоієреї і 98 дияконів, а менше норми на 29 священників. Майже 3 тис. штатного духовенства задовольняли релігійні потреби 2 641 979 православних мешканців Київської єпархії [356, с. 91-112].

До наступного 1895 року чисельність православного духовенства в єпархії дещо змінилася: протоієреїв числилось 50, священників – 1 325, дияконів – 179 і причетників 1 420 осіб, усього – 2 974 особи. Штатного духовенства стало на 15 осіб менше. Але окрім того, по старості та за станом здоров'я звільнено за штат: 11 протоієреїв, 47 священників, 11 дияконів і 67 причетників [357, с. 10-11].

Кількість священно- і церковнослужителів в Київській єпархії середини XIX – початку XX ст. можна визнати сталою. Це було 3, або біля 3-х тисяч осіб. Підтвердження тому – дані із звітів Консисторії про стан єпархії:

	1845 р.	1893 р.	1895 р.	1903 р.
Священнослужителів	1345			
Протоіереїв		52	45	62
Священиків		1297	1333	1358
Дияконів		176	191	189
Причетників		1427	1402	1386
Церковнослужителів	2052			
Разом	3397	2952	2971	2995

У 1901 році в Київській єпархії духовенства було: 62 протоіереї, 1 360 священиків, 197 дияконів, 1 386 псаломників. Окрім них за штат звільнилося 10 протоіереїв, 31 священик, 15 дияконів і 55 псаломників [358, с. 10-11]. Це духовенство задовольняло духовно-релігійні потреби 2 948 141 православного вірянина Київської єпархії.

До 1911 року кількість православного духовенства в Київській єпархії збільшилась з 3 005 до 3 031 осіб. Але якщо у 1901 році за штат було звільнено 111 осіб, то через 10 років, у 1911 році за станом здоров'я та вислугою років вийшло за штат 211 осіб [360, с. 42]. Але зростання кількості духовенства було меншим, ніж збільшення чисельності православного населення єпархії. У 1911 році вірян налічувалося вже 3 218 915 осіб. Якщо у 1901 році на одну особу духовного стану припадало 981 вірянин, то у 1911 році – 1 061 православний мешканець єпархії.

У 1914 році кількість православного духовенства в єпархії становила 3 045 осіб, а за штат вийшло 206 осіб. Кількість православних вірян збільшилась на 121 063 осіб і складала 3 339 778 душ. Співвідношення православних вірян і православного духовенства було таким: на одну особу духовного стану припадало майже 1 097 осіб [361, с. 24-27].

Окрім звітності про чисельність та інші демографічні показники духовенства як суспільного стану, вище церковне керівництво турбувалося про поповнення кількості православних за рахунок представників інших конфесій. Серед звітності по управлінню єпархією були показники міжконфесійних трансформацій і, особливо, поповнення чи зменшення духовного стану. Від 17 листопада 1837 року було датоване розпорядження

Обер-Прокурора Св.Синоду М.О.Протасова про облік відповідних показників. Так, у 1839 році з Київської консисторії доповідали, що «людей нікуди не определенных в течении 1839 года из Духовного відомства выбыло в гражданское 10 чел., из гражданського в состав приходського духовенства не поступал никто, а в целом к православ'ю присоединены: 43 униата, 78 католиков, 11 лютеран, 2 раскольника, 3 магометанина» [158, Арк.189]. А в 1840 році осіб, нікуди не прилаштованих, вибуло з духовного у громадянське відомство 16, з останнього до складу парафіяльного духовенства влилося 2 особи, у лоно Православної Церкви наведено 179 католиків, 5 лютеран, 2 з магометан і 14 з розкольників [160, арк. 158].

Надалі щорічно про такі поповнення єпархіальне начальство звітувалось перед Св.Синодом.

3.2. Еволюція відносин православного духовенства з селянами

Тримаючи на контролі статистичні показники православного духовенства і піклуючись етноконфесійними трансформаціями, російський уряд не випускав з поля уваги відносини духовенства з селянами, особливо в час селянських заворушень чи повстань. Як свідчать архівні джерела, ці стосунки ніколи не були однаковими і однозначно охарактеризувати їх не можна. Найчастіше сільське духовенство опинялося між своїми вірянами і вимогами уряду, тому часто від сумління пастиря залежало чи стати на бік своєї пастви, чи виконувати розпорядження вищого начальства. У ХІХ ст. однією з подій, яка ілюструє відносини сільського духівництва з селянами, була «Київська козаччина».

«Київська козаччина» 1855 р. це узагальнена назва масових селянських виступів в Київській губернії за відновлення козацтва як суспільного стану і військового формування. Приводом до них стало опублікування під час Кримської війни 1853-1856 років маніфесту імператора Миколи I і заклику про створення державного ополчення. Саме цей заклик породив поголос про

те, що усі ополченці по закінченні військових дій стануть вільними, а відтак участь в ополченні трактувались як «запис в козаки». Цей рух розпочався у Васильківському повіті Київської губернії у лютому 1855 року, а упродовж березня-квітня поширився на понад 500 сіл і містечок 8-ми з 12-ти повітів губернії. Селяни оголошували себе вільними від усіх панщинних робіт і поміщицьких повинностей, переставали коритися місцевим властям, висловлювали намір іти на захист Росії, вимагаючи при цьому повної свободи від кріпосної залежності.

Перебіг «Київської козаччини» знайшов висвітлення в історичній літературі. С.Томашівський [774] та С.Шамрай [582] досліджували селянські заворушення в Київській губернії, з'ясовували їх географію та чисельність повстанців, показали реакцію уряду на цей народний рух та репресивні дії каральних військ. Сергій Шамрай зосередив увагу на ролі православного священства Київської єпархії у подіях «Київської козаччини». У публікації «Духівництво в селянських рухах Правобережжя в серединні ХІХ ст.» він відзначає, що не дивлячись на синодальні заборони сільському духовенству підбурювати селян під страхом покарання аж до звільнення з парафії, все ж воно було причетним до поширення селянського непослуху. Але пояснюючи причини причетності духовенства до селянських заворушень, він виділяє два аспекти, а саме: тяглість традиції спільної боротьби православного духовенства і селянства проти панів-іновірців, це по-перше. А по-друге «революційну роль» він відводить тільки нижчому сільському духівництву, а це «оті дяки, паламарі і церковники, що були власне кістю від кости селянства» [582, с. 99], а не священники.

Але нововиявлені архівні джерела дають можливість глибше вникнути у питання про участь сільського духовенства у перебігу «Київської козаччини».

Розглядаючи роль духовенства у розгортанні селянських рухів на Правобережжі в середині ХІХ ст., С.Шамрай повертається до кінця ХVІІІ - початку ХІХ ст. і відзначає, що влада часто зверталася до сільського

духовенства, нагадуючи йому про потребу впливати на селянство та стримувати його від протиправних дій. Навіть видавалися спеціальні укази, де нагадувалося про обов'язки духівництва. Зокрема в синодальному указі від 19 лютого 1797 року сільському духовенству наказувалось доглядати за спокоєм селян. А указ Св.Синоду від 16 серпня 1800 року повторював цю вимогу. Автор цитує слова з цього наказу де йдеться про необхідність ще раз підтвердити, «чтобы духовные ни под каким видом в столь постыдные и закону противные поступки не вмешивались» [582, с. 96]. Такі накази повинні були стримувати священиків, але велику роль відігравала стара традиція. Пояснюючи це, дослідник пише: «Причиною закидів духівництву агітації серед селянства безперечно була, у великій мірі, стара традиція участі духовенства в козаччині й гайдамаччині» [582, с. 96-97]. І далі трактує тяглість цієї традиції з часів польської держави, коли духовенство дійсно йшло разом з селянством і козацтвом у виступах проти шляхти.

Але піклування російського уряду духівництвом, його правовим та економічним становищем піднімає священика над іншими причетниками. За твердженням С.Шамрая «священик, поряд із повітовим справником та приставами, а також із повітовим предводителем дворянства, стає агентом уряду на селі. Ця трійця бере участь у придушенні заворушень . . .» [582, с. 97]. З часом сільське духовенство розшаровується: «Коли попівство швидше пішло шляхом, що його вказував уряд, то так-би мовити нижче духівництво – паламарі, дяки, причетники – мусили звичайно стояти більш осторонь від нової позиції вищого сільського духівництва ...» [582, с. 98]. Другу групу в духівництві склали дяки, паламарі та інші причетники..., які вийшли з селянства, були пов'язані з ним своїми інтересами і т.д. Вони, - на думку автора цитованої праці, – якщо мали бодай невеличку освіту, то могли часто ставати в пригоді селянству, боронячи його інтереси та з'ясовуючи його кривди. Матеріальний стан нижчого духівництва був не важний і він мало відрізнявся від становища заможного селянина. Отже, – заключає С.Шамрай, – «від цієї групи якраз і можна було сподіватись певних агітаторів

(коли такі були), котрі підбурювали селян до розрухів» [582, с. 99]. Не звинувачуючи автора названої праці у вірності традиціям класового підходу до освітлюваних явищ чи подій, все ж зауважимо, що розширення джерельної бази досліджуваної теми уможливило формування дещо інших висновків.

«Київська козаччина» відбулася в роки Кримської війни 1853-1856 років, початок якій поклала російсько-турецька війна. Безпосереднім приводом останньої став черговий російсько-турецький конфлікт, що виник внаслідок суперечок між православним і католицьким духовенством за володіння святими церквами та місцями в Палестині. Нагадаємо: під тиском французького імператора Наполеона III турецький уряд передав ключі від храму Різдва Христового у Віфлеємі католицькому духовенству. Тоді російський імператор Микола I почав домагатися того, щоб взяти під своє покровительство православних підданих султана Абдул-Меджида. Турецький уряд цю вимогу відкинув, що стало причиною розриву дипломатичних відносин між Росією і Туреччиною та оголошення у жовтні 1853 року війни Росії. Втручання інших держав перетворило цю війну у цивілізаційний конфлікт і причини його лежали в площині територіальних, політичних і економічних зацікавленостей, але офіційним гаслом російського уряду була боротьба за віру Христову. А відтак Російська Православна Церква не могла бути не втягнутою у ці події.

Маніфест Миколи I від 14 грудня 1854 року так пояснював причини участі Росії у війні. «Причины доселе продолжающейся войны ... не виды честолюбия, не желание новых, не принадлежащих по праву нам выгод были побуждением нашим в действиях и обстоятельствах, имевших неожиданным последствием настоящую борьбу. Мы искали единственно охранения торжественно признанных преимуществ Православной Церкви и единоверцев наших на Востоке. Но некоторые правительства, приписывая нам, весьма далекие от мысли нашей, своекорысные, тайные намерения, препятствовали успеху сего дела и наконец вступили в неприязненный

против нас союз. Провозгласив, что их цель есть спасение Турецкой Империи, они действуют против нас вооруженною рукою не в Турции, а в пределах наших собственных владений, направляя враждебные удары свои на все более или менее доступные им места: в Балтийском, Белом и Черном морях, в Тавриде и на самых отдаленных берегах Тихого океана.

По долгу Христианства мы не можем желать продолжения кровопролития и конечно не отклоним мирных предложений, если они будут, но другой, не менее священный долг велит нам в сей упорной борьбе, быть готовыми на усилия и жертвы ... [119, арк. 2].

У зв'язку з підписанням імператором 14 грудня 1854 року Маніфесту про заклик до Росії з приводу війни, Св.Синод уже 15 грудня розпорядився, щоб текст розмножити в синодальній друкарні кількістю примірників за кількістю церков та інших підвідомчих Синоду духовних інституцій та посадових осіб і при погодженні з місцевим цивільним начальством у першу ж неділю чи святковий день обнародувати його прочитанням в усіх соборах, церквах і монастирях після Божественної Літургії [119, арк. 5]. А в кінці січня 1855 року з'явився заклик і указ про народне ополчення. Уже 31 січня Св.Синод розпорядився, щоб царський Маніфест, указ і Положення про ополчення обнародувати шляхом прочитання 2 лютого в усіх церквах столиці, а потім в усіх православних храмах у перший недільний день після отримання. Слідом за цим розіслати в усі храми видрукованими ці документи в спеціальній книжечці «именуемой «Последование молебных пений», отправляемое во время брани против супостатов находящих на ны молебное пение с коленопреклонением» [119, арк. 5]. І ще: прийняту на Літургії після особливої ектенії про перемогу над супостатом молитву читати з колінопреклонінням щоденно, а в усі недільні і святкові дні після Літургії здійснювати згадуваний молебний спів теж стоячи на колінах.

Додатково до цих розпоряджень давалися роз'яснення щодо Державного ополчення. Зокрема, духовенство було зобов'язане «пояснити, що служба в ополченні є тимчасовою і після неї кожен повинен повернутися

у свій стан, у свій дім, до своїх звичних занять; що служба ця є священною і хто на ній складе голову, хто стоятиме за Дім Божий і за Помазаника Божого, той спокутує гріхи свої перед Богом, царем та Вітчизною і Церква буде безперервно за нього молитися як за вірного свого; хто з поля брані повернеться з честю, той збереже на все життя в серці своєму солодке почуття виконаного священного обов'язку» [119, арк. 17]. Вище церковне керівництво розпорядилося, щоб єпархіальне начальство взяло під свій контроль справу формування ополчення і щоб благочинні пильно контролювали діяльність духовенства. І хоч Київська губернія - єпархія не належала до території формування ополчення, все ж її мешканці були обізнані з Положенням про нього.

Селяни сприйняли заклик про народне ополчення як можливість записуватись «у козаки», які по завершенні війни будуть звільненні від панщини. У селі Федюківка Таращанського повіту переведений з дияконів у д'ячки Дмитрій Слотвинський так «прочитав» селянам Височайший Маніфест, що вони змусили парафіяльного священика записати їх у список і коли він це зробив і обіцяв передати список начальству (що і зробив – авт. Т.К.), то вони пригостили Слотвинського горілкою [119, арк. 63]. Священик с. Велика Волнянка, того ж Таращанського повіту, Іоан Мельниковський записав «у ополчення» 146 селян своєї парафії [119, арк. 104]. 29 березня 1856 року з канцелярії Київського військового, Подільського і Волинського генерал – губернатора митрополиту Філарету перенаправили витяг з доповідної записки Уманського земського виконавця про дії благочинного Бутовського, який спричинив збурення селян с. Побойни. А у своїй парафії в с.Попівці він теж складав списки селянам і навіть писав від їх імені «прошение» про прийняття їх на військову службу [119, арк. 215]. Аналогічні події мали місце в селах Русалівка та Крачківка.

Найбільше селянських заворушень було в Таращанському, Сквирському, Васильківському, Уманському і Черкаському повітах.

Навесні 1855 року благочинний 2-го округу Канівського повіту Миколай Дашкевич повідомив Київській духовній Консисторії, що у селах графів Браницьких - Янівка, Вільхivecь, Семигори, Яхнів, Щупики і Пустовійт – з 20 березня почалися селянські заворушення: селяни почали вимагати від своїх священників оприлюднення якогось указу, який ніби уже третій рік вони переховують. Цей указ про те, що поміщицькі селяни у зв'язку з війною мають бути переведені у козаки (тобто у вільних людей) і тому записують себе у списки, які передають до губернського керівництва. Благочинний Дашкевич з приставом 2-го стану Канівського повіту пояснювали селянам що їх дії протизаконні, але заспокоїти селян не вдається [120, арк. 5].

Бажаючи показатися примушували священників складати списки вільних козаків, а записавшись у ці списки, відмовлялися відробляти панщину і виконувати розпорядження місцевої адміністрації. Із Звенигородського повіту митрополиту Філарету надійшов рапорт від благочинного 6-го округу свящ. Семиона Ковальського такого змісту: 7 і 8 квітня 1855 року в с.Щербачинці селяни поміщика Протопопова у кількості 70 осіб приходили до парафіяльного священника Платона Шмигельського і наполегливо вимагали, щоб він, за прикладом інших священників, вписав їх у «список». На спробу священника їх утихомирити заявили: «коли нам не бажаєш добра, то ми і тебе не хочемо». Тільки поява благочинного і земської поліції їх охолодили та примусили розійтися по домівках і повернутись до виконання звичних повинностей [120, арк. 45].

Серед парафіяльного духовенства були і такі ієреї, які підтримували селян, але під страхом покарання навмисне заплутували свої пояснення і змушені були засвідчити свою лояльність. З управління Київського військового, Подільського і Волинського генерал-губернаторства 5 квітня 1855 року Митрополиту Київському та Галицькому Філарету надійшла інформація з такою «рекоме́ндацією»: у Таращанський повіт для утихомирення селян, які домагаються запису у «козаки», були відправлені

підполковник Афанасьєв і радник Губернського Правління Янкуліо, які для припинення селянських заворушень визнали необхідним перевести у віддалені парафії священників с.Тихівки - Романовського та с.Косяківки - Корчинського, з яких останній за гроші писав селянам списки. І митрополит має виконати цю «рекомендацію».

За розпорядженням єпархіального архієрея Київська духовна Консисторія затребувала від священника Володимира Корчинського пояснення. Він писав: «Народное движение, появившееся в окрестных селениях, первоначально под оболстительною личиною похвального патриотизма, в таком виде скоро, как заразительная язва, дошло и до моего прихода. 24 февраля 1855 г., по окончании Божественной Литургии и по выходе из церкви, крестьяне с.Косяковки остановили меня на погосте церковном и, получив благословение изъявить свои патриотические чувства и готовность, в случае надобности, по первому мановению воли Царской, стать против врагов для защиты христианской веры, чести царской и безопасности Отечества и просили написать о сем начальству. Я, будучи изумлен таковым их предложением, сказал им, что это не мое дело, что без предварительного ведома местного начальства своего и гражданского писать, я за перо не возьмусь» [120, арк. 138]. І далі він пояснював, що не дивлячись на відмову брати участь у їх намірах, селяни не зупинились в своєму пориві записатися у «козаки». А потім В.Корчинський поїхав до свого начальства в м.Таращу, але і там його не застав. Поки він їздив, сільський соцький, випередивши його, повідомив про селянські хвилювання станового пристава, який і ліквідував непослух. А більше він, ніби нічого не знає, так як селяни перестали йому довіряти і не повіряли в свої плани. Завершувалося пояснення священника заспокійливими словами про те, що парафіяни «оказывают своїм владельцам всецело должное повиновение и касательно отработки барщины было и есть совершенное спокойствие» [120, арк. 138]. І жодної згадки про написання списків, і ціла низка випадковостей: повітового

начальства не застав на місці, а поки їздив до нього, то і селян утихомирили і т.д. Отож - покався, а найголовніше – забув написати.

А дехто з парафіяльного духовенства не загравав із селянами і про їх дії відразу повідомляв єпархіальному архієрею. Так, на ім'я митрополита Філарета надійшов секретний рапорт від 8-ї частини благочинія Черкаського повіту Федота Хотинського про те, що 10 квітня 1855 р. священники сіл Воробіївки і Полівки Петро Бакалінський і Сисой Нечай(відповідно) жалілися йому на своїх парафіян за те, що вони вкрай збудженні прийшли і вимагали якийсь указ про свою волю. А в церкві села Попівки селяни виламали двері до різниці і шукали там указ [120, арк. 151].

Таким чином, використані джерела уможливають наступні висновки. По-перше, в умовах воєнного часу царським маніфестом населення закликалося «быть готовым на усилия и жертвы» і за розпорядженням Св.Синоду ці заклики лунали в православних храмах і з вуст православного духовенства. І положення про народне ополчення теж читалося після служби Божої. До того ж, служба в ополченні оголошувалась священною, яка знімає «гріхи перед Богом, царем та Вітчизною». Тому духовенство не могло бути не причетним до процесу формування ополчення, до складання списків бажаючих взяти участь у ньому, бо зобов'язане було обґрунтувати позицію Росії у війні як захисника інтересів Православної Церкви. А так як остання мала великий вплив на населення, то не випадково і царський маніфест, і указ, і положення про державне ополчення читалися з церковних амвонів.

По-друге, навіть невелика частина, що наведена у даному сюжеті, великого масиву фактичного матеріалу про участь православного сільського духовенства у селянських заворушеннях на Київщині свідчить, що не тільки нижчі причетники співчували чи допомагали селянам. І благочинні, і парафіяльні священники, і диякони, і церковнослужителі були причетними до підвищення активності селянства. Звісно, що мотиви такої причетності були різні і ми не ставили собі за мету їх з'ясувати. Але сам факт участі

сільського духовенства у селянському русі в Київській губернії ХІХ ст. свідчить про тісний зв'язок пастирів зі своєю паствою.

На відносини духовенства і селянства негативний вплив мала повинність селян обробляти церковні землі. І у період загострення кризи феодально-кріпосницької системи в цілому, це не могло не продукувати антицерковних настроїв серед сільського населення. Зростання антицерковних настроїв серед правобережного селянства у середині ХІХ ст. було настільки очевидним, кількість антицерковних виступів у регіоні зростала так стрімко, що навіть найбільш, консервативно настроєні представники урядових кіл усвідомлювали необхідність кардинальних змін. Побоюючись, що церква може остаточно втратити ідеологічний вплив на селян, власті вирішили змінити систему матеріального забезпечення сільського духовенства. Ще в 1855 р. генерал-губернатор Правобережної України І. І. Васильчиков доповідав царю, що в уяві селян «обов'язкова праця на священників набула вигляду панщини» і висловив стурбованість з приводу того, що «у стосунках між селянами й священниками відчувається охолодження». Генерал-губернатор підкреслював, що трудова повинність на церкву викликає невдоволення селян і породжує конфлікти між причетниками та поміщиками. Він рекомендував без зволікань замінити її грошовим стягненням з податного населення на утримання духовенства. Васильчиков намагався переконати царя в тому, що внаслідок такого заходу «селяни знову відчули б у священниках лише своїх духовних пастирів, змогли б довірливо звертатися до них у різних випадках свого сімейного й побутового життя». Генерал-губернатор пропонував також забезпечити «моральну перевагу» православного духовенства над католицьким за допомогою «морального й матеріального піднесення» першого (проти цих слів Олександр ІІ написав: «Звернути на цей важливий предмет особливу увагу») [672, с. 108-109]. Васильчикова підтримав міністр державних маєтків, який у квітні 1857 р. запропонував почати із скасування будівельної повинності селян на церкву, замінивши її або регулярним грошовим збором з парафіян («квартирні

гроші»), або одноразовим грошовим внеском громади на будівництво священику садиби [672, с. 109]. Проект не враховував того, що виплата чималої грошової суми духовенству для значної частини правобережних селян буде непосильною.

На основі думок цих урядовців, Олександр II зобов'язав губернські комітети з питань матеріального забезпечення сільського православного духовенства вивчити на місцях питання про скасування чинності «Положення...» 1842 р. і до кінця 1859 р. подати уряду свої рекомендації, причому зазначив, що основною метою змін у системі матеріального утримання духовенства слід вважати заміну трудової повинності селян грошовою [672, с. 109].

Як з'ясувалось, у поглядах поміщиків і духовенства на доцільність скасування трудової повинності селян на церкву, існували принципові розбіжності. У 1859 р. волинські дворяни запропонували, щоб уряд залишив священикам тільки присадибні ділянки, а церковні поля продав чи віддав у чиншове володіння поміщикам, встановив тверду таксу за виконання треб, зменшив кількість парафій. Ця пропозиція викликала обурення духовенства. Архієпископ Варшавський Арсеній, який обіймав Волинську єпархію, у листі до генерал-губернатора Правобережжя оцінив пропозицію волинських поміщиків як випад проти православ'я та Російської держави і переконував його не потурати злочинному дворянству, яке прагне «якщо не заморити голодом православне духовенство, то принаймні довести його до крайнього зубожіння». Рішуче наполягало на збереженні чинності «Положення...» й духівництво Київщини [672, с. 109-110]. Із середовища духовних осіб лише протоієрей П. Г. Лебединцев у записці генерал-губернатору Правобережжя Безаку висловився за скасування натуральних повинностей селян на церкву [483, с. 71]. Відтак не дивно, що Синод однозначно порекомендував генерал-губернатору припинити формування пропозицій щодо заміни «Положення...» і подбати про більш послідовну його реалізацію.

Що стосується позиції найвищого церковного керівництва у питанні становища селянства, то вона була не однозначною. Митрополит Московський Філарет не зовсім співчутливо приймав думку про звільнення селян від кріпацтва, хоч і змушений був писати знаменитий Маніфест 19-го лютого 1861 року про ліквідацію кріпацтва.

Філарет же, Митрополит Київський вийшов із самих глибин російської «деревни», носив з юності до самої філософії (за його словами) лапті, вдягався в сірий зіпун і тому був народолюбцем і з захопленням зустрів звістку про можливе звільнення селян. Особливо співчував селянству Південно-Західного краю, яке гнобили поміщики-іновірці. У 1857 році, коли селяни графа Браницького умудрилися подати «прошение» про звільнення від кріпацтва Олександрю II, який перебував в Києві, і коли було перехоплено листа одного київського дячка до свого батька, у якому той співчував селянам, і усе це генерал-губернатор передав Митрополиту Київському Філарету, то Владика сказав: «Ну і що? Яка тут провина? Подане «прошение» царю. Якщо прохання законне, прохачі праві; якщо ні – відмовити і тільки. За що ж карати? Кому не дорога свобода?» І далі продовжував такими словами: «Не можна живій людині слова сказати, - відразу говорять: це бунт, непокоря владі... Та яка влада? Що терпів від неї народ? В Росії дворянство православне, а значить тісніше зв'язане з народом, а в тутешньому краю – католики, закоренілі вороги Церкви і вітчизни... і що тільки роблять вони з селянами» І ці бідні страждальці не мають права виду подати, що вони відчувають свої страждання і вимагають співчуття. Слава Богу, що проект про звільнення селян уже обговорюється... Нехай допоможе Бог Батюшці Царю якнайшвидше здійснити великий подвиг – вирвати нещасний народ з цих ворожих рук» [490, с. 111].

До початку проведення в Росії буржуазних реформ уряд так і не зважився скасувати трудову повинність правобережних селян церкві. Це зволікання особливо непокоїло місцеві власті, які побоювались, що воно може призвести до загострення соціальної обстановки в регіоні. Проте лише

польське визвольне повстання 1863 р. примусило уряд врешті-решт переглянути систему матеріального забезпечення православного духовенства на Правобережжі. 16 січня 1867 р. уряд видав закон, який скасовував з 1 січня 1868 р. чинність «Положення...» 1842 року. На утримання духовенства з селян і землевласників було зібрано близько 820 тис. крб. Але й цього разу остаточно вирішити проблему не вдалося. Оскільки правобережне духовенство почало скаржитись, що суми регулярних грошових зборів з парафіян йому не вистачає на прожиття, уряд 11 квітня 1872 р. видав новий указ про забезпечення сільських причтів земельними ділянками й житлом, щоправда без «панщини на попів». Таким чином, запровадження урядом на початку 40-х років у зв'язку з секуляризаційною реформою нової, кріпосницької, системи матеріального забезпечення основної маси правобережного духовенства – сільських православних священиків, успіху не мало. Воно, вкупі з цілковитим одержавленням і русифікацією церкви, лише звело глуху стіну недовіри й неприязні між парафіянами та духовенством, породило антицерковні настрої у селянській масі, послабило ідеологічний вплив церкви на селян, що змусило уряд скасувати одіозні повинності парафіян на священицтво. Проблема матеріального утримання духовенства в період проведення буржуазних реформ залишалась на Правобережжі не розв'язаною.

Розглядаючи стосунки православного духовенства з селянством, не можна обійти увагою зросійщення пастирів церкви. Саме на них російський уряд покладав завдання зросійщення переважної більшості населення українських земель – селянства. Адже саме духовенство мало найбільший вплив на православне населення підросійських українських земель. Зросійщення церковно-духовного життя українського населення здійснювалася кількома напрямками і з самого початку інкорпорації українських земель Російською державою. Для увиразнення ролі парафіяльного духовенства у цій політиці, яка відводилась йому російським урядом, доцільною є загальна характеристика усієї системи зросійщення.

Русифікація здійснювалася кількома шляхами. По-перше, уся ієрархія призначалася та контролювалася Синодом, причому архієреї ставали повними й одноосібними господарями в підпорядкованих їм єпархіях. Федір Уманець зазначав, що члени консисторії призначалися та звільнялися Синодом саме за поданнями архієрея, його думка була визначальною [785, с. 96]. Управління справами церкви набуло характеру чіткої вертикалі. Контроль за виконанням розпоряджень було покладено на "надійних" людей, причому вірнопіддані "перевірені" кадри займали посади не лише в консисторіях, але й у закладах духовної освіти. Олександр Лотоцький стверджував: "В українські семінарії присилалося учителів частіше московського походження, які досить давалися взнаки учням своїм націоналістично-московським походженням та ще більше поведженням". А Київська духовна академія взагалі стала їх своєрідною вотчиною. "Москалів, зазначав О. Лотоцький, – викликали в Київську академію в найбільшій кількості і, приїхавши сюди, попадали вони під опіку й протекцію своїх численних і впливових земляків, в тій тепличній атмосфері проходили науку і частенько залишалися при академії в якості професорських стипендіатів - кандидатів на професорів, все збільшуючи собою московський елемент в професорському складі» [682, с. 107].

По-друге, у краї було оголошено обов'язкову заміну всіх богослужбових книг, друкованих в унійний період, на книги, неодмінно затверджені Синодом.

У відповідності з указом 16 вересня 1796 р. про цензуру, яким право друкувати богослужбові і взагалі релігійного змісту книги для православних надавалось тільки Св.Синоду, Почаївській типографії заборонялося друкувати які б то не було словянські богослужбові книги. Але луцький уніатський єпископ Левитський в 1800 р., при підтримці юстиц-колегії і митрополита Сестренцевича, добився монаршого дозволу від 4 травня 1800 р. на відновлення друку в Почаївській друкарні слов'янською південно-руською мовою богослужбових і релігійного змісту книг під цензурою

самого уніатського єпископа. Робота Почаївської друкарні була відновлена і її друкована продукція (акафісти, різні збірки, «псалтирки», книги «чуда Богородиці» і т.п.) продовжувала широко розповсюджуватись. Великий попит на продукцію Почаївської друкарні був великий ще й тому, що указами 1766 і 1772 років Київській друкарні було заборонено випускати книги «на южнорусском книжном языке», а слово в слово передруковувати московські видання. Спроба у 1769 р. архимандрита Зосима отримати дозвіл Св.Синоду на друкування не московських букварів закінчилась невдачею [489 с. 495]. Синод категорично відмовив не дивлячись на те, що московських букварів народ не хотів купляти.

У 1800 році, 20 червня Св.Синод підтвердив попередній указ від 9 листопада 1766 р., який зобов'язував Києво-Печерську друкарню «церковные старые книги прежних изданий для современного согласия с великороссийскими такими церковными книгами справливать прежде, дабы никакой розни и особенного наречия в них не было. Запрещено было также печатание в Киево-Печерской типографии новых книг без разрешения московской цензуры, дабы не могло в таковых книгах... с российской печатью несогласия произойти» [489, с. 495]. Таке вигнання давньоукраїнської книжної мови з православних друкарень народ і православне духовенство українських земель зустріли пасивним опором. Відмовляючись купляти московські видання і не отримуючи з православних друкарень україномовних книг, українці звернулися до почаївських видань уніатів, писаних, як і раніше, «южно-русским книжным языком». Саме ці почаївські книги користувались великим попитом.

Проти їх поширення в Київській єпархії виступив митрополит Гавриїл Банулеско-Бодони і воєнний губернатор Феньш. Останній доручив поліцмейстеру провести обшуки в книжних лавках Києва з метою вилучення почаївських книг. Митрополит, посилаючись на монарші та синодальні укази, вимагав від губернської цивільної влади припинення поширення в Київській єпархії видань Почаївської друкарні. Щодо останньої, то 4 травня

1800 року послідував ще один синодальний указ, яким дозволялося друкувати в Почаєві богослужбові книги тільки для латинських і уніатських церков. Київська духовна Дикастерія, за дорученням митрополита, звернулася до Київського губернського правління з вимогою зобов'язати найсуворішими підписками власників київських книжкових лавок припинити поширення почаївських видань на території Київської єпархії.

І нарешті 2 січня 1802 р. з'явився указ Св.Синоду про порядок поширення богослужбових книг. Св.Синод переклав цю справу на київського митрополита, який мав контролювати поширення духовної літератури. Цей указ надійшов до Києва 17 січня 1802 р. і тільки тоді, у відповідності з ним, губернське Правління повідомляло, що воно не може заборонити продаж почаївських книг в Києві, бо це було б «стиснення» церков і монастирів римських, що знаходяться в Київській губернії. Тому воно тільки зобов'язало книгопродавців та палітурників не видавати почаївські книги Києво-Печерській лаврській друкарні. Правління про це своє розпорядження донесло і в Сенат.

Як тільки така інформація дійшла до Сенату, римо-католицька колегія почала пильнувати за його діями і його реакцією на повідомлення з Києва. Саме тоді з'явився імператорський указ від 9 лютого 1802 р., який зобов'язував Правлячий Сенат в справі видання і поширення церковних книг керуватися указом від 27 липня 1787 року. А останній зобов'язував слідкувати, щоб ні в жодній світській друкарні і ні в жодному книжковому магазині не продавалися молитовники не Св.Синодом видані, а також церковні книги, видруковані не в друкарнях відомства Св.Синоду. Поширюватись могли видання тільки рекомендовані до друку або Св.Синодом, або комісією народних училищ з височайшого дозволу імператора. Отримавши це розпорядження, Сенат тоді ж в 1802 р. розіслав укази усім губернаторам в губернські та намісницькі Правління і в друкарні з вимогою контролювати продаж церковних книг, а в разі появи заборонених видань, їх вилучати і передавати церковному начальству.

І тоді, коли височайшим указом 9 лютого 1802 р. була поновлена дія указу 1787 р., Сенат вирішив питання про розповсюдження почаївських видань згідно з побажаннями Київського губернського Правління таким чином: дозволити продавати почаївські видання тільки в католицьких єпархіях, а в Києві і Київській єпархії поширення їх заборонити.

По-третє і найголовніше - сама організація життя церкви, а також навчання в духовних закладах готували і наставляли священника на виконання місії репрезентанта волі та влади самодержавства: священники повинні були оголошувати височайші маніфести, повідомляти про новини в житті родини самодержця і, звичайно, повсякчас поминали особу царя та його найближчих родичів у молитвах. Для українського населення така гіперболізована увага до персони вінценосної була незвичною то ж, відповідно, велеслів'я священників на тему царедвірського пошанування оберталися втратою довіри до самих священників.

Упродовж ХІХ ст. вплив духовенства на селян залишався значним; їх вустами говорила влада імперії і від них вимагала дотримання своїх політичних інтересів. Досить показовою є аналітична записка, яка була підготовлена наприкінці 1860-х років, під промовистою назвою: "Один із найбільш дієвих засобів зросійщення південно-західного краю. Звісно, що найдієвішим засобом анонімний автор називав саме православне духовенство. Надзвичайно лаконічно та промовисто щодо сподівань, які покладала влада на духовенство, висловився в 1863 р. київський генерал-губернатор. У конфіденційному листі до попечителя Київського навчального округу він писав, що духовенство перебуває в найближчих, у безпосередніх стосунках з народом. Засобами навчання та створення шкіл воно може здобути величезний вплив на народ і саме той вплив, який завжди потрібен в інтересах порядку та благоустрою... для посилення російського елемента, для підтримки та посилення відданості Государю та любові до Росії.

Але сільське парафіяльне духовенство в силу своєї професійної діяльності, якось ніби було віддалене від влади і ближче стояло до народу.

Саме це викликало підозри і навіть звинувачення влади на адресу духовенства.

Важливою проблемою, особливо відчутною в умовах наелектризованої ідеями революційної демократії суспільної атмосфери 1905 р., духовенство і миряни вважали зрозумілість церковної служби. Але якщо російські прихильники реформ розуміли під останньою проблемою адаптацію церковнослов'янського тексту до сучасної російської мови, то в Україні, особливо серед мирян і частини білого духовенства ширились надії на можливість офіційного вживання української мови в церковному житті. Там, де соціальне середовище відзначалося вищим рівнем національної свідомості, вимоги реформ мови церковного вжитку формулювалися більш чітко.

Всупереч настановам церковного істеблішменту, у відповідь на запити парафіян і керуючись своєю національною свідомістю, священики стали практикувати проповіді українською мовою.

В науковій літературі уже описані випадки, коли православне духовенство підозрювалось російською владою в українофільстві [808, с. 26-33]. По Київській губернії прикладом такого звинувачення є переслідування суботівського священика. На підставі подання Київського губернатора (1909 р.) священика с.Суботова Чигиринського повіту Марка Грушевського звинувачували в українофільстві та агітації проти вчителів великоросів. Ще у 1905 р., як зазначалось у жандармському листуванні, він неодноразово збирав у себе вдома селян і закликав їх до непокори урядові. В листопаді 1907 р. священик передав одному селянинові для розповсюдження кілька нелегальних брошур, а восени наступного року, зібравши у себе декілька односельців, радив їм брати у місцевій крамниці "газети виключно українською мовою". Крім того, М. Грушевський висловлював невдоволення тим, що завідування і викладання у місцевому двокласному училищі здійснювали великороси. Завдяки його агітації 3 грудня на сільському сході селянин М. Вороненко вимагав, щоб його уповноважили клопотати перед

урядом про перетворення згаданого училища на чотирикласне і звільнення з нього великоросів.

У даній справі Київська духовна консисторія вирішила зв'язатися з попечителем учбового округу для перевірки фактів. У листі висловлювався жаль, що серед осіб, причетних до народної школи (священик Грушевський працював законоучителем), є такі, що заражені українофільством і осмілюються діяти на шкоду загальнодержавним інтересам і приватним діячам, які за походженням великороси, тому лише, що вони не малороси". Консисторія просила дати правдиву відповідь на ряд запитань, зокрема, чи відомо попечителю що-небудь про належність М. Грушевського до так званого "визвольного руху 1905 р.", чим викликаний обшук у нього в 1907 р., що відомо про українофільський напрям цього священика і його агітацію проти викладачів – великоросів.

У рапорті протоієрея О. Радкевича Київській духовній консисторії повідомлялося, що у зборах на квартирі священика брала участь і його дружина, завжди одягнена в український одяг, розносила по домівках своїх парафіян прокламації в дусі визвольного руху. Але М. Грушевський, обороняючись, сказав, що то на нього зроблено наклеп. Також не підтвердилися й українофільські настрої. В офіційному ж повідомленні попечителя Київського учбового округу від 8 червня 1909 р. єпископу Чигиринському повідомлялося, що агітація Грушевського у "зв'язку з його пропагандою крайніх українофільських ідей, гальмує нормальну постановку шкільної справи". Внаслідок цього він просив єпископа звільнити Грушевського з посади законовчителя.

М. Грушевський просив у протоієрея О. Радкевича видати йому свідчення в тому, що він просто став жертвою наклепів, і в разі відмови погрожував Радкевичу. Про це останній доповів митрополиту Київському і Галицькому Флавіану. А у вересні 1909 р. митрополиту знов доповідали з канцелярії Київського губернатора, що священик Грушевський продовжує свою діяльність у тому ж дусі.

Захищаючи себе, Грушевський писав пояснення Флавіану, що до визвольного руху не причетний, що він випадково потрапив на вечір, влаштований на закінчення учительських курсів 1903 – 1904 рр., де звучали вірші, оповідання і пісні за своїм змістом не лише вільні, а й революційні. Зокрема, він підкреслив вірш українською мовою "Прийде" і навіть відзначив особливий темп дикції Т. Чубенкової, яка його читала. Грушевський додав програму вечора, прокоментувавши її як наполовину українську. До того ж, зазначив він, лунали й інші твори, як-то "Уманская резня" з "Кобзаря" та ін. Враховуючи вищеозначене, він просив зняти з нього підозру і призначити священиком в іншій місцевості.

Миряни Свято-Михайлівської церкви с.Суботова вступилися за свого пастиря. Вони писали Флавіану, що нічого не помічали за священиком Грушевським і просили розслідувати справу про наклеп на нього, а також залишити його на своєму місці У листі багато підписів. Однак їхньому зверненню не було надано уваги.

В період реформ 60-х років ХІХ ст. і пов'язаної з ними лібералізацією суспільства обговорювались питання про місце православного священика в соціальній структурі суспільства, про систему духовної освіти, про його обов'язки і завдання, врешті – про його костюм. Міркування з цього приводу знаходили висвітлення і на сторінках церковної преси. Священик Кіпріян Петрушевський з Катеринополя виклав свої міркування в "Киевских епархиальных ведомостях" з приводу того, що "значение православного священника в глазах многих не пользуется серьезной оценкой, с священником как-то не уживаются, – как с близким своим человеком". І причиною цьому він бачив те, що "настоящее положение священника оказывается ниже уровня и в резком противоречии с требованиями современного общественного развития" [527, с. 561]. Реагує автор статті і на придирки з приводу одягу духовенства. "Напрасно не думают, что костюм священника, оставаясь не изменным в своей солидной форме, запечатленной вековым авторитетом и специальной обособленностью, обладает не

сомненным достоинством. Нельзя не согласиться, что он, безошибочно характеризуя сословное различие, столь необходимое во всяком благоустроенном обществе, предохраняет священника от суетных, питающих чувственность, притязаний на чрезмерную заботу о внешнем украшении, выражающемся, как показывает опыт, в формах совершенно прихотливых и случайных, доходящих нередко до нарушения в человеке чувства самоуважения и здравого приличия, - и помогает ему непрерывно сосредотачиваться на положении, определяемом непосредственно задачей его служения. При известной бедности духовного сословия, действительно, одежда его часто не отличается изяществом, особенно - в причетническом классе, тем не менее не прикосновенность ее формы для священника глубоко живет в сознании наших народных масс, составляя один из коренных элементов религиозного предания” [527, с. 561-562].

Обговорювалось на сторінках церковної преси і таке питання, як звинувачення типу того: “священнику нечего делать: отслужил обедню, исполнил требу, что случается в неделю раз – другой, а затем он совершенно свободен”. Аргументами проти подібних звинувачень слугувало твердження про те, що у священника не нормований робочий день. Парафіяльний священник, особливо сільський “каждый час не только дня, но и ночи... должен быть готовым к исполнению неотложных требований своего долга, каковы: крещение слабых младенцев и напутствование и погребение, совершается почти каждый день, а иногда - по несколько раз в день. Из них напутствование и погребение весьма часто сопровождаются самыми неблагоприятными обстоятельствами. В ненастную ли погоду, в темную ночь, или метель – все равно, священник одиноко пробирается куда-нибудь в неприступную трущобу отдаленного хутора, или глухой улицы; промокший до костей, по колено в грязи, или охватываемый стужей, он мерными шагами идет к далекому кладбищу, очевидно рискуя, в том и другом случае, безопасностью собственного здоровья и жизни, от которых зависит судьба нескольких душ семейства. В эпидемический период, или при возможности

случайного зараження, для кого-нибудь другого почитается геройством войти в близкие отношения с больными и умирающими, – для священника подобные отношения – дело обычное, в порядке вещей” [527, с. 567].

Ще одним обов'язком священника, що відрізняє його від інших, є у святковий день і щонеділі відправа Божественної літургії. Її здійснення триває не менше трьох годин, не менше займають і вечірні служби, що відносяться до неї, стільки ж часу займає домашнє молитовне приготування до служби. В цілому, упродовж доби майже десять годин священник перебуває в стані напруженої зосередженості духу. До того ж, служби в сільських церквах, особливо взимку, правляться в холодних, часто старих, церквах і священник при цьому з непокритою головою і голими руками. У зимовий час у церквах правляться постові служби і упродовж двох місяців, окрім традиційної служби, священник звичайної сільської парафії приймає сповідь і причащає зверх півтисячі мирян.

А ще парафіяльний священник мав чимало інших обов'язків: постійний контроль за духовно-моральним станом парафіян; керівництво школою; піклування про благоустрій храму та керівництво господарськими питаннями при ньому; підготовка проповідей; виконання різних не властивих священництву чиновницьких функцій, нав'язаних вищим церковно-державним начальством. А враховуючи ще й те, що служба парафіяльного духовенства, окрім поодиноких виключень, була безперспективною, ну за виключенням переводу на багатшу парафію, то її справді можна вважати моральним подвигом. І сотні та тисячі сільських священників своєю подвижницькою працею нагадували світлі вогники в середовищі темного, уярмленого, пригнобленого народу.

В цілому, варто підкреслити, що хоч на парафіяльне духовенство російська влада покладала великі надії як на проповідника своєї політики, все ж воно в силу багатьох чинників було ближче до своїх парафіян. Найважливішим було те, що Православна Церква на українських землях мала глибоке коріння. У Київській єпархії більше 80 % населення було

православним. Його духовно-релігійні та культурні потреби задовольняло більше 16 тис. православного духовенства. З них більше 11 тис. осіб, або зверх 70 %, мешкали в сільській місцевості. Переважна більшість сільського духовенства (зверх 70%) була грамотною, але серед неграмотних, в основному, були діти до 10 років і дорослі за 50 років. Тобто середнього віку працездатне духовенство було грамотним, що вирізняло його з-поміж інших суспільних станів.

Парафіяльне духовенство було “розкидане” на великій території Київської єпархії-губернії. Перебуваючи в українському середовищі, сільське духівництво, що було у переважній більшості місцевим, самоусвідомлювало себе українцями. Навіть у ході здійснюваного урядом загальноросійського демографічного перепису населення, за досить приблизними підрахунками, в основу яких була покладена мовна ознака, більше половини (57,5 %) представників духовного стану ідентифікували себе “малоросами”, тобто українцями.

Стосовно штатного духовенства, то в сільських парафіях служило близько 3 тис. осіб. Саме сільське служиле духовенство було найвіддаленішим від церковно-управлінської владної вертикалі, що визначало його особливе становище між широким загалом православних мирян і територіально віддаленим церковним начальством. Саме таке особливе становище часто визначало симпатії сільських пастирів: чи в бік влади, чи в бік своєї пастви. І саме воно зумовлювало посилення уваги керівництва РПЦ до сільського парафіяльного духовенства як каналу впливу на переважну більшість населення українських земель у складі Російської імперії.

РОЗДІЛ 4

СИСТЕМА ДУХОВНОЇ ОСВІТИ В КИЇВСЬКІЙ ЄПАРХІЇ ТА ОСВІТНІЙ РІВЕНЬ СІЛЬСЬКОГО ДУХОВЕНСТВА

4.1. Структура системи духовної освіти

Система духовної освіти мала не тільки озброювати майбутніх пастирів необхідними знаннями, а й формувати духовні засади, прагнення до морального самовдосконалення. Виступаючи 27 жовтня 1817 року при відкритті Київської духовної семінарії, професор Олександр Максимович наголошував: «Просвещение внешнее не есть главная цель образования юношей, особенно готовящихся быть служителями церкви и пастырями стада Христова. Оно есть токмо средство к просвещению высшему, внутреннему и духовному, потребному для наставника в жизни высшей и духовной, и притом такое средство, которое, как приобретаемо извне, не может еще довести человека до предполагаемой цели без других средств, зависящих единственно от него самого и в нем самом заключающихся...» [508, с. 42-49]. Але таке розуміння сутності освіти передбачало функціонування освітньої мережі та самоосвіти. Що ж до рівня освіти православного духовенства, то на початку досліджуваного нами періоду, він був досить низьким. Свідченням чому можуть слугувати дані про освіту священників м.Києва і дев'яти повітів Київської єпархії у 1800 році:

№ п/п	В яких школах навчались священники	Кількість богословів	Кількість філософів	Кількість риторів	Кількість граматиків	Усіх
	<u>Православні школи:</u>					
1	Київська Академія	37	20	31	4	92
2	Переяславська семінарія	-	2	7	-	9
3	Чернігівська семінарія	-	-	2	-	2
4	Межигірська семінарія	-	1	-	-	1
	<u>Католицькі і уніатські училища:</u>					
5	Уманське училище	2	9	23	2	36
6	Житомирське училище	-	9	33	2	44
7	Вінницьке училище	1	8	18	-	27
8	Любарське училище	1	4	13	-	18
9	Канівське училище	-	-	12	3	15
10	Овруцьке училище	-	-	5	-	5

11	Барська «семинарія»	-	1	4	-	5
12	Львівська «академія»	2	1	2	-	5
13	Острозька «семинарія»	-	1	2	-	3
14	Шаргородське училище	-	1	-	-	1
15	Золочівське училище	-	1	-	-	1
16	Станіславське училище	-	-	1	-	1
17	Бучацька «колегія»	-	-	1	-	1
18	Краківська «академія»	-	-	1	-	1
19	Віленська «академія»	1	-	-	-	1
Усіх ¹		44	58	155	11	268 ²

¹З 12-ти повітів Київської губернії не має даних по Уманському, Чигиринському і Черкаському повітах.

²Усіх православних священиків у тих же 9-ти повітах у 1800 р. з заштатними і безмісними було 1 140 осіб.

Як видно з наведених даних, рівень шкільної освіти у священиків був різний, але її мали із 1140 осіб тільки 268, тобто 23,5 %. До того ж, з 268 осіб у православних школах навчалися 104 особи, що складало 38,8 %. Тобто переважна більшість протопопів і священиків (164 особи, або 61,1 %) навчалися і виховувалися у католицьких та уніатських навчальних закладах.

Київський митрополит Гавриїл Банулеско-Бодоні 2 липня 1800 р. звернув увагу Дикастерії на те, що священики або навчають своїх дітей в сім'ях, або віддають на навчання до уніатських училищ, або взагалі не дають освіти. «Усмотрели мы , - відзначив він, - что епархии нашей некоторые священно- и церковнослужители содержат малолетних детей своих без всякого учения в домах, а пришедших в возраст представляют нам для производства в священно- и церковнослужительские чины, в крайнем невежестве закоренелых, даже читать исправно не могущих, что происходит более от родительского о надлежащем воспитании их нерадения; ибо сами, будучи неучеными, и детей во тьме невежества содержат. Почему мы по пастырскому долгу нашему, стараясь о пользе св.церкви и сообразуясь высокомонаршим учреждениям, повелеваем всем епархии нашей священно- и церковнослужителям сыновей своих от 8-ми до 14 лет, следующего сентября к 1-му числу непременно представить в здешнюю Академию, для прохождения преподаваемых в ней наук, также и тех, которые обучаются в

других школах или гимназиях, находящихся внутри или вне нашей епархии без всяких оговорок, дабы удобнее можно было усмотреть и сих как понятие и учение, так и поведение [580, с. 523]. Усім духовним особам, хто уникає навчання в Київській Академії, митрополит погрожував не тільки відмовою у наданні місця служби, а й виключенням з духовного стану. Разом з цим митрополит вимагав надати відомості про усіх дітей, які за цим розпорядженням повинні вступити до Академії. За складеною в січні 1801 року відомістю, синів священно- і церковнослужителів від 8 до 14 років, яких потрібно було навчати, виявилось 719 осіб [580, с. 524]. З них близько 45 % не були відправлені на навчання «по убожеству» або «по нестаточеству», деякі за станом здоров'я і т.д. Було чимало випадків свідомого не бажання батьків відправити дітей в Академію. З цього приводу Дикастерія указом від 7 березня 1801 року погрожувала прислати до таких батьків за їх рахунок спеціального посланця за дітьми, а в кого були поважні причини, то мусив про них повідомити митрополиту. Тому підвищення освітнього рівня православного духовенства постало на порядок дня. Активна освітня діяльність церкви зумовлювалась передусім потребою підготовки кадрів для місіонерської, проповідницької та богословської роботи. Тому найбільше піклувалась церква про розвиток системи духовної освіти.

Основним навчальним закладом для підготовки православного духовенства з першої чверті XVII ст. була Києво-Могилянська академія.

Однак у другій половині XVIII ст., й особливо на початку XIX ст., Києво-Могилянська академія стала швидко втрачати свій колишній престиж. У 1819 р. внаслідок здійсненої царським урядом реформи духовної освіти, вона була розділена на три окремі духовні училища: бурсу (давала початкову освіту), семінарію (середній навчальний заклад) та академію (давала вищу духовну освіту), перетворившись, таким чином, у суто духовний навчальний заклад.

До 1817 р. семінарія в Україні складала одне ціле з духовним училищем. Навчання в ній було семирічне й існували такі класи: нижчий

граматичний (проформа), середній граматичний (інфіма), вищий граматичний (синтаксис), поезії, риторики, філософії та богослов'я. Тих, хто навчався в перших п'яти класах (по риторичу включно), називали учнями, старшокласників (філософів і богословів) – студентами. Внаслідок реформи 1817 р. в системі духовної освіти у семінарії збереглися три відділення: нижче (риторика), середнє (філософія) і вище (богослов'я), функції ж початкової школи було передано повітовим та парафіяльним училищам, причому парафіяльне училище включало нижчий і середній граматичні класи, а повітове, яке мало два відділення, – старші класи (синтаксис і поезію).

Духовні семінарії було поділено у 1817 р. на три розряди, училища – на чотири розряди. Першо- і другорозрядних семінарій в Україні не було. Київська, Подільська, Волинська, Чернігівська, Полтавська, Катеринославська єпархіальні семінарії і Харківський колегіум віднесено до останнього, третього розряду. Повітові та парафіяльні училища Київської, Подільської, Волинської, Полтавської, Катеринославської і Харківської єпархій потрапили до числа третьорозрядних, а Херсонської – до четвертого розряду.

Штати духовних училищ уряд затверджував у 1820 і 1836 рр. До штату духовної семінарії входили ректор, шість професорів, інспектор, економ, секретар, лікар, бібліотекар і три письмоводителі, до штату повітового училища – ректор, два вчителі вищого відділення, два вчителі нижчого відділення та інспектор, до штату парафіяльного училища – смотритель, учитель першого класу та вчитель другого класу. Щодо штату реформованої Київської духовної академії, то до нього входили ректор, шість професорів, 12 бакалаврів, інспектор, економ, лікар, секретар, бібліотекар та його помічник.

Підручниками духовні училища України забезпечувались централізовано, з Санкт-Петербурга, що було однією з форм державного контролю за системою духовної освіти. Учні повітових училищ

користувались російською граматиною, слов'янською граматиною, арифметикою (у 2-х частинах), скороченою грецькою граматиною (складеною російською мовою), священною історією, описом частин світу, докладним катехізисом, скороченим «обіходом» для нотного й церковного співу, латинською граматиною Тульського єпископа Амвросія, підручником грецької мови професора Даніеля Парко, латинським виданням Корнелія Непота «Про знаменитих іноземних полководців», хрестоматією Коченовського, виданою грецькою мовою, Новим Заповітом, церковним уставом, латинським лексиконом Целляріїв, грецьким лексиконом Шревелія, фізичними картами частин світу та обох півкуль. Для парафіяльних училищ підручниками служили церковний і світський букварі, скорочений катехізис, російський правопис, коротка російська граматика, арифметика (перша частина), скорочений «обіход» для церковного і нотного співу, часослов і псалтир.

Заробітна платня службовців духовно-навчальних закладів нараховувалась на основі штатів 1808 року. У 1823 році штати були заповнені, а в 1836 році – збільшені на половину і такими залишалися до 1866 року. За тридцять років інфляції та зростання цін заробітна платня стала мізерною і тому почався процес відтоку учителів і наставників, що негативно відображалось на духовній освіті. Тому Обер-прокурор Св.Синоду порушив клопотання про виділення з державної казни 1,5 млн. руб. щорічної дотації духовно-навчальним закладам. З 1867 року така дотація почала виділятися, але поетапно. Тобто, в 1867 році Св.Синоду виділено 300 тис., у 1868 р. – 600 тис., у 1869 р. – 900 тис., у 1870 р. – 1 200 00 рублів, а вже з 1871 року – в повній сумі – 1,5 млн. руб. Казенне фінансування системи освіти сприяло її зміцненню і розвитку. Як підкреслював Обер-прокурор Св.Синоду в 1866 році, «столь знаменательное событие... по своїм неисчислимым благодетельным последствиям составляет эпоху в истории духовного просвещения в нашем отечестве, с наступлением которой начинается

возрождение духовно-учебных заведений к новой жизни, организованной на более прочных началах» [367, с. 216].

Розпис

посад по класах, розрядах мундирів і пенсіях службовців духовно-навчального відомства (станом на 1877 рік)

Назви посад	Клас посади	Розряд по мундиру	Оклад або розряд пенсії (в рублях)
В Духовній Академії			
1. Ректор	-	-	1300
2. Ординарний професор	V	V	1100
3. Екстра-ординарний професор	VI	VI	800
4. Доцент	VII	VII	550
5. Лектор	VIII	VIII	300
6. Інспектор	по посаді професора		
7. Помічник інспектора	VIII	VIII	400
8. Секретар ради і правління	VII	VII	V розряд
9. Помічник секретаря	IX	IX	VIII
10. Бібліотекар	VII	VII	V
11. Помічник бібліотекаря	IX	IX	VIII
12. Економ	IX	IX	VIII
13. Лікар	VIII	VIII	По медслужбі
14. Почесний блюститель по господарській частині	VII	VII	Нема права на пенсію
В Духовній семінарії			
1. Ректор	-	-	800
2. Інспектор	VI	VI	700
3. Викладач	VIII	VIII	550
4. Викладач нових мов	VIII	VIII	150
5. Помічник інспектора	IX	IX	300
6. Секретар правління	IX	IX	VIII розряд
7. Економ	X	X	VIII
8. Лікар	VIII	VIII	По медслужбі
9. Почесний блюститель по господарській частині	VIII	VIII	Нема права на пенсію
В духовних училищах			
1. Смотритель	VIII	VIII	450/350*
2. Помічник смотрителя	X	X	300
3. Учитель	X	X	300
4. Лікар	VIII	VIII	
5. Почесний блюститель по господарській частині	IX	IX	Нема права на пенсію
В єпархіяльних жіночих училищах			
1. Викладач	VIII-X	VIII-X	Правом на пенсії не користуються
2. Економ	X	X	
3. Лікар	VIII	VIII	
4. Почесний блюститель	VIII	VIII	

*Пенсії в розмірі 450 р. призначалися смотрителям духовних училищ, які мали освіту духовних академій, а в розмірі 350 р. – смотрителям із студентів семінарії.

З часу свого виникнення і до кінця XVIII ст. Київська Академія була всестановим навчальним закладом. А на початку XX ст. вона все більше набирає характеру духовного. Духовенство новоствореної Київської єпархії традиційно ще продовжувало навчати своїх синів вдома, або віддавати в уніатські училища, де і саме свого часу здобувало освіту. У дев'яти повітах губернії (окрім Уманського, Чигиринського, Черкаського) служило 86 священиків, що мали освіту Київської Академії, 43 – Житомирської уніатської семінарії, 34 – Уманського уніатського училища, 27 – Вінницького уніатського училища, 18 – Любарського, 15 – Канівського, 9 – Переяславської православної семінарії, по 5 – Овруцького училища, Барської і Львівської академії, 3 – Острозького училища, 2 – Чернігівської православної семінарії, по 1 – Краківської і Віденської Академії, Шаргородського, Бутанського, Золочівського, Станіславського училищ і Луцької семінарії.

Охоплюваність дітей духовенства навчанням перебувала під контролем Київського митрополита. Єдиною причиною звільнення від навчання був стан здоров'я, підтверджений медичним свідоцтвом. Усі інші діти зобов'язані були здобувати освіту. Таке примусове притягнення дітей духовенства до навчання в Академії збільшило випадки втеч з неї. Окрім того почастишали випадки, коли батьки чи родичі затримували дітей по домівках після закінчення канікул. На цей випадок 23 січня 1803 року з'явилось розпорядження митрополита Гавриїла про штрафування таких батьків чи родичів (протопопи мали сплатити штраф 3 руб., благочинні і члени Духовних Правлінь – по 2 руб.; священики – по 1 руб. 50 коп., диякони – по 1 руб., церковники – по 50 коп.).

Київська Академія того часу давала необхідну освіту для світської служби і чимало учнів просили у митрополита дозволу перейти на неї, або для продовження навчання в інших навчальних закладах. Наприклад: у 1799 р. з Академії поступили в Медико-Хірургічну Академію 8 осіб, а в 1803 р. – 7 осіб, в Учительський Петербурзький Інститут у 1803 р. – 10 осіб. Стосовно

такої ситуації митрополит Гавриїл дотримувався указів від 29 травня 1800 р. і 30 травня 1801 р. Першим з них імператор Павло I забороняв звільняти учнів духовних в світські навчальні заклади без свого дозволу. І допоки діяв цей указ митрополит відмовляв подібним проханням, наказуючи продовжувати здобувати духовну освіту. Але наступний імператор Олександр I 22 травня 1801 р. відмінив указ Павла I і дозволив Св.Синоду самому вирішувати питання про перехід синів духовенства з духовних у світські навчальні заклади. Св. Синод, зі свого боку, залишив за собою право дозволяти вихід на поприще світської служби тільки «богословам» і «філософам», а єпархіальним архієреям дозволив вирішувати прохання про перехід учнів тільки молодших класів. Після цього указу митрополит Гавриїл у більшості випадків позитивно вирішував прохання тих, хто хотів перейти з духовного у світське звання і відповідно службу.

30 березня 1803 р. Св. Синод тодішнього ректора Академії Феофілакта (Слонецького) перевів на Вологодську і Устюжську єпископську кафедру, а новим ректором у квітні того ж року митрополит Гавриїл призначив Іриней Фальковського. Це був уже відомий вчений та письменник і його керівництво Академією благотворно відобразилось на її стані. З перших днів свого ректорства він звернув серйозну увагу на життя учнів Академії, на організацію нагляду за ними. Він розробив спеціальну інструкцію щодо контролю за навчально-виховним процесом, урегулював обов'язки інспекторів і в перший же рік свого керівництва підготував скрупульозну інспекторську інструкцію.

На час створення Київської єпархії (1797 р.) в Київській Академії навчалось 575 осіб (278 з Київської і 297 – з інших єпархій) духовного стану і 270 дітей різночинців, тобто усього 845 осіб. Київський митрополит Ієрофей прагнув аби в Академії навчалось якомога більше дітей духовенства Київської єпархії. І у 1799 році усіх учнів Академії було 738 осіб, але з місцевої єпархії навчалось на 56 більше, тобто 334 особи.

Митрополит прагнув залучити до викладацької роботи в Академії талановитих і високоосвічених людей. З його ініціативи викладачем польської мови був запрошений бувший уніат Сава Стрілецький, якому представили половину парафії с.Очеретного Липовецького повіту як своєрідне заохочення до праці. А як тільки до Києва з Угорщини прибув Самуїл Храпанов, який у себе на батьківщині закінчив Пресбургську Академію і відзначився своєю освіченістю, то його теж запросили до викладання в Академії. Рівень володіння Храпанова іноземними мовами професорською корпорацією Академії був визнаний як високий і його призначено викладачем німецької мови.

Увага до Академії Київського митрополита співпадала з зацікавленням імперської влади до системи освіти. У 1797 році, окрім існуючих Київської і Московської академій, в Російській державі були відкриті ще дві – на базі Олександрівської та Казанської семінарій. Спеціальним імператорським указом від 11 січня 1798 року передбачалось затвердження необхідного для благоустрою академій і семінарій порядку, по-перше, в Київській Академії, з тим, щоб і в інших академіях так здійснювалось навчання. Усім єпархіальним архієреям наказувалось надіслати Св.Синоду відомості про стан кожної семінарії, до того ж, відмітити, що варто залишити, а що потрібно змінити. А Київському митрополиту «особо рекомендовалось» надати Св.Синоду свої міркування щодо розширення навчальних дисциплін в Київській Академії і щодо збільшення платні викладачам.

У свою чергу митрополит розпорядився підготувати йому детальну інформацію про навчальний процес в Академії. Через два тижні 17 березня 1798 р. ректор з віце-ректором, префектом та учителями підготували такий рапорт митрополиту. У ньому перераховано усі навчальні дисципліни і запропоновано додати ще два предмети: прикладну фізику і французьку мову (вилучені в 1794 році). Від себе митрополит додав ще введення у філософському класі публічне по недільних днях трактування Євангелія, погодився з відновленням викладання французької мови і не погодився з

введенням дослідної фізики. Були запропоновані річні оклади учителям і вказувалось на необхідність будівництва нового приміщення лікарні і найняття лікаря.

Коли Св.Синод зібрав відомості про духовно-навчальні заклади, то виявилось, що вони керуються інструкціями єпархіальних архієреїв, не мають однотипного управління, не ведуть ніякої звітності і т.д. Тому наступним указом Св.Синоду від 31 жовтня 1798 року в Академії запроваджувались: французька мова, публічне трактування у недільні дні апостольських послань, вище красномовство (риторика), сільська і домашня економіка. З метою поширення серед вихованців найпростіших відомостей з народної медицини, рекомендувалось вибрати по кілька осіб для практичного ознайомлення з властивостями найбільш поширених і часто вживаних ліків, а також з методами лікування найпоширеніших серед простого народу хвороб.

Прагнучи встановити суворий нагляд за духовними школами і в першу чергу – академіями, Св.Синод почав вимагати детальної звітності про витрачені кошти. Окрім надання списків викладачів та учнів, як було раніше, академії були зобов'язані щорічно представляти програми викладання усіх навчальних дисциплін. Натомість академія отримувала деяку незалежність від місцевого преосвященного: в ній запроваджувалось правління, членів якого призначав ректор і префект. Правління Київської Академії було відкрите 16 грудня 1798 року.

Важливим кроком до піднесення авторитету і значимості Академії як вищого духовно-навчального закладу був поділ духовних училищ на вищі і нижчі і підпорядкування семінарії вченому нагляду Академії. З цією метою усі духовні училища розподілялись на чотири навчальні округи навколо чотирьох академій. Навчальний округ Київської Академії включав вісім семінарій: Новоросійську, Мінську, Брацлавську, Білгородську, Харківську, Переяславську і Житомирську. Приписані семінарії були зобов'язані кожні

два роки присилати в Академію по два найкращих учні для удосконалення в науках.

Синодальний указ про це отримали в Києві 22 листопада 1798 року і упродовж місяця Дикастерія готувала розпорядження митрополита Академії, у відповідь на яке 22 січня 1799 року остання представила детальний звіт про розклад занять з обґрунтуванням послідовності вивчення навчальних дисциплін. Це був по суті перший детальний звіт про стан викладання наук в Київській Академії, наданий Св.Синоду. А окружні семінарії були зобов'язані надсилати подібні звіти до Академії.

Київський митрополит був зобов'язаний щорічно подавати до Св.Синоду відомості, в яких, окрім списків учителів та учнів, повідомлялося які навчальні дисципліни викладалися упродовж навчального року. Учителів Академії, членів Академічного Правління, а також ректора призначав митрополит. Академія тоді ще знаходилася у віданні єпархіальної влади і навіть утворене 16 грудня 1798 року Академічне Правління підпорядковувалось Київській духовній Дикастерії. Але загальне керівництво здійснював митрополит.

Київський митрополит Гавриїл Банулеско-Бодоні, виконуючи Синодальний указ 1798 р., своїм розпорядженням від 14 грудня 1799 року ввів посаду казначея і призначив на неї монаха Вавілу. 1 січня 1800 р. новопризначений казначей прийняв кошти Академії (штатних коштів 2 818 р. 5 коп. і процентної суми 12 444 р. 25 к.). Відносно організації управління фінансами Академії Правління розпорядилось, щоб кошти зберігалися в Братській церкві під двома печатями – Академії і монастиря, внесення і вилучення коштів мало здійснюватися в присутності члена Правління; казначей може витратити гроші тільки за розпорядженням Правління, записуючи надходження і видатки в спеціальну книгу, а кожні три місяці повинен звітуватися про стан казни митрополиту. До того ж, казначей зобов'язано наглядати за найманими робітниками і сторожами. З 1 березня 1800 р. йому встановлена платня – 40 рублів на рік.

Піклувався митрополит і розподілом коштів на утримання Академії. З державної казни виділялося 12 000 руб. в рік і митрополит вперше 14 грудня 1799 р. потребував від Академічного Правління кошторис на утримання Академії. Для упорядкування статей прибутків і витрат він пропонував чітко визначити суми на: придбання дров, свічок, на збільшення бібліотеки і придбання нових книг, на утримання іноєпархіальних учнів. Виконуючи це розпорядження митрополита, 27 березня 1800 р. Правління склало детальний перелік видатків на 1800 рік. Передбачалося утримання в сирітському будинку 200 учнів, з яких тільки 50 – на повному казенному утриманні. Ці 50 осіб мали бути повними сиротами, але здібними до навчання. Інші 150 місць з казенним харчуванням могли зайняти сироти, які частково утримувались родичами, або особами, які займали приходи їхніх батьків. Саме таких сиріт, через недостатню кількість місць в сирітському домі, передбачалось залишати в приходських школах з видачею їм на харчування по 90 коп. в місяць. Пропозиції щодо виділення коштів на утримання учнів митрополит схвалив. І в цілому кошторис на 1800 рік митрополит затвердив при єдиній поправці, збільшивши суму на поповнення бібліотеки з 200 до 300 рублів.

Упродовж наступних років на казенне утримання не приймалися діти, котрі мали батьків, або навіть сироти, що мали заможних родичів. Для забезпечення учнів, які жили в сирітському домі тільки на казенних харчах, митрополит наполегливо залучав тих родичів, які займали приходи батьків сиріт і давали обіцянки платити частину своїх доходів на користь учнів.

З 1802 року була поліпшена справа медичного обслуговування учнів. Хоч академічна лікарня мала нове приміщення, але утримувалась вона не задовільно. У 1802 р. новим лікарем був призначений Х.Т.Бунге, який почав піклуватися про інтереси лікарні. Офіційно була визначена сума в 400 руб., які щорічно виділялися на закупівлю ліків, найнятий помічник лікарю і визначалися студенти для прислужування хворим і на збір та заготовку цілющих трав.

Упродовж 1817-1819 р.р. здійснювалось реформування єпархіальної системи духовної освіти.

У Київській Академії в 1823 р. відбувся перший випуск оновленого навчального закладу. Комісії духовних училищ митрополит доповідав тоді, що Академія в повній мірі відповідає сподіванням і баченням комісією її завдань. Академічний статут передбачав відкриття Академічної конференції і 18 грудня 1823 р. відбулось перше засідання новоутвореної вченої ради (конференції) під головуванням Митрополита Київського і Галицького Євгенія Болховітінова. В почесні члени Академічної конференції були запрошені усі члени Комісії духовних Училищ, а саме: Серафим, митрополит Новгородський і С.-Петербурзький; Філарет, архієпископ Московський і Коломенський; Григорій, єпископ Ревельський; Павло Васильович Криницький, духовник придворний; Іван Семенович Державін, обер-священик; князь Олександр Миколайович Голіцин; князь Петро Сергійович Мещерський і Павло Олександрович Галахов. Уся комісія таке почесне запрошення прийняла.

Від імені Комісії духовних Училищ був повідомлений склад Академічної конференції. Дійсними членами стали: ректор Академії, архімандрит Мойсей і семінарії ієромонах Кирил, інспектор Академії, ієромонах Смарагд; три бакалаври: Церковної Історії ієромонах Євгеній, філософії протоієрей Димитрій Сігіревич; протоієрей Стефан Семяновський і протоієрей Іван Маньковський. Академічна конференція створювалася як наукове товариство і за училищним статутом 1814 року її завдання полягало в тому, щоб поширювати і заохочувати вченість в духовенстві ввіреного їй округу. Це завдання було деталізоване в Статуті Академічної конференції, де йшлося про її дійсних і почесних членів та кореспондентів, про урочисті загальні і робочі малі зібрання, про цензурний комітет, про проведення екзаменів студентам, про присудження учених академічних стипендій і т.д.

Студентам-випускникам Академії 1823 року присвоювались ступені магістра та кандидата. До того ж, шестеро молодих магістрів були залишені при Академії для викладацької роботи.

Удосконалення внутрішнього життя Академії відбувалося паралельно з її розбудовою. Навесні 1822 р. було розпочато будівництво триповерхового корпусу і на початку 1823 навч. року частина його приміщень була уже зайнята Академією, а в цілому, будівництво було завершене в жовтні 1825 року. У новому приміщенні розмістились: правління Академії, наставники, бібліотека, фізичний кабінет і навчальні аудиторії студентів нижчого відділення.

У 1825 році для студентів 2-го випуску оновленої Академії запроваджувалась така норма: ступінь магістра зразу нікому не давати; студентів, котрі претендували на звання магістра і старшого кандидата, випускати тільки кандидатами, з правом отримання ступеня магістра через два роки служби, якщо заслужить рекомендації (схвалення) начальства за сумлінне виконання обов'язків і взірцеву поведінку; ступінь кандидатів присвоювати тільки тим випускникам, які заслуговують його і отримали призначення на учительські посади та викладацьку роботу.

З листопада 1836 року ректором Академії став архімандрит Кирило (Куницький), який був вихованцем і учителем старої Київської Академії. Сформований в старій духовній школі, він прагнув обмежити латину і схоластику. Натомість в Академії була створена кафедра польської мови, як мови «соседственной». Вивчення історії Південно-Західного Краю вимагало прочитання творів польських авторів, чимало історичних джерел були писані польською мовою та й деякі православні твори були нею написані. Кафедра польської мови проіснувала в Академії до 1845 року.

З 4 грудня 1859 р. до 6 жовтня 1860 р. ректором Академії був преосвященний Іоаннікій (випускник Академії Іван Руднев). Енергійна діяльність архімандрита сприяла удосконаленню навчального процесу та поліпшенню її матеріального становища. Щодо першого, то 10 червня 1860 р.

Академічне Правління обговорювало пропозицію ректора про запровадження екзаменів з кожної навчальної дисципліни. А так як одному внутрішньому Правлінню це здійснити не під силу, то він запропонував щоб підсумкові випробування студентів проводили комітети з членів Правління та наставників Академії. Ця пропозиція була прийнята і з того часу студенти Київської духовної Академії знання з усіх предметів почали підтверджувати річними випробуваннями, тобто екзаменами.

Важливим було і наступне нововведення. Академічне Правління 29 січня 1860 року обговорювало ще одну пропозицію ректора. Зокрема йшлося про те, що до цього часу Внутрішнє Правління Академії складало три особи: ректор, інспектор та економ. Посаду останнього тоді обіймав ієромонах Іларіон. Так як економ, не маючи академічного вченого ступеня, не може підписувати документи стосовно навчальної і морально-виховної роботи, то для пришвидшення розгляду таких справ у Правлінні доцільно обрати одного чи двох наставників Академії членами Правління, які б окрім навчально-виховних справ, займалися і економічними. Академічне Правління погодилось з пропозицією ректора і добрало членом Внутрішнього Правління одного з найстаріших професорів Академії – П.Максимовича. Це нововведення було затверджене ректором 12 лютого 1860 року.

Коли через 22 роки бувший випускник Академії став Митрополитом Київським і Галицьким (Іоаннікій – 1891-1900 р.р.), то він продовжував піклуватися і матеріальним станом Київської духовної Академії. Прикладом цього можуть бути пожертвувані для неї кошти на запровадження двох іменних стипендій: 1) імені самого митрополита з 1893 року – 5 900 руб.; 2) імені російського імператора Миколая II в пам'ять його коронування 14 травня 1869 р. – на суму 5 250 руб. в рік.

Предметом турботи ректора Київської духовної Академії була ще одна важлива справа. Він був одним із засновників і першим редактором журналу:

«Труды Киевской Духовной Академии», який у рік редакторства Іоаннікія відзначався високим академізмом.

У 1911 році при Св. Синоді під головуванням Преосвященного Фінляндського архієпископа Сергія була створена комісія для розробки нового статуту духовно-навчальних закладів. Вона внесла ряд суттєвих змін в статут академій, який почав вводитися з 1910 року. Ці зміни передбачали: у кожній з чотирьох академій вводились по три кафедри: церковної археології у зв'язку з історією християнського мистецтва; історії та викривання російського сектантства; історії російської літератури (окремо від російської і церковнослов'янської мов). Кафедри загальної цивільної історії, латинської мови і біблейської історії закривалися. А обов'язкові для усіх студентів науки були розділені на чотири групи: 1) Російська цивільна історія, історія греко-східної Церкви з часу відділення західної церкви від вселенської і історія слов'янських і румунських церков; 2) єврейська мова з біблейською археологією; 3) церковно-слов'янська і російська мови з палеографією і історією російської літератури; 4) історія і викриття західних сповідань в зв'язку з історією західної церкви від 1054 року. Визнаючи ці зміни доцільними, Св.Синод подав доповнений академічний статут на розгляд Й.І.В. самодержавцю всеросійському. Монарша згода коротким «согласен» була датована 29 липня 1911 року.

Після цього комісія подала в Св.Синод проект змін до статуту духовних академій, які стосувалися інших боків академічного життя. В частині адміністративній, у розділі про ректорів, зміни внесені наступного характеру: ректором в усіх чотирьох академіях повинні бути особи в сані єпископа, які мають вчене звання не нижче магістра. Положення статуту 1910 року про заміщення посади інспектора особами з професорів і сторонніх осіб, «предпочтительно в священном сане», змінене з вимогою обов'язковості для таких осіб бути в сані протоієрея чи архимандрита, а в Київській і Московській академіях, «находящихся в ограде монастырей, инспекторство непременно соединяется с званием архимандрита» (§48).

Обов'язковою також була умова, щоб один з двох, передбачених штатом, помічників інспектора академії був в священному сані. І, нарешті, щоб серед членів ради, яку під керівництвом ректора утворюють усі ординарні та екстраординарні професори, не менше половини повинно бути в священницькому сані.

Зміни академічного статуту 1910 року стосувались і частини заміщення посад викладачів. Якщо статутом передбачено оголошення конкурсу і за результатами конкурсу вакантних посад, то за новими змінами передбачався такий порядок: претенденти на учительські посади мали прочитати пробні лекції, допуск до яких давав єпархіальний архієрей, а вже за оцінками лекцій могли бути призначені на вакантні місця. Щодо змін у частині щодо вихованців академії, то в першу чергу вони стосувалися порядку вступу до академії. Статут 1910 р. допускав прийом без екзаменів студентів семінарії, які рекомендувались до академії за розпорядженням Св.Синоду на синодальні кошти. А зміни до статуту передбачали проведення вступних іспитів для всіх без виключення і дозволяли вступати до академії одруженим священникам. Проект з цими змінами був затверджений 26 серпня 1911 року.

Наступною нижчою ланкою системи духовної освіти були семінарії. Київська духовна семінарія існує з 1817 року. Тоді повний штат її керівництва і вчителів складала 8 осіб. 3 липня 1877 року вона була реформована за статутом 1867 року. І уже 1878 року особовий склад її керівництва, учнів і службовців був таким: ректор, магістр богословія, архімандрит Віталій (Іосифов); інспектор магістр П.А.Ігнатович, 2 помічники інспектора, 1 лікар, 1 лікар-консультант, 1 економ, зав. господарською частиною, викладачів наук – 18, викладачів нових мов – 2, викладач єврейської мови – 1, іконописання – 1, музики – 1, церковного співу – 1, гімнастики – 1, усього – 34 особи. Семінаристів налічувалось 343 особи, в т. ч. 326 «руських» і 17 іноземців – болгар, з яких 6 – в дияконському сані. З 326 «руських» - 20 вихованців були не з Київської єпархії і 14 – не з духовного стану. Із загальної кількості учнів – 125 мешкали в казенному

гуртожитку, на штатних окладах і на повному утриманні, 22 – утримувались на благодійницькі кошти семінарії. Серед семінаристів було два стипендіати на повному утриманні: один на стипендії Києво-Печерської Лаври, а другий – на стипендії статського радника Дзбановського, яка називалась «Феодосіївський вихованець». Три семінаристи були синами армійських священиків і отримували особливі стипендії. З іноземців – 14 осіб отримували казенні стипендії від Св.Синоду. Усі студенти-іноземці мешкали по квартирах. На своєму утриманні було 177 семінаристів (у т.ч. і 3 іноземці).

Правління семінарії складалося із представників від семінарії і від єпархіального духовенства. Засідання Правління були педагогічні і розпорядчі (щороку, як правило відбувалося 20 перших і 30 других).

На початку 1826 року Митрополит Київський і Галицький Євгеній порушив клопотання перед Комісією духовних Училищ про необхідність будівництва нового корпусу для Київської семінарії, так як тодішнє приміщення тісне і, так як побудоване на самому березі Дніпра, щорічно все більше і більше підмивається водою, та стає небезпечним. Єпархіальний архієрей вважав доречним звести нову будівлю семінарії на тому місці, де раніше стояв Петропавлівський грецький монастир, який згорів у 1811 році. А в старому приміщенні семінарії він пропонував розмістити духовні училища – повітове і приходське. Для будівництва семінарського корпусу потрібно було, за представленим митрополитом кошторисом 170 910 руб 55 к. і ще 5 610 руб. для придбання місця під нього. Комісія духовних Училищ 23 березня 1827 р. повідомила київського Владику, що його клопотання за Височайшим дозволом задоволене. І для організації будівництва 31 травня 1827 р. була створена будівельна комісія з п'яти осіб – ректор Академії архімандрит Кирило, ректор семінарії архімандрит Смарагд, протоієрей Набережно-Нікольської церкви Матвій Росовський, священик Златоустовської церкви Кирило Ботвиновський і економ семінарії Онуфрій Колтоновський. Комісія отримала збудований головний корпус семінарії, а до 1833 року були зведені усі інші будівлі.

Кількість семінаристів постійно зростала. У 1827 році їх разом з учнями нижчих і приходських училищ було 1053 особи, з яких 284 – навчались в семінарії. У 1834 році семінаристів було – 335. А в 1836 р. загальна кількість семінаристів і учнів училищ становила 1235 осіб. Збільшення кількості учнів духовних училищ та семінаристів відбувалося як за рахунок наполягання церковного керівництва, так і, не в останню чергу, в результаті постійної посиленої уваги єпархіального архієрея. Бувший семінарист, а згодом – протоієрей Маяковський згадував як 8 липня 1835 року митрополит Євгеній Болховітінов був присутній на випускному екзамені з богослов'я. Після вдалої відповіді семінарста він звернувся до випускників з такими словами: «Усі ви маєте бути пастирями Церкви; дехто з вас має уже парафії; не втрачайте дорогого часу, одружуйтесь, рукопокладайтесь і утверджуйтесь у своїх приходах. Одружуйтесь обачливо. Якщо батьки нареченої благочестиві, з парафіянами живуть в згоді, заможні – значить трудолюбиві і здержані, - то і діти їх будуть надійними в житті, як правило. Очоливши парафію, відразу покажіть себе лагідними, грамотними, поміркованими, в слові і ділі богобоязливими; пам'ятайте, що пастир в парафії – горяща свіча на столі. Її світло відчувають усі присутні в кімнаті: і ті, хто радіє світлу і дорожить ним, і ті, хто сумує за пільмою. Здійснюючи богослужіння в церкві, будьте уважні не тільки в читанні, співі і проповіді, але і рухах... Пастир – батько, а парафіяни – сім'я: справами і словами відповідайте цьому званню. Живіть з ними батьківським життям, добрих підтримуйте, а не добрих виправляйте настановами, а не покаранням, і пробачайте з надією на спокуту, адже дар пробачати вище дару виправлення покаранням. Розділяйте з ними радість і горе; бувайте в них на гостинах, пийте і їжте з ними – тільки не впивайтесь. В горі допомагайте їм порадою і захистом. Щоб не бідувати і не обтяжувати парафіян подаянням, заведіть власне господарство: городництво, садівництво, бджільництво, при розумній організації, дуже підсоблять і шкоди не приносять. Не цурайтеся хороших господарів: радьтеся з ними коли, що і як робити. В разі потреби здійснити

відправу, не очікуйте посланця, а пропонуйте самі. Цим ви заслужите любов і повагу вірян» [478, с. 358-359].

З 6 листопада 1858 р. ректором Київської духовної семінарії і професором богословських наук Св.Синод призначив Преосвященного Іоаннікія. Цю посаду він обіймав трохи більше року, але і така короткотермінова його діяльність була спрямована на організаційне зміцнення та поліпшення матеріального стану цього навчального закладу.

Щодо змісту програми духовно-навчальних закладів, то в період ліберальних реформ 60-х років ХІХ ст. здійснювались пошуки його оптимізації. Сучасник вмотивовував необхідність вивчення медицини (хоча б популярної – авт.) в духовній семінарії. “Принесло ли какую-либо пользу изучение этой науки в семинарии, или нет и почему, – это особый вопрос; но что оно необходимо, – это казалось бы, ясно само по себе. Доктора у нас – малочисленны и редки, живут только по городам, не для всякого доступны и, может быть, по этому самому, не пользуются авторитетом в народных массах. Поэтому тысячи заболевающего и умирающего народа остаются безо-всякого разумного ухода и попечения. В весьма нередких случаях, при одре умирающего, священнику приходится с болезнию сердца видеть преждевременную утрату жизни, и тяжесть сопровождающих ее мук, и с жгучею болью позднего сострадания пожалеть об отсутствии надлежащей помощи, а еще более – о собственном бессилии удовлетворить одному из лучших движений человеческого чувства” [552, с. 572].

Але 1866 був останнім навчальним роком коли в духовній семінарії вивчали медицину. Св. Синод на виконання височайше затвердженого 27 лютого 1866 р. “мнения присутствия по делам православного духовенства, определением от 11 мая постановил: с окончанием (1866 г. – авт.) учебного года преподавание в семинариях – медицины, сельского хозяйства и естественной истории повсеместно прекратить; с наступлением... 186^{6/7} учебного года открыть повсеместно класс педагогики...” [583, с. 619].

Необхідність такого нововведення пояснювалась новими вимогами до духовної освіти. Якщо раніше метою семінарської освіти була підготовка вихованців до пастирського служіння і тому вони мали бути і медиками, і знати основи сільського господарства і т.д., то мета дещо змінилася. Метою семінарського навчання стала підготовка учителів, тому «основательнее и практичнее будет, когда она (семинария – авт.) будет иметь и с тем вместе народных воспитателей – учителей; так как в интересах народа эти два звания – пастырство и учительство – не делимы» [583, с. 620]. Введення в Київській семінарії педагогіки пояснювалось ще й тим, що Київська єпархія за кількістю церковнопарафіяльних шкіл, була однією з перших. Усвідомлення духовенством недостатності ознайомлення учителів народних шкіл і з духовних вихованців з педагогікою було загальним і визнавалося потребою дня, а в Київській єпархії – особливо, так як за розпорядженням митрополита Арсенія від 1863 року, усі випускники семінарії були зобов'язані упродовж двох років бути причетниками і учителями, або тільки учителями церковнопарафіяльних шкіл. Тобто учительство ставало обов'язковою умовою для усіх претендентів на священницькі місця. І тому з 1866-1867 навч. року за розпорядженням Св.Синоду в Київській духовній семінарії відкривалася кафедра педагогіки. Як навчальна дисципліна, педагогіка викладалася у вищому і середньому відділеннях у тому обсязі, як до цього викладалися медицина, основи сільського господарства і природознавства.

У 1867 році був прийнятий новий статут духовних семінарій і училищ. Але якщо реалізація фінансових положень статуту передбачалася з 1871 року, то в адміністративній частині перетворення почали відбуватися відразу.

За новим статутом духовні семінарії і училища виводилися з-під відомства окружних академічних правлінь і Духовно-учбового Управління і віддавалися у розпорядження єпархіального начальства та духовенства єпархії. Сучасник з цього приводу підкреслював, що «эта реформа как нельзя более благодетельна для наших заведений, потому что епархиальные

архиереи конечно ближе знают нужды своей епархии, а потому и в деле воспитания будущих служителей церкви могут вполне сообразоваться с этими нуждами и удовлетворять их. Опыт уже ясно показал, как благотворно для семинарий ближайшее и самостоятельное управление ними местных архиереев; под непосредственным их влиянием, духовенство... в короткое время изыскало лучшие способы содержания семинарий из местных епархиальных источников» [529, с. 566]. Задоволення викликало і те, що за новим статутом, епархіальні училища віддані під безпосереднє керівництво епархіального духовенства. Адже раніше духовні навчальні заклади були відірвані від епархіального життя і духовенство, не маючи тісних зв'язків з ними, не завжди дружелюбно дивилось на них. А новий статут надавав духовенству право скликати епархіально-училищні з'їзди для обговорення і вирішення усіх питань про благоустрій навчальних закладів, вибирати з-поміж епархіального духовенства членів семінарського і училищних правлінь, через яких вникати в навчально-виховний процес та фінансову сферу функціонування цих духовних навчальних закладів.

Новим статутом запроваджувався новий порядок заміщення керівних посад в семінарії та духовних училищах. До прийняття статуту заміщення вакантних посад духовно-навчального керівництва здійснювалось за адміністративним призначенням. Але метод призначення претендентів на ректорські, інспекторські та учительські посади духовно-училищним Управлінням при Св. Синоді був не позбавлений багатьох недоліків: іноді на ці посади призначалися не достойні особи. Новий статут запроваджував принцип виборності при заміщенні вакантних посад. Єпархіальне духовенство і керівництво краще знало достоїнства і вади претендентів, а тому об'єктивніше підходило до затвердження претендентів.

Але разом із розширенням прав і повноважень епархіального духовенства в духовно-училищній сфері, новий статут накладав на нього і нові обов'язки. Єпархіально-училищні з'їзди духовенства повинні були взяти під своє покровительство духовні навчальні заклади і сприяти їх

процвітання. Тому духовенство з повною мірою відповідальності мало віднести до вибору делегатів з'їзду: ними мали бути найдосвідченіші та найавторитетніші ієреї. Новий статут збільшував відповідальність і членів правління, обраних єпархіальним духовенством. Три кандидати від духовенства обиралися з'їздом на шість років в члени загальних зборів семінарського правління і на рівні з іншими членами зборів брали участь в усіх справах управління семінарією, в т.ч. і у виборах претендентів на посади ректора, інспектора та ін.

Турбуючись про удосконалення навчального процесу в духовних семінаріях, Св.Синод за участю Учбового Комітету запроваджував певні нововведення. Синодальним розпорядженням від 28 червня – 5 липня 1889 року ректори духовних семінарій були зобов'язані: по-перше, при складанні річних звітів про стан ввірених їм навчальних закладів керуватися схваленою Св. Синодом програмою, не допускаючи свавільних скорочень у викладі відомостей, і по-друге, щоб у відповідності з визначенням Св. Синоду від 22 березня – 9 квітня 1883 року, пильно слідкували за ретельним проведенням викладачами уроків, а у разі пропуску викладачами занять негайно доповідали про такі факти Преосвященному, який мав право карати за це аж до звільнення від служби. Тим же визначенням Св. Синоду викладачі семінарії були зобов'язані здійснити найсуворіші дії для досягнення кращих успіхів в письмових роботах вихованців. І ще одне нововведення: ректор семінарії повинен був дуже прискіпливо вивчати питання про дозвіл штатним викладачам мати позаштатні уроки, або уроки в інших навчальних закладах. Викладачі семінарії були зобов'язані максимально однотипні вимоги пред'являти до учнів і однакові методи викладання, а також при перевірці домашнього завдання не зосереджуватись на одному-двох учнях, а працювати з усім класом. Визначаючи домашні завдання, учителі повинні були максимально детально їх пояснити. І зовсім не схвалювалось дослівне конспектування уроків в класі, а в разі такої необхідності, учителі повинні були самі складати короткі конспекти тих пунктів програми, знання яких

вимагалось від учнів. Такі конспекти, після перегляду і схвалення ректором семінарії, мали бути літографовані (у відповідності з циркулярним указом Св.Синоду від 19 січня 1869 року). Разом з цим, викладачам семінарії було заборонено видання власних розлогих конспектів, як додатків до типових підручників, які б їх дублювали або заміняли.

Наступною нижчою ланкою системи духовної освіти були духовні училища. Початок історії духовних училищ пов'язаний з безсмертним указом (за висловом проф. П.Знаменського) від 24 січня 1803 року, коли влада виявила особливу турботу про поширення освіти в Російській імперії і залучила духовенство до участі у справі народної освіти шляхом заснування парафіяльних шкіл і учителювання в них. Відразу виникла потреба в учителях, до того ж навчених так, щоб вони були провідниками російських впливів. У розвиток цього указу Св. Синод наказував відкривати в єпархіях такі російські школи, в яких могли б отримати освіту, а потім бути сільськими священиками і вчителями народних шкіл ті діти, які мали здібності до навчання, але чомусь не могли опанувати традиційну тоді мову семінарій – латинську. Термін навчання для таких шкіл запроваджувався п'ятирічний з поділом на три класи. У першому класі (1 рік навчання) учні мали навчитись читати, писати, співати по нотах і вивчити короткий курс російської граматики. На другому курсі (2 роки навчання) вивчалися короткі курси священної історії, географії, загальної і російської історії, арифметика і риторика, отримувалися знання про чини та посади, вивчався катехізис, керівництво до читання Св. Писання і церковний устав. У таку школу дітей приймали від 8 до 18 років і навіть малограмотних церковників.

Указ Св. Синода про утворення таких російських шкіл з'явився 18 березня і, отримавши його, митрополит Гавриїл 10 квітня через Дикастерію наказав Академічному Правлінню провести усю підготовчу роботу. В серпні, перед початком 1803-1804 навчального року Правління представило детальний план відкриття нової школи при Академії. Воно не погоджувалося тільки з тим, що навчання співу мало тривати один рік і пропонувало

залучити учнів в академічний клас співу. Окрім того, пропонувало зобов'язати учнів щоденно ходити до церкви на пізню Літургію, вечірню і вранішню почергово, з кожного класу по три особи. На утримання трьох учителів виділялося 270 руб. з академічних процентних коштів. 18 серпня 1803 року митрополит Гавриїл затвердив цей проект Академічного правління. Така школа діяла при Академії до реформування останньої у 1819 році.

Прагнення уряду Олександра I до швидкого охоплення системою духовної освіти якнайбільшої кількості дітей духовенства з метою використання їх для утвердження російської моделі народної освіти, поставило на порядок денний питання про поліпшення роботи духовних училищ. За розпорядженням вищої церковної влади і Обер-Прокурора Св.Синоду кн. Голіцина до цієї справи був задіяний тоді єпископ Старої Руси, вікарій Новгородський, а в майбутньому – Митрополит Київський і Галицький Євгеній Болховітінов. Саме він склав ґрунтовний і детальний проект бажаних покращень в організації духовної освіти. В березні 1805 р. цей проект був поданий імператору, котрий його схвалив і нагородив його автора орденом Св. Анни 1-го ступеня. Дещо пізніше, 29 листопада 1807 р., для реалізації проекту був створений спеціальний комітет, який і виробив кінцевий план удосконалення духовних училищ, котрий став реалізуватись з 1809 року.

В Київській єпархії діяло чотири нижчих чоловічих духовних училища: Київське, Богуславське, Черкаське і Уманське, яке було відкрите в 1823 році і чотири парафіяльні. Функціонували вони у відповідності зі статутом, введеним в дію в 1817 р. За статутом, духовні училища перебували у віданні семінарії, а вона у свою чергу, підпорядковувалась Окружному правлінню Академії. Усією ж системою духовної освіти в єпархії опікувався єпархіальний архієрей.

Становлення та розвиток духовних училищ в Київській єпархії пов'язане з піклуванням про них митрополита Євгенія. Він слідкував за

організацією навчального процесу, забезпеченням підручниками, відвідував заняття та екзамени учнів. Заохочуючи і зобов'язуючи батьків віддавати 7-8-річних синів в училища, він водночас зобов'язував начальників училищ пильно стежити за відвідуванням учнями уроків, за вчасним прибуттям їх на вчання після канікул і т.д. А так, як найслабшим боком у діяльності нижчих навчальних закладів того часу була матеріальна база, то він усіма можливими способами намагався збільшити їх фінансування. Одним із головних джерел поповнень церковних коштів, з яких виділялися гроші на духовні навчальні заклади, був прибуток від продажу свічок і вінчиків. Тому митрополит прагнув його збільшити і взяти під контроль.

Особливо турбували митрополита Євгенія діти-сироти. Він жертвував в Київське Попечительство про бідних духовного стану власні кошти, відсотки з яких йшли на утримання бідних дітей. Сума грошей, пожертвована Попечительству і передана під проценти в Московську зберкасу Опікунської ради під кінець життя митрополита становила 10 000 рублів. Розуміючи, що цих коштів замало, владика порушував клопотання перед Комісією духовних Училищ про відкриття для сиріт і дуже бідних учнів ще однієї бурси в Богуславі.

Новий статут духовних семінарій і училищ 1867 року віддав останні під опіку єпархіального духовенства. Духовні училища утримувались при дотаціях із коштів Св. Синоду, але на єпархіальні гроші, віднайдені місцевим духовенством, а тому їх піднесення чи занепад повністю залежав від доброї волі духовенства. Саме місцевому духовенству передане піклування поліпшенням утримання духовних училищ, призначення на їх користь різних пожертвувань та пошук місцевих засобів фінансування. З цією метою духовенство училищного округу раз або двічі на рік збирало з'їзди чи збори ієреїв, які обиралися по одному від десяти причтів. Тому воно було зобов'язане особливо виважено обирати делегатів на училищні з'їзди. Училищний з'їзд обирав кандидатуру на посаду смотрителя училища, а

також двох членів до училищного правління на трьохрічний термін. Цими обранцями повинні бути авторитетні та енергійні священики.

У 1876 році у п'яти духовних училищах Київської єпархії навчалось 772 учні. З яких сімей були ці вихованці дають уявлення такі дані:

Училища Категорії дітей	Києво- Подільське училище	Києво- Софійське училище	Уманське училище	Черкаське училище	Богуславське училище	Всього
Дітей священиків	191	69	76	55	76	467
Дітей дияконів, що служили на дияконських посадах	35	-	2	8	5	50
Дітей дияконів, що служили на місцях причетників	-	23	-	-	-	23
Дітей причетників	80	57	11	23	27	198
Не належних до духовного стану	19	4	3	4	4	34
Разом	325	153	92	90	112	772

Отже найбільше в духовних училищах навчалось дітей священиків. Серед інших учнів їх було 60 %. З усіх 772 учнів 302 особи належали до категорії «бідні учні». По училищах вони розподілялись так: в Києво-Подільському їх було 83 особи, у Києво-Софійському – 44, в Уманському – 65, в Черкаському – 52, в Богуславському – 58 осіб.

У зазначений час причтів, що утримували єпархіальні духовні училища, налічувалось 1 484. Вони служили при 1 247 церквах, які були об'єднані у 86 благочиній. До кожного з п'яти училищ було приписано: до Києво-Подільського – 22 благочиння, 374 церкви і 374 причти; до Києво-Софійського – 13 благочиній, 195 церков і 200 причтів; до Уманського – 22 благочиння, 320 церков і 330 причтів; до Черкаського – 13 благочиній, 192 церкви і 194 причти; до Богуславського – 16 благочиній, 196 церков і 196 причтів [375, с. 156].

Підготовчі класи при духовних училищах почали виникати в період реформування останніх. У відповідності з наказом Св. Синоду від 27 травня 1867 року вони з'явилися у вигляді тимчасового додаткового закладу для тих учнів нижчих відділень, які не могли вступити до 1-го класу. Але

практика показала необхідність зробити підготовчі класи постійними. І у 1873 році Св.Синод обговорював запропонований синодальним Обер-прокурором журнал Навчального Комітету за №221 з проектом влаштування підготовчих класів при духовних училищах [422]. Результатом обговорення стало затвердження Св.Синодом загальних положень і планів викладання предметів в підготовчих класах. В «загальних положеннях» прописувалось, що підготовчі класи відкриваються духовенством училищних округів на власні кошти за рішенням училищних правлінь, які має затвердити митрополит і Св. Синод. Навчання в підготовчих класах триває один рік для дітей 9-11 років. Учителі підготовчих класів мали мати звання студента семінарії, або, у вигляді виключення, благонадійні особи з випускників 2-го розряду. Платню учителям підготовчих класів визначав окружний з'їзд духовенства. Програма підготовчого класу передбачала таке тижневе навантаження: 3 уроки Закону Божого, 6 уроків російської мови, 4 уроки арифметики, 3 уроки правопису і 2 уроки церковного співу. Усього 18 уроків на тиждень, по три щоденно. Тривалість кожного уроку становила 1 год. 25 хв. По завершенні навчання проводились підсумкові екзамени. У синодальному розпорядженні про влаштування підготовчих класів від 1873 року було чітко визначено обсяг знань з кожного предмету, який учні мають засвоїти.

Одним із джерел фінансування духовних училищ був 1 % збір з платні духовенства. Він запроваджений 10 вересня 1869 року Київським єпархіальним з'їздом. В §11 протоколу з'їзду записано: «Назначить общее постоянное пожертвование в пользу низших духовных училищ через вычет из жалования всех священно-церковно-служителей Киевской епархии по 1% ежегодно с тем, чтобы сумма эта (свыше 4 000 р.) была употребляема на улучшение содержания бедных учеников, на училищную библиотеку и на другие училищные нужды» [375, с. 166]. Це рішення з'їзду супроводжувалось додатковими поясненнями. Зокрема, підкреслювалось, що 1% вираховувався з платні усіх, окрім просфорні, членів штатного причту. За

розпорядженням Київської духовної консисторії 1% з платні відраховувався в казначействі. З того духовенства, що не отримувало казенної платні і утримувалось громадянами (церкви цвинтарні, при навчальних закладах і т.д.) однопроцентний збір забезпечували благочинні, які і доставляли ці кошти до Консисторії. А Консисторія відправляла кошти семінарському правлінню, яке розподіляло їх по училищах за кількістю казеннокоштных учнів.

Училищні правління облікували ці кошти і витрачали на : покращення харчування та одягу казеннокоштных учнів; лікування хворих і доплату лікарю; училищну бібліотеку. Про використання цих коштів училищні правління звітувалися окружним з'їздам. Загальна сума однопроцентного збору по Київській єпархії складала: у 1870 р. – 2 340 руб. 27 $\frac{3}{4}$ коп.;

у 1871 р. – 2 687 руб. 96 $\frac{1}{2}$ коп.;

у 1872 р. – 4 671 руб. 33 $\frac{3}{4}$ коп.;

у 1873 р. – 4 787 руб. 13 коп.;

у 1874 р. – 4 607 руб. 4 $\frac{3}{4}$ копійки.

Окрім однопроцентного збору з платні духовенства, духовним училищам та Київській духовній семінарії надходили внески і від церков та монастирів єпархії. Вони відраховувались з неокладних прибутків і використовувались, як правило, на додаткове утримання службовців семінарії та училищ. У 1876 році ці відрахування були такими:

- приходи 1 і 2-го класів щорічно жертвували на цю потребу по 15 руб.;
- приходи 3-го класу – по 12 руб.;
- приходи 4-го класу – по 10 руб.;
- приходи 5-го класу – по 8 руб.;
- приходи 6-го класу – по 6 руб.;
- приходи 7-го класу – по 4 руб.;
- старокиївські печерські церкви м.Києва – 300 руб.;
- подільські церкви м.Києва – 300 руб.;
- кафедральний собор – 200 руб.;

- монастирі: Михайлівський – 70 руб.;

Братський – 300 руб.;

Микільський – 200 руб.;

Видубецький – 50 руб.;

Флоровський – 200 руб.;

Мотронинський, Виноградський, Жаботинський,

Медведівський – по 10 руб.;

Чигиринський – 5 рублів.

Окрім того, Флорівський монастир пожертвував Київській семінарії банківський рахунок в 10 000 руб., який приносив щорічний прибуток в 450 рублів. Усього по єпархії жертвувалось 10 956 руб. на утримання учителів та духовних училищ.

До справ духовних училищ Київської єпархії, особливо до фінансування їх діяльності, всебічно залучалось єпархіальне духовенство. Ця участь заключалася, по-перше, в присутності в правліннях семінарії та духовних училищ представників від єпархіального священництва, а по-друге, у діяльності училищних з'їздів.

Ще у 1868 році робився аналіз діяльності з'їздів духовенства училищних округів. Наголошуючи на важливості такого нововведення, тоді підкреслювалося, що саме життя вимагає, аби «общество не было только массой, грубым материалом, а чтобы все его члены были живыми и деятельными силами и все были бы введены в жизнь общую» [531, с. 28]. Першим досвідом колективної участі у загальних справах було представництво у справах дворянських, міських, земських. І нарешті новий статут духовних училищ 1867 року допустив духовенство до участі в училищних справах: він давав право не тільки обговорювати через своїх депутатів училищні справи на з'їздах духовенства училищних округів, а й вибирати виконавців завдань училищ – смотрителів. Саме через з'їзди духовенство отримувало доступ до завідування справами, які стосувалися найважливішого – виховання майбутніх поколінь. Права, які до цього

надавалися виключно вищим інстанціям, новий статут поширював на усе духовенство, що «снимает с него доньнешнюю безгласность в воспитании своих детей, а вместе с тем холодность к нему и безучастность» [531, с. 29]. А з іншого боку, справи училищні потрапляли під контроль громадській. Але найбільше чого прагнула церковна влада, це через колективну участь духовенства у розгляді училищних справ якомога ширше залучати його до фінансування училищ.

На перших з'їздах п'яти училищних округів Київської єпархії вирішувалися такі питання: обраний смотритель Києво-Подільського духовного училища; обрані члени правління усіх п'яти училищ; визначена плата за навчання дітей не духовного стану; на києво-софійському, черкаському і уманському з'їздах обговорювались питання про бідність училищних бібліотек і вирішили, на перших двох, – пожертвувати книги для поповнення бібліотек і від кожного причту зібрати по 50 коп., а третьому – провести серед духовенства добровільну підписку і від кожної церкви зібрати для бібліотеки по 50 коп.; враховуючи злиденне становище учнів, депутати уманського училищного з'їзду виділили кошти на ліки для найбідніших учнів і на платню лікарю; на черкаському училищному з'їзді ухвалено пожертвувати на потреби училища по 1 руб. сребром від кожного причту; на уманському з'їзді запропоновані заходи поліпшення навчально-виховного процесу, як то: дозволено учням мешкати по квартирах за вибором батьків і під контролем членів училищного правління, запроваджене репетиторство особами з семінарською освітою, надано право членам училищних правлінь від духовенства відвідувати уроки, дозволено викладання французької і німецької мов за окрему плату батьків. Окрім цього визнані корисними деякі адміністративні розпорядження. Так, на києво-подільському з'їзді вирішено в кінці навчального року відчислити з училища учнів з інших округів, хоч на києво-софійському ухвалене прямо протилежне рішення: приймати дітей з інших округів при наявності вільних місць. Києво-подільський з'їзд визнав за потрібне, щоб депутати видавали

учням, котрі просяться на казенне утримання, свідоцтва про їх бідність. На богуславському з'їзді обговорювалось питання про можливість переведення духовного училища з м. Богуслава в інше місто.

Ці питання були важливими для функціонування духовних училищ, але найгостріших питань – про матеріальне становище та фінансування – делегати з'їздів не піднімали. Та й депутати зі свого боку не представляли з'їзду ніяких відомостей ні про кількість причтів, що входили до складу училищних округів, ні про кількість священно- і церковнослужительських дітей, які мали вступати до училища свого округу. А такі відомості були необхідними з'їзду, щоб оцінити можливості училища, його приміщень, щоб знати про вакантні місця для дітей світських станів.

Майже усі училищні з'їзди відклали обговорення питань про поліпшення училищ і благоустрій навчальних корпусів на наступні засідання, коли буде відомо про кількість коштів, які може виділити на училища вище церковне керівництво. А в той самий час депутати з'їздів не поцікавилися кошторисами училищ, кількістю в них наявних коштів, нерухомого майна і т.д.

Училищні з'їзди були: 1) єпархіальні – у справах семінарії і загальних справах освітянської сфери і 2) училищно-окружні – у справах кожного училища зокрема. Тобто, умовно територія Київської єпархії і духовенство були розподілені між п'ятьма духовними училищами. До Києво-Подільського училищного округу входили причти благочинницьких округів: міського киево-подільського благочиння, 1-6 благочинницьких округів Київського повіту, 1-7 округів Бердичівського, 1-8 округів Сквирського і причти міських церков Бердичева і Сквири. Києво-Софійський училищний округ включав: причти київського староміського благочиння, 1-6 округів Васильківського повіту, 1-6 округів Радомишльського повіту, міських церков мм. Василькова та Радомишля. Черкаський училищний округ об'єднував благочинницькі округи: Черкаського, Чигиринського, 1-й Звенигородського і причти церков мм. Черкас і Чигирин. Богуславський училищний округ

складався із причтів: Канівського, 3,4,6 і 7-го благочинницьких округів Звенигородського повітів, 1-2 округів Таращанського і причтів церков мм. Канева, Звенигородки і Таращі. До складу Уманського училищного округу входили: благочинницькі округи Уманського і Липовецького повітів, 3-6 округи Таращанського, 2,5 і 8-й Звенигородського повітів і причти церков мм. Умані і Липовця. Для обрання депутатів на єпархіальний та училищний з'їзди, причти благочинницьких округів були поділені на десятки, від кожного з яких обирався один депутат. Списки десятків і належних до них церков і причтів укладались самим духовенством на з'їздах.

Матеріали єпархіального та училищних з'їздів духовенства у вигляді детальних журналів друкувалися на сторінках «Києвских єпархиальных ведомостей». Так, єпархіальний з'їзд 15-18 червня 1878 року зібрав 70 осіб, які під головуванням обраного більшістю делегатів портоієрея А.Колосова розглянули такі питання: підрахунок усіх місцевих коштів для утримання духовно-навчальних закладів єпархії, які використовувались як для потреб семінарії, так і для потреб духовних училищ; у відповідності зі статутом розподіл цих коштів; відміна деяких попередніх зборів по єпархії для потреб семінарії і запровадження нових; затвердження додаткового окладу на семінарську лікарню і окладів учителям іконописання та музики в семінарії, а також утримання іконописного класу та ін.

По завершенні єпархіального, 20-23 червня були проведені училищно-окружні з'їзди духовенства, на яких обговорювались поточні питання роботи училищ. Але при цьому основна увага приділялась реалізації перетворень в училищах на основі училищного статуту 1867 року. Привертає увагу те, що одні і ті самі питання в різних училищних округах вирішувались по-різному. Так, на усіх з'їздах вирішувалось питання про відкриття в кожному училищі підготовчого класу. Але грошові оклади учителю в різних округах призначались різні: в Києво-Подільському і Києво-Софійському по 360 руб., в Богуславському – 420 руб., в Уманському – 500 руб., в Черкаському – 400 руб. в рік. Для підготовчого класу в Уманському і Богуславському училищах

ухвалено найняти окремі квартири, в Черкаському – окремий будинок. На утримання учнів-сиріт і бідних дітей духовенства призначено повні і не повні оклади, а саме: в Києво-Подільському 45 повних і 36 не повних, в Києво-Софійському – 34 повних і 11 не повних, в Уманському – 30 повних і 25 не повних, в Черкаському – 19 повних і 15 не повних, в Богуславському – 20 повних і 15 не повних окладів. Суми коштів для оплати квартир учителів і доплати до утримання теж були виділені різні: в Києво-Подільському училищі чотирьом учителям виділено по 80 руб. на рік; в Уманському – смотрителю 318 руб. і його помічнику – 312 руб., а учителям від 88 до 150 руб. (а усього: додаткового окладу із заробітною платнею учителю підготовчого класу і наглядачу з'їздом призначено 2 046 руб. 40 коп.); в Черкаському – учителю латинської мови призначено оклад 120 руб. на рік; уманським і богуславським з'їздами призначено винагороду членам училищних правлінь від духовенства по 50 руб. на рік. Тобто, не дивлячись на загальні для всіх училищ постанови єпархіального з'їзду і обов'язковість його рішень, духовенство училищних округів багато питань вирішувало, виходячи із місцевих умов. Це свідчить про певну самостійність училищ і про прагнення окружного духовенства поліпшити роботу цих навчальних закладів.

Загальною метою широкого залучення духовенства до освітянських справ було забезпечення фінансової підтримки духовних училищ. Щороку потрібно було вирішувати чимало питань їх благоустрою, поліпшення матеріального забезпечення та удосконалення навчального процесу. Наприклад, в Києво-Софійському та Богуславському училищах ще у 70-х роках не була введена гімнастика; в Києво-Софійському і Черкаському бідними були училищні бібліотеки; в Уманському, Черкаському і Богуславському не було лікарні, хоч лікарі при училищах були; перебудоване Києво-Подільське училище потребувало збільшення квартир для учнів; на перебудову Києво-Софійського училища потрібно було 25 тис. руб., а училищних коштів у 1877 році було тільки 12 тис.; в Уманському, Черкаському і Богуславському потрібно було побудувати нові начальні

корпуси, причому у перших двох однойменних округах кошти для цього є, а в Богуславському – тільки 1 000 руб. та ін. До вирішення цих та інших питань і залучалось окружне духовенство.

З 1 липня 1877 року духовним училищам з казни виділялись кошти тільки на оклади учителям, смотрителю та його помічнику, що передбачалось новим штатом 1867 року. Усі інші витрати мали покриватися місцевими коштами, від кількості яких залежав благоустрій училища. Це означало, що духовенство мало відраховувати більше коштів на потреби училищ. Своєрідною компенсацією духовенству за це був процес поступового зрівняння в окладах і правах учителів училищ і семінарій з тим, щоб учительські посади в училищах обіймалися випускниками академій. Приплив викладачів з академічною освітою, поза всяким сумнівом, сприяв підвищенню рівня освіти дітей духовенства, що у свою чергу збільшувало б шанси вступу до семінарії чи світських навчальних закладів.

Загальне уявлення про видатки на утримання семінарії і п'яти духовних училищ можуть скласти наступні дані. І хоч вони взяті за один конкретний рік, все ж статті видатків залишалися приблизно однаковими. Найбільше коштів витрачалось на заробітну плату адміністративно-навчальному та обслуговуючому персоналу навчальних закладів, а також на утримання учнів (стипендіатів, сиріт і бідних духовного стану). Що стосується прибутків, то це були відрахування з церковних капіталів, виручка від продажі церковних віночків, плата за проживання учнів, але найпотужнішим джерелом були добровільні пожертвування храмів та приватних осіб.

Витрати на утримання духовно-навчальних закладів Київської єпархії (за кошторисом 1878 року):

	семінарія		К.-Под.		К.-Соф.		Уманск		Черкас.		Богуслав		Разом	
	руб.	коп.	руб.	коп.	руб.	коп.	руб.	коп.	руб.	коп.	руб.	коп.	руб.	коп.
1. На заробітну плату і допомоги службовцям	21238	76 ½	4598	48	4081	83	5372	3	4136	87½	4253	99	43641	97
2. На утримання учнів і	16410	39	6803	72	5255	-	4142	50	1750	-	2375	-	36736	61

Як видно з наведених даних, річні видатки на фінансування семінарії і п'яти училищ становили 110 969 руб. 36 коп., а кошторисні прибутки склали 129 698 руб. 60 коп. Але окрім кошторисних, були ще й добровільні пожертвування. Наприклад, на потреби вихованців семінарії жертвували київські митрополити Серапіон, Філарет, Євгеній і протоієрей Шацький (6 643 руб.), статський радник Дзбановський на утримання одного стипендіата з назвою «Феодосіївський вихованець» (2 500 руб.), митрополит Арсеній (1 100 руб.), невідомі доброчинники (15 476 руб.) та ін. Отже, розуміючи важливість виховання молоді і підготовки нових поколінь пастирів, православне духовенство неослабно опікувалось духовно-навчальними закладами, в необхідній кількості їх фінансувало та турбувалось про матеріальне благополуччя учнів.

За даними 1879 року, Св.Синод виділяв на утримання п'яти духовних училищ Київської єпархії 22 934 руб. 39 коп. [562, с. 1]. На Києво-Подільське із цієї суми приходилось 5 719 руб. 7 коп.; на Києво-Софійське – 4 656 руб. 84 коп., на Уманське – 4 131 руб. 28 коп., на Черкаське – 3 943 руб. 60 коп., на Богуславське – 3 943 руб. 60 копійок. Іншими джерелами фінансування цих навчальних закладів були: прибутки від продажу вінчиків – 2 755 руб. 5 коп.; плата за проживання в гуртожитку – 6 520 руб.; випадкові пожертвування – 590 руб.; відсотки від училищних капіталів – 4 585 руб. 12 коп.; грошові відрахування училищам з церковних доходів – 10 915 руб. 20 коп.; пожертвування від Києво-Печерської лаври – 857 руб. 14 коп.; 1 % збір з платні духовенства – 4 966 руб. 15 коп.; внесок окружного духовенства на утримання училищ, визначений рішеннями окружних з'їздів – 15 848 руб. 74 ½ коп.; збір із власнокоштных учнів за користування послугами лікарні – 118 руб. 50 коп. та залишкові кошти з минулих років. Що стосується порядку надходження коштів в училища, то із Св.Синоду вони поступали через правління Київської духовної семінарії, вінчикова сума і однопроцентний збір – через Київську духовну Консисторію, процентні прибавки – через казначейство, а усі інші – безпосередньо в училищні правління, у

відповідності з порядком, визначеним 1878 року єпархіальним з'їздом. Загальна кількість прибутків становила 84 233 руб. 12 копійок. Витрати у 1879 році склали 68 430 руб. 93 коп. Вони на 15 803 руб. були меншими від прибутків, тобто фінансова діяльність училищ була збалансованою.

Виходячи із фінансового становища училищ, на утримання сиріт і бідних учнів у 1879 році було виділено:

По Києво-Подільському училищу:

на 45 повнокоштовних вихованців, по 80 руб.	– 3 600 руб.;
на 35 напівкоштовних, по 55 руб.	– 1 980 руб.;
на 17 пансіонерів, по 55 руб.	– 935 руб.;
на 2-х армійських і 1 іноземця	- 341 руб. 82 коп.
Разом	- 6 856 руб. 82 коп.

По Києво-Софійському училищу:

на 35 повнокоштовних, по 70 руб.	– 2 450 руб.;
на 11 напівкоштовних, по 45 руб.	– 490 руб.;
на 1 стипендіата лаврського	- 50 руб.;
на 1 армійського вихованця	- 120 руб.;
на 90 пансіонерів, по 50 руб.	- 4 500 руб.;
зверх того, на постіль учням	- 100 руб.;
Разом	- 7 710 руб.

По Уманському училищу:

на 30 повних окладів гр. допомоги, по 90 руб.	- 2 700 руб.;
на 25 половинних окладів, по 50 руб.	- 1 250 руб.
Разом	- 3 950 руб.

По Черкаському училищу:

на 10 повних окладів грошової допомоги, по 100 руб.	- 1 000 руб.;
на 30 половинних окладів, по 60 руб.	– 1 800 руб.;
на 20 окладів найменшої допомоги, по 40 руб.	- 800 руб.
Разом	- 3 600 руб.

По Богуславському училищу:

на 20 повних окладів, по 90 руб. – 1 800 руб.;

на 15 половинних окладів, по 46 руб. - 690 руб.

Разом - 2 490 руб.

По п'яти духовних училищах на утримання сиріт і бідних учнів виділялося 24 606 руб. 82 коп. на рік.

Уявлення про фінансове забезпечення духовних навчальних закладів Київської єпархії дають відомості про кількість процентного внеску з прибутків церков, які відраховувались на потреби системи духовної освіти [352, с. 1]. Єпархіальний з'їзд 18-22 серпня 1879 року затвердив відрахування з 1-го січня 1880 року у такій кількості:

по місту Києву (31 церква) – 3 826 руб.

по повітах: Київському (117 церков) – 3 600 руб.

Радомишльському (96 церков) – 1 654 руб.

Сквирському (111 церков) - 2 600 руб.

Таращанському (103 церкви) - 3 000 руб.

Бердичівському (134 церкви) - 3 000 руб.

Липовецькому (110 церков) - 2 400 руб.

Звенигородському (111 церков) – 3 700 руб.

Уманському (143 церкви) - 4 400 руб.

Чигиринському (89 церков) - 3 600 руб.

Канівському (109 церков) - 3 600 руб.

Васильківському (87 церков) - 3 500 руб.

Черкаському (95 церков) - 4 000 руб.

Разом - 42 880 руб.

Отже, 42 800 руб. з річного прибутку 1336 православних церков Київської єпархії відраховувалось на фінансування системи духовної освіти.

Щодо навчального процесу, то зупинимося на кількох моментах. «В виду розносторонней и великой важности изучения как отечественного русского языка, так и церковно-славянского, надлежащая постановка

преподавания сих языков в училищах составляет предмет особенных забот центрального управления духовно-учебного ведомства,» – підкреслювалось у звіті царю Обер-прокурора Св.Синоду за 1888-1889 р.р. З метою усунення різних недоліків і упущень у справі вивчення цих мов, викладачам з цих предметів у 1888 році були рекомендовані до виконання такі вказівки: викладання здійснювати коротко, доступно, чітко у межах елементарного курсу; не відступати від вимоги пояснювальної записки про те, що викладання граматики має бути практичне, тобто граматичні правила повинні супроводжуватись диктантами; особливої уваги потребувала вимога програми вивчати напам'ять літературні твори чи їх фрагменти, що слугувало дієвим заходом не тільки граматичного вивчення мови, але й сприяє відшліфуванню вимови та вводить «в дух языка»; так як основу практичного вивчення мов становить читання, докласти максимум зусиль для опанування учнями техніки читання російською та церковно-слов'янською мовами. При цьому відносно церковного читання пояснювалось, що воно досягає мети, тобто зворушує, підносить душу слухачів тільки при молитовному настрої самого читця, а тому і рекомендувалось навчати дітей церковному читанню так, щоб вони «чтуще молилися и молящися читали» [353, с. 307]. Відносно інтонації церковного читання пояснювалось, що вона має бути проста, не штучна і позначена важливістю. Ніякі прийоми виразного читання світських текстів до церковного читання застосовані бути не можуть. Штучне розтягування звуків, паузи, пониження голосу до шепотіння, а потім підвищення його до крику, посилення окликів і, взагалі, будь-яка гра голосом, що використовується в художньому читанні, недопустимі при церковному читанні, яке по суті являє собою збережений з глибокої давнини мелодійний речитатив спокійного, піднесеного характеру, близький по духу з вигуками священика і співом ликів, в поєднанні з якими воно і складає одне велике ціле.

Святійший Синод, мав на увазі, що оцінки в атестатах і свідоцтвах випускників духовних навчальних закладів мають виражати рівень

опанування учнями усього предмета, а не окремих його частин. А існуючий спосіб остаточного визначення знань вихованців VI-го класу полягав у визначенні середнього балу методом складання оціночних балів за окремі частини навчальної дисципліни застосовувався до двох богословських предметів, які вивчалися в V і VI класах. За новим училищним статутом у п'ятому і шостому класах вивчалися майже усі богословські предмети, а відтак попередній спосіб остаточного виводу середніх балів виявився не доцільним і не виправданим в педагогічному плані. Тому семінарським статутом було визначено: 1) при оцінці знань учнів семінарії з навчальних дисциплін, які викладаються у кількох класах, потрібно брати до уваги саме знання учня і віддавати перевагу оцінці, отриманій в останньому класі; 2) вихованцям VI-го класу, які отримали незадовільний річний бал, повинна призначатися перездача на рівні з вихованцями інших класів; 3) учнів, що отримали незадовільні бали при повторному складанні екзаменів, або залишати на повторний курс, або за рішенням педагогічних зборів звільняти за неуспішність без усяких прав. Таку міру Св.Синод рекомендував застосовувати і до випускників духовних училищ.

Училищним правлінням Св.Синод надавав право здібних і вихованих учнів переводити з класу в клас без екзаменів, а вихованці з низькою успішністю мали складати іспити. Якщо ж училищне правління не рекомендувало учнів до перевodu в семінарію, то вони мали право перескласти екзамени для отримання свідоцтва про закінчення училищного курсу. А при бажанні вступити до семінарії, такі випускники училища мали пройти вступні випробування в самій семінарії на рівних умовах з дітьми з домашньою освітою чи випускниками навчальних закладів інших відомств.

Відміна вступних випробувань в семінарії для випускників духовних училищ негативно відзначилася на рівні успішності семінаристів першого року навчання. До семінарії стали потрапляти юнаки, недостатньо підготовлені для навчання за семінарською програмою. А тому у 1888 році семінарському правлінню було наказано: притримуватись височайше

затвердженого визначення Св.Синоду від 19-29 жовтня 1886 року про делегування своїх представників на випускні екзамени в духовні училища з правом голосу, по-перше, і по-друге, в разі потреби ревізувати духовні училища. А училищні правління були зобов'язані не допускати лібералізму при оцінці знань випускників, що мало позитивно впливати на навчальний процес і в семінарії, і в самих училищах. Щодо училищ, то відмічалось: «...производитъ как годовичные в течении всего курса, так особенно окончательные испытания воспитанников с благоразумною и добросовестною строгостью, отнюдь не жертвуя благоустройством и успехами учебного дела личным интересам родителей или родственников учеников» [353, с. 311].

Києво-Софійське повітово-приходське училище перебувало під особливою опікою митрополита Філарета, який учителями до нього приставив кращих випускників семінарії. На етапі створення училища учителями були запрошені випускники Академії: кандидат богослов'я Феодор Мисловський та Іван Епіфанов. Першим смотрителем училища Св.Синод призначив ієродиякона Онуфрія, який згодом був рукопокладений на ієромонаха. Та він часто хворів і за його відсутності обов'язки виконував інспектор училища ієромонах Дормидонт, який і очолив училище після смерті о.Онуфрія. Після о.Дормидонта ректорствував вчений ієромонах, колишній професор харківського колегіуму о.Мелітон (з 1840 року). Та за станом здоров'я він був звільнений з посади. Наступним очільником училища став бакалавр КДА ієромонах Антоній (пізніше Преосвященний Архієпископ Казанський). Заслугою о.Антонія було те, що він домогся від академічного правління виділення на училищну лікарню 150 р. сребром щорічно.

Після Антонія, з жовтня 1851 року училище очолив ієромонах Феофан, бувший Преосвященний Володимирський. Упродовж року його служби на цій посаді, значно поліпшений був побут вихованців. А 12 січня 1843 року смотрителем став ієромонах Макарій. Тоді в училищі навчалось 175

вихованців. Нововведенням при ньому стало те, що в позаурочний час учнів навчали іконописанню.

З грудня 1847 року училище очолив колишній ректор барського училища ігумен Нектарій (пізніше – Архієпископ Нижегородський), але служба його тривала менше півроку. Після нього, теж півроку посаду смотрителя обіймав учитель священник Петро Ботвиновський, а з 15 жовтня 1849 року керівництво училищем доручено протоієрею Микиті Дубницькому.

Микита Дубницький очолював училище більше трьох років, до серпня 1853 року. При ньому було запроваджено чимало нових порядків, які поліпшували бурсацький побут і навчальний процес. За його наполягання та з дозволу митрополита у зимовий час вранішні служби для учнів відправлялися в училищній залі; був призначений для училища окремий духовник; були виділені спеціальні кімнати для занять, щоб учні провітрювати свої житлові кімнати. При ньому училищний корпус був захищений від вітру, при ньому в училище придбано 80 залізних ліжок і нова постільна білизна з фланелевими ковдрами, з його ініціативи, окрема кімната була переобладнана під бібліотеку, а при лікарні утримувалась бабуся, яка доглядала хворих і кожен суботу мила голови казеннокоштным учням. о.Дубицький запровадив інвентаризацію усього училищного майна.

З серпня 1856 року училище очолив професор семінарії (пізніше протоієрей і ключар Києво-Софійського собору) Миколай Оглоблин, служба якого на цій посаді тривала до жовтня 1859 року. А з 19 жовтня його замінив смотритель Новгородського духовного училища ієромонах Наркісс. Його наступником з 11 лютого 1861 року став інспектор С.Р.Турчинський.

Що стосується структури училища, то воно складалось з двох: повітового і приходського. У першому і другому було по два класи з дворічними курсами. В повітовому училищі нижчий клас називався нижчим відділенням (або інфімою), а старший клас – вищим відділенням (або синтаксисом). В приходському училищі нижчий клас називався 1-м, а вищий

– 2-м. В приходському училищі в кожному класі було по одному учителю, а в повітовому – по два учителя в кожному класі.

Училищне начальство Києво-Софійського училища складалося: смотритель (ректор), його помічник – інспектор, а для пильнішого нагляду за учнями вони обирали собі з кращих учнів вищого відділення т. зв. старших, які наділялися певними правами і щотижня призначалися чергові, які щоденно доповідали інспектору чи смотрителю про стан як квартирних, так і гуртожитських учнів. Для нагляду за порядком в класі з учнів призначався цензор, який на кожному уроці записував у класному журналі і відмічав відсутніх учнів і порушників дисципліни. Цензори, як правило, виконували покарання нерадивих учнів (сікли різками, били лінійкою по долонях тощо). Учителі призначали з кращих учнів т.з. вислуховувачів (або аудиторів), за якими закріплювалось по 5-6 учнів для перевірки домашніх завдань безпосередньо перед початком уроку. Рівень підготовки до уроку відзначався у т.зв. ерратах чи нотатах такими відмітками: se (знає), nh (не добре знає), ev (помилявся), ni (не весь урок знає), ns (не знає), prsn (зовсім не знає), nv (не розповів урок), aeg (хворий).

Навчальний процес відбувався за таким розкладом: щоденно у кожному класі було по три уроки: два до обіду, з 8-ї до 12-ї години і один пообіді, з 2-х до 3¹⁵ годин. По суботах післяобідніх уроків не було. У вищому відділенні учні вивчали латинську мову, географію, арифметику, грецьку мову, катехізис, російську граматику і священну історію. У нижчому відділенні вивчалися такі предмети: латинська мова, грецька мова, катехізис, російська граматику, слов'янська граматику, арифметика, нотний спів і церковний устав.

Початок занять припадав на початок вересня, навчальний рік поділявся на три треті, завершувався до середини липня і до 1 вересня були канікули. По закінченні кожної треті складалися загальні відомості успішності і поведінки учнів, за якими вони поділялися на три розряди: 1-й – найуспішніші учні, 2-й – посередні і 3-й – з низькою успішністю. Самих

лінивих «выносили за черту, т.е. записывали вне разрядов», а потім відчисляли з училища. В кінці третей і в кінці навчального року проводились екзамени. І якщо перші проводились самими учителями, то переводні або випускні проводились у присутності асистентів, присланих з семінарії. Влаштувалися і т.зв. публічні іспити. В Києво-Софійському училищі це робив Київський Митрополит, в присутності духовно-навчального керівництва. Такі екзамени супроводжувались урочистостями: виголошувались промови, влаштувалися концеркти і т. д.

Щодо навчально-виховного процесу в Києво-Софійському училищі, то його оцінки були різними. Наприклад, у нарисі свящ. П.Троцького про це училище читаємо таке: «Учебная воспитательная дисциплина тогда вообще была очень строга и необдумана; тогда еще гуманные взгляды не проникали в общество, а тем более в школу, да еще духовную... Тогда не редко секли детей десятками, а на колени ставили шеренгами, по обеим сторонам скамеек или парт. Резвость в учениках и великовозрастие в то время также нередко считались преступлениями, за которые даже исключали из училища. А сколько сказывалось тогда учеников ленивых, тупоумных и, как говорили, неспособных к учению!... Впрочем, действительно, между учениками того времени иногда встречались дети до того запуганные и забитые, что делались не чувствительными ни к каким наказаниям, не только нравственным, но и грубым телесным. Как плод жестокой дисциплины того времени, мы встречаем не редко и случаи побегов учеников из училища» [572, с. 752]. Але винуватими у тому були не учителі і вихователі, бо саме в Києво-Софійському училищі адміністрація та викладачі мали високий рівень освіти та авторитет, а таких вихованців продукувало саме тогочасне суспільство. «Бедность и грубость среды, из которой большею частью выходили ученики киево-софийского училища, при бедственной училищной обстановке и при общей строгости дисциплины, порождали и тут некоторые пороки, которые переходили из рода в род. Грубость, скрытность пред начальством, обман, надувательство, плутовство, скоморошество и ханжество составляли

застарелую тину и киево-софийского училища, как и других подобных училищ» [572, с. 754]. Але ці недоліки, упущення у вихованні і відображення на дітях злиденного життя батьків, поступово нівелювалися. «При всем том, тут же, в училище киево-софийском, зарождались и развивались в детях и добрые качества: скромность, покорность, склонность к усидчивому труду и набожность. Этими именно качествами киево-софийское училище привлекало тогда в свои стены и детей других сословий» [572, с. 754].

Навчальний процес теж був не позбавлений недоліків. У Києво-Софійському училищі «от части процветало то долбление, которое было долгое время общим недостатком не только низших, но и средних наших учебных заведений. Кажется, учебное начальство и некоторые благотворители училища старались устранить в нем этот общий недостаток между прочим и тем, что так или иначе прилагали заботы об устройстве училищной библиотеки; но училищная библиотека оставалась в беспорядке, а учебное дело, кажется шло все своим чередом» [572, с.755]. Та все ж, у Києво-Софійському училищі, при високому рівні освіченості і вірності педагогічній справі викладачів «бестолковое долбление не могло иметь широкого приложения». «По крайней мере, из некоторых годичных конспектов по латинскому языку мы могли убедиться, что преподавание его здесь было поставлено разумно, и стояло на высокой степени. Что изучение церковного устава, бывшее в других училищах одним машинальным заучиванием, в Киево-Софийском училище было сколько-нибудь практическое...» [572, с. 756].

Перед своєю смертю (21 грудня 1857 року) митрополит Філарет потурбувався про подальшу долю училища, яким постійно опікувався. З 1000 руб. сребром він розпорядився виділити кошти для річного утримання навчального закладу, поки не знайдуться нові джерела його фінансування. І до 1859 року 40 вихованців утримувались в училищі на кошти митрополита. А потім, наступник покійного, Владика Ісидор розпорядився, щоб хоча б 20

філаретових вихованців до 1 липня 1859 року утримувались на кошти із сирітського фонду чи виручені від продажу церковних вінців. А вікарій Київської митрополії Преосвященний Антоній, котрий доводився племінником покійного митрополита Філарета, регулярно передавав в училище по 50 руб. на утримання учнів. Окрім того він узяв зобов'язання утримувати одного учня до завершення навчання. Невдовзі з різних залишкових сум був сформований спеціальний філаретівський фонд у 2 357 руб., проценти з якого поступали на утримання учнів. А для найбідніших учнів було запроваджено кілька благодійних стипендій: дві від Києво-Володимирського братства (одна з яких – імені Ломоносова становила 66 руб.); одна від Києво-Печерської Лаври.

Училищний корпус був занадто великим і не зовсім пристосованим. А учнів у 1858 році навчалось 276, до 1861 року їх кількість зменшилась до 200. Це стало приводом до того, що смотритель училища о.Наркіс пропонував його закрити, а учнів перевести до Києво-Подільського духовного училища. У січні 1861 року він навіть подав рапорт митрополиту з обґрунтуванням доцільності закриття училища. Але створена митрополитом комісія для вивчення цього питання визнала таку пропозицію не доцільною. Тим більше, що кількома роками раніше уже були здійснені певні перетворення.

Біля 1858 року Києво-Софійські училища – повітове і приходське – з двома класами в кожному були об'єднані в одне трикласне училище з дворічним курсом в кожному класі. З того часу класи почали називатися вищим, середнім і нижчим відділенням. Структурні перетворення проводилися з метою поліпшення роботи училища.

Вище духовно-училищне начальство ставало строгішим і вимогливішим у своїх настановах щодо поліпшення морального виховання учнів. Були сформульовані чіткі орієнтири, що саме учні мають знати і уміти. Так, 30 березня 1859 року духовно-училищне управління поставило перед учителями завдання, щоб їх учні: 1) мали практичні навички в церковному

уставі, 2) щоб усі вони вміли правильно читати слов'янською мовою, 3) щоб вони неодмінно співали і читали на кліросі, як в навчальний, так і в канікулярний час, 4) щоб вони чітко дотримувались церковної обрядовості і зовнішнього благочиння. А з 1861 р. за резолюцією митрополита Арсенія учні Києво-Подільського училища при переході в семінарію мали складати іспит ще й в семінарії, хоч до цього перевідні екзамени в семінарію проводились в училищі у присутності семінарських асистентів.

Києво-Подільське духовне повітово-приходське училище завжди характеризувалось тісністю і бідністю: і тоді, коли воно діяло при духовній семінарії, і тоді, коли 1830 р. семінарія була переведена у новозбудований корпус. Здавна училище було переповнене бідними учнями і здавна називалось бурсою.

Убогість проглядалася в усьому: як в оплаті праці керівного складу, так і в утриманні учнів. Наприклад, інспектор училища ще в 1876 році отримув платні 27 руб. на місяць. При училищі не було ні економа, ні наглядача за вихованцями, ні діловода для переписки канцелярських паперів. На таке становище училища звернув увагу ревізор Духовно-навчального комітету при Св.Синоді д.ст. радник Керський, який у своєму звіті за результатами ревізії у 1875 році назвав його бурсою.

Духовно-навчальний комітет при Св.Синоді журнальною постановою зобов'язав єпархіальне начальство потурбуватися про благоустрій училища. Київський митрополит Філофей зобов'язав вікарія Преосвященного Філарета, єпископа Уманського виправити стан училища. Преосвященний Філарет серйозно зайнявся духовними училищами Київської єпархії, і в першу чергу, Києво-Подільським. Перш за все він потурбувався про збільшення окладів училищних службовців до загальної норми і до серпня 1876 року вони вже відповідали статутним нормам. Училищній раді він допомагав порадами, давав різного роду розпорядження, інструкції, приписи стосовно ведення фінансово-господарської діяльності, особисто бував в училищі і вникав в усі сфери його функціонування.

У 1877 році Преосвященний Філарет розпорядився відіслати з Києво-Подільського училища усіх учнів з інших навчальних округів і таким чином кількість вихованців зменшилась майже на половину. Окрім того, він знайшов місцеві кошти для перебудови самого училищного корпусу. Для цього була створена спеціальна комісія під головуванням професора Київської Духовної академії і єпархіального архітектора. За кошторисом перебудова училища вимагала 9 000 руб. і до того ж, дуже стислими були строки. Тому комісія запрацювала надзвичайно швидко: відшукувались підрядчики, закуплялись будівельні матеріали, вівся облік витрачених коштів.

З огляду на обсяг ремонтних робіт терміни потрібно було продовжити і літні канікули затягнулися до 1-го жовтня. Це дало змогу повністю виконати план реконструкції: церква була перенесена із заднього на лицьовий бік будівлі, житлові помешкання переплановано і перероблено у відповідності з училищним статутом, спальні приміщення відділені від класів. Училищне правління потурбувалось про придбання нових ковдр та постільної білизни. Класи були переобладнані на 40 учнів, як передбачав статут, обставлені новими меблями, була перероблена система пічного опалення, приміщення забезпечені пристойними лампами, поремонтована і пофарбована підлога. З північно-східного боку, від Дніпра, колишня відкрита галерея в два поверхи висотою була захищена кам'яною стіною з великими вікнами, а утворені таким чином коридори почали обігріватися печами і стали теплими. В корпус була підведена вода (і на кухню, і в умивальні кімнати). Були виділені і обладнані нові приміщення для училищного правління та для бібліотеки, яка була повністю укомплектована потрібною кількістю книг. Були влаштовані нові теплі туалетні кімнати. Ну і ще багато дрібніших робіт було виконано в процесі перебудови училища.

В 20-х числах жовтня 1877 року усі ремонтні роботи були завершені і голова комісії рапортував митрополиту про готовність училища до прийому вихованців. Освячення церкви і приміщення училища митрополит доручив

вікарію, єпископу Уманському Філарету. На урочистості з нагоди освячення, що відбулося 25 жовтня 1877 року, були запрошені ректор семінарії з інспектором і секретарем семінарського правління, кафедральний протоієрей П.Лебединцев, в.о. ключаря собору протоієрей В.К-ський, члени комісії: благочинний подольських церков, протоієрей Н.Д-ч та інші особи [481, с. 652-655]. Один із гостей урочистостей після побаченого наголосив, що «прозвание его (училища-авт.) бурсой должно исчезнуть навсегда и остаться только в воспоминаниях» [481, с. 657].

Богуславське повітово-приходське духовне училище бере свій початок з лютого 1818 року. Указ Св.Синоду про це з'явився 11 серпня 1817 року, а до Богуслава він дійшов 9 жовтня 1817 р. Збір коштів для відкриття училища було доручено богуславському протоієрею Феодору Андрієвському. Упродовж листопада-грудня 1817 р. духовенство Богуславського повіту пожертвувало для цієї справи 501 руб. 8 коп. Щодо приміщень для училища, то Ф.Андрієвський пропонував використати для цього великі келії Богуславського Миколаївського монастиря для повітового училища і два церковних будинки для приходського. Правління Київської духовної семінарії погодилось з цією пропозицією і рекомендувало трьох учителів: випускника богословського відділення Академії Іллю Дієвського викладачем латинської і грецької мов, катехізису, російської і слов'янської граматики і Антонія Крижанівського учителем латинської мови, церковного устава, арифметики і нотного співу. Київський митрополит 20 грудня 1817 р. затвердив таке подання семінарії.

Першим було відкрите Богуславське повітове училище. 2 лютого 1818 року смотритель училища Ф.Андрієвський зустрічав поважних гостей міста та повіту і разом з протоієреєм Богуславського Параскевського собору соборне з іншим духовенством відслужили Божественну Літургію в монастирській Миколаївській церкві, з чого і почалися урочистості відкриття училища. У вище відділення екзамен витримали 15 учнів, а в нижнє – 14,

переважно з Києво-Подільського училища. Та невдовзі кількість учнів зростає до 45 осіб.

Відкриття Богуславського приходського духовного училища відбулося 6 травня 1818 р. Дітей священно- і церковнослужителів Богуславського повіту було прийнято до училища 124 особи. Учителем-смотрителем рекомундував випускника філософського курсу Київської Академії Трохима Черняхівського. Очолював училище протоієрей Феодор Андрієвський, котрий ці обов'язки поєднував із службою священника Парасковецького або П'ятницького собору і члена Богуславського духовного правління до липня 1826 року.

Через рік усі учителі за власним бажанням були звільнені і новими призначені: інспектором і учителем Іоаким Добровольський, учителями повітового училища – Прокопій Дієвський, Павло Ясинський, а приходського – Григорій Потребинський. Усі вони закінчили духовну семінарію і служили в училищах до серпня 1821 року. Замість них правління семінарії призначило: інспектором і учителем Петра Нікітіна, учителями повітового училища – Андрія Загородського, Михайла Дашкевича та Івана Дорожинського, а приходського – Іллю Завальниковського. Вони працювали до кінця серпня 1823 року і теж були звільнені. Замість них були призначені: інспектором – Мойсей Мужаловський, який, до речі, був сином паламаря села Пустовіт Богуславського повіту; учителями повітового училища – Григорій Новохацький, Онуфрій Новицький та Іван Сухобрусів, а приходського – Йосиф Грищинський. Мойсей Мужаловський (пізніше – Мудров), на відміну від інших, довго служив в училищах і залишив про себе світлі спогади. Він цілий день проводив з учнями, був талановитим вихователем і зразком відданості.

У листопаді 1825 року учителі Новохацький, Сухобрусів і Грищинський, за власним бажанням залишили службу в училищах, а на їх місце були призначені: Павло Хоружаков, Іван Каліновський, а в обидва класи приходського – Іван Діаковський. Така часта зміна учителів

Богуславських училищ була зумовлена матеріальним становищем учителів, а з іншого, смотритель Ф. Андрієвський ставився до них деспотично.

Щодо матеріального становища Богуславських училищ, то на їх утримання в 1818 р. було асигновано 1 318 р. 64 коп., а в 1820 – 1827 роках відпускалося 2 780 рублів. На утримання бідних учнів правління семінарії виділяло кошти окремо: в 1818 р. їх було виділено 200 руб., у 1822 р. – 370 руб., в 1824 р. – 415 р., у 1825 р. – 515 руб., а в 1828 р. – 560 рублів. З 1821 року платня службовців училища була такою: смотритель отримував 350 р., інспектор – 350 р., учителі вищого відділення – по 350 р. кожному, нижчого – по 300 і приходського – 380 рублів. Незручністю було те, що платня видавалась по півріччях. Усі учителі жили на казенних квартирах. І хоч правління семінарії дозволяло видавати учителям дрова, але залишало це на розгляд смотрителя, що не подобалось учителям.

Наступним смотрителем училища з липня 1826 року був ієромонах Володимир (ігумен з 26 червня 1830 р.). Він мав освіту С.-Петербурзької Академії, мав досвід смотрительської служби, упродовж 1818-1821 р.р. був в усамітненні, а потім в Києво-Печерській Лаврі читав проповіді і займався перекладами. А 21 жовтня 1827 року став першоприсутнім Богуславського Духовного Правління, потім – благочинним монастирів і настоятелем богуславського монастиря. Ставши смотрителем училища, він був учителем у вищому відділенні і викладав Закон Божий, священну історію та грецьку мову. При новому смотрителі звільнилися учителі Іван Калиновський і Григорій Новохатський. У січні 1827 року звільнився інспектор училища о.Мойсей Мудров і на його місце призначено випускника Київської Академії Павла Діомідова, який до цього служив інспектором училищ в Умані та Черкасах.

З січня 1828 р. учителем поступив випускник Київської Академії Гавриїл Язев, який перейшов у Богуславське з Уманського училища. Учителем приходського училища був Іван Діаковський, а нижнього відділення – Павло Хоруженков, обидва з листопада 1825 р.

Упродовж п'ятилітньої (1826-1831 р.р.) настоятельської служби Володимира в Богуславських духовних училищах відбулося чимало змін. Але в червні 1831 року Володимир був звільнений з посади. Причиною цього була хвороба і правління семінарії вважало за потрібне його замінити.

Новим смотрителем училищ був призначений ієромонах Пантелеймон, який закінчив Київську Академію старшим кандидатом. Але його служба була не довгою і 11 листопада 1831 р. він став учителем церковної історії і грецької мови в Курській духовній семінарії, а виконуючим обов'язки смотрителя знову став о.Моїсей Мудров. А Володимира було переведено в Києво-Печерську Лавру.

Тимчасове ректорство Мойсея Мудрова тривало до травня 1832 року, коли 28 травня смотрителем училищ був призначений ієромонах Григорій. Він закінчив курс Київської Академії, згодом прийняв чернечий постриг, упродовж 1808-1821 р.р. працював коректором книг в друкарні Києво-Печерської Лаври, а у 1831 р. призначений благочинним монастирів. 19 грудня 1831 р. його перевели в Богуславський монастир настоятелем і першоприсутнім духовного правління. Інспектором при ньому так і залишився о.Моїсей Мудров (Мужиловський). Смотрительська служба Григорія тривала до 29 жовтня 1835 року, а змінив його на цій посаді випускник Академії Ігнатій Мацкевич.

Кількість учнів була не великою. У 1832 р. в усіх відділеннях налічувалось 78 осіб, у 1834 р. – 92 особи, у 1835 р. – 84. У 1835 році монарше розпорядження зобов'язало правління семінарії приймати в духовні училища дітей греко-уніатського духовенства без будь-яких обмежень, щоб надати їм можливість здобувати освіту. Це було викликане тим, щоб уберегти їх від чужих християнству впливів. Ще одним нововведенням було те, що з 28 жовтня 1835 року правління семінарії зобов'язало при вступі до духовних училищ пред'являти метричні виписки. І нарешті, ще одним нововведенням було те, що 19 квітня 1833 р. правління семінарії вимагало

перед початком навчання читати розділ Нового заповіту для ознайомлення учнів зі словом Божим.

Учителі училищ, викладаючи свої предмети, мали опікуватися і моральним вихованням учнів. А у 1831 році правління семінарії надіслало інструкцію інспектору і його помічнику, у якій чітко прописувались обов'язки щодо виховання учнів. У відповідності з нею, інспектор та його помічник були зобов'язані забезпечувати порядок, піклуватися моральним вихованням та стимулювати діяльність учнів. Вони були зобов'язані перевіряти читання учнями молитов до сну і вранішніх, до столу і післяобідніх, відвідування учнями богослужінь в церкві тощо. В їх обов'язки входило недопущення грубих і шкідливих для здоров'я ігр, перевірки того що учні читають, нагляд за присутністю учнів. Інспектор отримував право навіть штрафувати учнів за неблаговидні вчинки, але попередньо погодивши це з смотрителем училища.

При смотрительстві Григорія завершено будівництво навчального корпусу. Влітку 1832 року правління семінарії уповноважило ректора семінарії Іустина оглянути і прийняти нову училищну будівлю. Було зафіксовано, що будівництво нового корпусу коштувало 218 руб. 90 коп. Будинок складався з чотирьох кімнат по чотири вікна в кожній. І уже 4 вересня 1833 р. училище перевели у новий корпус, а монастирський будинок повернули монастирю. На утримання училища у другій половині 1832 р. було асигновано 1 627 руб. 50 коп. (у т.ч. на повітове – 1 225 р. і парафіяльне 365 р.) і квартирних грошей трьом учителям 112 руб. 50 коп. У першій половині 1823 р. на утримання училища поступило 2 780 руб., а в другій – 1 324 р. 38 коп. Щорічно правління семінарії виділяло кошти для бідних учнів. У 1832 р. було виділено 1 020 руб. А в 1835 році для підтримки бідних учнів витрачено 442 рублі.

Після ієромонаха Григорія смотрителем училища призначено кандидата богословія Ігнатія Мацкевича, який був уродженцем Київської губернії і по завершенні навчання у 1835 році отримав це призначення.

Ставши смотрителем, він 25 березня 1836 р. був рукопокладений у священника, а 25 січня 1837 р. став першоприсутнім Богуславського Духовного Правління. Його служба тривала до 16 листопада 1845 року. А наступником його був ієромонах Феодор Мислінський.

За постановою Св.Синоду від 13 серпня 1902 року Богуславське духовне училище було ліквідоване 16 серпня того ж року. Замість нього були відкриті паралельні класи в Києво-Подільському духовному училищі. Таке об'єднання двох училищ було визнане доцільним з огляду на зручності розміщення учнів обох училищ у придбаних старих корпусах Київської духовної семінарії, які вивільнилися у зв'язку з переходом останньої у 1901 році у новозбудовані приміщення [359, с. 240].

Уманське духовне училище офіційно було відкрите 4 листопада 1823 року. Вірніше були відкриті два училища – повітове і парафіяльне, але друге було нижчим відділенням першого та й розміщувались вони в одному приміщенні, тому про них йтиме мова як про один навчальний заклад. Детальних відомостей про перші роки функціонування училища не виявлено, та все ж відомо, що в 1829 році в ньому навчалось 187 учнів. Штат училища складали смотритель і 6 учителів, а на утримання училища було виділено 2 780 рублів. Першим смотрителем (директором училища – авт. Т.К.) був, ймовірно, протоірей Гавриїл Крижановський. Бо після його смерті 1836 року на вакантне місце смотрителя просилення відразу три особи, а саме: 1) смотритель Богуславського повітового духовного училища, кандидат богослов'я Ігнатій Мацієвич; 2) інспектор того ж училища Мойсей Мужаловський; 3) священник Іллінської церкви містечка Чорнобиля, а перед тим – учитель вищого відділення Київського повітового училища Федір Шиманський чи був хто з них призначений на посаду смотрителя не з'ясовано.

Будинок Уманського духовного училища з самого початку, як і пізніше, знаходився на Звенигородському передмісті, навпроти Свято-Михайлівської, ще тоді парафіяльної церкви. Він являв собою просторий,

майже квадратний чотирикутник за дерев'яною огорожею. Дерев'яний, одноповерховий, схожий на казарму будинок лицьовим боком був повернутий у двір. Всередині по всій довжині приміщення тягнувся довгий коридор, в який виходили двері класних кімнат, зали та карцера. Класних кімнат було чотири і перших два класи називались парафіяльним училищем, а 3-й і 4-й класи – повітовим. Згадуючи своє навчання в училищі у 1841-1847 роках, протоірей Прокопій Павлович зазначав, що класні кімнати мали по два вікна, а дерев'яні стіни були обмазані глиною з обох боків. Але з часом глина обвалювалась і утворювались такі щілини, через які міг пролітати і сніг. Однак це суттєво не змінювало класної температури, так як кімнати всерівно не опалювались і грубки слугували швидше для інтер'єру. Посеред училищного подвір'я стояв ще один дерев'яний будинок на 4 окремі великі кімнати, котрі виділялись під квартири учителям. Їх повністю вистачало, так як із 7 осіб училищного штатного персоналу – чотири: смотритель, інспектор і 2 учителі-священники мали власні квартири. Інших будівель, дерев чи куців на училищному дворі тоді не було.

Оповідуючи про роки свого навчання в Уманському духовному училищі, про організацію навчально-виховного процесу та побуту учнів, протоірей П. Павлович згадує і учителів, які по-різному закарбувались в дитячій пам'яті. Так, смотритель А. Стаховський запам'ятався йому як не високий білявий чоловік, що говорив швидко з російським акцентом і дещо в ніс. І якщо при першому знайомстві він викликав деякий страх в учня, то особа інспектора училища навела на П. Павловича повний жах. Інспектор Дмитрій Матвійович Заушкевич був темним брюнетом, з щетинистим, низько обстриженим волоссям, високого зросту, міцної статури, мускулистий і при першому знайомстві він теж викликав страх. Але насправді він був доброю, сердечною людиною, швидко заспокоювався навіть при сильному збудженні. Учителем другого класу в училищі в цей час був Стефан Романович Турчинський, якого після від'їзду до Києва замінив П. Мшанецький. Викладачем грецької мови був священник парафіяльної

Михайлівської церкви о. Андрій Захарієвич, а латинської – К.П. Прісовський. Перший з них, вже будучи у віці, з сивиною в бороді і у волоссі, відзначався добротою та спокійним характером. Невдовзі він перейшов до Лебединського жіночого монастиря і в сані протоірея закінчив свій земний шлях. К.П. Прісовський був теж добрим, акуратним, точним по службі, однак надто флегматичним. Пізніше латинську мову в училищі викладав о. В.Г. Ящуржинський – священник Уманського Миколаївського Собору.

Священик В.Г. Ящуржинський запам'ятався учням і своїм колегам як людина виключно порядна, добра і високоосвічена. Родом він був із Бердичівського повіту, а по закінченні богословського курсу в Київській духовній семінарії, як один з кращих її вихованців, був рекомендований для продовження освіти в Київській Академії. Але за станом здоров'я він змушений був лишити навчання і отримав призначення учителя латинської мови в IV класі Уманського духовного училища. Обіймаючи цю посаду впродовж майже 20 років, він настільки глибоко вивчив свій предмет, що міг вільно висловлювати свої думки латинською і експромтом перекладати з латини російською мовою і навпаки. Як доказ глибокого знання латинської мови він залишив свої записки – *Sintaxis Ornata* і переклав священну історію латинською, не беручи до уваги численних коротких статей. Окрім латини і праці на церковному поприщі, він багато читав, вів власні спостереження і записи природних явищ, любив і чудово знав німецьку і французьку мови, писав духовні проповіді тощо.

Учителем о. Ящуржинський був талановитим і дуже любив свій предмет. Якщо хтось з учнів не вивчив уроку, то вчитель вдавався до суворого прочухану, але це його дуже засмучувало і навіть іноді викликало сльози. В той же час успіхи та увага учнів викликали невимовну радість наставника і таких учнів він любив все життя. П. Павлович згадував такий епізод зі свого шкільного життя: на одному з уроків о. Василій Ящуржинський відкрив зовсім незнайому книжку латинською мовою, почав її читати, а учневі наказав перекладати російською. Учень Павлович

перекладав правильно, тому вчитель далі продовжував текст російською, а учневі запропонував тут же перекладати латиною. І коли в одному місці, учнівський переклад повністю збігся з оригіналом, то о. Василій так зрадив, що при всьому класі поцілував учня в голову. Його знання предмету і повага до учнів сформували авторитет учителя, а священницька діяльність викликала симпатії парафіян.

Не симпатизував о. В. Ящуржинському лише начальник штабу 5-ти округів військових поселень генерал Трескін. Подібно Фрідріху Великому генерал любив все велике. І священник, в його уяві, повинен мати великий зріст і могутній голос. Та такому ідеалу о. Ящуржинський не відповідав, бо був середнього зросту, худорлявий, з лицем схимника, хоч і мав приємну зовнішність, і майже дитячим голосом здійснював богослужіння. Та все ж генералу доводилось миритися із соборним священником так як Уманський Собор в ту пору перебував у двох відомствах: єпархіальному і військовому. А повітовий протоірей Стаховський, будучи водночас благочинним церков військового поселення і смотрителем Уманського духовного училища, оберігав кращі учительські кадри.

Спогади випускників училища, хоч і хибують суб'єктивністю оцінок та суджень, все ж доповнюють уявлення про організацію навчально-виховного процесу, яка була регламентована офіційними документами та знаходила відображення в училищних звітах. У спогадах присутні такі деталі, які ховалися за офіційним рядком цих звітів, але при зіставленні і поєднанні цих двох джерел інформації можна скласти досить повну картину про навчання та життя учнів. Так, на відміну від офіційних джерел інформації, які містять статистичні дані, відомості про фінансову діяльність училища і т. д., спогади піднімають завісу з таких питань як організація навчання та побут училищних вихованців. Той же протоірей П. Павлович вказує, що систематично застосовувались фізичні покарання учнів, а організація їх побуту теж дуже часто бажала бути кращою.

В кожному класі були так звані “авдитори”, які до приходу учителя перевіряли підготовку учнів до уроку і на спеціальних листках, що називались “ератками”, латинськими літерами робили помітки: “знає”, “не знає”, “не все”, “не добре”. Потім ці листки складалися на учительському столі і, зайшовши до класу, учитель спершу переглядав їх. Усіх учнів, котрі не вивчили урок викликали до порогу і один з великорослих учнів лозиною внушав любов до наук. Потім учитель перевіряв урок в інших учнів, пізніше пояснював новий матеріал, а на закінчення вказував у книжці “отсюда до сюда на завтра.” Так традиційно збігав урок, а опанувати книжні премудрості учні мали самі в позаурочний час.

У 1856 році на місці старого дерев'яного було збудоване нове кам'яне приміщення училища, на що єпархіальним керівництвом було асигновано 4 944 руб. сребром. В 1864 р. лише на штатне утримання Уманського духовного училища з державної казни було відпущено 173 руб. 40 коп. сребром. А в 1876 р. на засіданні Київського єпархіального з'їзду при обговоренні доповідної записки Преосвященного Філарета про Уманське, Богуславське і Черкаське духовні училища, депутат від Уманського повіту св. Олександр Іваницький відмічав задовільний економічний стан Уманського училища. Кам'яна одноповерхова будівля училища мала чотири великі кімнати, була надійною і міцною. До училищного будинку прилягала чимала земельна ділянка з міцною огорожею. Для проживання смотрителя і його помічника був куплений добротний дерев'яний будинок з гарним подвір'ям та огорожею. Виготовлений план та кошторис для будівництва училищної домової церкви та приміщень для підготовчого класу, училищного правління і бібліотеки, на що виділено 4 000 руб. сребром. Можливо такі дані про стан Уманського училища послужили тому, що на єпархіальному з'їзді обговорювалась пропозиція про те, щоб з 5 духовних училищ в єпархії залишити 3 – Києво-Подільське, Києво-Софіївське і Уманське, а Черкаське і Богуславське закрити. Однак остаточне вирішення цього питання було відкладене на пізніше.

Далі поведемо мову про участь повітового духовенства в училищних справах. У суспільстві вже існували представництва з дворянських, міських, земських справ тощо і накінець статут духовних училищ допустив православне духовенство до участі в училищних справах. Він дав йому право не тільки обговорювати через своїх депутатів проблеми на училищних з'їздах, а й брати участь у їх вирішенні через виборних від духовенства членів училищних правлінь і більше того – вибирати виконавців справ училищних – смотрителів училищ. З'їзди духовенства училищного округу відповідали бажанням духовенства, так як на них воно отримувало доступ до завідування справами так би мовити домашніми, які в той же час мали неабияку суспільну цінність – виховання майбутніх поколінь. До того ж училищні з'їзди благотворно впливали і на саме духовенство: до цього розрізнене місцевістю та особистими інтересами, на з'їздах воно групувалося, зближувалося та врешті й знайомилося. Як же духовенство скористалося наданим правом колективного вирішення училищних проблем в перші роки проведення з'їздів?

Депутати Уманського училищного з'їзду перейнялися скрутним становищем хворіючих учнів і виділили кошти як на ліки для бідних вихованців училища, так і оплату послуг лікаря. Також були запроваджені деякі корисні навчально-виховні заходи, як то: учням дозволено розміщуватись по квартирах за вільним вибором батьків і під контролем училищного правління, призначати репетиторів з випускників семінарії, члени училищного правління отримали право відвідувати уроки, а також за бажанням батьків за додаткову плату було дозволено вивчення в училищі німецької та французької мов. Тобто з'їзди духовенства училищного округу стали не просто представницьким органом, а й реальним важелем впливу на навчально-виховний процес.

Журнали щорічних з'їздів депутатів Уманського училищного округу показують, що духовенство, взявши на себе більшу частину фінансування училища, глибоко вникало в усі сфери його функціонування. Традиційно на

з'їздах обговорювались звіти про доходи та витрати училища, обиралось керівництво навчального закладу, приймались рішення про добавки до посадових окладів, про звільнення від плати за навчання, про надання матеріальної допомоги учням і т. д. На з'їздах училищного округу вирішувались як принципово важливі питання (скажімо такі, як перебудова приміщення, ремонт, форма одягу для вихованців, відкриття нових джерел фінансування, оновлення бібліотеки і т. д.), так і здавалося б дріб'язкові, які могло б вирішити училищне правління, як то: влаштування саду на училищному подвір'ї чи облаштування кладовки в квартирі смотрителя. Загалом же протоколи з'їздів є наглядною ілюстрацією піклування духовенства про підростаюче покоління, про виховання гідного поповнення своїх рядів.

Як видно з журналів з'їздів депутатів Уманського училищного округу, досить важливими були питання перебудови училища і домової училищної церкви. На з'їзді 1874 року було прийняте рішення про будівництво на училищному дворі окремою будівлею теплої домової церкви на 200 осіб. При ній планувалося побудувати дві кімнати: одну для підготовчого класу, а іншу для правління з бібліотекою. Для цього планувалося використати стару дерев'яну Михайлівську церкву, яка з парафіяльної на Звенигородському передмісті вже стала училищною (парафіян переписали до сусідньої Троїцької церкви). З усіх парафій училищного округу було зібрано по 5 рублів і ця сума в 1 660 руб. разом з наявними церковними 750 рублями склала 2 410 руб. сребром, що і планувалося використати для будівництва. А наступний з'їзд 1875 року дійшов висновку, що для будівництва кам'яного приміщення для церкви та двох названих кімнат цих коштів буде замало і звернувся до Митрополита за дозволом знову зібрати по 5 руб. з парафії. Зібрані 1 660 рублів з наявними 2 410 руб. склали в сумі 4 070 руб., що було достатньо для запланованого будівництва. Але вирішення цього питання рзтяглося ще на два роки і на з'їзді 1877 року обговорювався вже інший варіант перебудови: проектувалось будівництво нового училищного

корпусу з гуртожитком для найбідніших учнів. Домову училищну церкву планувалось облаштувати в тому ж таки корпусі, а від будівництва окремої будівлі Свято-Михайлівської церкви через брак коштів було вирішено відмовитись. На нове будівництво планувалось витратити 7 000 руб. наявних в училищі на 1 січня 1878 року і отримати 30 000 руб. дотації від Св. Синоду з терміном виплати її упродовж 10 років. Але облаштування церкви було нагальною потребою і тому з'їзд 1878 року прийняв рішення про те, щоб виділити 3 000 руб. на перебудову існуючої Свято-Михайлівської церкви, до того ж – господарським методом і негайно.

Клопотання духовенства Уманського училищного округу про виділення Св. Синодом кредиту в 30 000 руб. на будівництво нового корпусу для училища було задоволене і постало питання про джерела виплати позички.

Означений кредит за розрахунками господарського управління при Св. Синоді мав бути погашений щорічними рівномірними внесками по 3 825 руб. капіталу і процентів (кредит був виділений під 5% на 100 руб. щорічно). Духовенство Уманського училищного округу вирішило здавати щорічно від кожної церкви по 5 руб. і від кожного причту теж по 5 руб. Так як штатних парафій в училищному окрузі було 339, то сума щорічного від них внеску на погашення синодального кредиту складала 3 390 руб. До потрібного розміру щорічного внеску по кредиту не вистачало 435 руб. Тому ці розрахунки були відкинуті і з'їзд депутатів духовенства Уманського училищного округу, що зібрався в серпні 1879 року дійшов висновку, що іншого джерела як обкладання налогом церковної землі немає і тому постановив: за кожен десятина церковної землі має сплачуватись 25 коп. сребром. А так як у користуванні церковних причтів Уманського училищного округу перебувало 17 100 дес. землі, то внесок на погашення синодального кредиту складав 4 275 руб. в рік. Депутати з'їзду зобов'язались справно сплачувати такі внески лише в тому випадку, якщо межі Уманського училищного округу не будуть змінюватись, а термін налогу триватиме з 1880 року до остаточного

погашення кредиту. З огляду на зростання витрат по училищу, з'їзд також підвищив плату за навчання дітей з інших округів з 15 до 20 руб. в рік.

Заплановане будівництво нового корпусу училища з гуртожитком для найбідніших учнів не було почате. Хоч рішення з'їзду депутатів духовенства Уманського училищного округу виконувались і кошти від церков та від причтів збиралися. Так, лише з церков Уманського повіту у 1879 р. було зібрано 4 400 руб. (143 церкви 7-ми благочинницьких округів), а в наступному 1880 році на училищні та будівельні потреби від 95 церков повіту поступило 4 229 р. 50 коп. Однак, утримання училища та здійснення масштабних будівельних робіт вимагало значно більшого фінансування. За підрахунками архітектора, для будівництва приміщення на 200 учнів, ще й гуртожитку з дотриманням усіх гігієнічних вимог, потрібно затратити більше 60 000 рублів. Так що передбачуваних коштів було явно замало. А якщо зважити на те, що в Уманському духовному училищі навчалось тоді 170 учнів, то питання про будівництво нового училищного приміщення переходило в розряд риторичних. Училищні кошти не могли задовольнити бажання духовенства округу, хоч в цілому фінансовий бік діяльності навчального закладу виглядав задовільно.

Для підтвердження цього наведемо дані про економічний стан Уманського духовного училища в різні роки його існування.

Роки	К-ть учнів	Доходи*	Видатки	+ -
1829	187	2 123 руб.		
1868-1869		1 727 руб. 4 коп.	594 руб. 41 коп.	1 132 руб. 90 коп.
1876	92	6 793 руб. 16 коп.	2 369 руб.	4 424 руб. 16 коп.
1877	104	12 527 руб. 9 коп.	7 014 руб. 66 коп.	5 513 руб. 24 коп.
1879		31 760 руб. 68 коп.	28 280 руб. 13 коп.	3 480 руб. 55 коп.
1880	189	19 196 руб. 90 коп.	13 663 руб. 21 коп.	3 533 руб. 69 коп.
1882		34 230 руб. 96 коп.	20 932 руб. 23 коп.	13 298 руб. 73 коп.
1884	195	48 699 руб. 21 коп.	47 042 руб. 70 коп.	1 656 руб. 51 коп.
1887		20 072 руб. 46 коп.	13 180 руб. 28 коп.	6 892 руб. 18 коп.
1888		14 310 руб. 35 коп.	20 072 руб. 46 коп.	5 762 руб. 11 коп.
1889	190	19 215 руб. 27 коп.	14 260 руб. 41 коп.	4 954 руб. 86 коп.
1890	184	21 340 руб. 18 коп.	11 885 руб. 87 коп.	9 454 руб. 31 коп.

1893		22 168 руб. 17 коп.	10 652 руб. 48 коп.	11 515 руб. 69 коп.
1896		30 088 руб. 43 коп.	20 600 руб. 50 коп.	9 487 руб. 93 коп.
1897		33 410 руб. 55 коп.	22 960 руб. 27 коп.	10 450 руб. 28 коп.
1898		36 513 руб. 52 коп.	25 580 руб. 63 коп.	10 932 руб. 89 коп.
1899		37 793 руб. 25 коп.	25 983 руб. 20 коп.	11 810 руб. 05 коп.
1900		38 611 руб. 75 коп.	27 872 руб. 89 коп.	10 738 руб. 86 коп.
1903	166	20 965 руб. 25 коп.	11 390 руб. 64 коп.	9 574 руб. 61 коп.
1912		5 772 руб. 14 коп.	17 085 руб. 95 коп.	- 11 313 руб. 81 коп.
1913		6 093 руб. 56 коп.	17 927 руб. 62 коп.	- 11 834 руб. 06 коп.
1915		6 249 руб. 87 коп.	16 935 руб. -	- 10 685 руб. 13 коп.
1916		6 727 руб. 50 коп.	20 294 руб. 29 коп.	- 13 566 руб. 79 коп.

* Доходна частина враховує залишок за попередній рік.

З наведених даних видно, що прибутки училища більшості з наведених років перевищувати видатки. Роки спеціально не підбирались. Таблиця складена лише з тих, за які виявлені цифрові показники фінансового стану училища. Детальні коментарі співвідношення прибутків і витрат кожного року видаються зайвими, так як в цілому наведені дані підтверджують тезу про задовільний матеріальний стан Уманського духовного училища. З яких же джерел формувалися прибутки училища і якими були основні статті видатків училищного бюджету? Для ілюстрації довільно візьмемо дані 1876-1877 років, коли в училищі навчалось найменше учнів.

За даними 1876 року на потреби Уманського училища поступили такі суми: а) “венчиковаго” збору – 595 руб. 9 коп.; б) пожертвування Києво-Печерської Лаври і Митрополичого дому – 750 руб.; в) надходження з необкладних доходів церков і монастирів – 644 руб. 60 коп.; г) 1% збору з окружного духовенства – 723 руб.; д) за оренду приміщення бувшого Липецького духовного правління – 130 руб.; е) почесний “блюститель” щорічно жертвує на училище 100 руб.; ж) % з банківського білету в 3 065 р. 99 коп. (пожертвований Києво-Пачерською Лаврою) – 153 р. 30 коп.; з) % з банківського білету в 715 руб. 31 коп. – 35 руб. 75 коп.; і) за постановою з’їзду духовенства училищного округу за 1874 рік по 5 руб. від кожного церковного причту і по стільки ж за 1875 рік (тобто за 2 роки) – 3 000 руб.; к)

кожен причт Уманського повіту щорічно жертвує по 2 руб. на збільшення зарплатні начальника і наставників училища – більше 600 руб. І по 15 коп. сторожу – більше 45 р.

Разом – 6 793 руб. 16 коп.

З цих коштів у 1876 році на потреби училища було витрачено 2 387 руб.

Витрати розподілились так:

1) на утримання вихованців (бідних) Уманського духовного училища і учнів Богуславського та Черкаського духовних училищ, що були родом з Уманського училищного округу – 2 200 руб.

2) На господарські потреби (ремонт, оплата прислуги, опалення і освітлення) – 157 руб.

3) Канцелярські витрати – 12 руб. Усього: 2 369 рублів.

Говорячи про витрати, доцільно навести ціни, за якими училище купляло предмети першої необхідності. У 1873-1876 роках сажень дрів з доставкою коштував 15 руб. 18 коп., 1 пуд говядини першого сорту – 2 руб. 80 коп., 1 пуд житньої муки – 50 коп., 1 пуд гречаних груп – 1 руб. 60 коп., 1 пуд ячмінних круп – 1 руб., 1 пуд пшеничних круп – 1 руб. 60 коп., 1 пуд сальних свічок – 6 руб. Плата за послуги була такою: сторожу – 72 руб. на рік, повару – 150 руб. на рік, прибиральнику – 60 руб. на рік. А вартість найманих квартир для училищних вихованців в рік обходилась – 2-х кімнатної 100 руб., 3-х кімнатної – 150 руб.

Серед витратних статей училища за 1876 рік не вказані кошти на заробітну платню службовцям, але порівняння прибуткової і затратної частини показує, що отримуваних коштів на утримання училища вистачало. Більш детальними є відомості про фінанси Уманського духовного училища за 1877 рік. Прибуток у цьому році склали: асигнування від Св. Синоду на утримання училища – 1 228 руб. 83 коп., “венчикова” сума – 611 руб. 51 коп., випадкові надходження – 772 руб. 80 коп., проценти з капіталів училища – 153 р. 29 коп., пожертвування від церков і монастирів єпархії – 644 руб. 60

коп., Лавро-митрополичий внесок – 974 руб. 34 коп., 1% збір від духовенства – 643 руб. 34 коп. (і значиться залишок від попередніх років – 315 руб. 62 коп.), внесок окружного духовенства – 4 620 руб. з недоїмкою за попередні роки – 2 034 руб. 73 коп. тощо. Загальна сума доходів становила 12 527 руб. 9 коп. Серед видатків значною була сума на утримання керівництва та вчителів училища – 834 руб. 61 коп., утримання учнів обходилося в 825 руб., господарські витрати становили 1 592 р. 41 коп., пенсія та класні надбавки становили 225 руб. 22 коп. і 512 руб. витрачалося на медикаменти, гонорари та інш. Всі видатки училища становили 7 014 руб. 66 коп. Порівняння надходжень до бюджету училища і витрат показує, що залишок становив 5 513 р. 24 коп. Це був чистий прибуток, наявність якого свідчила про стабільне фінансове становище училища.

Все ж у фінансуванні Уманського духовного училища були деякі вузькі місця, інакше б ця проблема не розглядалася з'їздом депутатів духовенства Уманського училищного округу в 1879 році [461, с. 4-9]. Зокрема йшлося про кількість 1% збору з церковних доходів на утримання Уманського духовного училища. Цей збір був запроваджений Київським єпархіальним з'їздом в 1867 році і передбачав перерахування одного відсотка від річної зарплатні священнослужителів. В усі попередні роки сума цього збору була різною, як наприклад: в 1876 р. – 723 руб., а в 1877 р. – 643 руб. 34 коп. Між тим, і в першому, і в другому випадку вона була далекою від реально-можливої і тому на з'їзді були обнародовані наступні дані. В Уманському училищному окрузі було 2 протоіреї при міських соборних церквах, що отримували платню по 500 руб. кожен, 2 соборні священники отримували по 400 руб., 2 штатні диякони отримували по 180 руб., 2 позаштатні диякони – по 100 р., два соборні псаломники – по 100 руб., 2 паламарі при соборних церквах – по 70 рублів. Окрім двох міських Соборів, що діяли в училищному окрузі, на його території діяло 339 парафій і 339 парафіяльних священників отримували платню по 300 рублів, 339 псаломників – по 50 руб., 60 паламарів – по 38 рублів. Попри це, священник церкви Уманського училища садівництва

отримував 500 руб., а священик тюремної церкви мав 300 руб. в рік. Загальна сума річної зарплатні всіх причтів Уманського округу становила 126 796 рублів, а відповідно, один відсоток від неї складав 1 267 р. 96 коп. Саме така сума мала збиратись щорічно.

Що стосується збору з церковних доходів, встановленого теж у 1867 році, то його кількість визначалася так: від 2 соборних церков 2 класу, що були в окрузі, очікувалось відрахування по 15 руб. від кожної, від 24 парафіяльних церков 4 класу – по 10 руб., від 150 церков 5 класу по 8 руб., від 72 церков 6 класу – по 6 руб. і від 90 церков 7 класу – по 4 рублі в рік. А всього від 338 церков мало поступити 2 392 рублі в рік. Але так як до 1879 року і одновідсотковий збір від духовенства, і збір з церковних доходів поступав до бюджету училища не в повному обсязі, то з'їзд вдавався до заходів, які мали вирішити це питання. Одновідсотковий збір зобов'язувалося забезпечувати повітове казначейство, а збір з церковних доходів віддавався під контроль благочинних. Розпорядження з'їзду були дієвими, і в бюджет училища на 1879 рік була закладена сума однопроцентного збору із зарплатні духовенства в 1 267 руб. 96 коп. і відрахування з церковних доходів в кількості 2 392 рублі. А в цілому загальна сума прибутку училища в 1879 р. мала становити 27 732 руб. 30 коп. при видатках в 12 971 руб. 85 коп. [562, с. 2].

Фінансовий звіт училища за 1879 рік показує, що показники цих прибуткових статей були перевиконані, тобто стягнута частина коштів за недоїмки минулих років. Тому однопроцентного збору із зарплатні духовенства поступило 2 062 руб. 27 коп., а збору з доходів церков Уманського училищного округу було 3 593 руб. 31 коп. Відтак загальна сума доходів училища в 1879 році становила 31 760 руб. 68 коп., а видатки рівнялися 28 280 руб. 13 коп. Звіти наступних років про фінансовий стан училища показують, що по цих двох статтях прибутків надходження мало відхилялися від норми. Це, в свою чергу, значило, що духовенство училищного округу, справно сплачуючи визначені внески, сприяло

економічній стабільності училища і забезпечувало нормальне його функціонування. Отже, майже в усі роки існування Уманського духовного училища, прибутки перевищували витрати на його утримання. Завдяки піклуванню єпархіального начальства та фінансовій підтримці духовенства забезпечувалась діяльність цього навчального закладу.

Поліпшенню піклування духовенства про навчання і виховання молоді зміни сприяла увага до цієї важливої суспільної справи вищого державного та церковного керівництва. За поданням Св. Синоду від 5-18 вересня 1884 року, № 1 801, були Височайше затверджені статут та штати духовних семінарій і училищ. Духовні училища визначалися як навчально-виховні заклади для початкового навчання і підготовки дітей до служіння Православній Церкві. Вони утримувались на кошти духовенства кожної єпархії при дотаціях із коштів Св. Синоду.

Штат духовного училища складали: смотритель, його помічник, учителі і почесний “блюститель” по господарській частині. Керівництво училищем здійснювало Училищне Правління у складі смотрителя, помічника, одного з учителів і 2-х із священників училищного округу. Воно обиралося на три роки і збиралося не менше 2-х разів в місяць.

В училище приймалися діти православного духовенства безкоштовно, а з інших станів – з платою за навчання. В перший клас приймалися діти у віці 10-12 років, які вміли читати і писати, знали загальнозжиті молитви, Символ Віри і заповіді, могли виконувати перші дві дії арифметики. В училищі було 4 класи з річним терміном навчання в кожному. У відповідності з § 77 статуту, в училищі вивчались такі предмети: 1) Священна історія Старого і Нового Завіту, 2) Християнський Катехізіс, 3) Виклад богослужіння з церковним статутом, 4) Російська, церковнослов'янська, латинська і грецька мови, 5) Географія, 6) Арифметика, 7) Правопис і 8) Церковний спів. Один раз на тиждень було три уроки, а в інші дні по 4. Кожен урок тривав одну годину, а перерви між ними були по 15 хв. Зимові канікули тривали з 22 грудня по 7 січня, а літні – 1,5 місяці.

Система оцінювання знань була п'ятибальною: “5” – відмінно, “4” – дуже добре, “3” – добре, “2” – посередньо, “1” – слабо.

Додаток до § 80 статуту містив стандартний розклад навчальних предметів, за яким вони по класах були розподілені так:

№ з/п	Назви предметів	Кількість уроків по класах (на тиждень)			
		1 клас	2 клас	3 клас	4 клас
1	Священа історія Старого Завіту	3	-	-	-
2	Священа історія Нового Завіту	-	3	-	-
3	Катехізис	-	-	3	-
4	Закінчення катехізису і пояснення богослужіння з церковним статутом	-	-	-	3
5	Російська мова з церковнослов'янською	10	3	3	3
6	Грецька мова	-	5	5	6
7	Латинська мова	-	5	6	5
8	Арифметика	4	3	2	2
9	Географія	-	-	3	3
10	Церковний спів	4	2	1	1
11	Правопис	2	2	-	-
		23	23	23	23

З усіх названих навчальних предметів у кожному класі вивчалася російська мова з церковнослов'янською, арифметика і церковний спів. Причому першому з названих предметів відводилась найбільша кількість годин. Тижневе навантаження в кожному класі було однаковим – 23 години. Будь-які зміни до навчального плану могли бути внесені лише Св. Синодом “по особой нужде”. Так-що в усіх духовних училищах навчання здійснювалось за єдиним шаблоном і учні отримували чітко визначений обсяг знань.

Кількість учнів Уманського духовного училища в різні роки його існування була різною. Як правило це були діти священнослужителів Уманського училищного округу, але серед учнів були і мешканці інших

епархій, і представники інших станів. За даними на 1876 рік, в училищі навчалось 92 учні, з них 8 – з інших епархій і 4 – не духовного звання. Серед усіх вихованців – 76 учнів були дітьми священиків, 2-є – дітьми дияконів, 11 – дітьми нижчих причетників. Сироти та учні з багатодітних сімей отримували матеріальну допомогу, яка теж в різні роки була різною. В тому ж 1876 році повну грошову допомогу в 40 руб. отримувало 10 осіб, а половину, по 20 руб., отримували 7 вихованців училища. Тобто всього пільговиками були 17 учнів. А вже в наступному 1877 році 67 учнів отримували матеріальну допомогу (43 уч. – повну і 24 уч. – половинну). Серед них сиріт було 29 осіб, дітей безмісних і позаштатних церковнослужителів – 6, з багатодітних сімей – 32 учні. Найбільше пільговиків було з багатодітних сімей, бо, як правило, сім'ї духовенства були такими. Для ілюстрації наведемо такі два приклади: 1) Учень 1 розряду вищого відділення Уманського духовного училища Костянтин Дусанський був сином псаломника с. Підвисокого, котрий служив паламарем і отримував платню 36 руб. 10 коп. Сім'я складалася з 11 осіб: мати, батько, три сини і шість доньок. З дітей тільки один Костянтин навчався в училищі, всі ж інші діти жили при батьках і через бідність “находяться вне училищного образования.” 2) Теж вищого відділення учень першого розряду Агафон Левицький, який потім замінив батька і був помічником благочинного 4 округу, а ще пізніше – членом Уманського повітового відділення Київської Єпархіальної Училищної ради і т. д., був сином священика с. Розсішок Олексія Левицького. Парафія була бідною, належала до 5-го класу. Дітей у священика було семеро. Два сини навчалися в Уманському училищі. А з п'ятох доньок дві за кошти сім'ї виховувались в Лебединському жіночому монастирі. На прохання батька, який не мав можливості забезпечити навчання всім дітям, один син перебував на батьківському утриманні, а інший – Агафон Левицький – був переведений на казенне. Рішенням Училищного Правління ці та їм подібні учні отримували 50 рублів грошової допомоги.

Із збільшенням доходів училища зростала і сума матеріальної допомоги учням. У 1879 році вищий оклад її становив вже 90 рублів, а нижчий – 50 рублів на рік. У 1878-1879 навч. році вищу допомогу отримували в першому півріччі 30 учнів, в другому – 32, а нижчий оклад: в першому півріччі – 19, а в другому – 22 училищних вихованці. А вже в наступному навчальному році таку ж за розміром допомогу отримували 83 учні (34 з них – вищий оклад і 49 – нижчий). У 1881 р. допомогу отримували 57 учнів (31 – вищий оклад і 26 – нижчий), в 1883 році 64 училищних вихованці отримували допомогу, а в 1885 році тільки 60 учнів отримали матеріальну допомогу. В 1886 р. грошову допомогу отримали 59 учнів в першому півріччі і 53 учні в другому, в 1887 році – 57 в першій половині року і 49 – в другій половині навчального року. Отож, в середньому, від 20 до 90 учнів отримували грошову допомогу на своє утримання. Вона, як правило, витрачалася на оплату житла, харчування, придбання книжок та одягу.

Спроба з'ясувати рівень успішності училищних вихованців наштовхнулася на деякі перешкоди. Головною з них стало те, що в архівних фондах виявлено лише 7 звітів Уманського духовного училища за підсумками навчального року і до того ж за різні роки його існування, а відтак прослідкувати динаміку чи всебічно проаналізувати успішність не є можливим. Але відомо, що по закінченні училища кращі випускники, тобто з вищими оцінками, вступали до Київської духовної семінарії. Тому на основі розрядного списку вихованців училища ми з'ясовували кількість випускників упродовж п'яти років і кількість вступників до семінарії в ці ж роки (1879-1883 рр.). Саме ці роки вибрані не випадково, бо до 1883 року включно випускники духовних училищ складали іспити при вступі до семінарії і за результатами вступних випробувань зараховувались сильніші учні, а з 1884 року такий порядок був змінений. Отож, порівняння кількості випускників училища та кількості зарахованих до духовної семінарії може слугувати, з нашої точки зору, певним показником успішності учнів.

У 62-х роках ХІХ ст. не ослабла увага до жіночих духовних училищ. Потреба в освіті для доньок духовенства була настільки великою, що існуючі училища не вміщували усіх бажаючих. Тому почали з'являтися і приватні жіночі школи. Так, в кінці 1866 року священник «деревни» Скригельовки Погорецький відкрив школу, у якій давали початкову освіту для доньок духовенства і готували їх до вступу в середні навчальні заклади. Курс навчання був нескладним і включав: читання і письмо, оповідання з священної історії, короткий катехізіс, російську етимологію і правописання, арифметику і рукоділля. Викладала предмети одна вчителька і місцевий священник, у будинку якого і розташувалась школа. Це була єдина на той час в Київській губернії приватна жіноча школа для дітей духовенства, а всього аналогічних шкіл в Російській державі було три [366, с. 247].

А між тим потреба в освіті жіноцтва духовного стану була нагальною. Було очевидним, що священницькі родини багато втрачають через відсутність освіти доньок, майбутніх дружин і матерів духовенства. Навчання в світських навчальних закладах було дорогим і далеко не всі священно- і церковнослужителі могли оплатити освіту своїх доньок. До того ж, світська освіта не формувала необхідної поваги до священницької праці, навпаки, вона відчиняла двері до вищих світських сфер, що було звабливим для молоді, вона вносила «хитання» в питаннях віри і т.д. Ще більш нагальним було питання про освіту доньок-сиріт духовного стану, які без підтримки, нагляду, іноді і житла, виростають разом із селянськими дітьми і віддаляються від свого стану. А спеціальне училище давало б їх приют, захисток і освіту, яка була засобом для самостійного життя. Тому духовенство почало вимагати від нового митрополита Арсенія відкриття єпархіального жіночого училища.

Підготовча робота до відкриття такого училища в Києві була розпочата із пошуку коштів. Київський митрополит Арсеній розпочав із себе. І якщо на Лебединське училище із своєї платні він щорічно виділяв 200 р., то на майбутнє училище в Києві він пожертвував 3 000 руб. і в день Нового 1861 року додав ще четверту тисячу рублів. Власним прикладом він закликав і

інших небайдужих людей до цієї справи. Своїми пожертвуваннями його підтримали монастирі і великі церкви, які окрім одноразових внесків виявили готовність робити щорічні внески на жіноче училище. Навіть усіх гостей, які приходили привітати його з Новим 1861 роком, він запросив до пожертвувань і таким чином було зібрано ще 1 000 рублів. А до таких відомих і заможних як І.Фундуклей чи граф Браницький, митрополит звертався з письмовими проханнями про пожертвування. А усе парафіяльне духовенство він зобов'язав сплачувати 2% своєї платні, на що воно відразу погодилось. Таким чином було зібрано майже 20 000 руб. і узаконено майже 6 000 руб. щорічних внесків.

Наступним питанням було питання приміщення для училища. Не маючи окремої будівлі, відкриття училища зробили в частині приміщень, зведених для киево-софійських священнослужителів. Відкривав його сам митрополит Арсеній Літургією в Софійському соборі. Тобто початок був покладений, але за ним була ще копітка праця єпархіального керівництва щодо розширення і зміцнення усього навчального закладу: наскоро зібрані кошти і тимчасове приміщення потрібно було замінити надійними джерелами фінансування і капітальною будівлею.

Щодо навчального корпусу, то була звернута увага єпархіального керівництва на будинок бувшої київської гімназії, який після пожежі перебував у запустінні, але побудований він був на території, що колись належала Києво-Печерській Лаврі. Митрополит Арсеній, не дивлячись на протидію місцевих властей, добився повернення цієї території і побудованого на ній приміщення в духовне відомство. І в цьому будинку, просторому і з'єднаному з садом, було влаштоване жіноче єпархіальне училище.

Прагнучи утвердити його статус і зміцнити становище, київський митрополит Арсеній потурбувався про те, щоб воно мало Височайше заступництво імператриці. Будучи під патронатом монаршої родини, училище відразу здобуло відповідний статус і набуло популярності.

Завдячуючи цьому доступнішим стали нагороди для керівництва та персоналу училища, це було немаловажним, бо на перших порах свого функціонування воно не могло заохотити до сумлінної служби чи вшанувати сумлінну працю учителів. При великій зацікавленості єпархіального архієрея був укомплектований викладацький склад і налагоджений навчально-виховний процес. Випускниці училища виносили з собою знання, християнські чесноти, готовність до жертвовної праці; вони виховувались у благочесті і благопристойності, здобували учительський фах і могли працювати в народних школах, виховательками в сім'ях.

Усіх жіночих навчальних закладів духовного відомства налічувалось 39 у 37 єпархіях Росії і 11 з них, у т.ч. київське, були під патронатом імператриці. Особливим виявом монаршої уваги до Київського училища дівиць духовного стану було надання його службовцям, за клопотанням митрополита Арсенія і резолюцією Св.Синоду від 13 серпня 1866 року, прав державних службовців із співвіднесенням їх до відповідних рангів. Так, учителі прирівнювались до X, лікарі – до IX, діловод і економ – до XII класу, а особам жіночої статі надано дозвіл на отримання Маріїнинського знака і на підвищення платні кожні п'ять років (за умови, що оплата праці і пенсія персоналу училища здійснюється з місцевих єпархіальних коштів).

У 1878 р. жіночих училищ в Київській єпархії діяло чотири: Київське, Києво-Флоровське, Лебединське і Ржищівське.

Київське училище було відкрито 15 жовтня 1861 року. Справа ця була здійснена з волі митрополита київського Ісидора, а потім його наступника Арсенія, при активній участі кафедрального протоієрея, який тривалий час був професором Київської духовної Академії, університету і законовчителем Інституту благородних дівиць, Івана Михайловича Скворцова. Він же був і першим очільником училища.

Для відкриття училища було зібрано 19 179 руб. одноразових пожертвувань, найбільшими серед яких були: митрополита Арсенія – 5 500 руб., Києво-Флоровського монастиря – 5 000 руб., Києво-Печерської Лаври –

3 337 руб., Михайлівського монастиря – 1 000 руб., Київської Ілльїнської церкви – 1 000 руб., генерал-губернатора князя І.Васильчикова, тайного радника І.Фундукля – 1 000 руб. та ін. Сам протоієрей І.М.Скворцов щорічно жертвував училищу свій докторський пансіон (143 рублі).

У 1862 році училище взяла під своє покровительство російська імператриця, що, безумовно відобразилося на його статусі. І у тому ж році з монаршої волі училищу передано погорівшу будівлю 1-ої гімназії з доволі обширною територією. Але цей будинок вимагав капітального ремонту і тому жіноче училище в перші два роки свого існування знаходилося в будинку Софійського кафедрального причту (в квартирах протоієрея Скворцова і ключаря собору). У вересні 1863 року училище було переведено до пошкодженого пожежою і уже відремонтованого будинку. Тоді воно було ще не великим і вмещувало тільки 33 вихованки на дворічному терміні навчання.

Після смерті прот. І.Скворцова, 5 серпня 1863 року новим розпорядником училищних справ став протоієрей П.Г.Лебединцев, який з великим ентузіазмом взявся до розширення навчального закладу. Кількість вихованок збільшилась до 75 осіб, запроваджувався однорічний курс навчання і прийнята програма гімназії, відкрито 3-й клас, запрошено нових учителів замість причту Софійського собору. За рахунок нових пожертвувань був здійснений новий ремонт на суму 6 500 руб. і утричі збільшено училищний корпус. Був розроблений статут училища, який Св.Синод затвердив 13 червня 1866 року. Статутом визначено обсяг навчального курсу, права і обов'язки учителів, вихователям і учителям жіночої статі передбачена грошова нагорода за п'ятилітню сумлінну діяльність і особлива відзнака – Маріїнський знак: випускницям училища надавалось право приватного викладання і відкриття народних училищ, а в 1871 році їм монаршею волею дароване право на звання домашніх учителів. Звання почесних попечителів училища удостоювались брати на себе дружини київських генерал-губернаторів.

Училище швидко збільшувалось так як постійно поступали добровільні пожертвування на його утримання. Високопреосвященний Йосиф, Митрополит Литовський і Віленський (Семашко), який помер 23 листопада 1868 року, а був родом із с.Павлівки Липовецького повіту, у пам'ять про свою малу батьківщину заповів Київському жіночому училищу 17 500 руб. [452, с. 911]. На ці кошти було заведено сім стипендій імені м.Іосифа. У 1864 році відійшов у власність училища будинок ключаря Софійського собору Т.Сухобрусова, який помер у 1856 році. В липні 1875 року цей будинок продали за 17 095 руб. і на виручені кошти запровадили ще сім стипендій імені прот.Сухобрусова, як велів заповіт покійного. З нагоди 50-річчя митрополита Арсенія (6 серпня 1873 р.) єпархіальне духовенство в знак вдячності архіпастирю зібрало 4 090 руб., на які теж було заведено дві стипендії імені митрополита Арсенія. У 1878 році директор учительської семінарії в м.Острозі ст. радник М.Д.Богатінов пожертвував київському училищу 5 400 руб., на які заснували три стипендії імені покійної сестри добродійника – дівичі О.Богатінової. А в листопаді того ж року ст. радник А.Рігельман переказав училищу 8 916 руб. на чотири стипендії, три з яких носили ім'я Аркадія і Параскеви Рігельманів, а одна – прот. П.Г.Лебединцева. Так склався капітал училища, щорічні відсотки від якого склали 3 410 рублів. Це було зверх основних коштів училища, які склалися з 2% відрахувань із казенної платні духовенства єпархії, з плати за утримання власнокоштных учениць, з коштів від господарського управління Св.Синоду, з відрахувань від єпархіального попечительства. Загальний бюджет училища в 1877 році був таким: з попереднього року залишилось 52 599 руб., а упродовж 1877 р. поступило 32 210 рублів. Витрочено у 1877 році 28 065 рублів.

У 1878 році була здійснена добудова до училищного корпусу, що дало змогу збільшити кількість учениць до 300 осіб. Щодо штатного складу училища, то у розглядуваний період він був таким: головний розпорядник з 1863 року – протоієрей П.Г.Лебединцев; начальниця з 1874 р. – Юлія

Сергіївна Гедеонова; два старші викладачі – протоієреї В.Каменський і А.Воскресенський; учителів – 12; учительок – 4; виховательок – 6; лікар, економ і діловод. Вони забезпечували навчання і виховання 305-ти доньок духовенства.

Рада Київського жіночого училища духовного відомства 5 липня 1876 року у доповіді митрополиту про стан училища зазначала, що класні кімнати не можуть вміщувати більше 50-ти вихованок кожна. А в той час після випуску 33 осіб, в училищі залишалось 227 учениць, з яких у першому класі 4 особи були залишені на повторний курс. Тому до першого класу можна було прийняти тільки 46 осіб. А заяв від батьків та родичів подано 118, з яких 77 на своєкоштане навчання і 45 на безкоштовне утримання. Тобто попит на навчання дівчат духовного стану був значно вищим, ніж можливості училища [516, с. 175]. В училище було зараховано 48 осіб, а іншим з причини відсутності вакантних місць було відмовлено.

Щодо обсягу знань, отримуваних в жіночих духовних училищах, то можна скласти уявлення з навчальної програми, яка додавалася до височайше затвердженого статуту цих навчальних закладів [421].

У відповідності з програмою, у 1-му класі було 18 уроків на тиждень: 4 уроки Закону Божого, 4 уроки арифметики, 4 уроки російської мови, 4 уроки правопису і 2 уроки співу. На уроках із Закону Божого вивчали пояснення Символу віри, короткий зміст молитов і заповідей; читали оповідання про найважливіші події священної історії, слов'янською мовою читали і переказували, вчили напам'ять вірші та короткі прозові твори, робили розбір речення за підручником з російської граматики Антонова. На уроках з арифметики вивчали цифри, робили вправи з додавання та віднімання за підручником, виданим департаментом Міністерства народної освіти.

У 2-му класі теж було 18 уроків на тиждень. До 4-х уроків Закону Божого, російської мови та арифметики додавалися 2 уроки на тиждень географії. Правопису зменшено до 2-х уроків і 2 уроки на тиждень було співу. На уроках із Закону Божого вивчали священну історію Старого

заповіту, читали слов'янською, перекладали російською. Користувались підручниками з священної історії Старого заповіту протоієрея Рудакова і однойменним посібником протоієрея Богословського. Російську граматику вивчали, послуговуючись підручником Антонова і посібником Перевлеського. На уроках арифметики учили таблицю множення і ділення. Курс географії передбачав загальне знайомство з глобусом, а фізичну географію учили по підручнику Смирнова.

Програма 3-го класу передбачала вивчення історії Нового Заповіту, коментоване читання діянь Апостолів слов'янською мовою з підручника Рудакова і посібника Богословського. Курс російської мови передбачав читання і переказ, синтаксис з практичним розбором. На уроках з арифметики вивчали дроби і училися рахувати на рахівниці. В курсі географії вивчали Азію та Африку.

У 4-му класі на уроках Закону Божого вивчали першу частину пояснення Літургії, читали Апостольські послання слов'янською мовою. Основним підручником було «Пояснення Літургії» протоієрея Рудакова. На уроках російської мови читали класичні твори російських авторів і опановували підручник К.Петрова «Опыт краткого изложения теории словесности». В курсі арифметики множили і ділили прості дроби, вивчали десятичні дроби. Курс географії складала три уроки на тиждень і передбачав він вивчення Америки і Австралії. Два уроки на тиждень було з цивільної історії. По підручнику Д.Іловайського вивчали стародавню історію.

Програма 5-го класу теж передбачала 18 уроків на тиждень: 3 - Закону Божого, 3 – російської мови, 3 – арифметики, 3 – географії, 4 – історії і 2 уроки фізики. Правопис і співи було перенесено на позаурочний час.

На уроках Закону Божого завершувалось вивчення катехізису, пояснювалось Богослужіння, продовжувалось коментоване читання послань Апостольських слов'янською мовою. З російської мови вивчали прозові і поетичні твори, учились писати твори. В курсі географії вивчали Європу. Вивчали історію середніх віків і історію Росії до воцаріння Романових. Окрім

історії Іловайського, послугувались Всесвітньою історією Лоренцо, Історією государства Российского Карамзіна та Російською історією Соловійова. Курс фізики передбачав ознайомлення з властивостями фізичних тіл, давав загальні уявлення про рівновагу тіл рідких і газоподібних, про тепло і звук. Основним підручником була фізика К.Краєвича.

Курс VI класу теж вкладався у 18 уроків щотижня. Це було: 3 уроки Закону Божого, 3 уроки російської мови, 2 уроки геометрії, 2 уроки географії, 3 уроки історії, 3 уроки фізики і 2 уроки педагогіки. На уроках Закону Божого вивчалася коротка церковна історія та Історія церкви російської, протоієрея Рудакова. Вивчався курс російської літератури (862-1862 pp.) по підручнику К.Петрова. В курсі геометрії давались загальні поняття про вимірювання поверхонь і об'єму геометричних тіл. Вивчалась географія Росії, математика та фізична географія по підручнику Арнгейма. На уроках історії вивчалася нова і новітня історія Росії. У курсі фізики давалось загальне уявлення про магнетизм, електричний струм, гальваніку, світло. По посібнику «Руководство к воспитанию и обучению» Куртмана освоювали основи педагогіки і дидактику.

Така програма була єдиною для усіх жіночих училищ духовного відомства, не підлягала ніякій корекції і єдине, що могли змінювати педагогічні ради училищ, то це розподіл позаурочних годин на рукоділля і домоводство. В цілому програма передбачала озброєння дівчат, переважно з духовного стану, основами богослов'я, гуманітарних та математичних наук, що в комплексі означало середню освіту і відкривало двері до учительської діяльності. Так як доньки духовенства виходили заміж, в основному за представників духовного стану, то і їх освіта була співвіднесена з освітою майбутніх чоловіків.

Київське жіноче духовне училище не могло задовольнити усіх бажаючих здобути освіту. З кожного повіту губернії у ньому могли навчатися, в середньому, по 13 дівчат. Але духовенство мало приблизно стільки ж доньок, скільки й синів. І якщо у 5-ти духовних училищах

Київської єпархії навчалося, наприклад, у 1868 році 1 524 особи, то в жіночому училищі навчалося 157 вихованок [513, с. 393]. А між тим не мало користі було б не тільки для духовенства, але й для сільських мешканців, якби освіту могли здобути усі священно- і церковнослужительські доньки. З них би вийшло чимало народних учительок, які б поширювали освіту на маси народу, «каждая из этих девчонок, возвращаясь в свое родное село, в семью своего отца, естественно становилась бы интеллигенцией для своих односельчанок и их просветительницей даже мимо школы» [513, с. 394]. Велика користь від охоплення усіх дівчат духовного стану була очевидною і тому висловлювались побажання відкривати повіті початкові жіночі училища в кожному повіті.

Головним розпорядником училища з 5 серпня 1863 року був кафедральний протоієрей, магістр богослов'я Петро Гаврилович Лебединцев. З 1886 року начальницею училища стала донька надвірного радника Олександра Дорофіївна Сенаторська. З січня 1891 року старшою наглядачкою паралельних класів була священниця вдова Любов Олександрівна Преображенська. З викладацького складу, 15 осіб були випускницями даного училища; серед 20 учителів-предметників було 10 кандидатів богослов'я, 2 випускники університету Св.Володимира, 1 студент семінарії, 2 колезьких радники, 2 майстри богослов'я; 3 учительки французької мови мали освіту Київського інституту благородних дівчат. На не учительських посадах при училищі служили: священник училищної церкви, лікар, казначей, діловод та економ. Всього по адміністративній, навчальній і виховній частинах разом з 12 помічницями виховательок, у 1892 році в училищі служило 56 осіб. Упродовж року вакантним залишалось місце почесної попечительниці училища, так як на початку 1891 року вдова дійсного статського радника Олена Петрівна Демидова, княгиня С.-Донато, яка обіймала цю посаду, вийшла у відставку.

Серед кадрових змін у розглядуваний період було те, що 20 липня 1893 р. за власним бажанням залишив посаду головний розпорядник

училища магістр богослов'я П.Лебединцев, який обіймав її з 5 серпня 1863 року. У відповідності з новим статутом та поділом училища на два навчальні заклади, їх керівний склад формувався по-іншому.

Головою ради 1-го жіночого училища духовного відомства призначено священика, магістра богословія Симона Трегубова, інспектором і законовчителем став священик, кандидат богословія Афанасій Беляковський, а членами училищної ради від духовенства єпархії обрані: протоієрей магістр богословія Петро Орловський і священик, кандидат богословія Микола Рибчинський.

Київське жіноче училище духовного відомства функціонувало 32 роки. А в липні 1892 р. за визначенням Св. Синоду було розділене на два самостійні навчальні заклади, які за розпорядженням Синоду від 11 листопада 1899 р. почали працювати за новим статутом єпархіальних жіночих училищ, затвердженим 20 вересня 1868 року.

Для 2-го жіночого училища головою ради призначено священика, кандидата богословія Андрія Коровіцького, інспектором класів і законовчителем став священик, кандидат богословія Володимир Богородицький, а членами училищної ради були обрані: протоієрей Феодосій Вартмінський і священик, магістр богословія Миколай Стелецький.

На початку 1892-1893 навч. року в Київському жіночому училищі навчалось 459 вихованок. З них 418 осіб мешкали в училищному гуртожитку і з останніх 77 учениць користувались однокоштным утриманням. Серед цієї категорії вихованок 28 отримували іменні стипендії, а саме: 1 стипендіантка імені І.І.В., 7 – митрополита Литовського Йосифа Семашка, 2 – митрополита Київського Арсенія Москвіна, 3 – митрополита Київського Платона Городецького, 7 – протоієрея Тимофія Сухобрусова, 4 – статського радника Миколая Дмитровича Богатикова і 1 – статського радника Олександра Онисимовича Дзбановського. За походженням вихованки були: доньки духовенства Київської єпархії – 393 особи; доньки духовенства інших

епархій – 12 осіб; з сімей інших станів – 54, в т.ч. доньок дворян 8, чиновників 29, купців і міщан 14 і селян 3 [385, с. 90].

Вивчення навчальних дисциплін здійснювалося за програмами і підручниками, схваленими і затвердженими Духовно-навчальним комітетом при Святішому Синоді. Вивчаючи нормативні предмети, вихованки 3-х старших класів вчилися писати твори на задані теми. Кращі з творів подавалися для ознайомлення розпоряднику училища. А вихованки 3-х нижчих класів опановували написання диктантів. В ході перевірки письмових робіт усіх класів особлива увага зверталася на «логічність изложения (в старших класах), так и на орфографию». Аби навчити учениць виконувати такі роботи, їм задавалося переписування текстів книг.

Окрім вивчення навчальних предметів, вихованки усіх класів займалися рукоділлям, а за розпорядженням Св.Синоду від 1 квітня 1888 року, вихованки старших класів не тільки учились шити, а й кроїти «церковне облачення и платья» під керівництвом окремої учительки. Усі вихованки навчались співу, майже усі опановували французьку мову. Причому ті, що навчалися за власні кошти ще додатково платили по 5 руб. в рік за заняття французькою, а усі інші платні не здійснювали. Додатково оплачувались і заняття музикою, річна платня за це складала 20 руб. на рік. У процесі навчання вихованки користувалися послугами бібліотек та кабінетів. Бібліотечний фонд училища включав 3 220 томів, 1 013 назв [385, с. 93]. Фізичні кабінети були обладнані 237-ма приладами.

Щодо виховного процесу, то варто підкреслити, що у відповідності зі статутом він перебував під контролем начальниці та старшої наглядачки училища. Відповідно до мети і завдань підготовки учениць, їм словом і прикладом внушалася повага до виконання християнського обов'язку молитви, до обрядів і правил християнської церкви. Учениці зі своїми виховательками щоденно творили вранішню та вечірню молитви, по недільних і святкових днях відвідували богослужіння, брали участь у читанні та співі церковному, при чому з кращих голосів утворювався хор.

Суворо дотримувались постів, усі сповідалися і причащалися в училищній церкві. В плані духовно-морального виховання учениць заохочувалось читання релігійних і повчальних книг. Цьому придалась велика увага і у святкові дні навіть влаштовувались колективні читання.

У 1901 році був височайше затверджений новий статут жіночих училищ духовного відомства. Приводом стала видима необхідність змін в багатьох сферах функціонування цих навчальних закладів. Перш за все те, що жіночі училища мали свої статuti, «между которыми замечались несоответствие и разница, и которые, как составленные при самом учреждении училищ, не отвечали современным условиям жизни духовенства и новым требованиям в области учебно-педагогической» [358, с. 261]. До того ж, Обер-прокурор Св.Синоду К.Победоносцев підкреслював, що статuti були короткі і не повні. Так, наприклад, вони не визначали точно освітнього рівня викладачів училищ, порядок призначення на посади, їх права і обов'язки тощо.

Головною відмінністю нового статуту жіночих училищ від діючих раніше було: 1) за старими статутами штат училищ був такий: начальниця, виховательки, їх помічники, благочинний, вчителі, смотритель приміщення, почесний блюститель по господарській частині і лікар. А за новим статутом до штату вводились ще: інспектор класів, лазаретна наглядачка, наставниця по господарській частині, учителька рукоділля і лікар. Посада інспектора класів вводилася новим статутом замість ліквідованої посади благочинного; 2) навчально-виховним процесом і господарськими справами в училищах, за старим статутом, відали правління, які склалися з начальниці, благочинного і смотрителя корпусу. Такий обмежений склад правління призводив до того, що практично усіма справами відала начальниця. За новим статутом, правління складали: начальниця, інспектор класів, смотритель корпусу і один з учителів. До того ж, новий статут визначив обов'язки господарського комітету. 3) За старим статутом, жіночі училища були трикласні. Але так, як дворічний курс навчання в кожному класі був

визнаний недоцільним, то новий статут визначав шість класів з річним курсом навчання в кожному. 4) За старими статутами, в училища приймалися виключно доньки священнослужителів (священиків і дияконів). Але це було несправедливо по відношенню до доньок псаломників та службовців духовно-навчального відомства. Новий статут дозволяв приймати в училище доньок усіх священно- і церковнослужителів та службовців навчального відомства. Ці та інші положення нового загального для усіх училищ імперії статуту, були скріплені монаршою волею 14 липня 1901 року.

У 1890 році Київський митрополит Платон порушив клопотання про відділення від Київського жіночого училища духовного відомства відкритих у 1886 році паралельних класів і створення з них 2-го Київського жіночого училища. І щоб обидва ці училища залишалися під патронатом російської імператриці. У відповідь не це клопотання Св.Синод рішенням від 5-17 липня 1892 року дозволив поділ Київського жіночого училища на два самостійні з чинним тоді статутом. Асигновані від Св.Синоду, як допомога, 2 000 руб. поділялись порівну між двома училищами. І обидва училища зберігали покровительство І.І.В.

Давнішим за Київське було жіноче училище при Лебединському жіночому монастирі Чигиринського повіту. Засновницею його стала ігуменя монастиря Філарета, в миру баронеса Варвара Шліпенбах. Вихованка С.-Петербурзького педагогічного інституту, з 1832 р. – послушниця Новгородського Свято-Духівського монастиря, з 1833 р. – послушниця, а з 1848 р. – монахиня Києво-Флоровського монастиря, Філарета Шліпенбах у 1853 р. була призначена ігуменею в Лебединський монастир. Але цю посаду вона зайняла тільки в липні 1858 року і відразу заснувала училище для дівчат, яке у 1872 році було перетворене у шестикласне і яким вона опікувалась упродовж 17 років аж до своєї смерті у 1875 році. Наступниця Філарети ігуменя Архелая Шашкевич продовжувала опікуватись училищем. Шестикласний курс навчання включав: Закон Божий, російську і слов'янську мови, правопис, арифметику, географію, загальну історію, російську історію,

фізику і геометрію, французьку і німецьку мови, педагогіку, музику і рукоділля.

Штат Лебединського жіночого училища був таким: начальниця училища – ігуменя монастиря, 2 Законоучителі, 3 учителя, 2 учительки, 4 класних виховательки, які теж викладали предмети, 1 наставниця по господарській частині і наглядка лікарні. У 1878 році в училищі навчалася 91 вихованка, у т.ч. – 69 з духовного стану і 22 з інших станів (доньки дворян, чиновників, купців, міщан), 9 селянських доньок і 2 іноземців. Серед вихованок училища 76 осіб були пансіонерки монастиря, 34- пансіонерки з умовною платою за навчання і виховання, 16 приходящих з оплатою за навчання і 5 приходящих без оплати за навчання. Платня пансіонерок знаходилась в межах 100-200 рублів, причому найвищою оплата була для дівчат не духовного стану. 200 руб. платили тільки п'ять вихованок: 3 дворянки і 2 селянські доньки.

Платня за навчання пансіонерок (6 115 руб.) була головним джерелом утримання училища. Єдиним капіталом училища є сума в 1 100 руб., пожертвована Київським митрополитом Арсенієм, яка приносила 5% прибутку. Окрім цих коштів, були ще щорічні пожертвування архіпастиря – 200-300 рублів. Одноразові пожертвування училище отримувало від родичів ігумені Філарети: дружини губернського предводителя дворянства Чернігівської губернії А.М.Неплюєвої (уродженої баронеси Шліпенбах) і М.М.Шліпенбах, а також від директора лебединського цукрового заводу В.А.Костянтинова і попечителя училища – купця м.Шполи А.К.Отраченка, який жертвував свічки зі свого заводу на суму 100 руб.

В Лебединському жіночому монастирі Чигиринського повіту Київським митрополитом Ісидором (1858-1860) було відкрито невелике училище дівчат духовного стану. Але воно не могло задовольнити потреби виховання доньок священиків усієї єпархії. До того ж, монастирські кошти, на які воно утримувалось, були мізерними і недостатніми для того, щоб розширити це училище.

Зі смертю 26 квітня 1875 року засновниці Лебединського жіночого училища ігуменні Філарети ширилися чутки, що цей навчальний заклад припинить функціонування і буде перетворений на звичайну школу грамотності [470, с. 537]. Однак вони виявилися безпідставними, бо черниці подали благочинному монастирів заяву про те, що в пам'ять покійної Філарети вони прагнуть підтримувати училище. Покійна ігуменя ще за життя готувала собі зміну в особі черниці Архелая і київський митрополит затвердив останню у званні настоятельниці монастиря і духовного училища. Архелая була повірена в усі плани Філарети і з ентузіазмом розпочала їх реалізовувати. Усі незручності побуту вихованок почали ліквідуватись. Так у 1876 році з огляду на наближення осені дуже спішно була влаштована велика спальня для вихованок, але велике приміщення важко було обігріти і тому почала з'являтися сирість. Нова настоятельниця влаштувала спальні у кількох теплих і сухих кімнатах, а у великому приміщенні розмістилась кухня та їдальня.

У навчальний процес було запроваджено вивчення у молодших класах іноземних мов. До того ж, вивчення німецької та французької мови було безкоштовним.

При Києво-Флорівському першокласному і Ржищівському заштатному монастирях у 1870 році засновані малі жіночі училища, які у 1874 році перетворені у трикласні. У Флорівському училищі вихованок було 50 і більше, а у Ржищівському – 30 і більше. В останньому більше половини вихованок це сироти, які утримувались і навчалися за рахунок монастиря, який до того ж був не штатний і не отримував казенних коштів. Завдячуючи турботам начальниці училища ігумені Марії (Ілляшенкової), Ржищівське училище було благоустроєне і заслуговувало на підтримку і спонсорську допомогу.

У січні 1886 року з'явилося розпорядження російської імператриці «чтобы в Западных губерниях на должность начальников и начальниц, классных дам, главных и классных надзирательниц, а также учителей и

учительниц в женских учебных заведениях ведомства Императрицы Марии, кроме законоучителей иноверных исповеданий и учителей иностранных языков, были впредь избираемы лица русского происхождения православного исповедания» [354, с. 31].

У 1864 р. дітям священнослужителів було дозволено навчатися у гімназіях, а з 1866 р. до семінарій могли вступати всі без винятку православні. А 26 травня 1869 р. був виданий закон, згідно з яким діти представників православного духовенства уже не належали до духовного стану. Однак за ними зберігалось їхнє право на освіту в духовних навчальних закладах та вступ до кліру. Закон також надавав нові права: діти священників та дияконів отримували права дітей особистих дворян, а діти церковнослужителів – права поважних громадян. Одночасно з духовенства були виключені всі особи, які не мали сану священника і не перебували на посаді церковнослужителя (нею вважалася лише посада псаломника). Офіційно прийняття цього закону мотивувалося надлишковою кількістю духовенства. На думку Г. Фріза, та реформа, яка надає дітям окремого від родини статусу, призводить до зміни самого уявлення про стан, руйнує традиційний принцип передачі чоловіком свого соціального становища родині.

Духовенство Київської єпархії виховувало своїх дітей не тільки в духовних навчальних закладах, але й у світських. Наприклад, в 70-х роках ХІХ ст. в навчальних закладах м. Києва дітей духовенства було: в 1-ій гімназії із 655 усіх гімназистів дітей духовенства було 51; в 2-ій гімназії з 655 – 78 осіб; у 3-ій з 476 – 52 особи, в колегії Павла Галагана з 50 – 12 осіб, в прогімназії з 293 – 25 осіб. Навчались також діти духовенства і в реальному училищі, і у військовій гімназії, і в юнкерському та ремісничому училищах, хоч, звичайно і в меншій кількості, ніж у гімназіях. Наприклад, серед 140 учнів ремісничого училища дітей духовенства було двоє. Все ж, духовенство прагнуло дати своїм дітям гуманітарну освіту. Тому в класичних гімназіях разом з колегією Павла Галагана кількість вихованців із духовного стану,

взята в сумі, становила більше 10% від загальної кількості вихованців узятих разом. Це малий відсоток, якщо взяти до уваги процентне відношення кількості духовенства до загальної кількості інших станів, діти з яких навчалися у названих навчальних закладах, а також те, що свідомість обов'язку давати своїм дітям максимально повне виховання міцно укорінилося в середовищі духовенства, то усе воно – від протоієрейських до причетницьких сімей, турбується про виховання і освіту своїх дітей. Врешті можна було б довести, що цим воно випереджає інші більш-менш заможні класи, за виключенням, звичайно, дворянства.

Доньки духовенства теж навчалися у світських навчальних закладах. У той же самий час, тобто у 70-ті роки XIX ст., в Інституті благородних дівчат серед загальної кількості вихованок – 241 із духовного стану було 12; в жіночій гімназії Міністерства народної освіти з 343 гімназисток – 63 з духовенства; у Фундуклеївській першій гімназії – з 777 осіб 52 гімназистки з духовного стану; у другій (на Подолі) – з 337 – 12 осіб, а усіх учениць з духовного стану у названих навчальних закладах 149 осіб, що становить 8,7% від загальної кількості вихованок у них. Дівчата з духовного стану здобували освіту і в інших навчальних закладах і загальна кількість разом із 149 названими сягала 200 осіб.

Потреба дати освіту своїм донькам у духовенства Київської єпархії була настільки великою, що училищна рада у вересні 1878 року відмовила у зарахуванні до духовних училищ 70-ти дівчатам через відсутність приміщень в навчальних корпусах. Цей факт, як і те, що доньки духовенства здобувають освіту у світських навчальних закладах, а отже є потреба і бажання мати гуманітарну освіту, поставив на порядок дня питання про відкриття в Києві 2-го жіночого духовного училища.

Вище церковне керівництво особливу увагу приділяло релігійно-моральному вихованню в духовно-навчальних закладах. У квітні 1881 року Св.Синод доручив єпархіальним преосвященним потурбуватися, щоб вихованці духовних семінарій та 2,3 і 4-го класів училищ обов'язково брали

участь у читанні і прислужуванні у вівтарі при здійсненні богослужіння, щоб усі співали при літургії та всенощній службі. А з цією метою керівництво семінарії і училищ було зобов'язане: а) наглядати щоб читання було голосне, внятне, виразне, а спів чіткий і не крикливий і б) зобов'язати вихованців, котрі читатимуть у церкві, попередньо готуватися до цього під керівництвом викладачів церковно-слов'янської мови, а викладачі церковного співу мали розучувати з вихованцями молитви, визначені для співу в церкві. Дещо згодом, циркулярним указом 1883 року єпархіальним преосвященим ставилось завдання слідкувати, аби усі вихователі в духовно-навчальних закладах при кожній нагоді прививали учням любов і повагу до священнодій та статуту Православної Церкви і власним прикладом залучали вихованців до відвідування богослужіння, зобов'язавши їх при цьому: а) слідкувати за тим, щоб богослужіння здійснювалися благоговійно, чинно, з повільною і зрозумілою вимовою молитв, щоб читання на кліросі не було поспішним, незрозумілим і неточним, щоб спів не був крикливим; б) залучати вихованців до участі у кліросному співі і читанні, примушувати їх готуватися до цього під керівництвом учителів; в) зобов'язати учителів церковного співу вивчати на уроках церковні служби у відповідності з церковним статутом, привчати учнів співати тропарі, кондаки, стихарі, богородичні догматики тощо і таким чином щотижня знайомити їх зі змістом та послідовністю як недільних, так і святкових церковних служб; г) запропонувати і викладачам вчення про богослужіння з церковним уставом в духовних училищах, і викладачам літургії в семінарії в такий же спосіб знайомити учнів з церковними чиннослідуваннями; д) суворо наказувати учнів, які ухиляються від богослужіння без поважних причин, або не пристойно ведуть себе на них; е) в помісячних і річних оцінках з поведінки вихованців враховувати виконання ними таких обов'язків, а ухиляння від них вважати грубим порушенням, несумісним з перебуванням в духовній школі.

В духовно-навчальних закладах, котрі головною метою мають підготовку майбутніх пастирів церкви, і взагалі, діячів на поприщі

різноманітного служіння їй, вивчення церковного богослужіння має займати найперше місце в загальному напрямку духовного виховання, - неодноразово підкреслювалось вищою церковною владою. Перш за все такі завдання ставились перед духовними академіями, адже з них виходять майбутні учителі семінарій і духовних училищ, які і забезпечуватимуть відповідний рівень освіти і виховання. Тому академічні корпорації мали неухильно втримувати магістральну лінію в напрямку своєї діяльності – виховувати і готувати не тільки служителів науки, а й, і це найголовніше, озброєних наукою пастирів і учителів Церкви, служіння якій є їх обов'язок і покликання. А служіння Церкві обов'язково мало поєднуватись з любов'ю до чину богослужіння, яке особливо цінується православним людом.

З метою втілення в життя такого розуміння сутності духовного навчання і виховання, Св.Синод у 1889 році постановив зобов'язати єпархіальних преосвящених здійснювати неослабний нагляд за точним і неухильним виконанням керівниками духовно-навчальних закладів та вихователями вимоги синодального циркуляра 1883 року, що спрямовані на виховання учнів в дусі церковності. А тому їх зобов'язано частіше відвідувати духовно-навчальні заклади, звертаючи особливу увагу на релігійно-моральне виховання, залучати до таких перевірок вікаріїв. Керівників духовно-навчальних закладів суворо попередити про недопущення будь-яких змін чи скорочення богослужбового чину. Упродовж Великого посту пропонувалось проведення «преосвящених» Літургій в присутності усіх вихованців навчального закладу, при необхідності змінюючи розклад уроків. Ректору семінарії і смотрителям духовних училищ було рекомендовано перед кожним богослужінням перевіряти готовність тих вихованців, котрі у відповідності з чергою читатимуть у церкві з тим, щоб була можливість замінити слабо підготовлених іншими. Окрім того, вони мали слідкувати, щоб вихованці під час богослужіння стояли чинно і хресне знамення здійснювали щиро, уважно і не поспіхом. Обов'язковим стало запровадження читання вихованцями вранішніх та вечірніх молитв в церкві,

а за її відсутності, при духовно-навчальних закладах – у визначеній для цього залі, до того ж на вранішніх молитвах мали бути присутніми усі вихованці духовно-навчального закладу, а на вечірніх – тільки мешканці гуртожитків.

4.2. Удосконалення духовної школи в досліджуваний період

На початку ХІХ ст. в основному була сформована система духовної освіти. У відповідності з пропозицією обер-прокурора Св.Синоду кн.. О.М.Голіцина, яка була скріплена монаршою волею 29 листопада 1807 року, створювався Комітет для удосконалення духовних училищ. Основним його завданням була розробка питань удосконалення духовної школи та поліпшення становища парафіяльного духовенства. Про вагу цього комітету та важливість завдань його діяльності свідчить склад. Очолив його сам обер-прокурор Св.Синоду О.М.Голіцин, а членами призначено ст. секр. М.М.Сперанського, митрополита Новгородського Амвросія (Подобедова), єпископа калузького Феофілакта (Русанова), обер-священника армії і флоту І.Державіна, государева духовника протоприсвітера С.Ф.Краснопевкова та секретаря Св.Синоду А.Д.Данілова. Комітет мав узагальнити відомості про духовні школи і про стан духовенства.

Результатом такої роботи став проект, відомий як «Начертание правил о образовании духовных училищ и о содержании духовенства при церквях». Умовно проект складався з двох частин: перша – про училища, друга – про духовенство. Центральною ідеєю проекту було розуміння того, що поліпшити стан духовенства неможливо без покращення його освіти. У першій частині названі керівні органи освітніх закладів – Комісія духовних училищ, академічні семінарії, повітові та приходські училища. Названі були навчальні предмети, умови прийому та утримання учнів, права і обов'язки учителів тощо. У другій частині теж точно визначені класи церков, оклади причтів і умови призначення та переходу духовенства на кращі парафії. Уточнення і точне визначення цих питань і було основним завданням

Комітету. Окрім того, він мав здійснити підрахунки коштів, необхідних для проведення перетворень в навчально-освітній сфері.

Діяльність Комітету включала і пошуки джерел фінансування навчальних закладів, і встановлення принципів функціонування освітньої системи. Пріоритетними були визначені такі положення: мета духовної освіти – ґрунтовне і тверде засвоєння церковної історії; духовні училища повинні мати особне керівництво, незалежне від цивільних властей; керівництво має бути єдиним для усіх духовних навчальних закладів; училища повинні бути поділені на ступені у відповідності з потребами духовенства. Основоположними принципами щодо становища парафіяльного духовенства Комітетом були сформульовані наступні положення: збір духовенством коштів за здійснення потреб мав бути замінений встановленим йому постійним утриманням; місця при церквах повинні бути поділені на класи в залежності від прибутків, а класи співвіднесені зі ступенями освіти та поведінки пошукачів місць служби.

Для упорядкування фінансової підтримки навчально-духовних закладів, Комітет розподілив їх на розряди, для кожного з яких був визначений штат. Сума для причтів виводилась шляхом підрахунку кількості церков кожного з 4-х класів і множення на це число встановлених для кожного класу окладів. В пошуку джерел фінансування училищ вивчалася російська та зарубіжна практика утримання духовних навчальних закладів і були виділені два найбільш прийнятні: використання церковних коштів та встановлення постійного державного фінансування. Доцільним визнавався ще й третій – запровадження для цієї мети нового прибутку від продажу свічок через монополізацію свічної торгівлі. В якості четвертого джерела фінансування була схвалена придумана Комітетом система грошового господарювання упродовж перших шести років з часу початку реформи. Планувалося, що протягом шести років частина церковних коштів, весь прибуток від продажу свічок і частина церковних коштів, мали вкладатися в банк для створення капіталу такого розміру, щоб щорічні банківські відсотки

від нього разом із щорічними свічними прибутками, церковними і асигнованими казенними коштами складали суму, яка б повністю забезпечувала функціонування духовно-навчальних закладів і наближалася до тієї, яка необхідна для повного забезпечення духовенства.

Діяльність Комітету тривала не довго. Упродовж грудня 1807 року на його засіданнях була вирахована загальна сума коштів для утримання духовних училищ, а до 6-го лютого 1808 року – вироблені способи добування цих коштів. Потім був складений детальний звіт для самодержця, який разом із журналами засідань Комітету отримав схвалення. Вироблений Комітетом документ під назвою «Начертание правил», після погодження його фінансової частини з державним казначейством, був затверджений Комітетом і була затверджена нова інституція – Комітет Духовних Училищ. А «Начертание правил» було розіслано в академії і семінарії як керівництво до дій. Перша частина цього документу після затвердження училищних статутів ще довго мала силу статутного положення, а у 1814 році була переглянута і виправлена.

Комітет Духовних Училищ діяв з 1808 до 1839 року, а потім духовно-навчальними закладами Російської імперії відало Духовно-Навчальне Управління (1839-1867 р.р.). Суспільні реформи 60-х років ХІХ ст. відкрили нові можливості для функціонування духовних навчальних закладів і першим кроком до реформування системи духовної освіти стало наполегливе клопотання Обер-прокурора Св.Синоду графа Д.Толстого перед царем про щорічне виділення з державного казначейства 1,5 мільйони рублів на потреби духовних навчальних закладів. Як тільки російський самодержець погодився задовольнити це клопотання, граф Толстой запропонував Св.Синоду утворити спеціальний комітет для розробки нових статутів. Так з'явився Навчальний Комітет при Св. Синоді, який очолив митрополит київський Арсеній.

І уже 14 травня 1867 року були височайше затверджені статuti семінарій та духовних училищ. У той же день монаршою волею було скріплено положення про Навчальний Комітет.

Новоутворена інституція базувалась на колегіальних началах. За положенням вона складалася з 9 осіб духовного та цивільного стану, 6 з яких були постійними членами комітету, а 3 – залучались для ревізії духовно-навчальних закладів. Усі рішення ухвалювались загальним голосуванням, або більшістю голосів. Однак ухвали комітету не мали законодавчої сили, а тільки після затвердження Св. Синодом набували такого статусу. Навчальному Комітету було доручено відати усіма справами духовних навчальних закладів і методом ревізування контролювати їх діяльність. Основними напрямками діяльності Комітету були: питання удосконалення і запровадження нових статутів духовних семінарій і училищ; вироблення пропозицій щодо удосконалення навчально-виховного процесу у цих навчальних закладах; розробка програм навчальних дисциплін; забезпечення духовних навчальних закладів відповідною літературою та періодичними виданнями; підготовка річних звітів про стан навчальних закладів; проведення ревізій та підготовка звітів за їх результатами; влаштування училищ для дівчат духовного стану. До компетенції Навчального Комітету не відносились тільки питання матеріального становища духовних навчальних закладів, так як ще в 1864 році в ході загального реформування системи звітності розпорядження коштами духовно-навчального відомства було зосереджено в Господарському управлінні при Св. Синоді.

Перші сорок років діяльності Навчального Комітету можна поділити на дві частини: перша – з часу утворення до 1884 року це період здійснення реформи 1867 року; друга – після 1884 року це період розробки і запровадження нових навчальних статутів. А так як реформа 1867 року значно збільшувала самостійність місцевих правлінь духовно-навчальних закладів, запроваджувала систему виборів начальників і наставників, розширювала участь єпархіального духовенства в справах навчальних

закладів, а в навчальній сфері реформа характеризувалася перевагою загальноосвітніх предметів з глибоким вивченням класичних мов та математики і зосередженням богословських предметів у двох останніх класах семінарії, то Навчальний Комітет піклувався питаннями лібералізації системи духовної освіти. Напрямок діяльності Комітету після 1884 року визначався рисами новоприйнятих статутів навчальних закладів, для яких було характерним наступне: відміна виборності і запровадження адміністративного порядку призначення посадових осіб, підпорядкування правління духовно-навчальних закладів єпархіальним архієреям, обмеження прав з'їздів духовенства в освітянській сфері; скорочення загальноосвітнього курсу (обмеження викладання давніх мов і математики, відміна обов'язкового вивчення нових мов), збільшення годин на вивчення богословських наук, частина яких з двох останніх класів переносилася в нижчі класи семінарій. Тому багато чого із уже впровадженого, Комітету доводилося відмінити, та й сама його діяльність більше підпадала під пильну увагу Св. Синоду. І якщо упродовж 1867-1884 років діяльність Комітету відзначалася значною активністю, а для здійснення ревізій довелося у 1871 році запровадити ще дві посади ревізорів, то з 1884 року така активність зменшувалась так як Комітет мав відомості про усю систему духовної освіти, а нові статuti вводилися адміністративними розпорядженнями.

І реформування системи духовної освіти у 1867 році, і запровадження нових статутів 1884 року вимагали великої роз'яснювальної роботи. Тому у 1870 році був виданий спеціальний збірник постанов по духовних навчальних закладах, який у 1875 році з уточненнями і доповненнями був перевиданий. Після запровадження нових статутів 1884 року багато з попередніх постанов було відмінено, а нові вимагали коментарів та пояснень. Тому в 1887 році Навчальний Комітет видрукував новий збірник постанов Св. Синоду, а з 1888 року усі синодальні пояснення та розпорядження по духовно-навчальному відомству друкувалися у т. зв. «Циркулярах по духовно-учебному ведомству».

Окрім інформаційного обґрунтування нововведень в систему духовної освіти, Навчальний Комітет забезпечував реформування навчальної діяльності духовно-навчальних закладів. У його компетенції було: укладання програм та методичних вказівок викладання навчальних дисциплін, вибір підручників та навчальних посібників, книг для читання, запровадження нових предметів, розробка нових типових підручників і т.д. Навчальний Комітет двічі складав програми для семінарій і духовних училищ – у 1867-1868 рр. та у 1884-1885 рр. – відповідно до неординакових умов навчальних статутів. Обидва рази до справи залучалися найдосвіченіші викладачі семінарій, училищ та професори Академій. Складені ними плани лягли в основу вироблених Комітетом програм. Вибір Комітетом кращих підручників здійснювався шляхом оголошення конкурсу. Обрані за конкурсом підручники затверджувались Св.Синодом, а уже потім тиражувались для навчальних закладів. Чимало підручників і посібників було укладено членами Комітету. Наприклад: посібник з психології І.Чистовича, підручник з грецької мови М.Григоревського, з дидактики С.Миропольського, практичне керівництво для пастирів П.Нечаєва та ін.

У 1906 році Навчальний Комітет вніс зміни в навчальний процес семінарій і духовних училищ. Вони передбачали збільшення кількості уроків з мови, історії літератури, філософських та фізико-математичних наук і зменшення кількості годин на вивчення класичних мов. Нововведенням було і те, що в семінарській курс запроваджено нові навчальні предмети - тригонометрію і космографію, а в училищний курс – історію, природознавство і креслення, а вилучено біблійну історію як окремий предмет.

Організація виховної роботи в духовно-навчальних закладах теж перебувала у віданні Навчального Комітету. У 1870-1874 роках були затверджені основи виховного процесу у семінаріях та духовних училищах. Для цього була зібрана інформація про виховну роботу з усіх семінарій і духовних училищ, і на основі уже існуючого досвіду Комітет розробив цілий

кодекс керівних вказівок для усіх ланок системи виховної роботи. У 1871 році були видруковані вказівки для організації виховної роботи в семінаріях, а в 1874 р. – в духовних училищах і у тому ж році вони були затверджені Св. Синодом. Пізніші заходи центрального управління з виховної роботи характерні прагнення збереження та утвердження церковного напрямку у вихованні. У цьому відношенні варті уваги синодальні розпорядження 1881, 1883 і 1888 років про розвиток в учнів поваги до церковного уставу і любові до богослужіння.

Окрім організації навчально-виховного процесу, Навчальний Комітет виконував ще дві важливі функції: 1) по його журналах Св. Синоду чи з доповідей Обер-прокурора Св.Синоду призначалися начальники, викладачі та вихователі (помічники інспектора) в семінарії та духовні училища і 2) розглядалися апеляції учнів та їх батьків на рішення семінарських та училищних правлінь, особливо прохання відрахованих вихованців про дозвіл на продовження здобування духовної освіти.

Духовні Академії менше, ніж семінарії та духовні училища, підпорядковувались Навчальному Комітету. Спеціальним синодальним визначенням від 1867 р. Комітет був зобов'язаний розглядати постанови академічних конференцій про присвоєння випускникам академій вчених ступенів, але новий академічний статут 1884 р. звільняв Комітет від цього обов'язку. У 1869 р. Св.Синод ухвалив рішення про те, що за спеціальними синодальними розпорядженнями або з доручень Обер-прокурора, Навчальний Комітет може обговорювати питання навчально-виховної роботи в Духовній Академії на тих засадах, що і в інших навчальних закладах духовного відомства. Як правило, Навчальний Комітет розглядав річні звіти академій, звіти екзаменаційних комісій про вступні випробування та справи про переведення семінарських вихованці на казенне утримання в академіях.

Жіночі єпархіальні училища теж перебували у віданні Навчального Комітету. Він уклав для них статут, височайше затверджений 1868 року, і навчальні програми. Низкою спеціальних розпоряджень Комітет

регламентував навчальну, виховну, господарську та адміністративну сфери їх функціонування. Через ревізорів та розгляд щорічних звітів Комітет контролював усю діяльність жіночих училищ духовного відомства.

У 1907 році Комітет розробив проект змін в навчальній частині жіночих духовних училищ. Проектом передбачалося включення в навчальний процес нових навчальних дисциплін – алгебри, природознавство та креслення, а також збільшення кількості уроків російської мови, історії російської літератури, геометрії, цивільної історії, фізики, дидактики. Одночасно зменшувалась кількість уроків з Закону Божого, географії, правопису. Введені в училищний курс нові предмети (алгебра і природознавство) викладалися за складеними Комітетом спеціальними програмами. До того ж, так як години для алгебри були виділені із годин арифметики та геометрії, то і для цих навчальних дисциплін були створені нові програми.

Свідченням посилення уваги до жіночої освіти стало височайше затвержене 1 жовтня 1907 року Положення про VII додатковий педагогічний клас в єпархіальних жіночих училищах. У відповідності з цим Положенням навчальний курс VII класу тривав один рік, упродовж якого вивчалися усі обов'язкові предмети шести попередніх класів, окрім «теорії словесності», «малювання», «креслення» та рукоділля. Новими предметами у сьомому класі були: педагогічна психологія, історія педагогіки, логіка, історія зарубіжної літератури, тригонометрія, космографія, гігієна. Окрім того, дидактика поділялась на два самостійні предмети – методику російської мови з церковно-слов'янською і методику арифметики; замість основ природознавства вводилося природознавство з методикою. Особливістю VII класу було і те, що на другий навчальний рік курс поділявся на два відділення – словесно-історичне і фізико-математичне. Метою такого нововведення було поліпшення підготовки учительок для нижчих класів єпархіальних жіночих училищ і церковнопарафіяльних шкіл, а також –

виховательок для єпархіальних училищ. Дещо пізніше Навчальний Комітет розробив програми з предметів додаткового педагогічного класу.

Отже, діяльність Навчального Комітету охоплювала ключові позиції керівництва навчально-виховним процесом духовних навчальних закладів. А тому очільниками і членами Комітету завжди були високоосвічені духовні та світські особи. Першим головою його був протоієрей Йосиф Васильович Васильєв – настоятель посольської церкви в Парижі, після нього цю посаду обійняв протоієрей Олексій Іванович Парвов, бувший викладач церковного права в Імператорському училищі правознавства, його наступник – протоієрей Петро Олексійович Смірнов, бувший бакалавр Московської Духовної академії, магістр богослов'я, відомий як духовний письменник і автор багатьох навчальних книг та посібників. З 1905 року Комітет очолював доктор церковної історії єпископ (пізніше – архієпископ) Новгородський і член Св.Синоду Преосвященний Арсеній (Стадницький), який з 1907 р. став членом Держради, а Комітет очолив заслужений ординарний професор Томського університету, доктор церковної історії, професор богослов'я С.-Петербурзького жіночого педагогічного інституту і настоятель церкви при ньому, протоієрей Дмитрій Никанорович Беліков. Членами Комітету у різний час були: єпископ Хрисанф (Ретівцев), автор відомої наукової роботи «Религии древнего мира»; архімандрит Борис (Плотников), пізніше – ректор С.-Петербурзької Духовної академії; протоієрей І.В.Толмачев – автор посібників з гомілетики; протоієрей Д.П.Соколов – автор відомого підручника з священної історії; протоієрей А.А.Лебедев – автор наукових праць по «обличительному богословию». З цивільних осіб, що були членами Комітету і були відомими серед сучасників, варто назвати: професора С.-Петербурзької Духовної академії І.А.Чистовича, директора С.-Петербурзького Історико-філологічного інституту К.В.Кедрова та ін. У 1911 році, окрім голови, до складу Навчального Комітету при Св. Синоді входили 10 штатних членів (у т.ч. 3 ревізори), 6 – позаштатних, діловод і чотири його помічники.

Збільшення чисельності Комітету було зумовлене тим, що з 18 червня 1909 року при ньому був створений Довідково-статистичний відділ, на який покладалося завдання збору та опрацювання довідково-статистичних відомостей про усі духовно-навчальні заклади. Найбільше уваги при цьому приділялося збору відомостей про персональний склад службовців цих закладів: це були не тільки біографічні дані та відомості формулярного характеру, а й систематизація наукових, науково-літературних праць того чи іншого педагога, його участь в церковно-навчальних закладів: їх склад, успішність, поведінку, здоров'я, матеріальне становище, працевлаштування. А ще Статистичний відділ складав предметні та алфавітні покажчики навчальної літератури та книг для читання, збирав відомості про навчальні корпуси, житлові умови, санітарний стан, джерела фінансування навчальних закладів тощо.

Таким чином, можна підсумувати, що саме з 60-х років XIX ст. почала приділятися особлива увага освіті православного духовенства. Обер-прокурор Св.Синоду у звіті за 1866 рік наголошував, що саме пастирі «призваны оберегать интересы веры; их трудам и ревности предлежит обозначить успехи православия в будущем. С доверием и надеждами обращены на них взоры церкви, правительства, общества. Но эти ожидания могут осуществиться только при том неперменном условии, если не будет недостатка в достойных пастырях, если на всех разнообразных поприщах духовного служения станут деятели вполне подготовленные и во всех отношениях отвечающие своему призванию. Православное духовное ведомство всегда сознавало всю необходимость и важность воспитания таких деятелей» [365, с. 211]. Таких діячів продукувала система духовної освіти, яку у цей час складали 4 академії, 50 семінарій і 203 духовні училища. Ці навчальні заклади були розподілені по чотирьох духовно-навчальних округах, котрі перебували у віданні Св. Синоду.

Укладені у 1808 році статuti духовних навчальних закладів потребували змін. У 40-х роках XIX ст. до них були внесені деякі поправки,

але в 50-х роках потреба змін стала ще нагальнішою. І тоді у 1860 р. при Св. Синоді був створений спеціальний комітет, який упродовж чотирьох років проводив обговорення проекту статуту духовних семінарій. В ході обговорення виявилась необхідність докорінного реформування духовно-навчальної системи, але тоді на це не було коштів.

Нагадаємо, що з 1808 до 1818 року духовні навчальні заклади утримувались казенними коштами, а з 1818 до 1866 року – за рахунок свічних церковних доходів і відсотків з основного капіталу. З 1867 року було відкрите казенне фінансування системи духовної освіти.

Державне фінансування, з одного боку, підкреслювало увагу до освітянської сфери, а з другого, виділення 1,5 млн. карбованців щорічно зобов'язувало Св.Синод здійснити докорінні зміни в напрямку поліпшення духовної освіти. З цією метою 19 березня 1866 року під головуванням Високопреосвященнішого Арсенія Митрополита Київського і Галицького був сформований спеціальний комітет з чотирьох духовних і чотирьох цивільних осіб, завданням якого було реформування системи освіти. Перш за все були переглянуті статuti навчальних закладів 1808 року і окреслені нововведення для укладення нових статутів духовних навчальних закладів. До грудня 1866 року така робота була завершена і на початку березня 1867 року проекти статутів були представлені Св.Синоду, який з незначними поправками схвалив їх.

Незалежно від роботи комітету 1866 року, велося реформування духовних училищ. Височайшим розпорядженням від 27 лютого 1866 року було припинено викладання медицини, основ сільського господарства і природознавства, введеного в семінарії з 1840 року. Замість цих навчальних дисциплін з 1866-67 н.р. вводилось вивчення педагогіки, як найбільш необхідного предмету. Щоб не обмежуватися тільки теоретичним вивченням, при семінаріях відкривалися недільні школи під керівництвом викладачів педагогіки і наглядом ректора.

Паралельно з реформуванням навчального процесу відбувалися активні пошуки нових джерел фінансування системи духовної освіти. Головним джерелом залишався прибуток від продажу церковних свічок, але потреби навчальних закладів невпинно зростали і з березня 1866 року з монаршого дозволу почалося використання для потреб духовно-навчальних закладів виручки від продажу свічок у цвинтарних церквах та храмах військового відомства.

Прикладом меценатської підтримки освіти був Митрополит Київський і Галицький Арсеній. У 1863 р. він пожертвував 3 000 руб. з тим, щоб на відсотки від цієї суми утримувались ті вихованці Академії, які за академічними правилами не можуть користуватись казенною допомогою, але мають здібності і заслуговують на підтримку. З часом ця сума збільшилась за рахунок прирощених відсотків до 4 000 руб. У 1868 р. 2 000 руб. Владика передав на видання богословської літератури. А в 1869 р. у зв'язку з 50-річним ювілеєм Академії, для цієї ж справи він пожертвував ще 10 000 руб. і 2 000 руб. передав для святкування ювілею. Тобто у різний час Академії митрополит пожертвував 17 000 рублів [502, с. II].

У 60-х роках ХІХ ст. активно обговорювались питання вдосконалення системи духовної освіти. Це знаходило відображення і на сторінках церковної преси. У 1866 році у 5-ти номерах «Киевских епархиальных ведомостях» публікувались «Соображения о возвышении содержания духовно-учебных заведений Киевской епархии» [563]. У цій публікації аналізувався статут духовних семінарій 1823 року, піднімалися актуальні питання духовно-навчальних закладів, які потребували розпрацювання і внесення у новий статут. Одним з перших обговорювалось питання про необхідність підвищення посадових окладів службовців духовно-навчального відомства. Йшлося про те, що потрібно упорядкувати прибутки від продажу свічок, що слугувало джерелом фінансування духовних навчальних закладів. Доцільним вважалося «представити самим епархиям, на свои доходы, содержать свои учебные заведения, с освобождением от

обязанности представлять свечные доходы в Святейший Синод» (563, № 6, с. 203-204). Свічні прибутки значно доповнили б місцеві кошти (оброчні училищні статті, відсотки з капіталів, вклади від монастирів і лаври, плата за утримання пансіонерів, вінчикові кошти) утримання семінарії. Адже зиск від торгівлі свічками входить у загальний прибуток церкви, а в разі його виділення від інших статей, міг би повністю використовуватися для потреб духовно-навчальних закладів. «Хотя средства епархии Киевской не велики; но все же церкви ея получают около 200 тысяч годового кружечного и кошелькового дохода. Неизвестно также, что в состав этого дохода входит и некоторая часть свечной прибыли» [563, с. 209]. Малося на увазі, що виділення із загального прибутку свічного зиску складало б не малі кошти, які б могли покрити потреби епархіальних духовних навчальних закладів.

У полі зацікавлення та обговорення перебували і «основные начала, на коротких должна быть построена учебная часть учебного заведения». Цими «основными началами» вважалися: 1) поступовість – від нижчих і простіших предметів до вищих і більш важливіших; 2) освіта не повинна бути одним заучуванням, тренуванням пам'яті, а має сприяти розвитку особистості і ґрунтуватися на її самодіяльності; 3) учити *non multa, sed multum*, не обтяжуючи вихованців в один і той самий час різноманіттям предметів; 4) при усьому різноманітті навчальних предметів, має бути дотримана єдність і усе має бути підпорядковано головній меті виховання; 5) так як освіта духовна є тільки частиною загальної людської освіти і останнє слугує підґрунтям, підготовкою до першої, то освіта духовна має бути вищим ступенем освіти загальної. У зв'язку з таким розумінням засадничих принципів освіти, обговорювалось питання про навчальні предмети в духовних навчальних закладах.

Так як духовна освіта вважалася частиною загальної освіти, то доцільним бачилося вивчення гімназійного курсу з приєднанням предметів, які готували вихованців до духовного сану. Виходячи з цього «предметами

общего образования, по общепринятому мнению, суть: языки отечественный, церковный, классические – греческий и латинский, и из новейших более общеупотребительные – французский и немецкий; арифметика и математика, естественная история, география, физика, история общая и отечественная, словесность. Образование духовное составляют: молитвы, начатки христианского учения, св. история вет. и нов. завета, катихизис, учение о богослужении, устав церковный и церковное пение, св. пение, церковная история, богословие, церковное красноречие» [563, № 9, с. 299]. Вважалося, що останні з названих духовних предметів: молитви, початки християнського вчення, св. історія, катехізис і вчення про богослужіння мають вноситись до предметів загальної освіти, так як їх знання необхідне кожній освіченій людині. А інші з названих навчальних предметів повинні складати спеціальний курс духовної освіти.

З предметів тодішнього семінарського курсу ні до загальної, ні до спеціальної освіти не відносились «медицина» і «основи сільського господарства», тому ці навчальні дисципліни пропонувалося вилучити з програми духовно-навчальних закладів. Щодо «природознавства», то підкреслювалась доцільність його вивчення, так-як більш-менш освічена людина має мати елементарні знання про навколишнє природне середовище. А тим більше «воспитаннику же духовно-учебного заведения, будущему пастырю церкви, знание естественной истории, хотя в небольшом объеме, даст богатый запас для разъяснения – сравнениями, пособиями и примерами – многих отвлеченных истин веры и укажет наглядные доказательства премудрости, благости Божей и Божественного промысла. К природе обращались Спаситель и апостолы в преподавании новозаветного учения; знанием природы часто пользовались и св. отцы церкви при объяснении истин веры и нравственности...» [563, с. 299-300].

Стосовно розподілу навчальних дисциплін по класах, то вважаючи достатнім для повного семінарського курсу 10 років (4 роки а повітовому духовному училищі і 6 в семінарії), доцільним бачилося вивчення

загальноосвітніх дисциплін упродовж перших восьми років, а в останні два роки мали вивчатися предмети духовного фаху. Вивчення церковного статуту пропонувалося перенести з курсу повітових училищ у вищі класи семінарії, так як мета повітових училищ готувати не причетників, а слухачів вищого курсу духовної освіти. Мета, яку переслідувало введення церковного статуту в програму повітового училища, не досягається і, як показував досвід вивчення його в училищному курсі, реалізується не сповна. Ця навчальна дисципліна, в силу вікових особливостей учнів та відсутності церковної практики, засвоюється не достатньо і до вступу в семінарію практично забувається. З усіх фахових навчальних дисциплін в духовних училищах доцільним було навчання церковного співу.

Щодо послідовності вивчення загальноосвітніх дисциплін, то вона б могла бути такою, як передбачав новий статут гімназій, що зближувало б рівень освіти різних суспільних станів, навчання в духовній семінарії могло б стати привабливим для представників світських станів, а також полегшувало б вихід з духовного стану (в університети, в інші навчальні заклади та в цивільну службу) тим вихованцям семінарії, які не виявлять у собі прихильності до служби в духовному відомстві.

А між тим, програма гімназійного курсу з предметів духовної освіти передбачала вивчення і деяких дисциплін духовного характеру, зокрема це: пояснення молитов, початки християнського вчення, св. історія старого і нового заповітів, широкий катехізис, вчення про богослужіння і церковна історія. Якщо до гімназійного курсу в духовно-навчальних закладах додати ще короткий курс філософії, логіки і психології, як наук вкрай потрібних для підготовки пастирів і знавців людських душ, то тоді у 2-річному спеціально-духовному курсі семінарії передбачалося поглиблене вивчення богослов'я, пояснення св. писання, церковної словесності, єврейської мови і церковного статуту.

У колі зацікавленого обговорення перебували питання і про термін училищного та семінарського навчання, і про розподіл навчального часу, і

про тривалість уроків (1 година, 1 година 15 хв., 1,5 години, чи 2-х годинні як передбачено було статутом духовних семінарій 1823 року).

Пильна увага була прикута до викладацького корпусу. «Достоинство учебного заведения зависит от достоинства преподавателей, которое обуславливается не только общим их образованием, но и специальностью в преподаваемом предмете» [564, с. 422]. За статутом духовних семінарій 1823 року призначення і звільнення викладачів семінарії було у віданні семінарського правління з послідувачим затвердженням єпархіального архієрея; був передбачений і конкурс на здобуття звання викладача; практикувалось читання 1-2 пробних лекцій здобувачами викладацького звання і тільки у разі неспівпадання думок семінарського правління і єпархіального архієрея, кадрові питання розглядалися академічним правлінням. У компетенції семінарського правління було призначення і звільнення учителів нижчих класів духовних училищ. Згодом ці питання перейшли у відання академічного правління. На посади наставників семінарії став призначати Св.Синод чи Обер-прокурор за поданням академічного правління, конкурсна основа була забута і закономірним, але риторичного характеру, стало питання: чому право призначення на посади професорів і учителів семінарії не надане окружному академічному правлінню, якому найбільше відомі претенденти на ці посади? Причини цього були зрозумілі: адже формування викладацького корпусу було стратегічною справою, яка багато в чому визначала характер освіти.

А на практиці централізація справи формування кадрового корпусу духовних навчальних закладів призводила до того, що академія 2-3 місяці утримувала до 60-ти своїх випускників, які очікували затвердження на вакантні посади в духовному відомстві. Поки кадрові справи просувалися по багатьох інстанціях, викладацькі та учительські посади залишалися вільними, що шкодило загальній справі функціонування духовних навчальних закладів. Це по-перше. А по-друге, призначення за анкетними даними замість конкурсного добору приводило до того, що на учительські посади в духовні

училища потрапляли недостатньо підготовлені випускники академії. Особливо це стосувалося викладачів латинської і грецької мов. Зі сторінок церковної преси звучали, очевидно не безпідставні, звинувачення: «...Но из нынешних преподавателей много ли найдется знающих основательно эти языки? Много ли знающих хотя бегло, т.е. способных переводить *alivre ouverte*? Да кто и требовал этого от них при определении к должности? Обыкновенно определяли в предположении, что уча выучатся» [564, с. 424].

Доцільним бачився такий порядок призначення на посади наставників та інспекторів в семінарії та смотрителів в духовних училищах: ці питання мають бути виключно в компетенції Правління духовної Академії, яке має найточніші відомості про рівень підготовки та моральні якості випускників академії-кандидатів на такі посади, а тому тільки рекомендація академії має бути визначальною у конкурсі при заміщенні вакантних посад. А призначення на учительські посади в нижчих духовних училищах має, як це було раніше за статутом 1823 року, бути у компетенції семінарського правління і обов'язково на конкурсній основі після додаткової спеціальної підготовки.

Напередодні прийняття нового статуту семінарій та духовних училищ обговорювались питання про керівництво цими навчальними закладами. Висловлювались пропозиції про ліквідацію семінарського Правління і передачу усіх повноважень ректору семінарії, що було аналогічним правам директорів гімназій чи смотрителів повітових духовних училищ. Семінарське правління з часом стало дуже нагадувати «присутственное место, облечено всеми юридическими формами: здесь требуются доклады заседания почти ежедневные, заслушивание бумаг, составление журналов и т.д., и вследствие сего медленность по делам, излишняя формальность и трата на канцелярскую процедуру времени, которое начальникам учебного заведения должно быть посвящено на учебную и учебную деятельность и которого у него весьма не много» [565, с. 453]. А між тим, *de facto* ректор семінарії сам вирішував більшість справ, а члени правління часто тільки підписували журнали

рішень, часто навіть після їх виконання. Тобто семінарське правління залишилося тільки формою, яка збільшувала паперотворчість, уповільнювала вирішення справ і гальмувала діяльність начальника навчального закладу.

Усі питання навчально-виховного процесу в семінаріях передбачалось передати педагогічній раді з усіх наставників семінарії під головуванням ректора. Це питання прийому, перевodu та звільнення учнів, видачі атестатів і визначення нагород учням, перевірка конспектів, замовлення книг для бібліотеки і т.д. Аналогічні ради з учителів під керівництвом смотрителя можуть бути утворені в повітових училищах. Колегіальне вирішення усіма учителями питань навчальної та виховної роботи гарантуватиме підвищення їх якості, недопущення свавілля та інших негативних явищ.

Вирішення господарських питань чи нагальних поточних не завжди під силу наставників семінарії. Тому у складі педагогічної ради пропонувалося створити спеціальний економічний комітет з трьох осіб: ректора, інспектора і економа, який би фахово складав кошторис прибутків і видатків, затверджував річний звіт і т.д. Економічний комітет мав перевіряти книги прибутків і видатків, вести поточні господарські справи.

Але усі міркування про загальну лібералізацію і демократизацію духовно-навчальних закладів перекреслили котрреформи 80-х років XIX ст. Централізаторські тенденції проникли і в систему духовної освіти. В 1884 році було запроваджено нові статuti для семінарій та духовних училищ (це при тому, що за попередніми статутами 1867 р. реформування навчальних закладів було завершено лише в 1877 р.). Ними передбачалося скасування виборності керівного складу навчальних закладів і запровадження адміністративного порядку призначення посадових осіб, підпорядкування правлінь духовних навчальних закладів єпархіальним архієреям.

До контрліберальних заходів К. Победоносцева варто віднести й посилення цензури в духовних навчальних закладах. Під враженням неодноразових відвідань духовних академій, Обер-прокурор у серпні 1883 року ініціює перевірки бібліотек та читальних кімнат у всіх вищих

духовних закладах та семінаріях на предмет наявності літератури ліберального спрямування. В офіційному листі до митрополитів РПЦ (у т. ч. Київського) від 12 серпня 1883 року йшлося про заборону вільної виписки політичних журналів та газет для студентських читалень духовних академій. В Україні перевірки академічних та семінарських бібліотек тривали протягом другої половини 1883 та 1884 років. З бібліотек вилучили твори Е.Золя, Ж.-Ж.Руссо, Н.Некрасова, деякі книги Ф.Достоевського, Марка Вовчка та всі наявні збірки журналу «Отечественные записки».

Так як реформована і вихолощена система духовної освіти не могла задовольнити попит на знання, то посилюється потяг до самоосвіти. У звіті Обер-прокурора Св.Синоду за 1901 рік не без задоволення відмічається «усилившиеся в последнее время стремление духовенства к самообразованию, вызывающееся притом не простою любознательностью, а современными запросами жизни. Живая деятельность пастырского служения постоянно требует от пастыря освежения и пополнения его познаний, ознакомления с новыми способами раскрытия и обоснования уже известных ему истин, с новыми способами опровержения старых лжеучений, со способами и средствами борьбы с теми новыми, враждебными государству и Церкви, течениями, которые постоянно возникают в религиозной жизни народа. Чем более внимательно и ревностно относится пастырь к своему делу, тем более он побуждается этим самым служением к пополнению своего богословського и даже общего образования...» і далі: «Пастырская деятельность требует от священнослужителей знания не только богословской, но и светской литературы, которая может дать не мало знания таких сторон жизни, на которые пастырям полезно обратить внимание. Духовенство понимает это и заботится о пополнении церковных библиотек, а равно и лично для себя на свои средства выписывает книги и журналы» [358, с. 46-47].

Одним із засобів підвищення рівня освіченості духовенства і збудження в ньому прагнення до самовдосконалення було влаштування благочинницьких бібліотек. Ще в березні 1861 року благочинний Києво-Подільських церков Петро Лебединцев звернувся до Київського митрополита Арсенія з такою пропозицією: розуміючи необхідність слідкувати за розвитком духовної літератури і не маючи можливості для кожної церкви придбати всі духовні журнали, духовенство готове пожертвувати гроші на придбання усієї літератури і зосередити її в одній церкві. Владика підтримав таке починання київського духовенства і розпорядився, щоб у кожному благочинницькому окрузі була створена бібліотека. Кожен благочинний повинен був доповісти про виконання цього завдання з додатком переліку книг і журналів, з яких скомпонована бібліотека [537, с. 23-24]. З того часу благочинницькі бібліотеки збільшувались і задовольняли брак знань духовенства з тих питань, які не могла задовольнити офіційна духовна школа.

Отже, за досить приблизними підрахунками, серед православного духовенства Київської єпархії початку XIX ст. освіту мали до 30 % пастирів. До того ж, переважна більшість із них навчалася у католицьких та уніатських навчальних закладах. Тому на етапі інкорпорації українських земель Російською державою і створення єдиної церковно-адміністративної структури російського зразка постало питання створення нової уніфікованої системи освіти. У Київській єпархії, з давніми освітніми традиціями Києва, формування нової мережі духовно-освітніх навчальних закладів було розпочато з реформування Київської Академії.

Система духовної освіти в Київській єпархії включала: Київську духовну Академію, Київську духовну семінарію, п'ять повітових чоловічих духовних училищ (Києво-Софійське, Києво-Подільське, Богуславське, Уманське і Черкаське), невеликі школи для дівчат при Флоровському, Ржищівському та Лебединському монастирях та два Київські духовні жіночі училища для дівчат з духовного стану. Уніфікація системи духовної освіти

полягала в тому, що були встановлені штати, визначені джерела фінансування навчальних закладів, розроблені єдині статuti та навчальні програми, встановлена чітка звітність і сформоване єдине керівництво освітянською сферою.

Увага вищого церковного і державного керівництва до освіти православного духовенства проявлялась у пошуках шляхів удосконалення та реформування системи духовної освіти. На хвилі суспільної лібералізації 60-х років XIX ст. була розширена колегіальність в управлінні духовно-освітніми навчальними закладами, збільшено світський компонент навчального процесу. Період контреремформ 80-х років XIX ст. означився запровадженням нових навчальних статутів, які відміняли виборність і колегіальність в управлінні навчальними закладами, скорочували загальноосвітній курс і збільшували блок богословських наук.

РОЗДІЛ 5

МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ СІЛЬСЬКОГО ПАРАФІЯЛЬНОГО ДУХІВНИЦТВА: ПОЛІПШЕННЯ В ПРОЦЕСІ ЗРОСІЙЩЕННЯ

5.1. Державна політика та місцева практика матеріального забезпечення парафіяльного духовенства

У XVIII ст. православне духовенство утримувалось з прибутків від землі, з добровільної милостині від вірян продуктами і з плати за треби. Щодо землі, то іноді це були власні наділи, а іноді церковні. Переходи духовенства з православія в унію і назад послаблювали права священників на землі, якими церкви володіли за ерекціями. І з часом, до кінця XVIII ст. особисті права духовенства на ерекційні землі настільки ослабли, що вони стали не особистою власністю, а власністю церкви.

Інкорпоруючи правобережні українські землі, російський уряд унормовував способи утримання православного духовенства, зокрема питання землеволодіння. На основі царського маніфесту від 18 грудня 1797 р. і указу Сенату від 18 січня 1798 року, землі духовенства приєднувалися до земель парафіян і останні були зобов'язані доставляти до двору священника продукти та зерно. В указі зазначалося: “поелику в губерниях польской республики белое духовенство вовсе еще не устроено; то 1-е...; 2-е, приемля в основание положенную в межевой инструкции пропорцию земли, т.е. пахотной по 30-ти, да сенных покосов по 3-ри десятины, оставитъ церковную, так однакож, что если бы в сию тридцати-трех-десятинную пропорцию земли в каком либо приходе не доставало, то недостающего числа не дополняютъ, а оставитъ в настоящем количестве, 3-е, сию землю, по 33-ри десятины к приходам отмежеванную, считая навсегда церковным уделом, присоединитъ к общему количеству земли, прихожанам принадлежащей, и предоставитъ пользоваться сею землею им - прихожанам,

а священникам и церковно-служителям получать на содержание свое натурою такое количество хлеба как то: ржи, пшеницы, ячменя, гречихи, овса, словом - где какой родится, также сена, соломы и гуменного корму, яко необходимо для скотоводства нужных, какое с определяемых к церквам земель, т. е. с 30-ти десятин пахатной, разделенной на 3-ри поля и 3-х десятин сенокосной, по средней пропорции урожая, собрать возможно; 4-е, поелику же случится может, что встретится и тут затруднение в рассуждении доброты хлеба и прочаго, то, для избежания таковых затруднений, священно- и церковнослужителям условиться с прихожанами – получать на содержание свое от них за то количества хлеба и прочаго, какое с церковной земли собрать можно, деньгами, по справочным ценам; 5-е, землю по писцовым дачам, сверх 33-х десятин церквам принадлежащую, оставить за оными, поелику священно- и церковнослужители таким образом будут обеспечены в содержании своем, то земли излишние могут они отдавать в наймы, а обрабатывать оные самим запретить, яко дело с саном их несовместимое” [553, с. 202-203].

Як запроваджувався цей урядовий указ і яка від нього була користь православному сільському духовенству повідомляв П.Лебединцев. Він вказував, що “...эти положения, долженствовавшие способствовать к улучшению православного сельского духовенства Киевской епархии, в руках неблагонамеренных и враждебных православию лиц послужили только к притеснению духовенства и к расхищению церковной собственности” [553, с. 203]. Перш ніж був впроваджений закон, поміщики ліквідували давній спосіб – роковщину чи церковну десятину. А там, де церковні землі за ерекціями перевищували 33 дес., надлишок захопили поміщики. Земські суди та місцева влада були бездіяльними. У 1800 р. київське єпархіальне начальство своїм указом циркулярно повідомляло про бездіяльність влади і безчинства землевласників. По усіх повітах Київської губернії були зафіксовані факти “обид священников”. Так, по Київському повіту, в селі Кононщина місцевий поміщик заборонив давати духовенству роковщину і

відібрав у селах Копиловці та Мотижині орної землі на 107 днів, а сінокосної на 530 сажень; по Васильківському повіту понаднормову (більше 33 дес.) землю церквам не залишали; по Богуславському повіту – земський суд відмовився відбирати у поміщиків захоплені церковні землі; по Чигиринському повіту, до відводу церковних земель не приступали; по Уманському – окрім захоплення поміщицькою економією орних та сінокосних земель нічого не відбулося, а земський суд на звернення духовенства не реагував і т.д. Подібні факти та труднощі у впровадженні положень закону послужили поверненню до попередніх способів утримання духовенства, тобто повернути землі церквам і надати можливість духовенству їх обробляти. Тому 3 квітня 1801 року указ від 11 січня 1798 року було відмінено. В новому указі підкреслювалось: “...духовенство, був самим Богом предоставлено к назиданию нравов народа, имеют обязанность примером своим привлекать и одобрять его к трудолюбию и ко всем хозяйственным упражнениям, а как между ими земледелие есть благороднейшее, полезнейшее и в связи государственных нужд необходимейшее, то нет в империи состояния, коему бы вниманием к нему и даже самым непосредственным его производством заниматься было постыдно; напротив все, что относится к нему, в очах истинной премудрости почтенно и всякого одобрения достойно; потому Его Императорское Величество надеется, что мирное духовенство, чтя в основателях веры, древших патриархах первобытныя церкви, первых землевладельцев и ревнуя святому их примеру, неуклонно пребудет в сей апостольской простоте и упражнении, только сан его украшающей и сближающей его с состоянием людей, наиболее требующих духовной помощи и утешения” [553, с. 208].

Такий зворотний рух в поліпшенні утримання духовенства приніс йому втрати. Роковщина втратила свою законність в очах селян і уже повернута не була. Не дивлячись на розпорядження державної влади, захоплені поміщиками землі повернути церквам не вдалося. Судові позови часто виявлялися безуспішними, так як в ході переходів церков в унію і назад,

документи на ерекційні землі були втрачені. Землі за церквами залишалися тільки “за давністю”. Поміщицькі економії не поспішали повертати церковні землі і тому в 1802 р. з'явилося нове підтвердження про повернення захоплених земель. Спроби поновного відмежування були здійснені у 1807 і у 1816 роках, але вони закінчилися втратою церквою багатьох земель. Справи затягувалися і часто розпочаті духовенством судові справи розтягувалися на десятиліття.

Інше джерело утримання духовенства - збір продуктів священику - традиційно називався десятиною. У XVIII ст. “тяглові селяни” давали священику “дойницю зернового хліба”, а “без тяглові” - по можливості. Роковщиною називали збір з кожного двору по $\frac{1}{2}$ четверика зернового хліба. Практично ж, коли священик перед Різдом Христовим, або перед Пасхою, обходив оселі парафіян, то вони давали йому різні продукти. З часом назва була втрачена, а такий збір залишався як традиція милостині, або пожертвування.

Третє джерело утримання священиків складала плата за здійснення християнських треб. Раніше це не була власне плата, а жертва в розумінні милостині в гаманець і на свічки. Кожен вірянин вважав це не стільки обов'язком, скільки гріхом не подати на молитви за упокій своїх родичів та близьких. Це вважалося богоугодною справою і якби священик відмовився взяти піднесені продукти, то це б вважалося образою. Здавна ця плата була різною і залежала від сумління священика та вірянина, чи від взаємної домовленості між парафіянами і священиком. До того ж, письмова згода парафіян на кандидатуру парафіяльного ієрея (за умови виборності духовенства – авт. Т.К.) передбачала усну чи письмову домовленість про утримання священика.

Російська імператриця Катерина II 17 лютого 1765 року затвердила підготовлене спеціальною комісією положення про величину плати за треби. У відповідності з установленими нормами священно- і церковнослужителі в селах Київщини мали отримувати: за молитву породілі 2 копійки; за

хрещення новонародженого - 3 коп.; за шлюб - 10 коп.; за похорон дитини - 3 коп.; за поховання дорослого - 10 коп. У тих парафіях Київської губернії, які були в унії, плата була встановлена уніатським митрополитом Іасоном Смогоржевським. Плата за відспівування священником покійника була диференційованою і складала в середньому 1-5 злотих для “пешого” і 2-7 злотих для “плугового” (той, що мав 6 волів). Плата за освячення шлюбів теж була диференційованою: від “бобиля” – 2 злотих, від “пешого” – 4 злотих, від одנותяглового – 6 злотих, від двотяглового – 8 злотих, трьохтяглового – 10 злотих, чотирьохтяглового і “плугового” – по 12 злотих, від ремісника і торговця – 12 злотих. Така деталізація враховувала майновий стан парафіян, що виглядало досить справедливим.

Коли обробіток церковної землі був повернутий священникам, 3 квітня 1801 року запроваджувалось на території Російської імперії єдине положення про плату за треби в сільських парафіях. У відповідності з ним, священник міг вимагати: за молитву породілі – 4 коп., за хрещення новонароджених – 6 коп., за шлюб – 20 коп., за похорон дорослих – 20 коп., за похорон дитини – 6 копійок. З власної волі парафіяни могли давати і більше, але вимагати більше священнику заборонялося. Отже, у порівнянні з 1765 роком у 1801 р., плата за треби була подвоєна. Але духовенство Київської єпархії, яке мало щедрі підтримку від своїх парафіян, не дуже схвально зустрічало такі нововведення. Тому з наказу київського митрополита Ієрофея, відомості про величину треб було видруковано за кількістю церков і рекомендовано розвісити по усіх дзвіницях для ознайомлення духівництва та парафіян.

Отже, сільське парафіяльне духовенство підросійських українських земель мало два джерела прибутків: від землі і від плати за треби. У кожному окремому випадку прибутки були більшими чи меншими в залежності від відносин священника з поміщиком та з селянами. У перші десятиліття ХІХ ст. сільське духовенство було бідним, його побут мало чим відрізнявся від селянського. Як зазначав П.Лебединцев: “До 1842 года редкий из сельских священников имел в запасе и сто рублей ассигнациями; имевшие пять сот

или тысячу рублей ассигнациями, каких бывало два, три, и то не во всяком уезде, слыли тысячниками; одежда священников и их семейств была весьма бедна, а вся домашняя утварь мало чем отличалась от крестьянской. Предметами искусств почти никто из священников не пользовался; у весьма немногих были плохенькие стенные часы, карманные составляли принадлежность почти одних уездных протоиереев. Самовар вошел в употребление между сельским духовенством только с 1842 года; до того времени везде почти довольствовались медным чайником, чугуном и глиняным горшком, чтобы китайским напитком попотчевать редкого гостя, или чем либо теплым напоить больного. В тридцатых годах довольно еще было священников, которым и вовсе не было известно приготовление чаю. Дома священнические ничем не отличались от домов более достаточных крестьян; деревянных полов вовсе не имели; стулья заменялись лавками и скамейками” [553, с. 236]. Жінки та доньки священників не мали ніякої освіти, не знали ні російської, ні слов'янської граматики, розумілися тільки на сільському господарюванні. “Страдая бедностью и недостатком общественного образования, сельское духовенство естественно сближалось только с крестьянским сословием, разделяя его скудность и лишения, патриархальную простоту и доброту нравов, но, к сожалению, часто заимствуя от него некоторые грубые и даже порочные привычки” [553, с. 236]. Спільні риси побуту та умови життя зближували духовенство і народ, але воно не мало на нього великого впливу. Близькість за умовами життя селянства і духовенства не викликала до останнього поваги різночинців та дрібного дворянства, котре мешкало в селах Київської губернії. Розуміючи зв'язок духовенства з селянством як важливий канал впливу першого на друге, російська влада розпочала піклування про поліпшення матеріального забезпечення духовенства.

На початку XIX ст. питання матеріального забезпечення духовенства розглядав височайше затверджений 29 листопада 1807 року “Комитет об усовершенствовании духовных училищ”, який передбачав призначити

уському духовенству платню від 700 до 1000 руб. на причт в залежності від освіти та поведінки священнослужителів. Однак, фінансові проекти комітету не справились і тому духовенство залишалося без казенної платні.

Вдруге питання про казенну платню духовенству було підняте у 1828 році. Синодальний указ від 10 січня передбачав пошук способів “дабы лица, духовному званию себя посвящающие, особливо же приходского духовенства, обеспечены были в средствах содержания их везде и особливо в приходах бедных” [361, с. 152]. Але і друга спроба вирішення цього питання була не дуже успішною. У відповідності з монаршим розпорядженням від 6 грудня 1829 р., 142 857 руб. на рік т. зв. допоміжних окладів було виділено з казни для найбідніших причтів.

До кінця 30-х років XIX ст. питання про забезпечення духовенства було підняте знову. А згодом розроблена чітка система “штатів” церков. За положенням від 4 квітня 1842 року усі сільські причти були поділені на сім класів, в залежності від кількості душ у приході, причому встановлювалися чіткі ставки платні причту в таких розмірах: священнику до 180 руб., диякону до 80 р., псаломнику до 40 р. на рік. З 1848 до 1860 р. включно, постійно збільшувалась платня духовенству, а з 1861 року регулярне збільшення казенних виплат припинилось і уряд почав вишукувати місцеві способи для подальшого забезпечення духовенства. З цією метою створене окреме “присутствие” у справах православного духовенства, підсумком 23-річної діяльності якого було упорядкування місцевих джерел утримання духовенства, якими визнані: 1) добровільні подаяння парафіян за відправлення для них християнських треб; 2) церковна земля і платня мирян причту замість відводу узаконеної пропорції церковної землі; 3) відсотки з банківських вкладів на користь причту і 4) прибутки з церковних оброчних статей, які теж призначені на користь причту.

У 60-ті роки XIX ст. поліпшувався матеріальний стан православного духовенства. Потреба в цьому була визнана в 1864 році, коли збільшено штатні оклади міського і сільського духовенства. Наступним кроком у цьому

напрямку став дозвіл 29 квітня 1864 р. Київському генерал-губернатору вилучати по 200 000 руб. в рік з процентного збору з поміщицьких господарств території губернії на збільшення утримання православних причтів у тих парафіях, де є найбільша необхідність в цьому. У випадку нехватки цих коштів, губернатору дозволено порушити клопотання про виділення додаткових сум. Присутствіє у справах православного духовенства розглядало питання про поліпшення матеріального забезпечення у присутності генерал-ад'ютанта Безака і погодилось з його проханням виділяти грошову допомогу духовенству (з надходжень від поміщицьких господарств Південно-Західного краю) у розмірі 400 000 руб. При цьому зазначалося, що розподіл цієї суми здійснюватиметься єпархіальними архієреями за погодженням з Київським генерал-губернатором і затвердженням Св.Синодом. Такий порядок був скріплений монаршою волею 11 липня 1866 року. З визначених 400 000 руб., на потреби Київської єпархії було виділено 126 163 руб. 56 ½ коп., Подільської – 153 871 руб. 86 ¾ коп., Волинської - 119 964 руб. 56 ¾ коп. [367, с. 286].

Збільшення грошових видатків православному духовенству було своєрідною компенсацією за відміну обов'язкових відробітків селян на церковних землях. З 1 січня 1868 року така повинність селянства була відмінена і з того ж часу запроваджувався поземельний налог в губерніях: Київській - 127 012 руб., Подільській – 157 147 руб. і Волинській – 134 852 руб. Було постановлено знімати його з тих земель, які уже обкладені збором на губернські земські повинності. Розкладку зборів в губернії мали здійснювати губернське по селянських справах і спеціальне для земських повинностей присутствія, а право остаточного затвердження розкладки залишалося за генерал-губернатором. Для підтримки православного духовенства з названих сум виділялося: в Київській губернії – 120 800 руб., в Подільській – 135 100 руб., у Волинській – 118 600 рублів. Залишки коштів – в Київській губернії – 6 212 руб., в Подільській – 22 047 руб. і у Волинській

– 16 252 руб. – передавалися у відання міністерства внутрішніх справ для духовних потреб римо-католицького населення цих губерній.

Але казенних коштів було замало і навіть у 1867 році в єпархіальній пресі писалося, що Православна Церква в Південно-Західному краї особливо за рівнем матеріального забезпечення все ще знаходиться в менш сприятливому становищі, ніж католицька. Тому своїм завданням російський уряд та місцева адміністрація вважали досягнення відповідного співвідношення обох церков відповідно до духовних потреб населення. Перш за все “следовало изыскать меры, чтобы поднять православное духовенство, в крае, вообще, но в особенности **сельское** (виділено нами – авт.), призванное быть главною и пока единственною силою, цивилизующею и охраняющею чистоту русской народности в массе населения. Наибольшее препятствие к надлежащему устройству духовенства особенно сельского, составляет крайняя недостаточность материальных его средств, с чем в связи находится его кастическая, случайно происшедшая организация”. І далі: “К этому можна добавить, что материальные расчеты ставят сельское духовенство в неловкие отношения к пастве и дают его противникам повод выставлять его, как уцелевший остаток ненавистного народу крепостного права и барщины” [498, с. 60].

Державне казначейство для усіх штатних причтів Київської єпархії (міських і сільських) видавало 487 668 рублів. Для порівняння: на Подільську єпархію виділялось 500 180 руб., а на Волинську - 461 431 руб. на рік. Після відміни поділу парафій на сім класів, казенні оклади для причтів стали однаковими: в приходських міських церквах по 400 руб. священикам, по 100 руб. дияконам і по 100 руб. псаломникам. А в сільських парафіях оклади були дещо нижчими, зокрема: священикам по 300 руб., псаломникам - по 100 руб. в рік. Продовжували існувати старі оклади дияконам (80 руб.), дячкам (50 руб.), паламарям (38 руб.) і просфорням (16 руб.) там, де місця їх не були ліквідовані розпорядженнями 1869 року.

Черговий раз питання забезпечення платнею парафіяльного духовенства постало в 1893 році. Держрада рекомендувала Ober-прокурору Св.Синоду, при погодженні з міністром фінансів, щорічно порушувати клопотання про поступове збільшення казенних коштів на утримання парафіяльного духовенства. Щорічно кошти виділялися, але вони не могли покрити реальні потреби. Для усіх причтів Російської імперії у 1901, у 1905-1908 роках було виділено по 200 000 руб. щорічно, у 1894-1900, у 1902-1904 і у 1909 роках - по 500 000 щорічно. І тільки у 1910 р. - 580 000 руб., а у 1911-1913 р.р. - по 600 000 рублів. Але і цих коштів не вистачало для усіх причтів. Так, у 1913 р. усіх причтів в єпархіях імперії налічувалось 41 270, а казенну платню отримували тільки 31 413 причти [361, с. 155].

Необхідність швидкого і остаточного вирішення питання казенного утримання духовенства визнавалася не тільки Св.Синодом, але й органами законодавчої влади. Так, на засіданні Державної Думи 20 травня 1908 року було відзначено, що “признавая существующие способы содержания духовенства Православной Церкви умяляющими его пастырское влияние, Государственная Дума выражает пожелание, чтобы Ведомство Православного Исповедания выработало, для внесения в законодательном порядке, план определенного обеспечения городского и сельского духовенства ежегодным содержанием” [361, с. 156]. Зі свого боку, турбуючись найшвидшим вирішенням питання про матеріальне забезпечення духовенства, Св.Синод своїм рішенням від 27-29 червня 1910 року визнав необхідним створення Особливого комітету під головуванням Київського митрополита Флавіана. На порядок денний були поставлені наступні питання: а) про бажані норми достатнього утримання духовенства, які відповідають сучасним умовам життя; б) про існуючі місцеві джерела і способи забезпечення священно- церковнослужителів, як додаткові до виплат з Державного казначейства і незалежні від них; в) про розмір загальної суми, необхідної для завершення справи забезпечення духовенства шляхом виплат з Державного казначейства додатково до місцевих коштів, зі встановленням

порядку поступовості виплати цієї суми; г) про оптимальні способи уникнення непорозумінь у відносинах духовенства з парафіянами, які виникали при тодішніх способах забезпечення причтів.

Вивчивши місцеву практику та досвід утримання духовенства в інших країнах, комітет визнав за мінімальну норму утримання священика 1 200 руб., для диякона 800 руб., псаломника 400 руб. на рік. Виходячи з цієї норми, утримання усіх причтів імперії коштувало 75 000 000 руб. в рік. Відрахувавши від цієї суми 19 млн. місцевих коштів (в т.ч.: 4 ½ млн. руб. за здійснення необхідних треб, 13 млн. руб. прибутку від притчових земель і 2 млн. процентів з притчових капіталів) і взявши до уваги, що на утримання духовенства до 1910 р. виділялося 14 млн. руб., комітет визнав необхідним виділення з казни ще 16 млн. рублів і пошук, шляхом спеціального обкладення населення, в зв'язку з відміною плати за треби, ще 25 млн. рублів. Було визнано, щоб виділення з казни 16 000 руб. було здійснено не пізніше, як упродовж 10 років.

Св. Синод, обговоривши ці пропозиції, визнав, що їх виконання можливе лише упродовж тривалого часу, що запровадження спеціального збору з населення і одночасне виділення з казни 16 000 000 руб. може бути проблематичним, що і після завершення виділення духовенству казенної платні в розмірі середньо-нормальних ставок, справа завершення забезпечення духовенства не може вважатися завершеною. Тому Св.Синод вважав за доцільне: в першу чергу забезпечити казенною платнею ті причти, які її не мають; існуючий розмір платні (священику - 300 р., диякону - 150 р. і псаломнику - 100 р.) потрібно збільшити щонайменше вдвічі; що парафіяни самі мають вирішувати питання про забезпечення церковних причтів через органи парафіяльного самоврядування; що місцеві засоби утримання парафіяльного духовенства не можуть братися в розрахунки при матеріальному забезпеченні духовенства. Виходячи з таких міркувань, своїм визначенням від 15 грудня 1911 р. Св.Синод постановив: зобов'язати Обер-прокурора за погодженням з міністром фінансів і державним контролером

порушити клопотання про необхідність виділення з казни упродовж шести років по 1,5 млн. рублів для причтів, які не отримують казенної платні; Господарському управлінню при Св. Синоді з відповідними державними інституціями вивчити питання про збільшення вдвічі казенної платні парафіяльному духовенству.

Виконання наміченого плану, за визначенням Св.Синоду від 15 грудня 1911 року, щодо забезпечення духовенства середньо-нормальними окладами було розпочато у 1913 році. З цією метою на розгляд Державної Думи було подане представлення про виділення з казни з 1913 р., незалежно від традиційного кредиту в 600 000 руб., по 900 000 р. на збільшення утримання духовенства. На 1914 р. духовне відомство просило на поліпшення утримання духовенства 1 650 000 р., в т. ч. на утримання існуючих причтів 1 500 000 рублів.

У відповідь на ці клопотання Державна Дума підготувала два закони, які були височайше затверджені Й.І.В. російським самодержцем 22 червня 1914 р. і погоджені з Держрадою. Першим з них (“О дополнительном отпуске из Государственного Казначейства средств на содержание городского и сельского духовенства”) передбачалося: починаючи з 1914 р. додатково виділяти з Державного казначейства по 1 650 000 руб. на рік для утримання міського і сільського духовенства, з яких по 1,5 млн. для платні уже діючим причтам, а інші - для заново створених; розподіл коштів між єпархіями здійснювати на основі розпоряджень Св.Синоду, а між парафіями в єпархії - на основі рішень благочинницьких та єпархіальних з'їздів духовенства. Другим законом (“О дополнительном отпуске из Государственного Казначейства средств на содержание причтов в существующих православных приходах”) постановлено: з 1914 року виділяти з Державного казначейства по 900 000 руб. на рік для утримання причтів в існуючих православних парафіях, як додаткові до існуючих асигнувань; розподіл коштів між єпархіями здійснювати на основі рішень Св.Синоду, а між парафіями в кожній єпархії - на основі рішень благочинницьких та єпархіальних з'їздів

духовенства. Ці два закони були свідченням уваги до православного парафіяльного духовенства і у разі їх повної реалізації, питання про матеріальне забезпечення цієї категорії священництва було б повністю вирішене.

Іншим джерелом забезпечення існування сільського духовенства були земельні наділи. В поміщицьких селах Київської єпархії на утримання духовенства здавна відводились земельні наділи. У користуванні землею священник повністю залежав від землевласника, який віддаючи якісь угіддя (хутори, рибні гаті і т.д.) і ділянки землі за відому плату (від 30 до 150 руб.) конкретній особі, а не парафіяльній церкві, спеціальним документом, що називався “презента” або “ерекція”, засвідчував право на користування землею чи добрами, залишаючись їх власником після смерті означеної в документі особи. Часто в разі переходу священника на іншу парафію, “презента” переписувалась на іншу особу. Але дуже часто документально засвідчувалося право на володіння землею та угіддями усього парафіяльного кліру. Та “презента” не забезпечувала духовенство від свавілля землевласників.

Російська влада, прагнучи поліпшити матеріальне становище сільського духовенства і підвищити його стабільність, вдалася до відчуження поміщицької власності, відрізаючи від панських володінь ділянки площею 30 десятин орної землі і 3 десятини сінокосної, а в казенних селах казенну землю у такій же кількості передавали у повну власність парафіяльним церквам і у користування священно-церковнослужителям на період їх служби [645, с. 770-778]. Наділення церков землею в Київській єпархії відбувалося повільно. Головною причиною цьому був опір землевласників, особливо польського панства. Тому, перебуваючи в 1825 році в Петербурзі, Київський митрополит підняв клопотання перед Св.Синодом про вирішення земельного питання в Київській єпархії.

Навесні 1825 р. в Київську Консисторію надійшов височайший указ, який зобов'язав цивільну владу при допомозі повітових землемірів та

депутатів від духовенства здійснити нарізку церквам землі. Упродовж чотирьох наступних років російський уряд не зменшував уваги до цього питання. Так, указ самодержця від 11 січня 1828 року однозначно підкреслював бажання влади поліпшити матеріальне становище парафіяльного духовенства. Виконуючи монарший указ, Св. Синод в 1829 р. підготував доповідь, на основі якої 6 грудня того ж року з'явився новий указ імператора. Стосовно відмежування церковних земель в ньому говорилося, щоб місцеве цивільне начальство “неопустительно и немедленно” завершило цю роботу, і щоб земля ця, як і інші церковні угіддя, назавжди залишалася недоторканою власністю церкви та оберігалася від будь-яких зазіхань на неї. Поміщики Київської єпархії, без особливого завзяття, однак підкорялись царській волі і виділяли із своєї власності ділянки орної та сінокосної землі. Але зверх 33 дес. вони намагалися повернути навіть тоді, коли “презента” гарантувала більшу кількість землі. Особливо лютували землевласники-католики, які при кожній нагоді намагалися обікрати церковні причти (забирали сіно, рубали ліс, привласнювали церковні хутори і т.д.). У разі подання скарги православним духовенством, місцева адміністрація, земські суди, повітові та губернські маршали (предводителі дворянства), як правило, захищали інтереси землевласників. А інтереси сільського православного духовенства та вірян були їм далекими. Становище дещо змінилося після придушення польського повстання 1830-1831 років. Поступово влада переходила до російської адміністрації, але бідні сільські священно- і церковнослужителі не могли відстоювати свої права перед чужою владою, а тому шукали захисту у церковного начальства. “Чего только я с семейством моим не переносил,” - так починалися скарги благочинним, вікаріям, митрополиту. Єпархіальний архієрей ставав на бік духовенства і звертався до цивільної влади з вимогою дотримуватися об'єктивності при розгляді звернень та скарг парафіяльного духовенства. Якщо судова тяганина по земельних справах розтягувалася на роки, то він порушував клопотання через Обер-прокурора Св.Синоду перед Сенатом. Внаслідок його наполегливості,

втручання Сенату було дуже ефективним, тому що цивільна влада на місцях була змушена виконувати розпорядження вищестоящої інстанції.

Характерною рисою аграрного ладу Правобережної України першої половини XIX ст. було тривале збереження в структурі землеволодіння церковних маєтків. Церковне землеволодіння залишалося найстабільнішим, порівняно з поміщицьким і селянським. А церковне господарство, хоча й поступалося масштабами поміщицькому, відіграло важливу роль в аграрному, промисловому та торгово-лихварському розвитку краю.

Конфлікти між церковними конфесіями та російським урядом, прагнення царизму остаточно підпорядкувати церкву своєму контролю і поставити на службу державі церковні багатства спонукали уряд провести секуляризацію церковного землеволодіння в 1764 р. у Росії, а в 1786 р. - на Лівобережній Україні. На Правобережжі ліквідація церковної земельної власності у зв'язку з політичною, економічною та конфесійною ситуаціями в регіоні була здійснена на початку 1840-х рр.

Російське самодержавство зволило зі секуляризацією правобережної церкви тому, що не бажало загострювати конфлікт із шляхтою, яка була в тісному політичному та економічному союзі з католицьким духовенством. Проте, до середини XIX ст., стосунки між шляхтою та церковнослужителями погіршилися через майнові розбіжності. Тому шляхта почала вимагати продажу чи передачі їй в орендне володіння церковних земель. Відхилення пропозицій про вилучення в казну маєтків духовенства, що виходили від губернських адміністрацій та світських феодалів на початку 1830-х рр. зовсім не означало, що самодержавство надовго відмовилося від цього задуму. Однак проведення секуляризації, яка значно впливала на економічні, соціальні, національні та конфесійні відносини в Правобережній Україні, вимагало ґрунтовної підготовки її юридичного виправдання. Лише в другій половині 1830-х рр. у зв'язку з проведенням реформи в державному селі виникла реальна можливість для вирішення питання про церковне землеволодіння.

28 червня 1837 р. Микола I звелів здійснити ревізію церковних маєтків і розробити конкретний план ліквідації церковного землеволодіння на Правобережжі. В ході ревізії, яку з травня 1836 р. очолив П. Кисельов, отримано відомості, що охоплювали церковні маєтки в системі загальної інформації, спільної для всіх державних маєтків Правобережної України. Пізніші документи свідчать, що вже тоді були складені докладні записки про походження, характер і юридичний статус земельної власності духовенства, тобто здійснювалась підготовча робота до секуляризації церковних маєтків [642, с. 105].

19 січня 1840 р. російський імператор Микола I ухвалив рішення про утворення спеціального Негласного комітету з міністрів державних маєтностей, внутрішніх справ і Обер-прокурора Синоду. Завданням комітету було вирішення питань про церковні маєтки відповідно до політики самодержавства.

За даними, що надійшли у розпорядження Комітету, в маєтках духовенства західних губерній налічувалося 141 044 ревізькі душі кріпаків, що становило 3,55 % від загальної кількості селян регіону. За конфесійною приналежністю більшість маєтків була в руках католицького духовенства (115 447 ревізьких душ, 81,9 % церковних селян регіону). Кількість кріпаків у маєтках духовенства інших віросповідань, порівняно з католицьким, залишалася набагато меншою. Тому секуляризація церковного землеволодіння зачепила економічні позиції насамперед католицького духовенства [642, с. 111-112].

У результаті роботи Комітет визначив основні заходи, які необхідно було здійснити в ході секуляризації церковного землеволодіння: 1) передати у відомство державних маєтностей власність православного, католицького та іншого духовенства, "за винятком маєтків, якими володіє парафіяльне духовенство, яке особисто виконує в парафіях свої обов'язки"; 2) передбачалося в маєтках, які залишилися в руках парафіяльного духовенства "визначити відносини й обов'язки селян до землі й до власників на особливих

підставах"; 3) розробити штатний розпис для духовенства, яке втратило маєтки; 4) для послаблення негативної реакції духовенства на вилучення церковної земельної власності передбачали видати "головним сановникам грошову пенсію"; 5) капітали духовенства зосередити у віданні Головного управління духовних справ закордонних віровизнань; 6) міністерству державних маєтностей запропонувати подати розрахунок доходів конфіскованих маєтків, призначених для утримання духовенства [412, с. 345].

25 грудня 1841 р. на підставі рішень Негласного комітету видано два імператорських укази про передачу в казну маєтків єпископату та монастирів із наступним переведенням їхніх селян у безпосереднє відання держави. Першим прийнятий указ "Про передачу у відання й управління Міністерства державних маєтностей усіх населених маєтків православного духовенства західних губерній", а за ним – "Про передачу у відання й управління Міністерства державних маєтностей усіх населених маєтків іновірного духовенства західних губерній" [412, с. 357]. Такий порядок указів давав законодавцеві змогу використати як прецедент для першого акту відповідний йому указ 1764 р., за яким проводилася секуляризація церковного землеволодіння в Росії, а для другого - перший із згаданих указів 1841 р.

Згадані укази уряд готував у глибокій таємниці, не ознайомлюючи з документами навіть генерал-губернаторів. Київський генерал-губернатор Д. Бібіков, наприклад, дізнався про них лише 3 січня 1842 р. зі сторінок "Северной пчелы". 13 січня він повідомив міністра внутрішніх справ Л. Перовського, що досі не отримав жодних вказівок щодо передачі державі церковних маєтків і не знає, як йому діяти. Проте духовенство, від якого так ретельно приховували підготовку церковної реформи, завчасно довідалося про неї й до опублікування указів розпродавало зерно, худобу, лісові ділянки, про що уряд інформували генерал-губернатори.

10 травня 1843 р. були видані імператорські укази "Про передачу в управління Міністерства державних маєтностей населених маєтків парафіяльних церков" [414, с. 304] та "Про передачу в управління Міністерства державних маєтностей населених маєтків, що перебувають у володінні іновірного парафіяльного духовенства" [414, с. 305].

Згідно з рішеннями Комітету, в казну повністю передали маєтки тільки парафіяльного католицького духовенства. Щодо маєтків парафіяльного православного духовенства, то за окремим указом Синоду від 7 липня 1843 р. передавати в казенне відомство належало маєтки лише у вакантних парафіях і передані в оренду. Новопризначені священики не зберігали за собою прав на маєтки. Парафіяльні церкви були поділені на 7 розрядів, залежно від кількості парафіян у церковній окрузі, для кожного розряду складено штатний список, а священиків переведено на державний оклад.

Одним із традиційних джерел матеріального забезпечення православного духівництва була плата за відправу християнських таїнств (плата за треби). Величину цієї плати намагався унормувати ще уряд Катерини II. За шатами 1765 року була встановлена єдина такса за треби - 10 копійок [625, с. 10]. Це була дуже низька ціна за відправи, але вона проіснувала до кінця XVIII ст. У відповідності з указом від 3 квітня 1801 року ця такса була збільшена вдвічі. У Київській єпархії такою вона була до 20-х рр. XIX ст. Але потрібно зазначити, що більшість духовенства не притримувалась цієї платні, так як продовжувала діяти давня традиція добровільної згоди між причтом і парафіями. На Київщині польські землевласники пильно слідкували за православним духівництвом і доносили в консисторію про здириства парафіяльного кліру, підписуючись іменами селян, які часто навіть не знали про це. Такою була своєрідна помста католиків за не підтримку духовенством польського повстання 1830-1831 років. Як тільки з'ясувався істинний характер таких "скарг", митрополит вимагав від губернатора покарання їх організаторів. Коли ж жалілися на високу плату за треби парафіяни, то митрополит примушував священиків

повернутися до встановленої такси. А в цілому, збільшувати плату за треби духовенство змушували злиденні умови існування.

Розмір прибутків від добровільної плати за треби залежав від рівня життя місцевого населення. При хорошому урожаї хліба і при достатніх заробітках населення на різних промислах, парафіяльне духовенство має теж достатнє забезпечення. В неурожайні роки, якими були 1891 і 1892 роки, матеріальне становище сільського духовенства теж стає незадовільним, а то і злиденним. Залежність рівня життя духовенства від урожайності зумовлена ще й тим, що частка духовенства сама обробляла земельні наділи. Та у звіті Обер-прокурора Св.Синоду за 1892-1893 роки зазначалося, що “личное пользование землею становится для духовенства год от году менее доступно. По самому существу дела, для обработки земли нужно иметь достаточно силы телесные, навык, запас орудий, свободное время, при других благоприятных условиях. А вновь определяемые священники, пробывшие пред этим многие годы в духовных училищах и семинариях, в большинстве не имеют ни сил, ни средств к возделыванию земли. Как им, так и вообще всему сельскому духовенству, нередко не хватает даже времени для занятия сельским хозяйством...” [355, с. 585].

Одним із напрямів поліпшення матеріального становища духовенства було піклування про бідних, хворих, сиріт та вдів духовного стану. Цим мала перейматися і громадськість. У 1823 р. з Височайшого дозволу в Київській єпархії було утворене Попечительство про бідних духовного стану, уставний капітал якого становив 15 тис. рублів. Прирошення його передбачалось за рахунок добровільних пожертвувань та інших надходжень, а витрати мали здійснюватись на утримання, або допомоги сиротам та вдовам духовенства. Для збору пожертвувань, з наказу митрополита Євгенія, при кожній церкві заводився спеціальний збір (“кружка”), який робився в найбільші і у храмові свята під наглядом місцевого священика, а де можна було – то і в недільні дні, а також під час богослужінь при вінчанні, хрещенні, відспівуванні покійника. Якщо Владика дізнавався, що парафіяльні священики не

організують збір пожертвувань для бідних духовного стану, то він їх карав штрафами на користь останніх.

Попечительство перебувало від патронатом митрополита. Він призначав членів попечительства, які відали коштами і, за погодженням з ним, їх розподіляли. Окрім того, і в самому Києві, і в повітових містах він запровадив спеціальну посаду члена попечительства, якого зобов'язав слідкувати за збором пожертвувань в парафіяльних церквах і в кінці року доставляти кошти в попечительство. Права і обов'язки цих посадовців визначала спеціально укладена митрополитом інструкція.

Так як бажаючих отримати допомогу було багато, а коштів на всіх не вистачало, то Владика розпорядився, щоб благочинні, які найбільше знали проблеми парафіяльного духовенства, інформували членів попечительства хто найбільше потребує матеріальної підтримки. Окрім грошової допомоги бідним духовного стану, забезпечення вдів, сиріт і заштатних священнослужителів, митрополит покладав на тих, хто займав парафію вмерлого, або виведеного за штат, обов'язок виділення половини з церковних доходів. Такого порядку він вимагав дотримуватися невідступно. Священно-і церковнослужителів, які відмовлялися виділяти частину з доходів осиротілій сім'ї, або рідним заштатного члена кліру, він карав. Від усіх священнослужителів він вимагав виконання обов'язків перед дітьми-сиротами своїх попередників. Владика навіть пропонував взяти розписки від священнослужителів про те, що вони завжди будуть опікуватися дітьми своїх попередників на парафіях не менше, ніж власними. Введено було в норму і те, що благочинні у своїх щопіврічних звітах зобов'язані рапортувати єпархіальному начальству про стан опіки.

Прагненням поліпшити матеріальні умови вдів, сиріт та заштатних священників характеризується розпорядження митрополита про дозвіл цим представникам духовного стану продавати свічки в храмах з виплатою за це по 5 коп. з кожного виторгуваного рубля. До того ж, виключно вдовам надавалося право випікати і продавати проскури. Раніше священники

доручали своїм дружинам пекти проскури, згодом у Києві їх випікали у кожній булочній. А у лютому 1835 року, за розпорядженням митрополита, ця справа дозволялася тільки вдовам і сиротам духовного стану. Аби заборонити світським особам випікати проскури, митрополит звернувся до тодішнього генерал-губернатора Лєвашова з проханням дати таке розпорядження. Водночас він розпорядився, щоб священники відбирали у непослушних продавців не з духовного стану проскури, віддавали їх у церкви, а про самі факти непослуху доповідали начальству. І ще одним порухом допомоги вдовам з малолітніми дітьми було те, що митрополит іноді віддавав їм у користування ту частину церковної землі, якою мав би користуватися передбачений по штату у парафії диякон, але за відсутності якого вона розподілялася між іншими членами причту.

Справи щодо бідних із духовного стану були покладені на єпархіальні опікунства, до яких входили представники вищого духовенства. Кошти на утримання духовенства формувалися з благодійних пожертвувань, відсотків від надходжень з гаманцевого збору та 10 % від кружечкових коштів, пені, яку платили члени причту за провини, коштів на благодійництво, які збиралися в благочиннях за листами від опікунства. З цих коштів виплачувалися пенсії, загальна сума яких у 1877 р. становила 6 818 руб. 92 коп. по Київській єпархії, надавалися одноразові виплати, оплачувалося лікування в міських шпиталях. Водночас стан місцевого фінансування по благочинних округах міг залежати не стільки від чисельності, заможності причтів та парафій, як від наполегливості у своїй роботі самих благочинних та парафіяльних священників. Нерідко в заможних парафіях кількість коштів, які надходили до опікунства для бідних духовного стану, була меншою, ніж у невеликих округах з менш заможними парафіянами.

Допомога бідним особам духовного стану перебувала у віданні єпархіального Попечительства. Про особливу увагу до його діяльності може свідчити склад цієї громадської інституції. У 1878 році єпархіальне попечительств очолював кафедральний протоієрей Лебединцев, якому

підпорядковувались: ключар кафедрального собору протоієрей Каменський, настоятель Стрітенської церкви протоієрей Жданов і член кафедрального причту протоієрей Флоринський, який виконував обов'язки казначея попечительства. Кошти попечительства формувалися з наступних надходжень: відсотки з добровільних пожертвувань і самі пожертвування на благодійність, серед яких пожертвування київського митрополита Філарета (120 руб.), протоієрея Марка Буйницького (1000 руб.) і т.д.; 1% відрахування від гаманцевого збору по єпархії і 10% від кружкових зборів; оплата штрафів членами причтів; добровільні внески на добротинність, які збиралися в благочиннях по спеціальних листах або спеціальними кружками в парафіяльних церквах. У 1877 році загальна кількість коштів попечительства в єпархії складала 59 086 руб. в білетах і 7 318 в рублях (для порівняння: в Подільській всього 20 726 руб.).

Єпархіальне попечительство у межах своєї компетенції так розподілило кошти: на пенсії - 6 818 руб. 92 коп.; на одноразові грошові допомоги - 322 руб. 55 коп.; на оплату лікування в міських лікарнях - 309 руб. 73 коп.; на утримання училищ - 785 руб. 70 копійок. Незначні видатки на одноразові грошові допомоги і оплату лікарняних послуг зумовлені загальною сумою коштів, що перебувала у розпорядженні попечительства. Загальна кількість попечительських коштів залежала не від кількості парафій і навіть не від заможності парафіян та причтів, а від сумління парафіяльних священиків і благочинних, які могли переконати і організувати збір пожертвувань.

У скрутному становищі перебували вдови священно- і церковнослужителів. Оскільки Церква була не в змозі виплачувати їм утримання, то вдови потребували нового джерела прибутків, яким могло стати нове одруження. Але в результаті другого шлюбу вдова могла втратити свій привілейований статус і перейти до того стану, до якого належав її новий чоловік. Спеціальна комісія, що займалася цим питанням у 1870-1871 рр., пропонувала ввести дружин священників, як і дітей, у послужні

списки лише для відомостей про склад сім'ї, а не для документування їхнього юридичного статусу. Однак такі проекти підняли хвилю обурення в Державній Думі. Подальші пропозиції щодо сімейних реформ так і не були затверджені.

Височайше затверджене розпорядження по духовному відомству від 22 травня 1867 року забороняло затверджувати священно-церковно-служительські місця за сиротами померлих священників, дияконів та причетників чи передавати їх у спадок доньці, зятю, іншим найближчим родичам, або покладати на висвячених, чи призначених нових членів кліру обов'язки утримувати осиротілі родини. З юридичного боку, це розпорядження було правомірним, але воно руйнувало принцип турботи про ближнього, тим більше в середовищі духовенства, яке мало сприяти утвердженню його серед своєї пастви. Адже залишившись без батька, священницька сім'я втрачала усі засоби для існування. Митрополит Арсеній намагався відтягнути впровадження цього розпорядження і тому указ про заборону передавати священно-церковнослужительські місця у спадок або залишати їх за сиротами у Київській єпархії не виконувався буквально. Часто Владика робив відступи від нього.

Одним із шляхів поліпшення матеріального становища парафіяльного духівництва бачився процес зменшення кількості парафій, особливо не великих сільських. Височайше затвердженим положенням 1829 року єпархіальним архієреям надавалося право урегулювання кількості парафій. Виходячи з місцевих умов, митрополит отримував право бідні сільські парафії приписувати до найближчих більших і багатших, а причти приписних церков розподіляти по інших місцях служби.

Пристаюючи до реалізації цього права, митрополит Євгеній Болховітінов затребував від Духовних Правлінь відомості про найбільш бідні церкви і причти Київської єпархії. Вивчивши це питання, Владика у 1833 р. розпорядився через Консисторію приписати до інших парафій по Київському повіту - 4 церкви; по Звенигородському - 3; по Уманському - 7; по

Сквирському - 7; по Махновському - 5; по Радомишльському - 9; по Липовецькому - 14; по Таращанському - 6. Усього 55 церков і їхніх причтів. Для тих церков, до яких не можна приписати парафій в силу їх віддаленості або не зручних шляхів сполучення, митрополит добився грошової платні в розмірі 200 р., а деяким навіть більше. Парафій, яким за сприянням митрополита стали виділяти казенну платню, в Київському повіті була 1; у Васильківському було 3; у Богуславському - 9; у Сквирському - 1; у Радомишльському - 6. Але це виявилось не ефективним і дратівливим.

Та до цієї практики повернулись у другій половині XIX століття. Однак і тоді цей захід не дав очікуваних результатів. Знову незадоволення духовенства викликали дії щодо скорочення кількості парафій в єпархіях, запроваджених законами 1869 року “Про реформу парафій, складу причтів та побуту православного духовенства” та “Про зрівняння сільських парафій та скорочення деяких з них”. За задумом Д.Толстого, це мало посприяти поліпшенню матеріального забезпечення парафій, які не підлягали скороченню, але особливих успіхів у цій царині так і не було досягнуто. Матеріальне становище причтів парафіяльних церков залишалося посереднім, і наприкінці XIX ст., незважаючи на подальші зусилля у цій сфері наступника гр. Д. Толстого Обер-прокурора К. Побєдоносцева. Посереднє або недостатнє фінансування духовенства з боку держави відзначали самі представники духовенства (наприклад, у клірових відомостях, які склалися благочинними), губернські світські функціонери, і дописувачі центральних та єпархіальних друкованих видань Православної Церкви.

Посприяли цьому звичайне скорочення кількості парафій та числа причтів без збільшення державного фінансування не могло, натомість сам факт закриття православних парафій у православній державі викликав очевидне незадоволення не тільки духовенства, а й парафіян тих церков, які були переведені в розряд приписних. В усій Російській імперії до початку 1880-х років було закрито більше 2 тисяч парафій. В Україні за період з 1875

року до 1880 року було скорочено 35 парафій (24 парафіяльних церкви в Київській та 11 парафій у Чернігівській єпархіях), а кількість священиків в Київській парафії - на 52.

5.2. Зміни в матеріальному становищі парафіяльного духовенства після запровадження «Положення...» 1842 року

Найбільші зрушення у матеріальному забезпеченні парафіяльного духовенства сталися у зв'язку із запровадженням нововведень 1842-1843 років. Так, 20 липня 1842 р. було обнародовано “Положення про забезпечення православного сільського духовенства землею, будинками і одноразовою допомогою в губерніях Вітебській, Могилівській, Мінській, Віленській, Гродненській, у Ковельському й Овруцькому повітах Волинської та в Білостоцькій області”, чинність якого 31 серпня 1843 р. уряд поширив на всю Правобережну Україну. Для реалізації “Положення...” 1842 року були височайше затвержені “Правила для приведение в действо Положения обеспечения православного сельского духовенства землями, домами и единовременными пособиями в Западных губерниях” [229, арк. 10]. У відповідності з ними, потрібно було “назначить лица, которые по обязанностям своей службы состоят в блажайшем отношении с прихожанами и поручить им: 1) избирать земли из дач прихожан к отводу для церквей...; 2) составить проекты расписания приходских рабочих на священническом участке или соразмерного возмещения деньгами или продуктами; 3) составить предложения о постройке домов для причта или указать возможности обратить для них существующие уже строения, или купить у нынешних священно-церковнослужителей собственные их помещения; 4) все сии сведения и проекты представить начальству” [229, арк. 10-11]. Цей указ зобов'язував сільські громади виділити причетам по 33 десятини землі. У спеціальному поясненні до нього зазначалося, що церковний наділ повинен складатися з 30 десятин польової землі (по 10 десятин священнослужителю,

іншим, причетникам і на церковні потреби) і трьох десятин сіножаті. Якщо у громади виявлялася запасна чи зайва земля, дозволялось нарізати причету ще по три десятини на городи. Якщо у громади не було потрібної кількості землі (коли в маєтку її припадало на ревізьку душу менше чотирьох десятин), селяни мали компенсувати причету її нестачу відповідною кількістю сільськогосподарської продукції. Земля, яку парафіяни ще раніше виділили церкві, залишалася в користуванні причету навіть у тому випадку, коли її площа перевищувала 33 десятини, причому надлишком користувався священнослужитель. Це радувало духовенство, адже на Правобережжі більшість сільських причтів мали понаднормові наділи, часом і по 100-150 десятин. У "Положенні..." підкреслювалось, що церковна земля є службовим наділом і не підлягає відчуженню.

Крім земельних наділів, православне духовенство забезпечувалось і дармовою робочою силою. "Положення..." зобов'язувало парафіян задарма обробляти 10-десятинний наділ священика, а за договірну плату, - й решту церковної землі, причому священик міг домовитись із селянами про заміну цієї трудової повинності на її грошовий еквівалент. Селяни мусили забезпечувати священнослужителя добротним житлом, господарськими будівлями, на випадок пожежі відбудовувати його садибу, надавати новому священику одноразову допомогу борошном і посівним матеріалом.

Для реалізації цих завдань був спеціально створений "Комитет об обеспечении православного сельского духовенства землей, постройками и единовременным пособием" [229, арк. 1]. Було пояснено, що цей Комітет має складатися "из лиц, составляющих губернское управление да ведомства, которых дело сие касается" [229, арк. 9] і займатися: збором відомостей, проектів та пропозицій; ліквідацією перепон на шляху реалізації указу; наглядом за правильним вирішенням усіх положень указу; організацією якнайшвидшої його реалізації. Місцевими виконавцями Положення 1842 р. призначалися: 1) у державних селах – «мастера с благочинними; б) у прочих

– содержатели имений и благочинные, а над ними – окружное начальство»; в) по парафіях, що склалися з поміщицьких селян – повітові предводители дворянства з благочинними і поміщиками. Складені місцевими виконавцями проекти по державних селах подавались за підписами люстраторів, управителів помість, почесних громадян – членів парафій, благочинних і церковного причту через окружних начальників в Палату державного майна. А уже потім їх затверджували губернські комітети у складі єпархіального архієрея, Начальника губернії, губернського предводителя дворянства і управляючого палатою держмайна. Для діловодства при Комітеті створювалась окрема канцелярія. Загальний нагляд за реалізацією Положення... 1842 року в губернії здійснював генерал-губернатор. Тобто була створена ціла система для вирішення питань матеріального забезпечення сільського духовенства. Але, як з часом виявилось, саме багатоступінчастість цієї системи стала одним із гальмуючих чинників реалізації Положення... 1842 року.

Співвідносно із своєю назвою Положення... 1842 року складалося з трьох розділів (глав): тридцять дев'ять статей першого регламентували статус церковних земель (наділення, обробіток селянами і т.д.); у другому розділі прописані положення про житло для сільського духовенства; а в третьому йшлося про одноразові грошові допомоги священикам, які вперше приступали до служби. До основного документу додавався розпис штатів для сільських парафій Київської, Подільської і десяти південних повітів Волинської єпархії.

Практична реалізація "Положення..." 1842 року виявилась зовсім не простою. Місцеві його виконавці зволікали із складанням проектів, духовенство звинувачувало цивільну владу, а та - навпаки, у порушенні термінів подання проектів про забезпечення церковного кліру, часто складені проекти доходили до губернського комітету і поверталися назад через відсутність необхідних погоджень та підписів, іноді сторони при викупі

власного житла священників у церковну власність не могли зійтися в ціні, не рідко бездіяльною була канцелярія при губернському комітеті через відсутність коштів для ведення паперових справ і т.д.

Ще важливішим було те, що сама практика впровадження "Положення..." вимагала додаткових коштів, окрім передбачених на кожен повіт 25 руб. сребром із земських зборів. Тому Управління Київського військового, Подільського і Волинського генерал-губернатор у зверненні до Київського митрополита відзначало: "... из получаемых донесений видно, что медленность в этом деле заключается между прочим и в недостатке определенной суммы на наем землемеров, между тем, как во всяком почти приходе необходимо снять земли на план и при том, в нескольких экземплярах, почему полагается необходимым, в дополнение назначенной суммы (25 руб. – Авт Т.К.) на каждый приход, определить еще часть от каждого приходского причта, или требуя землемера уездного, с отпуском денег из казны на прогоны и проезды, и кроме того, по 15 руб. сребром на краски и канцелярские расходы, возвращать потом эти деньги из духовного ведомства" [192, арк. 224]. І поки на губернсько-єпархіальному рівні вирішувались питання про додаткові кошти, на місцях самі виконавці їх шукали. Так, благочинний 4-го округу Липовецького повіту Пилип Яворський доповідав Липовецькому Духовному Правлінню, що пан попечитель хлібних магазинів 3-го округу, який за дорученням повітового предводителя дворянства, складав проекти забезпечення православного духовенства вимагає, щоб священники тих парафій, в яких буде проведена звірка церковних земель, заплатили губернському землеміру по 5 руб. сребром з церковних коштів. Духовне Правління дозволило використати церковні гроші [192, арк. 281].

Уявлення про необхідні затрати на відмежування і складання плану церковних земель в повітах Київської губернії складають наступні дані:

Повіти	К-ть парафій в них	К-ть церковної землі (в дес. і сажнях)	Необхідні кошти* (руб., коп.)
Київський	110	4737 д. 2312 с.	1068, 16 ¼
Сквирський	103	3411 д. 2090 с.	503, 47 ¼
Черкаський	91	3665 д. 669 с.	851,90
Чигиринський	81	3033 д. 1464 с.	683, 93 ¾
Звенигородський	104	3977 д. 737 с.	544,09
Васильківський	80	3381 д. 1383 с.	857, 48 ¼
Радомишльський	88	3035 д. 672 с.	807,34 ¼
Бердичівський	115	повних даних не було	
Таращанський	102	4450 д. 394 с.	998,95 ¼
Уманський	97	3201 д.	485
Липовецький	106	4633 д.	555
Канівський	-	3463 д. 1383 с.	510
Всього по губернії	1077	40993 дес.1504 с.	7834 руб. 67 ½ коп.

* Стільки коштів вимагали предводителі дворянства і Палата держмайна

Приблизні підрахунки показують, що кожній парафії складання плану церковних земель і розмежування їх, окрім офіційно виділених коштів для цього, вимагало ще майже 7 руб. сребром. Гроші для цього не завжди вчасно виділялися, що гальмувало введення в практику "Положення..." 1842 р.

Не поодинокими були випадки, коли повітові предводителі дворянства просто ігнорували "Положення..." 1842 р. Благочинний 7-го округу Чигиринського повіту Агей Горницький доповідав в Чигиринське духовне правління, що "со дня утвержденных Височайше правил... проходит более трех лет, а доньше в подведомственном округе ... не было уездным предводителем производимо никакой комиссии по предмету составления проектов в наделении духовенства домами, землями и другими пособиями, и он не только быстрого движения по сему делу не имел, но даже не приступал к приведению в действие правил Височайшего положения, и кроме сего нигде по соседним округам благочиний о присутствии помянутого Г.Предводителя не слыхать, между тем, как в донесении своем он все припятствия, затрудняющие ход сего дела приписывает и возлагает на сельское духовенство..."[165, арк.9].

А між тим, час ішов. І єпископ Чигиринський Аполлінарій, як член губернського Комітету від духовенства, 24 лютого 1849 року київському митрополиту Філарету доповідав, що "утверджено окончательно проектов со дня учреждения Комитета по 409 приходам, которые проекты отосланы на места для приведения их в исполнение, но исполняются ли они, неизвестно" [192, арк. 163].

Окремі предводителі дворянства просто зволікали з виконанням покладених на них обов'язків, а окремі свою бездіяльність пояснювали пасивністю самого духовенства. Так, коли Київський губернський комітет по забезпеченню сільського духовенства вимагав від предводителя дворянства Бердичівського повіту відомостей про терміни завершення складання проектів по його повіту, то він відповів, що "мог бы окончить по вверенному ему уезду обеспечение сельского духовенства чрез год или чрез полтора, но встречает препятствия к тому, между прочим, в том, что благочинные священники часто задерживают у себя на продолжительное время составленные проекты или при составлении их делают больше вымогательства" [168, арк. 1]. Комітет відреагував тим, що звернувся до Київської духовної Консисторії з вимогою "строго предписать благочинным и причтам... не задерживать у себя составленных проектов и не объявлять при их составлении требований, противных положению 20 июля 1842 года" [168, арк. 1].

Такі ж звинувачення висловлював і предводитель дворянства Звенигородського повіту, про що тамтешнє Духовне Правління повідомило в Київську духовну Консисторію. Благочинний 4-го округу Феодор Більневич доповідав, що "Г.Г. Предводители Дворянства невинно обвиняют духовенство к защите своей (виділено нами – Т.К.), якобы приготовлению проектов обеспечения сельского православного духовенства происходит единственно остановка чрез благочинных и приходских священников: 1) по неявке и 2) по удержанию у себя проектов без подписей..." [168, арк. 4]. Предводитель повітового дворянства винуватий сам, так як у селах Попівці,

Шубиних Ставках, Павлівці, Босівці, Жаб'янці проекти уже складені і затверджені, але не реалізуються. А в Старій Буді, Водяниках і Мизинівці проекти "вовсе не составлялись по неизвестной причине, а можно положить, что по медленности и нерачительности Гражданского Начальства" [168, арк. 4]. Тобто, духовенство тут ні до чого.

І у 1850-х роках взаємні звинувачення духовенства і цивільних властей продовжувалися. Предводитель дворянства Сквирського повіту у 1851 році доповідав Губернському Комітету по забезпеченню сільського православного духовенства, що отримуючи затверджені проекти, він "тот же час выписки о них и свои отзывы препровождает к тем становым приставам, в стане коих состоят церкви" [170, арк. 1]. А "причины задержек зависят от приходских священников, ибо хотя владельцы имений готовы давать на постройку и поставку домов для причта назначенные в проектах материалы, о которых они наиболее хлопчут, но прихожане отказываются от построек своими трудами потому, что будто-бы священники получают от них денежное вознаграждение за труды и чрез сие отказываются даже от обработки даже церковной руги, не находя средств к приведению в действие проектов [170, арк. 1]. Тому Губернський Комітет звернувся з проханням до Консисторії, аби та вчинила відповідні розпорядження по Київській єпархії, "чтобы в тех местах, где проекты уже введены в действие духовенство не брало за требы денежное вознаграждение" [170, арк. 1].

Часто між сільським духовенством і цивільною владою виникали суперечки щодо відмежованої церкви землі, як було, наприклад, в с.Куманівцях Бердичівського повіту. Складений в.о. предводителя дворянства і надісланий 5 березня 1851 року проект причт тамтешної Св.Димитрівської церкви та благочинний Безвенглінський відмовились підписувати. Причиною було те, що "угодья, бывшие во владении церкви в 1790 и 1796 годах не предполагаются проектом к возвращении церкви", а "дом, назначенный для священника ветх и тесен" [169, арк. 1]. У складеному проекті не значились хутір, ставок та інші угіддя, які належали Куманівській

церкві за ерекцією ще з кінця XVIII ст., так як на це не було відповідного судового рішення. Тому благочинний і причт проект не підписували, а щоб його примусити підписати, Губернський Комітет шукав підтримки у Консistorії.

Траплялися випадки, коли й духовенство висувало не обґрунтовані вимоги. Предводитель дворянства Канівського повіту у грудні 1852 року доповідав Губернському Комітету, що при складанні проекту забезпечення церковного причту села Семигори тамтешній священник поставив вимоги, не передбачені "Правилами..." 1842 року, як то: "о назначении ему большего количества отопления, о перемене усадебной земли с разорением четырех крестьян и местный благочинный Дашкевич, вместо содействия прочим исполнителям Положения 20 июля 1842 г. к устройению обеспечения Семигородскому причту требовал доставить к нему отзывы священника и поверенного графов Браницких для представления их не известно для чего в Губернский Комитет" [172, арк. 1]. Губернський Комітет звернувся до Консistorії за підтримкою: щоб вона переконала благочинного Дашкевича не підписувати не правомірні вимоги.

Наявність подібних непорозумінь між сільським духовенством, цивільними властями і парафіянами турбувала вище церковне керівництво. Підкреслюючи, загалом, позитивну мету "Положення..." 1842 року, Обер-прокурор Св.Синоду відзначав, що парафіяни "законом обязываются к построению домов и к обработке участков земли для священников, тогда как прежние в их пользу приношения и работы были совершенно добровольны, то из сего рождается опасение, чтобы от неосторожности исполнения не последовало изменение во взаимных отношениях между пастырями и паствой" [266, арк. 1]. Тому в 1859 році Св.Синод визнав за необхідне переглянути в місцевих комітетах практику впровадження "Положення..." 1842 року. Зокрема, місцеві комітети були зобов'язані: 1) зберігаючи силу документу про забезпечення церковних причтів землею в узаконеній пропорції, на основі статистичних даних визначати скільки для обробітку 10

дес. священницької землі потрібно робочих днів: кінних чи волових, піших чоловічих і жіночих, а також – ціну кожного дня взимку і влітку за місцевими цінами упродовж останніх п'яти років, а також – вивести середню ціну, яку селянин платить замість робочих днів; 2) зібрати точні відомості про наявність в парафіях причтового житла, про його стан, місце розташування та можливі ціни найму житла; 3) визначити приблизну суму, яка потрібна для ремонту причтових приміщень. Усе це рекомендувалось зробити дуже швидко, так як імператор на тексті доповіді з цих питань Обер-прокурора Св.Синоду власноручно написав: "Срок для этого назначить не позже 1 июля 1859 года" [266, арк. 19].

В ході реалізації "Положення..." 1842 року духовне відомство заборгувало чимало коштів сільському духовенству. Такі борги зумовлювались наступними ситуаціями. Священик с.Степанок Бердичівського повіту Василій Сакович звернувся до Преосвящ.Порфирія, єпископа Чигиринського з "прошением" такого змісту: " На основании Высочайших положений об обеспечении сельского православного духовенства проектом по моему приходу, составленным для обработки священнического участка пахотной и сенокосной земли назначено тяглых дней 74, а пеших 101. Но так, как приход мой не имеет и 200 ревизских душ, седьмокласный, малочисленный, то на основании тех же положений отработка 28 тяглых и 40 пеших дней возложена на крестьян, а 46 тяглых и 61 пеших отнесена на суммы духовного ведомства.

Проекты по моему приходу Губернским Комитетом составлены под председательством Преосвященного Викария и Гражданского губернатора утверждены 1849 года и от этого времени по 1861 год я не получал вознаграждения ни за один год, а потому чрез 12 лет понес значительные расходы на удовлетворение наемных людей за обработку как тягловых, так и пеших дней и считая тяглый день по местным ценам - 30 к., а пеший - 20 к. серебром за 61 день пеших в год составит 12 руб. 20 коп., а за 12-ть лет - 146 руб. 40 коп.; за 46 тяглых в год будет следовать 13 руб. 80 коп., за 12-ть

же лет - 165 руб. 60 коп. Итого за 12-ть лет тягловые и пешие дни, отнесенные на суммы духовного ведомства на обрабатываемые моими средствами следует мне из духовного ведомства - 312 рублей. 11 июля 1867 года" [192, арк. 476]. Автор цього "прошения" 34 роки служив у духовному відомстві і з них 23 роки - благочинним, тобто був авторитетним серед духовенства, користувався підтримкою у начальства і повністю міг сподіватися на відшкодування зазначених коштів. Аналогічні прохання поступили від благочинного Черкаського повіту Даниїла Барановського, Звенигородського повіту священника с.Неморожи Симона Пашевського та ін. [192, арк. 472-473].

Та не дивлячись на наявні суперечки, непорозуміння та різні прорахунки, "Положення..." 1842 року поступово реалізувалось. Але проекти забезпечення сільського духовенства склалися швидше, ніж організувалось їх виконання. У 1861 році Митрополит Київський і Галицький Арсеній звітував Св.Синоду так: "Киевское Губернское Управление, при котором ныне состоит Комитет по обеспечению православного сельского духовенства, 8 апреля 1860 года уведомило Консисторию, что в оный поступило проектов обеспечения по 1175 приходам, из коих окончательно утверждено по 1172. Из утвержденных же проектов приведено в исполнение по всем статьям 727, по некоторым статьям 445, именно: землями - 27, домами - 341 и единовременными пособиями - 53. Вовсе не приведено в исполнение - 5 и не составлено - 3. При сем Комитетом присовокуплено, что **верных сведений о снабжении причтов землями, домами и пособием быть не может** (виділено нами – Т.К.), потому что по сему предмету, то возникающая, то прекращающаяся работа, зависела от личных отношений причтов с владельцами. В данное время помещения могут быть отведены для причта, а с течением времени, оные требуют починки или постройки, и потому возникает переписка" [192, арк. 455].

Але якщо з церковними землями питання в селах вирішувались, бо й до запровадження "Положення..." 1842 року переважна більшість сільських церков мала ерекційні землі, то норма про забезпечення причту житлом зумовлювала найбільше непорозумінь у відносинах духовенства з парафіянами та цивільними властями. Для селян це був обтяжливий обов'язок, так як іноді священники вимагали, щоб їм будували просторі будинки, які б якщо й не суперничали з панськими хоромами, то все ж не поступалися тим, у яких жили панські економи, і в будь-якому випадку, виділялися поміж селянських хат.

Найбільше прикрощів священникам принесла оцінка їхнього власного житла, яке, за "Положенням..." 1842 р., викуплялось коштом землевласників і передавалось у церковну власність. При оцінці вартості житла поміщики намагалися зменшити його реальну ціну. Священик села Бровок Сквирського повіту І. Похилевич звернувся до Київського губернського комітету по забезпеченню сільського духовенства зі скаргою такого змісту: в липні 1846 р., відряджений сквирським повітовим начальством чиновник, Петро Лоначевський оцінював вартість причтового житла. З такою ж метою він приїхав у село Бровки і зупинився у місцевого поміщика Діонісія Рильського. "Там он ошел постоянную квартиру и когда приступил к оценке и его (священника – авт. Т.К.) домов с постройками, то кроме личных наговоров помещика, зазываемы были помещичьи крестьяне в двор Рильского от коего получили наущение или приказ не платить ему более за дом с застройками, стоящие ему 210 руб. серебром, как 100 р. серебром и вместо благонамеренного распоряжения Правительства об обработке прихожанами пахотной и сенокосной земли он, Рильский, назначил ему 20 руб. серебром платеж и как Лоначевский исполняя дело своей порученности неотступно требовал его подписи на учиненном проекте, да еще имел он ввиду от своего начальства предписание, чтобы не отказаться в подписке проектов и он будучи в то время больным вынужден таковой подписать; как же он чувствует величайшую обиду в оценке домов с застройками, на которые он

покупал лес в сторонних помещиков, нанимал мастеров сторонних и прочие издержки..." [166, арк. 1]. Тому священник І.Похилевич просив, щоб його житло було оцінене справедливо і наводив такий приклад: в Бердичівському повіті новозбудований будинок з господарськими спорудами, який селяни звели для священника, коштує 500 р. сребром. А якщо мешканцям села Бровок ціна здається великою, то він просив залишити його житло без оцінки і продажі, бо за станом здоров'я, він збирався залишити службу. Пошуки справедливості священника с.Бровок І.Похилевича завершилися тим, що проект по цій парафії був повернутий для доопрацювання.

Подібна скарга надійшла до Губернського комітету по забезпеченню сільського духовенства і від священника села Майданецького Уманського повіту. Священник Серединський звинувачував управителя поміщицького маєтку Костянтина Пухальського у свідомому заниженні ціни на причтове житло. При складанні проекту по парафії Св.-Михайлівської церкви, управитель "...направил местных исполнителей и они сами собой, без ведома меня (священника – авт. Т.К.), причта и прихожан, положили весьма дешевую оценку на мой дом с постройками, и пояснили несправедливо в оном проекте, что якобы прихожане не согласились более уплатить за дом и застройки; из прихожан же никто не был ими приглашаем и не присутствовал при оценке дома, хотя в числе оных находятся дворяне и однодворцы, а напротив, по объявлении мною (священником - авт. Т.К.), прихожане согласились заплатить за оный дом мой со службами по оценке, каковую присяжные оценщики положат, на что 19 генваря 1847 года дали расписку" [171, арк. 5]. Далі священник скаржився на те, що Пухальський на поліг на ціні в 500 руб., а реальна ціна будинку з господарськими будівлями складала 1500 руб. сребром. Пухальський заборонив селянам викупляти житло і запропонував знести його. "А дом мой, - пояснював далі священник, – хотя и построен на церковной земле, но из купленного и прочного леса, на каменном фундаменте, с внутреннею и наружною

штукатуркою, годный для помещения священника на будущее время с другими выгодными и прочными постройками" [171, арк. 5].

Невдоволення у священника Серединського викликало і те, як у проекті були прописані норми опалення причтowego житла: "...положили требовать от крестьян-прихожан с 1 ноября по 1 апреля для отопления священнического дома по 4-е, для дьячка - по 2-е, для пономаря и просфорни по 1-й фуре соломы каждого месяца. Эта скудная пропорция не выгодно отопления, убавлена еще и за октябрь месяц..., и при том вовсе не выгодно соломой топить для приготовления просфор и пять подвод на 52 недели для просфорни весьма недостаточно; к таковой пропорции соломы можно прибавить из местных дач местного владельца, заключающих 100 дес. леса, хотя по четыре сажня дров ежегодно на отопление церковных строений, ибо экономические дома постоянно отапливаются дровами, да и самая солома отпускалась бы от экономии из запасов ея, ибо крестьяне-прихожане в зимне время всегда сами терпят недостатки в соломе и в отоплении своих домов"[171, арк. 5].

А ще священник Серединський доповів про порушення порядку відведення землі церковному причту с.Майданецького. Управитель поміщицького маєтку Пухальський і землемір Крушельницький виділили для сінокосу залиту водою землю, яка раніше належала причту, але після підняття плотини, опинилася під водою і щоб її обміряти люди роздягалися і заходили у велику калюжу. Орна земля зовсім не обмірювалась і таким чином, за новоскладеним проектом забезпечення сільського духовенства, існуючі проблеми вирішені не були.

Наведені приклади показують, що поміщики та управителі їх маєтками, маніпулюючи думкою селян, складали вигідні для себе проекти забезпечення сільського духовенства. При складанні проектів по кожній парафії найтипівішими порушеннями були: заміна ерекційних земель меншими наділами менш родючої землі, виділення непридатних орних і сінокісних земель, заниження реальної ціни причтowego житла і перекладання на селян

обов'язку його викупити, зменшення інших засобів забезпечення сільського духовенства. Загальне уявлення про стан будівництва житла для сільського духовенства можуть скласти дані 1886 року:

Повіти	Кількість парафій	Житло збудоване і здане	Житло збудоване, але не здане	Житло будується	Житло не будується
Київський	110	11	-	29	2
Радомишльський	89	16	-	16	6
Уманський	130	8	7	17	3
Звенигородський	105	-	3	5	4
Таращанський	102	10	-	5	1
Сквирський	102	-	-	7	1
Васильківський	82	2	1	18	-
Канівський	103	4	-	16	-
Черкаський	91	6	5	14	3
Чигиринський	83	5	-	11	-
Бердичівський	115	1	2	5	-
Липовецький	106	5	3	6	-
В цілому:	1218	58	21	149	20

Упродовж 1842-1886 років тільки у 58 парафіях було побудоване житло для духовенства, що складало 4,7% від загальної кількості парафій єпархії. У 149-ти парафіях житло будувалося, але за 44 роки впровадження "Положення..." 1842 року про забезпечення сільського духовенства землями, житлом та іншим, у 20 парафіях житло зовсім не будувалось. Так що, не дивлячись на серйозність намірів найвищого церковного і державного керівництва вирішити питання матеріальної забезпеченості сільського православного духовенства, швидко зробити це не вдалося.

Існуюче причтове житло у багатьох парафіях перебувало в незадовільному стані і, через відмову селян його ремонтувати, ставало холодним, сирим і не зручним. А будувати власне житло на церковній землі духовенству було не вигідно, бо в разі переводу на іншу парафію, або в разі смерті, таке житло може стати джерелом розорення чи значної матеріальної шкоди. З огляду на важливість питання про матеріальне становище духовенства, забезпечення його готовим житлом, єпархіальне начальство вдавалося до різних заходів заохочення прихожан до будівництва причтового житла і навіть було взято за правило: розглядати прохання про відкриття

нових приходів тільки при наявності в них причтового житла. З метою забезпечення сільського духовенства житлом в 9-ти західних губерніях Російської імперії урядом збиралися з місцевих землевласників гроші і з 1 січня 1889 року затверджені суми на житлове будівництво окремо для кожної губернії. Для Київської губернії середня вартість причтового житла в сільських православних парафіях становила 1350 руб. (для порівняння: для Подільської - 1400 руб., для Волинської - 1350 руб., для Вітебської і Мінської по 3000 руб., для Віленської і Гродненської - по 2700 руб. та ін.). Але на практиці виявилось, що цих коштів замало і тому єпархіальне начальство давало дозвіл на будівництво тільки там, де могли бути залучені місцеві кошти чи будівельні матеріали.

Якщо в матеріальному забезпеченні духовенства джерела фінансування були задовільними, то найбільш запущеною була саме справа забезпечення причтів житлом. Розпочавшись у 1842 році, вона не завершилася і у 80-х роках XIX ст. У тих сільських приходах, де причти мали власне житло, воно викупувалось коштом землевласників чи селян і передавалось у церковну власність. Там, де такого житла не було, поміщики були зобов'язані його побудувати. Але розпочате тоді будівництво часто перетворювалось на довгобуду. Так, тільки в 1877 р. завершене будівництво будинку для священика в м.Іванькові, яке велось на кошти тамтешньої землевласниці княгині Катерини Сигізмундівни Любомирської, котра пожертвувала для цього 1000 руб. і будівельного лісу на суму 500 руб. Але загалом, будівництво причтового житла здійснювалось вкрай повільно.

До того ж, причтове житло, як викуплене, так і заново збудоване, з часом вимагало ремонту і постійного утримання. Для цього теж потрібні були кошти. З 60-х років XIX ст. такий капітал утворювали відсотки від коштів, які приходські товариства вносили замість обов'язкового раніше обробітку церковної землі для сільських парафіяльних священиків, а після відміни цих платежів, відраховувались з казенного утримання причтів. До 1878 року капітал цей складала 132 500 руб. білетами і 1 152 в рублях. Ці

кошти щорічно поповнювались і приріст, наприклад, у 1878 р. складав 9 648 руб. 38 коп. з відсотків від казенного утримання причтів і 7 064 руб. з відсотків від капіталу минулорічного. Кошти ці зберігалися при господарському відділенні Св. Синоду, куди поступали і щорічні їх прирости. З часом ці суми зростали і кошти використовувалися виключно для утримання причтового житла сільського парафіяльного духовенства.

Як свідчать джерела, ще до обнародування “Положення...”, яке законсервувало на селі архаїчні форми господарювання, криза яких на той час уже була очевидною, у середовищі правобережного селянства зростало невдоволення одержавленою й русифікованою церквою. У пам'яті селян ще не стерлися ті часи, коли громада сама обирала свого “батюшку”, який, таким чином, залежав від неї і вже тому по можливості захищав селян від панського свавілля, принаймні співчутливо вислуховував селянські скарги на поміщика. У першій половині XIX ст. уряд поставив правобережну церкву в повну економічну залежність від держави, нав'язав парафіяльному духовенству виконання поліцейських функцій, змусив його улагоджувати конфлікти селян з поміщиками й купленою ними поліцією. Тому не дивно, що в селян складалося таке враження, що духовенство переродилось, здружилось з їхніми заклятими ворогами. Своїми непродуманими заходами власті посилювали цю підозру в селян. Так, небезпідставно побоюючись можливих перекручень малограмотним кліром урядових указів, що могло призвести до селянських заворушень, уряд категорично заборонив причетам тлумачити укази селянам, тим часом сам рекомендував останнім звертатися за необхідними роз'ясненнями до парафіяльного духовенства. На цьому ґрунті виникали нові конфліктні ситуації між селянами та причетниками. Так, у березні 1855 р. парафіяльне духовенство повідомляло митрополита Київського та Галицького, що, на думку самих селян, “недовіра до священників... виникає тому, що священники не приймають їхніх скарг на надмірне обтяження панщиною і податками, в той час як... селянам при

запровадженні інвентарів світські чиновники оголосили в церкві, що вони в таких випадках повинні звертатися до священника” [381, с. 67-68].

У другій чверті XIX ст. різко зросла кількість скарг духовенства на те, що селяни стали рідко відвідувати церкву, а під час богослужінь “у найближчих корчмах служать з криками й танцями Бахусу”. Подібну картину можна було спостерігати і в містах. Не випадково у 1827 р. київський військовий губернатор заборонив у недільні та святкові дні, поки не закінчиться церковна служба, відкривати міські крамниці та корчми [34, арк. 1]. Щодо самого духовенства, то воно часом не обмежувалось поданням скарг у відповідні офіційні інстанції на пасивне ставлення парафіян до своїх релігійних обов'язків, а мало не силоміць заганяло їх до церкви, однак це аж ніяк не додавало йому авторитету в очах селян.

Трудова повинність селян на церкву була обтяжливою для них навіть в узаконених розмірах. У малолюдних парафіях, які становили на Правобережжі абсолютну більшість (92 % їх були п'яти-семирозрядними, тобто малолюдними), вона означала запровадження у гарячу пору жнив і косовиці додаткового дня панщини. Генерал-губернатор Правобережної України І. І. Васильчиков повідомляв царя у 1857 р., що священники “вимагають від парафіян усіх робочих днів улітку”, через що в хліборобів “не вистачає часу для збирання врожаю з власних ланів, і (вони) часто змушені працювати на себе лише в святкові дні” [266, арк. 4]. Однак реальні масштаби використання духовенством селянської праці були ще більші, оскільки на Правобережжі, як уже зазначалось вище, церкви мали переважно понаднормові наділи, а священники, за свідченням І. І. Васильчикова, вимагали від селян “обробляти всю (церковну) землю”. Контролю за цим боком стосунків між духовенством і парафіянами не було майже ніякого, що відкривало священникам можливість для всіляких зловживань (заведення спеціальних “робочих книжок” для обліку виконаних селянами робіт справі не заридило, адже записи в них робили самі священники). Духовенство домагалось від парафіян додаткової праці, зловживаючи своїм службовим

становищем. Так, воно змушувало їх відпрацьовувати треби, епітимію тощо [667, с. 102-103].

Реформуючи систему матеріального забезпечення сільського православного духовенства, уряд явно недооцінив жагучого прагнення кріпосного селянства до волі. Українські селяни буквально марили волею, хотіли “хоч за три дні перед смертю волю побачить” і в середині ХІХ ст. вже психологічно не сприймали заходи уряду, спрямовані на збереження кріпосництва, проймалися почуттям ненависті до всього того, що стояло на заваді реалізації їхньої заповітної мрії про звільнення з кріпосного рабства.

Правобережне селянство вороже сприйняло покладений на них урядом обов'язок – задарма працювати на церковній ниві. Селяни вважали, що не вони на священників, а священники на них повинні працювати. Один із сучасників згадував, що трудова повинність селян на церкву стала джерелом постійних чвар і суперечок між священниками й селянами, посередниками в яких були позмінно то поміщики, то поліцейські чини.

Поширеним явищем у 40-50-х роках стала також відмова селян виконувати на причт будівельну повинність. Більше того, в ряді сіл громади, пославшись на свою бідність, відмовлялися оплачувати будівництво та ремонт храмів. Загострилися земельні конфлікти між селянами і духовенством. Після інвентарної реформи 1847-1848 рр. забезпеченість селян землею на Правобережжі погіршилась, оскільки поміщики скоротили селянські наділи, позбавили їх кращих земельних ділянок, тому хлібороби чинили опір спробам причтів збільшити чи поліпшити своє землеволодіння за їхній рахунок. Почастішали випадки, коли селяни привласнювали земельні ділянки, на які претендувало духовенство.

Дбаючи про поліпшення матеріального становища сільського духовенства, зокрема вводячи на правобережних українських землях “Положення про забезпечення православного сільського духовенства землями, будинками і одноразовою допомогою...” 1842 року, імперська влада була занепокоєна, щоб воно негативно не вплинуло на відносини між

духовенством і селянством. А між тим польські землевласники були в цьому дуже зацікавлені так як не хотіли власні землі виділяти православному духовенству. Тому вони поширювали чутки про те, що реалізація “Положення...” 1842 року порушила давні зв'язки сільського духовенства з селянством, і що вона стала причиною селянських заворушень.

Ці чутки дійшли до графа Олександра Петровича Толстого, коли він з нижньогородським ополченням знаходився в Київській губернії в час Севастопольської оборони 1854-1855 р.р. І тому, коли він 20 березня 1857 року обійняв посаду Обер-прокурора Св.Синоду, то звернувся за поясненням до київського єпархіального архієрея Філарета. Він висловлював побоювання що коли замість добровільної праці на благо духовенства селяни законом зобов'язані будувати житло і обробляти землю церковному причту, то не обережне утвердження такого порядку може зіпсувати взаєностосунки пастирів з православною паствою. Тому це питання потрібно всебічно вивчити, а для цього він потребував детальну інформацію про узаконення селянських повинностей на користь духовенства і хід їх виконання. Особливо цікавило очільника Синоду: чи справді спостерігається ослаблення духовного зв'язку між сільським священиком і селянами?

Митрополит Київський і Галицький Філарет доповідав Св. Синоду, що “Положення...” 1842 року про матеріальне забезпечення сільського духовенства землями, будинками, казенною платнею і одноразовою казенною допомогою новопризначеним на парафії священикам та обробіток селянами церковної землі є вкрай необхідним. Найбільше воно не задовольняло поміщиків і це закономірно. (Адже до 1863 року 90% земель на Правобережжі належало поміщикам-полякам). Землевласники-католики не хотіли виділяти землі для православного духовенства і витратити кошти на будівництво причтового житла. А добровільні пожертвування, як і плата за треби, в спольщеному краї не могли забезпечити нормальний рівень життя духовенству. Адже селянство в польських маєтках було доведене до зубожіння і не могло матеріально підтримувати своїх пастирів.

Стосовно духовного зв'язку православного священства і селян, то принципових змін не відбулося. Добровільна норма обробітку священницької землі набула сили закону. Це підвищило статус духовенства, унезалежнило його від сільської общини і позбавило принизливої ролі прохачів перед панами-католиками чи їх управителями і орендарями-євреями, а також давало можливість ліквідувати практику “замогричування” селян. Що ж до поголосу про те, що робота селян на землі священника введена в інвентарі, то це випадки, бо Інвентарні правила були укладені в 1847-1848 роках, як спеціальні положення, які визначали розмір наділу та уніфікували повинності поміщицьких селян у Правобережній Україні, Литві та Білорусі, вони були підготовлені Київським військовим губернатором, Київським, Подільським і Волинським генерал-губернатором Д.Бібіковим з причин побоювання царського уряду національно-визвольного піднесення українського та польського населення Австрійської імперії зумовленого “Весною народів в Європі”, можливістю перенесення його на терени Російської імперії та з метою переспрямування ненависті православних селян на місцеву польську шляхту... Але задуманий план не допоміг. Загострення селянського руху на Правобережжі подовжувалося, а зокрема в Київській губернії у 1848 р. Заворушення селян відбулося не менш як у 100 селах.

Чутки про озлоблення селян на православне духовенство через запровадження “Положення...” 1842 р. та Інвентарних правил 1847-1848 років розпускалися поміщиками-католиками, які самі здавна вороже ставились до православних. Поліпшення матеріального, а отже і морального, стану православного духовенства було особливо ненависним для католиків. Окрім прямих матеріальних витрат для польських землевласників, воно сприяло піднесенню престижу православного служіння в регіоні сильних католицьких впливів. Втрачати своє польське панство не бажало і тому вишукувало різні причини зменшення позицій Православної Церкви. Але основна причина соціальної напруги знаходилася не в площині відносин духовенства і селян. Вона була у всевладді поміщиків, тим більше -

іновірців. Перед свавіллям місцевого поміщика (а воно зменшилось лише після скасування кріпацтва), малозначущими були не лише духовенство чи парафіяльна громада, що складалася переважно з поміщицьких кріпаків, а нерідко і сам єпархіальний архієрей. Особливо нестерпним стало поміщицьке всевладдя після 1831 року, коли роздратовані поразкою правобережні поміщики-поляки спрямували весь свій гнів на українського селянина, що не підтримав “польську справу”; одночасно поміщик потроїв свій визиск з селянина-кріпака, прагнучи поправити своє підупале внаслідок повстання господарство. Знавець життя української парафії Є.Крижановський назвав цей період в історії України “глибоко трагічним” [651, с. 225]. Але відповідальність за цей трагізм не знімається з російського уряду та православного духовенства.

Найбільше порушень при наділенні духовенства землею було в Сквирському повіті. Губернський комітет декілька разів повертав прислані звіди проекти аж поки вони не були укладені у відповідності з “Положенням...”. Більше десяти років велася переписка комітету з губернським правлінням про церковні землі в селах Ружинського та Паволоцького ключів. Причиною стало те, що при складанні проектів місцеві виконавці (предводителі дворянства та інш.) не відвели церквам земель, що передбачено рішенням Правлячого Сенату, і навіть змовчали про наявність такого розпорядження.

А в Липовецькому повіті, аби зрушити з місця справу складання проектів матеріального забезпечення сільського духовенства, потрібно було змінити повітового предводителя дворянства. Тільки тоді проекти почали складатися правильно, у відповідності з урядовим розпорядженням. Правда, траплялися випадки (наприклад, в селах Цибулів, Зубриха, Жадани, Ястребинці) коли місцеві укладачі проектів пропонували частину землі, якою духовенство користувалося до цього, віддати поміщикам тому, що надані церквами документи на право володіння ними виявилися не зовсім законними. Але губернський комітет не приймав подібних пропозицій і

повертав для виправлення подібні проекти, а за поміщиками залишав право в установленому порядку довести незаконність права на землі духовенства, якими воно володіло до появи “Положення...” 1842 року.

Упродовж десяти років (1842-1852 р.р.) проектів забезпечення сільського духовенства Київської єпархії було складено тільки в 730-ти поміщицьких маєтках, в 131 казенному, в 4 змішаних, тобто усього в 865 парафіях. А в 314 парафіях таких проектів ще зовсім не було (в 278 поміщицьких, у 8 казенних, у 27 змішаних маєтках і в одному - з відомства імператорської фабрики). Тобто найбільше зволікали з вирішенням питання про матеріальне забезпечення парафіяльного православного духовенства саме поміщики. Причини такої бездіяльності іноді просто вигадувались і при перевірці з'ясовувався обман. Частими були і такі випадки, коли в ході наділення церковних причтів землею, у них відбирали частину землі, або відводили для духовенства гірші землі. Так, з Канівського повіту повідомлялося, що у поміщицьких селах графів Браницьких церкви не мали землі, а виконуючи “Положення...” 1842 року, їм наділено по 33 десятини. У той же час предводитель повітового дворянства і земський виконавець повідомляли, що церкви в селах Кодак, Митниця та інш. володіли землею більше 33 дес. ще до складання проектів про матеріальне забезпечення кліру. Тому духовенство відмовляється прийняти виділені церквам по 33 дес. і просить залишити за ним колишні землі. І його відмова є законною так як статтею 2 Височайше затверджених правил від 20 липня 1842 року заборонялося відбирати у церков землі, відведені їм раніше. Ще з Канівського повіту надійшло 15 проектів, якими передбачалося виділення духовенству сіл графів Браницьких менших наділів землі і не в тих місцях, де раніше були церковні землі. Це було грубе порушення рішення Правлячого Сенату і тому київський генерал-губернатор своїм розпорядженням від 3 вересня 1849 року заборонив без згоди самого духовенства переносити земельні наділи.

Попри пильну увагу вищої світської та церковної влади до матеріального забезпечення парафіяльного духовенства, справа ця рухалась повільно. І якщо відразу після затвердження Положення 1842 року, щорічно до 1860 року з державного казначейства виділялось не менше 100 000 руб. для поліпшення матеріального становища парафіяльного духовенства, то з 1860 р. ці видатки припинились. Але вкрай були потрібні і це питання знову постало як нагальне. У Держраду було внесене клопотання про відновлення з 1893 року щорічних казенних видатків на поліпшення матеріального становища православного духовенства. За фінансовим кошторисом Св. Синоду на утримання духовенства пропонувалося щорічно виділяти по 250 000 руб. До тих пір, поки буде призначено утримання духовенству в усіх єпархіях Росії з наданням Св.Синоду права виділяти з цих коштів утримання причтам, які його не отримували, як і заново запровадженому в усіх єпархіях, в яких введені штати 1842 року в розмірах, відповідних до місцевих умов: священникам від 100 до 600 р., дияконам - 80-300 р. і псаломникам - 50-200 руб. на рік.

Після обговорення цього питання в Держраді, в журналі департаменту Державної економії від 25 лютого 1893 року було записано наступне: “С своей стороны департамент относится с полным сочувствием к изложенному ходатайству, ценя по достоинству исторические заслуги нашего духовенства в прошедшем и высоко чтя святое призвание его, как руководителя духовной жизни народа, - Правительство не может ни прилагать всех попечений о материальном обеспечении служителей церкви. Усиливая заботливость в этом направлении, и принятие необходимых мер в настоящее время тем более настоятельны, что за последовавшим пересмотром штатов церквей на окраинах Империи, не обеспечены казенным содержанием остаются священнослужители в епархиях с коренным православным населением. Вполне соглашаясь, в виду сего, с предложением об ассигновании ежегодно испрашиваемого кредита в 250 000 руб., департамент находит, что проектируемое предрешение ныне же вопроса об увеличении этого отпуска с

каждым годом на равную сумму едва ли отвечало бы намеченой цели. Нельзя не заметить, что для полного осуществления обсуждаемых предложений потребуется, судя по производящемуся ныне на содержание духовенства расходу, приблизительно от 5 до 6 миллионов рублей. Поэтому, при указанном способе постепенного удовлетворения означенной потребности, завершение проектированной меры отодвинет на двадцать с лишком лет. Между тем, весьма желательно более скорое приведение оной в исполнение, и при благоприятном положении государственного бюджета вероятно не встретится затруднений к ассигнованию на сей предмет более значительных сумм” [355, с. 580]. Але було визнано, що наперед виділити чітко фіксовану суму видатків на духовенство було б не доцільним, тому правильніше буде щорічно видавати кошти, на які зможе спромогтися державне казначейство в залежності від наявності фінансів.

Виходячи з таких міркувань, Держрада ухвалила: додатково до коштів, що виділяються на утримання духовенства, щорічно виділяти ще по 250 000 руб. на рік. Дозволити Обер-прокурору Св.Синоду, за погодженням з міністром фінансів, щорічно вносити пропозиції про додаткове виділення коштів на утримання православного духовенства. До того ж, Св.Синод з виділених у його розпорядження коштів мав, виходячи з місцевих умов, визначати утримання причтів в таких пропорціях:священникам від 100 до 600 руб., дияконам - від 80 до 300 руб. і псаломникам - від 40 до 200 руб. на рік. Таке рішення Держради було височайше затверджене 23 квітня 1893 року. У відповідності з ним видані в 1893 р. з казни 250 000 руб. були розподілені між 592-ма найбільш необхідними причтами різних епархій.

В період формування бюджету на 1894 рік в Держраду була внесена пропозиція про виділення з казни 1 500 000 руб. на утримання духовенства, але міністр фінансів, виходячи з фінансових можливостей Державного казначейства, визнав можливим виділити на 1894 р. 500 000 рублів. Департамент державної економії 28 грудня 1893 року погодився з такою пропозицією.

Ще й в 1901 році Обер-прокурор Св. Синоду К.Побєдоносцев константував, що “материальное положение духовенства представляет больное место в церковно-общественной жизни, вредно отражающееся не только на жизни и деятельности этого сословия, но вносящее много ненормального и в общественную жизнь. Если принять во внимание возлагаемые на духовенство многообразные обязанности по долгу службы, те требования, какие предъявляет духовенству ныншняя жизнь и современное общество и, наконец, вообще служебное положение духовенства, требующее лиц с известным образовательным цензом и следовательно с известными умственными запросами и нравственными убеждениями, то справедливость требует признать, что получаемое духовенством вознаграждение за свои труды действительно далеко недостаточно, а самый способ получения этого вознаграждения и условность его размеров слишком тяжело отзывается на нравственном состоянии духовенства” [358, с. 56].

І на початку ХХ ст., як зазначав Обер-прокурор Св.Синоду, “домашняя жизнь сельского духовенства очень незатейлива. Псаломщики, семейные диаконы живут нисколько не лучше крестьянина. Очевидно при таких условиях, что не жадность духовенства, не стремление наживать капиталы побуждают его заботиться об увеличении своих доходов, а простое удовлетворение самих насущных своих потребностей. Материальная необеспеченность духовенства заметно отражается на его деятельности и на нравственном состоянии”. А між тим, “материальная зависимость от прихожан ставит иногда духовенство в необходимость делать им уступки, близко граничащие с унижением авторитета пастыря в глазах их пасомых” [358, с. 57].

Надаючи духовенству значну матеріальну підтримку, держава свідомо зменшувала його залежність від приходу, поліпшувала його домашній побут, підвищувала в ньому самосвідомість і надавала йому пристойніший вигляд. Обер-прокурор Св.Синоду К.Побєдоносцев в 1901 році відзначав: “Благодаря

ежегодно увеличивающемся отпуску казенных сумм на содержание духовенства, число получающих жалование причтов все более и более возрастает, а вместе с тем и благосостояние духовенства, и потому нельзя не пожелать скорейшего наступления времени, когда все духовенство будет обеспечено содержанием” [358, с. 58].

Окрім казенної платні штатному духовенству, державної підтримки вимагали і непрацюючі представники духовного стану.

У 60-ті роки XIX ст. продовжувалась формуватися система пенсійного забезпечення. У вересні 1865 року Обер-прокурор Св.Синоду висловив пропозицію Синоду про призначення пенсій священникам, які прослужили 35 років, по 70 руб. на рік і вдовам - від 35 до 45 рублів. Ці витрати мали здійснюватися з кредиту державного казначейства. З цього приводу 9 травня 1866 року з'явилося роз'яснення державної ради, в якому йшлося про те, що до прийняття пенсійного по духовному відомству статуту, суму коштів на пенсії і допомоги єпархіальним священнослужителям та їх сім'ям збільшити до 286 000 руб. проти традиційних 180 290 р. з 1861 року. До того ж, на розгляд Св. Синоду передавалась видача одноразових допомог з вільної частини кредиту на пенсії. І при цьому підкреслювалось, що до прийняття пенсійного статуту, продовжується дія тимчасових правил щодо пенсійного забезпечення духовенства, ухвалених Святішим Синодом.

На початку XX ст. продовжувалось удосконалюватись законодавство про пенсійне забезпечення і одноразові допомоги священнослужителям та псаломникам. У 1902 році обговорювався проект статуту про пенсії і одноразові грошові допомоги духовенству. Тоді ж було узаконене рішення про те, що у відповідності з двох процентним відрахуванням на пенсії з окладів казенного утримання священно- і церковнослужителів, причти не казенного утримання мали сплачувати в казну спеціальний збір з розрахунку 6 руб. на рік зі священників, 3 руб. - з дияконів і 2 руб. з псаломників. А 3 червня 1902 р. монаршою волею був затверджений статут про пенсії духовенству [359, с. 304-305].

Затвердження нового пенсійного статуту було кроком вперед у поліпшенні матеріального забезпечення заштатного єпархіального духовенства, його сімей, особливо дітей. Пенсійне законодавство бере початок своєї історії від затвердженого 12 серпня 1823 року положення про допомогу бідним духовного стану. Перший досвід забезпечення сиріт духовного стану коштами накопичили попечительства про бідних духовного стану. З часом він удосконалився аж до прийняття тимчасових правил пенсійного забезпечення. Але, в першу чергу, вирішувалось питання про пенсії священнослужителям та їх сім'ям. І тільки з 1 січня 1880 року запроваджені пенсії дяконам та їх вдовам: дяконам 65 руб., а їх вдовам по 40-50 руб. на рік. Вдови з неповнолітніми невлаштованими або невиліковно хворими дітьми отримували надбавку: священицькі - 25 руб., дяконські - 10 руб. Але такі виплати припинялись зі смертю вдів, тобто сироти залишались без будь-якої матеріальної підтримки. І такий порядок зберігався до 2 червня 1887 року, коли держрада дозволила продовжувати виплату пенсій дітям після смерті їх матерів-вдів. Дітям же священнослужителів - круглим сиротам, а також псаломникам, з платні яких відраховувались 2%, пенсії не призначались, а паломницька, як і будь-яка інша служба, окрім духовно-навчальної, до уваги не бралася при встановленні священнослужительських пенсій. Такі недоліки тимчасових правил життя вимагало усунути і нагальною стала потреба прийняття такого пенсійного статуту, який би задовольняв життєві потреби заштатного єпархіального духовенства.

Тому господарське управління при Св. Синоді розробило новий проект пенсійного статуту і подало на розгляд спеціальній комісії з посадових осіб центральних синодальних інституцій під головуванням таємного радника Остроумова. Після цього проект статуту удосконалювала ще одна спеціально створена комісія під головуванням Митрополита Санкт-Петербурзького Антонія, до складу якої входили представники Св.Синоду, державного контролю, міністерства юстиції, фінансів і центрального духовного управління. А вже за поданням цієї комісії проект розглядався у Держраді і

був схвалений Св. Синодом. Потім текст статуту Обер-прокурор Св.Синоду доповів імператору і той письмово висловив свою монаршу волю: “Согласен - поспишить с рассмотрением этого важного дела”. Таким чином, статут про пенсії та одноразові допомоги священнослужителям і псаломщикам був затверджений 3 червня 1902 року.

Порівнюючи новий пенсійний статут 1902 року і тимчасові правила 1866 р. відносно умов і термінів вислуги пенсій, їх розмірів, варто підкреслити його прогресивний характер. Вже згадувалось про те, що за тимчасовими правилами 1866 року круглі сироти і малолітні діти священнослужителів не мали права на пенсію, як і псаломники, які все ж сплачували 2% окладу у пенсійний фонд. А новий статут надавав право на пенсію усьому духовенству, яке перебувало на службі і здійснювало відрахування зі своїх посадових окладів. Надаючи таке право, пенсійний статут полегшував і умови її отримання. Якщо за тимчасовими правилами 1866 року священнослужитель виключався за штат або позбавлявся місця, чи у вигляді покарання йому тимчасово заборонялось священнослужіння, то він назавжди втрачав право на пенсію. А за новим статутом права на пенсію позбавлялись лише звільнені від служби священнослужителі та виключені з духовного сану псаломники. Що стосується термінів вислуги пенсії, то тимчасові правила встановлювали загальний термін - 35 років. Якщо до вислуги 35-ти років не вистачало хоч би кількох днів, - право на пенсію втрачалось. На відміну від цього, пенсійний статут 1902 року окрім 35 років, допускав три види звільнення за штат до вислуги повного терміну: добровільне; за станом здоров'я; звільнення з причини невиліковної хвороби при потребі постійного догляду. Для осіб, які добровільно виходили за штат пенсія встановлювалася: за службу від 20 до 30 років в розмірі 1/3, від 30 до 35 років в розмірі 2/3 повної пенсійної суми. Ті, що звільнялися за станом здоров'я отримували: за 10-20 літню службу 1/3, за 20-30-літню - 2/3 і за 30 років - повний оклад. А для осіб, які з приводу невиліковної хвороби не могли обходитися без сторонньої допомоги, перший термін права на пенсію

передбачав 5-10 років служби, другий - 10-20 років і третій - 20 і більше років.

Пенсії за втратою годувальника, за статутом 1902 року, призначалися сім'ям з дня смерті батька або з дня подачі прохання, якщо подача здійснена через рік після смерті. Вдові передбачалася половина пенсії чоловіка, а син або донька мали право на одну третю другої половини, так що вдова з трьома і більше дітьми отримувала повний оклад чоловіка-покійника. Круглим сиротам передбачалася четверта частина батьківської пенсії на одну особу, і четверо або більше сиріт отримували повний оклад батька. Повнолітні діти переставали отримувати пенсію в 21 рік.

Умови отримання одноразової допомоги пенсійний статут теж спрощував. Особи духовного стану, що звільнялись від служби з причини невиліковної хвороби по вислuzі від 1 до 5 років, а також з причини підірваного здоров'я по вислuzі 5-10 років мали право на отримання річного окладу повної пенсії. А сім'ї померлих до вислuzи терміну одноразової допомоги отримували право на грошову допомогу співвідносно з кількістю років служби: до 10 років - піврічний, а зверх 10 років - річний оклад повної пенсії.

Окрім перерахованих переваг, статут 1902 року перевершував тимчасові правила 1866 року і в частині розмірів пенсій. Ним встановлювались такі пенсії: кафедральним протоієреям - настоятелям - 500 руб., кафедральним ключарям і штатним протоієреям - 400 руб., нештатним протоієреям, священикам міських і сільських церков та протодияконам кафедральних соборів - 300 рублів, штатним дияконам поіменованих церков - 200 руб., дияконам на псаломницьких вакансіях і псаломникам - 100 руб. Членам Консисторії і благочинним за 10-річну безперервну службу розмір пенсій збільшувався на 60 руб. в рік. Такі пенсії майже у 2,5 рази перевищували ті, які визначено тимчасовими правилами 1866 року, а для псаломників пенсії вводились вперше. Таким чином, пенсійний статут 1902 року був кроком вперед у пенсійному законодавстві. Він гарантував пенсії

духовенству у чітко визначених розмірах і унормовував матеріальну підтримку вдовам і дітям священнослужителів та псаломників.

Прийняття нового статуту про пенсії мало значний вплив на поліпшення матеріального становища духовенства, що у свою чергу відобразилося на підвищенні його суспільного статусу. За словами Обер-прокурора Св.Синоду, становище духовенства до утвердження системи пенсійного забезпечення було ненормальним і в матеріальному, і в службовому, і в моральному відношеннях. “Призванное служить религиозно-нравственному просвещению епархиальное духовенство, не имея постоянного определенного обеспечения, должно было само изыскивать средства к существованию. Долг служения призывал его к проповеданию христианских идеалов, жизнь - к добыванию куска хлеба; на обязанности священника лежало руководство духовным развитием пасомых, направлением их мыслей, чувств и воли к водворению на земле Царства Божия, а потребность есть и пить заставляла проповедника соединять проповедь Христова учения с чисто земными расчетами; пастырь учил нестяжательности, а сам не редко был вынуждаем сообразоваться с требованием мамоны. Так неизбежно возникало столкновение идеала с практическими потребностями и последние очень часто, против воли пастыря, приобретали даже господство над идейной стороной его служения. Так как почти единственным источником обеспечения являлись материальные средства прихожан, то необходимое пользование ими, хотя бы в виде платы за требы, порождало у пасомых отчужденность и неприязнь к пастырю, лишавшемуся чрез это нравственного доверия, без которого невозможны близость между ним и паствой и благотворное влияние на последнюю” [359, с. 315-316]. І хоч уряд робив кроки у напрямку поліпшення матеріального становища духовенства, все ж вони проблему в повному обсязі не вирішували. Наприклад, височайше повеління від 23 квітня 1893 року про поступове збільшення асигнованого з казни кредиту на утримання міського і сільського духовенства до забезпечення усіх причтів імперії, без сумніву,

послабило гостроту добування хліба насущного, але не вирішило іншої проблеми - матеріального забезпечення священно- і церковнослужителів після досягнення похилого віку і виходу за штат, а також вдів і сиріт духовного стану. Тому духовенство постійно турбувала думка про забезпечення сімей безбідним існуванням після своєї смерті. Ще нагальнішою ця проблема була для духовенства, яке не мало казенного утримання. Не турбуватися забезпеченням своєї сім'ї на майбутнє, щоб повністю посвятити себе богослужінню, завжди ставити пастирство вище цієї турботи, - рівносильно героїзму, для якого самопожертвування є звичним явищем. Православне духовенство висунуло зі свого середовища не мало пастирів, які проявили самопожертвенну відданість справі, але більшість його складала звичайні люди, яким не під силу було повністю підпорядкувати свої родинні почуття ідеї обов'язку і тому турбота про накопичення на чорний день була обтяжливою для духовенства. Звільнити від неї могло пенсійне забезпечення. В кошторисі прибутків і видатків Святішого Синоду на 1902 рік 10 479 570 руб. 92 коп. було передбачено на утримання з казни 25 534 причтів Російської імперії [359, с. 318].

В 1914 році спочатку спеціальною комісією від головуванням члена Св.Синоду архієпископа Тихона, а потім міжвідомчою комісією під керівництвом директора канцелярії Обер-прокурора Св.Синоду, таємного радника Яцкевича, розглядалося питання про перегляд статуту про пенсії єпархіальному духовенству. Маючи на увазі розроблений Міністерством фінансів проект загального статуту пенсії і одноразової допомоги, за яким передбачалося пенсії призначати в розмірі встановлених відповідними статтями процентів від отримуваної платні, перша з названих комісій зупинилася на питанні про середній розмір платні, з якої вираховуватиметься пенсія. У вирішенні цього питання комісія виходила з чотирьох законодавчих актів про матеріальне забезпечення духовенства, що були внесені в Державну Думу, і якими визначався розмір бажаних для

духовенства пенсій, а саме: 900 р. - священнику, 450 р. - диякону і 300 р. - псаломнику.

Визначаючи намічені в означених законопроектах норми пенсій для священно- і церковнослужителів обґрунтованими і беручи до уваги встановлену височайше затвердженими 24 березня 1873 р. правилами про місцеві засоби утримання православного духовенства і визначенням Св.Синоду від 16-24 грудня 1887 року пропорцію для розподілу коштів між членами причтів, за якою штатному протоієрею причитається 4 частини цих засобів, ключарю - 3 ½ частини, священнику і протодиякону - 3 частини диякону - 2 частини і причетнику - 1 частини, комісія 1914 р. внесла в проект пенсійного статуту для духовенства доповнення. Сутність його в тому, що пенсії священнослужителям і псаломникам визначаються в розмірах, встановлених відповідними статтями чинного статуту, окладів, вирахованих з наступних норм: а) для кафедральних протоієреїв (настоятелів кафедральних соборів) і єпархіальних місіонерів в священницькому сані з 1850 руб., б) для ключарів кафедральних соборів і штатних протоієреїв з 1625 руб., в) для протоієреїв на священницьких місцях священників міських і сільських церков з 925 руб., д) для дияконів на паломницьких місцях і псаломників міських і сільських церков з 460 рублів. Якщо вчислити з наведених окладів 65% за 35-річну службу, то пенсії для першої категорії духовенства становитимуть 1200 руб., для другої - 1050 руб. , для третьої - 900 руб. і для четвертої - 300 руб. на рік.

Що стосувалося другої згаданої міжвідомчої комісії, то її завдання зводилось до погодження з представниками зацікавлених відомств питання про пенсії духовенству, для надання цьому питанню, для подальшого внесення проекту пенсійного статуту в законодавчі органи, юридичної обґрунтованості, а також скрупульозного розпрацювання фінансового боку проекту. Але остаточного вирішення питання пенсійного законодавства ще очікували остаточного завершення.

Таким чином, розуміючи що саме сільське православне духовенство може стати надійною опорою влади і проповідником його впливу на широкі народні маси, найвище державно-церковне керівництво тримало в полі зору його матеріальне забезпечення. Православне духовенство було переведене на казенне утримання і окрім традиційних джерел фінансування, якими були плата за треби, прибутки від церковної землі та добровільні пожертвування парафіян, отримувало ще й державну платню. Та для достатнього фінансування державних коштів завжди бракувало. Тому з метою остаточного вирішення матеріального забезпечення духовенства, що сприяло б підвищенню його соціального статусу, а по великому рахунку - зміцненню основи Православної Церкви, 20 липня 1842 року було прийняте, скріплене монаршою волею, "Положення про забезпечення сільського православного духовенства землями, житлом, грошовою допомогою". Його впровадження однозначно оцінити не вдається, так як з одного боку, воно сприяло поліпшенню матеріального становища сільського духовенства, що підносило його престиж і авторитет, а з іншого боку, законодавче затвердження селянських повинностей на церкву послабляло колишні тісні зв'язки духовенства з мирянами. Державною платнею, закріпленням церковних повинностей селян, пенсійним забезпеченням православне парафіяльне духовенство бралось під контроль держави, що полегшувало його зросійщення.

РОЗДІЛ 6

СІЛЬСЬКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ДУХОВЕНСТВО НА СТОРОЖІ СУСПІЛЬНОЇ МОРАЛІ ТА ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ

6.1. Піднесення моральності парафіяльного духовенства як засіб підвищення авторитету церкви

Характеризуючи моральність духовенства, Обер-прокурор Св.Синоду у своєму звіті монарху відзначав, що пастирі перебувають на висоті свого становища. Однак у його середовищі є і негативні явища такі як: “нетрезвость, – порок общий с народом, – сутяжничество, споры и пререкания, то между самими причтами, то между причтом и прихожанами; вымогательства при требоисправлениях и т.д.» А причиною цьому є те, що “поставленное в необходимость существовать на счет добровольных, ничем не гарантированных приношений, большинство представителей сельского духовенства всецело поглощено заботами об обеспечении своих материальных нужд, ежедневно сталкиваясь с прихожанами на почве мелочных житейских интересов, в ущерб своему нравственному авторитету и достоинству» [353, с. 53]. Духовенство, а надто сільське, мешкаючи поряд з простим людом, часто поділяє з ним сільський побут, має такі ж побутові негаразди, господарські проблеми тощо. До того ж, сільські пастирі виростили і формувалися серед селян, тому мають багато спільного у світогляді тощо. Тому Обер-прокурор Св.Синоду підкреслював: “Странно было-бы ожидать, что все принимающие духовный сан будут, отлично от прочих сословий, людьми в особенности добродетельными, безупречными и должны обречь себя на всевозможные лишения и нужды, не рассчитывая даже на хлеб насущный; и было бы в высшей степени несправедливо со стороны мирян предъявлять к духовенству, в его нынешнем положении, одни только требования , не входя в соображение тех условий, посреди коих оно живет и действует. Условия эти таковы, что лицу высшего или среднего

сословия с известным образованием, потребно особое самоотвержение, для того, чтобы, уклонившись из иной карьеры, вступить в ряды духовенства. Стоит только представить себе, каково положение священника в одном из 30 000 сельских приходов (в цілому по імперії – Т.К.), разсеяных не редко по глухим местностям, - для того, чтобы отнестись не с пренебрежением, а с уважением к труженикам этого звания” [353, с. 54].

З метою встановлення контролю за духовенством вище церковне керівництво було рішучим. Ще в перші роки формування Київської єпархії, російська влада розпочала боротьбу з бродяжництвом серед парафіяльного духовенства, як стали називатися самовільні відлучки з місць проживання з різних причин: чи то на ярмарок, чи до родичів, чи в пошуках кращої долі, що завжди було притаманне вільнолюбивому українському людові. У вересні 1798 року з Дикастерії в усі Духовні Правління був розісланий указ Й. І. В. за № 2225, за яким усіх священно- і церковнослужителів зобов'язано підписками «дабы они по ярмаркам с церковными вещами, для собирання денег бродить не отваживались» [17, арк. 15]. Заборонялося залишати місце проживання «без письменного вида» з будь-яких причин. В разі виявлення таких випадків, їх розглядала Дикастерія. Так, 30 квітня 1800 року Дикастерія розглядала справу доставленого до неї дячка священницького сина Кирила Марчевського, який повідомив про себе, що він не бродяжничає, а має дозвіл на пересування по території єпархії (митрополичий указ від 17 жовтня 1796 року). Вислухавши усні пояснення Марчевського, Дикастерія 2 травня 1800 р. ухвалила, щоб його, згідно власних признань, як 60-річного і хворого, звільнити від дяківських обов'язків і відправити на утримання родичі в Богуславського повіту село Миколаївку. А в Богуславське Духовне Правління надіслати указ про те, щоб Марчевський знаходився у родичів своїх на утриманні, «никуда и под каким видом не бродил», а щоб він добрався до м. Богуслава, йому був виданий з Дикастерії «билет на проход», якого тамтешній благочинний мав відібрати і відіслати з рапортом до Дикастерії [10, арк. 4].

Самовільні відлучки причетників каралися штрафуванням або виключенням з духовного стану. Дячок с. Карапишів Богуславського повіту Дмитрій Жинєвич самовільно відлучився в містечко Ржищев і там проживав з 1798 до квітня 1801 року, а коли повернувся назад і Богуславське Духовне Правління почало підшукувати місце служби, то він під приводом забрання своїх речей отримав дозвіл на відвідання Ржищева, але звідти вже не повернувся. Тому Київська духовна Консисторія 22 листопада 1801 року розглянула цю справу і ухвалила рішення про виключення Д. Жинєвича з духовного відомства [1, арк. 1-2]. А паламар тієї ж Різдво-Богородицької церкви с. Карапишів Дмитрій Левицький 4 серпня 1805 самовільно відлучився до своєї матері в село Ісайки для заробітку хліба, а звідти разом з чумаками поїхав в Катеринославську губернію до свого родича, священника с. Великий В'язівок, і звідти в с. Карапишів не повернувся [4, арк. 1]. Бували й випадки, коли втікачів знаходили і повертали, як, наприклад, дячка с. Яблунівки Богуславського повіту Івана Росінського сина Микиту. У 16-річному віці, будучи неграмотним, Микита Росінський нічим не займався, а потім десь зник. Через декілька місяців благочинний знайшов втікача в с. Сухинах того ж повіту [4, арк. 2].

Турбувало російську владу і таке поширене на українських землях явище як жебрацтво, яке теж вело до бродяжництва, але тяглося з давніх часів і за доби церковних братств опинилося під опікою церкви. Аби і його ліквідувати, 12 січня 1801 року вийшов указ Й. І. В. самодержця всеросійського... «чтоб повсеместно объявили: нищие от города, из казенных селений на счет сих селений, а помещичьи от помещиков содержаны были и отнюдь бы негде не шатались» [19, арк. 2].

Державно-церковна влада намагалася припинити недозволене залишення місць служби причетниками за допомогою покарань. Тим, хто без письмового дозволу пускався в мандри, погрожували поверненням на місце, виключенням із сану, відданням під суд. Але навіть синодальні укази 1784 і 1806 років про відправку бродячих священно- і церковнослужителів на

військову службу не могли перешкодити причетникам шукати кращої долі, а то й – засобів до існування. Своєвільні переходи духовенства на парафії, або вихід за них продовжувалися і в 1807 р. [9, арк. 1-4], і в 1817 р. [11, арк. 3], і в 1818 роках [33, арк. 1-10]. Але з часом по таких справах велося судове слідство, так як «винуватці» часто потрапляли просто у фантастичні історії. Наприклад, у Звенигородському Духовному Правлінні і нижньому земському суді у 1826 році розслідувалась справа про взятого Шполянською Економічною Конторою бувшого шляхтича, звільненого з духовного звання Леонтія Лісінського, який звинувачувався у бродяжництві. На допиті він повідомив, що йому 26 років, що його батьки живі і що, «по изучении русской грамоты при родителях», він закінчив курс риторики в Київській Академії і за власним бажанням перейшов у єпархіальне відомство на дяконське місце при Різдово-Богородицькій церква с. Доброї. Маючи намір одружитися, він отримав з Дикастерії «письменный вид» і поїхав до батьків. Одруження не відбулося і він залишився при батьках і займався господарством, чумакував, а іноді з власним товаром без всякого письмового дозволу бував в Одесі, Херсоні, за Дністром. Повертаючись в листопаді 1825 року з Миколаїва, він з товаришами заночував у степу за 7 верст від м. Новомиргорода. Там у нього вкрали полушубок із зашитими в рукаві 225-ти асигнаціями, тому він подався на пошуки злодія у його полушубку. Зайшовши у корчму біля містечка Калігорки щоб купити хліба, він був арештований і переданий для встановлення особи поліції. Суд визнав його історію правдоподібною і 24 січня 1826 року у Звенигородському Преображенському соборі він склав присягу на вірність російському імператорові [6, арк. 1-15].

Адміністративно-каральні заходи супроводжувались роз'яснювальною роботою, так як бродяжництво серед духовенства продовжувалось. У березні 1827 року Митрополит Київський і Галицький Євгеній письмово нагадував Дикастерії, що ще в 1823 році ним були прописані правила і закони про заборону самовільних відходів духовенства. Але, як стало відомо

з об'їздних журналів благочинних, що не тільки позаштатні і безмісні церковники, які приписані до якоїсь церкви, відлучаються без дозволу благочинних, але й деякі штатні священно- і церковнослужителі надовго зникають зі своїх парафій і невідомо де знаходяться. «От такого самовольного бродяжничества уклоняясь от местного надзора, могут они впадать в преступления, позор наносящие целому духовенству. А в правилах Кормчей книги изображено в гл. 1 правил 15 Апостола: «всяк причетник оставь свою землю и на чужей живый а от своего Епископа молим, не возвратится, не причастен» [29, арк. 1]. І далі митрополит підкріплював заборону на недозволені відлучки цитуванням глави 5 «Правил Первого Вселенского Никейского Собора»: «от града во град ни Епископ, ни Пресвитер, ни Диякон да не приходит; понеже паки хотят (должны) обращены быть в Церкви, в них же поставлены бита» [29, арк. 2]. Ці та інші цитовані слова мали бути переконливим аргументом правомірності контролю за православним кліром.

Для більшої переконливості митрополит звертався до тексту Указу Св. Синоду від 22 грудня 1804 року, де, зокрема, у пункті 5-му написано: «... в сельских цервях особенно священникам иметь попечение и наблюдение об остающихся по смерти их сотоварищей малолетних детях не менее как о своих, дабы они сверх неправного изучения грамоты и писать, обучаемы были непременно и пенюю; чего ради и велеть всем им быть в Церквях при всяком служении и сверх употребления их там в чтении и преобретении чрез то познания в церковном круге, а по наслышке и навету к самому пенюю, созывать их в дома к себе в то время, когда они собираются для спевания. Следовательно и неопределенные церковники от церквей своих отлучатся не должны» [29, арк. 4]. А ще він нагадував чинне законодавство, яке зобов'язувало «праздно шатающихся и безпашпортных ловить и годных отдавать в солдаты, а не годных ссылать на поселения; пристанодержителей же таковым штрафовать разными, смотря по роду людей, взысканиями» [29, арк. 4].

Виходячи з таких правил і законів Митрополит Київський і Галицький у 1827 році через Дикастерію зобов'язав благочинних єпархії невідступно дотримуватися законодавства і зокрема виконувати такі розпорядження: 1) довести до позаштатного і ще не призначеного духовенства, що в разі переведення на проживання в інші місця і не введення у штат тамтешніх церков, воно зобов'язане кожні півроку рапортами повідомляти про місце свого знаходження; 2) якщо навіть при наявності письмового дозволу на відсутність в приході, священнослужитель в силу об'єктивних причин не зможе повернутися через 4 місяці до місця своєї служби, то таке місце вважати вакантним і на нього призначити безмісного претендента. «Праздно живущих же на стороне священников и диаконов к священнослужению не допускать, да и уволенным в отставку и при своих церквях находящимся приходских треб не исправлять, не дозволять..., а причетников отпущенных, но через 4 месяца не явившихся, представлять к исключению из духовного звания» [29, арк. 4]; 3) тих, що самовільно відлучилися від церков більше як на три тижні, спочатку викликати повістками, а якщо не з'являться, то негайно представляти до звільнення; 4) усім ще не призначеним церковникам і відчисленим з училищ до 20-річного віку оголосити, що якщо вони упродовж шести місяців не визначаться з місцем працевлаштування і просити його не будуть, то «яко праздно шатающияся исключены будут из духовного звания»; 5) усьому духовенству оголосити, що якщо воно буде давати стороннім штатним і безштатним священно-церковнослужителям і церковникам без відпускнуго письмово документу пристанище, то буде піддаватися штрафам за «пристанодержание белых».

Про ознайомлення та прийняття до виконання цих настанов усе штатне і позаштатне духовенство єпархії мало надіслати в Дикастерію підписки. Ці настанови митрополита свідчили про прагнення церковного начальства усе духовенство взяти на облік і під контроль, аби слідкувати за його діяльністю і зміцнити внутрішню дисципліну.

Але і такими рішучими заходами зупинити бродяжництво серед духовенства не вдавалось. І в 1829 р. дячка с.Огієвки Махновського повіту Григорія Ботаневича виключили з духовного стану за бродяжництво [14], а заштатного дячка Барановського Липовецьке Духовне Правління допитувало і не покарало, [14, арк. 4], хоч з'ясувалося, що він самовільно залишив місце служби. Просто таких випадків поменшало, а якщо і траплялися, то з певних причин. Найчастіше ними були спроби ухилитися від навчання, або шукати десь кращої долі. У серпні 1837 року Звенигородське Духовне правління слухало рапорт благочинного 5-ї частини священника Максиміліяна Середницького про те, що сини покійного дякона Іоанна Височинського Миколай та Йосип ослухались його розпорядження: перший, після відправки до Києво-Софійського собору для складання екзамену на причетницьку посаду, відразу ж повернувся під приводом хвороби і півроку мешкає при матері в с.Новоселиці без будь-якого законного заняття. А другий – самовільно подався в Херсонську губернію, де був спійманий на крадіжці грошей і перебуває під судом. Свого дядька, старого священника Іоанна Височинського, вони ображають і не слухають. Обидва були покарані виключенням із духовного сану [7, арк. 7]. А бували і оправдані втечі як спосіб захисту від свавілля та насильства. На розгляді у Махновському Духовному Правлінні у 1836 році перебувала справа про зникнення дяконського сина Афанасія Новікова. Як з'ясувалося, дяконська вдова Фотина Новікова віддала свого 15-річного сина Афанасія в науку до дячка Феофілакта Павловського, аби той підготував його до причетницької посади, як того вимагав указ Консисторії. З вересня 1834 до серпня 1835 року він перебував у дяковській науці і, як виявилось, піддавався жорстоким тілесним покаранням, побоям, сільськогосподарським роботам, від чого втік. Даючи пояснення з цього приводу, Павловський відзначав природну тупість і лінь свого учня. Щоб відучити Афанасія від ліні, він залучав його до польових робіт, а коли два рази вдарив його, то той втік. Втікача шукали в Подільській і Волинській губерніях, але так і не знайшли. Але через надмірний спокій

матері, її підозрювали в тому, що вона знає місцезнаходження сина. Але дяконша висловила найстрашніше припущення, що її сина Павловський убив. Зайшовши у глухий кут, слідство припинилося, а вдові 21 серпня 1836 року було виділене “полугодичное пособие” [15].

Як свідчать архівні джерела, самовільних відлучок та втеч ставало щороку менше, що вказує на успіхи вищого церковного керівництва у встановленні контролю за кількістю та діяльністю духовенства, який здійснювався під приводом припинення бродяжництва для піднесення авторитету духовенства в цілому.

З часу створення Київської єпархії упорядковувалась за російськими зразками і богослужбова практика в парафіяльних церквах. Офіційним обґрунтуванням для цього були “сильні сліди уніатства”, за твердженням керівництва Православної Церкви. І тому вилучались богослужбові книги, видруковані у друкарні Почаївської Лаври, і тому викорінювалися давні традиції здійснення обрядів та треб. У перші десятиліття ХІХ ст. ще існував звичай здійснювати таїнство хрещення шляхом обливання, а не занурення в купель. Дізнавшись про це, 4 лютого 1835 р. єпархіальний архієрей розпорядився, щоб усі благочинні слідкували за здійсненням хрещення шляхом триразового занурення у воду, а не обливання. А у разі виявлення непослуху, про це потрібно було доповідати Консисторії. Виявляв митрополит Євгеній безчиння і при здійсненні таїнства вінчання та укладення шлюбу. Такими були: вінчання неповнолітніх і не в своїх парафіях, укладання шлюбів в “неположенное церковным уставом время», як то масляна чи світла седмиця і т.д. За такі безчиння парафіяльне духовенство каралося засланням на декілька місяців у монастир, або заборонаю богослужіння.

Особливо схильними до порушення нових порядків були заштатні священики. Вони могли обвінчати молодят у батьківській хаті, не вимагали сповіді перед укладенням шлюбу, закривали очі на те, що хтось із подружжя уже був у шлюбі. З метою ліквідації подібних фактів, у 1827 році

єпархіальному духовенству був розісланий спеціальний митрополичий указ. У ньому заштатні священики звинувачувались у порушенні указу Св. Синоду від 8 жовтня 1778 року, а тому усім звільненим за штат священикам, дяконам і причетникам суворо заборонялося здійснювати богослужіння і відправи в парафіях. Про це велено було оголосити в церквах парафіянам, аби вони не зверталися до послуг заштатних священно- і церковнослужителів. А Дикастерію зобов'язано взяти розписки у заштатного духовенства, що воно не здійснюватиме треб.

Але і після цих заборон заштатні священики освячували подружні пари. Розголосу в Київській єпархії набула одна історія укладення шлюбу в с.Глібовка Київського повіту. Тамтешній заштатний священик Омелян Турчановський без усяких чинопокладених молитв скріпив шлюб з такими словами: “Чи вона тобі люба?” – звернувся він до жениха і отримавши ствердну відповідь, відповів: “ось вам половина шлюбу”. А почувши ствердну відповідь від майбутньої дружини на питання чи він її “люб”, – заключив: “Ось вам і весь шлюб”. На цьому справа і завершилася. Можливо, що це дещо спрощена розповідь, але подібний факт мав місце і парафіяльне духовенство від такого застерігалось [480, с. 367].

Утверджуючи благочестя на території Київської єпархії, її керівництво зіткнулося і з таким явищем як явлення серед сільського населення мнимо-чудотворних ікон, до яких стікалась велика кількість народу, простодушністю, довірливістю і забобонністю якого часто користувались різного роду аферисти та спритники. До того ж, у співчутті з ними звинувачувалось і місцеве духовенство, яке здійснювало перед такими іконами богослужіння. Тому, як тільки ставало відомо про явлення псевдо-чудотворної ікони, то архіпастир, як правило, наказував місцевому благочинному спочатку опечатати її і потримати в ризниці, а вже потім, у присутності представників від духовенства і світських властей, оглянути ікону і провести розслідування стосовно її явлення і чудотворіння. Ікону, зазвичай, передавали на зберігання в Києво-Софійський собор, а місцевого

благочинного зобов'язували розвіювати марновірство парафіян. Якщо ж чудодійний образ являвся біля криниці чи джерела, то часто, з дозволу єпархіального та губернського начальства у присутності благочинного і чиновника земського суду, вони засипались. А місцева влада була зобов'язана вживати заходи щодо недопущення масового скупчення людей біля таких водойм.

Викорінення релігійного марновірства (як результату діяльності аферистів) супроводжувалось боротьбою з чаклунством і ворожбитством. За розпорядженням єпархіального начальства, особи, що цим займалися, викликалися в Духовні Правління. Останні зобов'язані були провести пастерські роз'яснення і зробити попередження про заборону такої діяльності. Це «богоправне заняття» підлягало суду і покаранню. Чаклуни і ворожбити підлягали нагляду парафіяльного священика. Якщо ж такі заходи виявлялися не ефективними, то про факти поширення забобонів повідомлялося Київське Губернське Правління, яке карало за цивільним законодавством.

У річищі боротьби з марновірством парафіяльне духовенство зобов'язане було пильнувати ще й за якістю іконописання. Приводом до утворення такого обов'язку була наступна подія: 17 травня 1832 р. від Махновського Духовного Правління на ім'я Київського митрополита надійшов рапорт з інформацією тамтешнього благочинного Марка Фащевського. Останній доповідав, що віряни с.Черемошного приносять своєму парафіяльному священику Григорію Новохатському для освячення ікони з «безобразними ликами», які вони купили в київських іконних лавках.

Отримавши такий рапорт, Митрополит Київський і Галицький Євгеній доручив благочинному Києво-Подольської Успенської Церкви протоієрею Петру Максимовичу оглянути усі іконні лавки м.Києва. Виконуючи це доручення, о.Петро справді виявив чимало ікон і картин з релігійними сюжетами «неискусно писанных». Деякі з них були віддані досвіченим іконописцям для виправлення, а деякі – вилучені та знищені. У зв'язку із цим

усі повітові Духовні Правління і парафіяльні священники були зобов'язані пильно слідкувати, щоб у церквах і помешканнях вірян не було образів з порушеними канонами іконописання та непристойних картин, а якщо такі будуть виявлені, то їх негайно потрібно відіслати в Києво-Софійський собор.

В поле зору єпархіального начальства потрапила і така справа як встановлення єдиного часу благовісту на богослужіння. Спеціальним розпорядженням від 14 травня 1824 року єпархіальний архієрей зобов'язав Дикастерію скласти розклад часу благовісту до церковних служб для усіх міських київських храмів. До того ж, він розпорядився, щоб дзвоніння до ранніх та пізніх літургій, часів вечірніх богослужінь здійснювалося за статутом церковним і московським, а тільки ранні обідні могло визначати місцеве духовенство. Дикастерія, співставляючи церковний статут і московський та підлагоджуючи особливості місцевих умов, підготувала митрополиту відповідний розклад, який було роздруковано в друкарні Києво-Печерської Лаври у вигляді великих таблиць і розіслано для виконання в усі церкви і монастирі Києва.

Згідно з розкладом, перший благовіст звучав з Києво-Софійського собору, а за ним – з церков Старо-Київської частини; Києво-Подольське духовенство благовістило на богослужіння після благовісту в Михайлівському і Києво-Братському монастирях, а Києво-Печерське закликало віруючих на богослужіння за благовістом Миколаївського монастиря. Через Духовні Правління та благочинних таблиці з установленим дзвонінням і часом початку церковних служб були розіслані в повітові міста та села єпархії.

Контроль встановлювався і за тим, щоб церковні служби здійснювались в усіх парафіяльних храмах. Укази Св. Синоду від 22 травня 1800 р. та 24 грудня 1804 р. зобов'язували духовенство правити у своїх церквах служби якомога частіше, в усякому разі щотижня. До того ж, усі члени причту мали знаходитись під час богослужіння в храмі і якщо не були зайняті в ньому, то повинні були співати і читати на кліросі. Це мало

служувати урочистості служби, що приваблюватиме більше богомольців, і врешті, цим вони отримуватимуть більше вшанування від парафіян і заохочення начальства.

Опікуючись парафіяльними храмами і їх духівництвом, єпархіальне керівництво вживало заходів щодо збереження тиші і порядку в церквах під час богослужіння. Якщо під час служби порушувався спокій в храмі, а іноді підбурювали до замішання вірян свідомо, то про ці факти священники зобов'язані були повідомити митрополита. А вже єпархіальний архієрей звертався до губернатора з вимогою покарати винуватих, щоб не повадно було іншим.

Піклувалось церковне керівництво і збереженням святкових днів. В селах, містечках і повітових містах часто відбувались ярмарки, які супроводжувались шумом, веселощами, п'яним розгулом у той час, коли у церквах правились служби Божі. Священники скаржились митрополиту, а той у свою чергу, піднімав клопотання перед цивільною владою про заборону продавати спиртні напої до завершення богослужіння.

В багатьох селах біля православних церков діяли корчми, були розташовані конюшні, заїжджі двори і т.д. Власники сіл – польські землевласники – не звертали увагу на протести парафіяльного духовенства.

Зміцненню позицій Православної Церкви сприяло закриття деяких уніатських монастирів і католицьких костелів. Особливо цей процес активізувався після придушення Польського повстання 1830-1831 років. Так, 29 листопада 1833 року з'явився імператорський указ про ліквідацію Канівського базиліанського монастиря, що знаходився в Богуславському повіті. А належну йому церкву Успіня Присвятої Богородиці було наказано прийняти у єпархіальне відомство. За клопотанням митрополита Євгенія були закриті уніатські монастирі в м.Умані та м.Лисянці Звенигородського повіту. Тоді ж були закриті католицькі костели в таких селах: в Рудому, Сквирського повіту; в Мервині, Липовецького повіту; Салих, Таращанського повіту; в Пенъожкові, Уманського повіту. Їх будівлі були перетворені в

православні церкви, а землі та угіддя передані у відання православного духовенства.

Пастирська діяльність духовенства проявлялась перш за все в здійсненні церковних богослужінь та релігійних таїнств. У святкові дні в храмах правилися урочисті вечірні служби. Для підвищення релігійності в народі у багатьох місцях влаштовувались хресні ходи. Для надання богослужінням більшої урочистості в багатьох сільських храмах влаштовані церковні хори.

Упорядковуючи церковне життя на українських землях початку ХІХ ст., Св.Синод з метою унормування богослужбової практики і посилення її духовно-емоційного впливу розпорядився про заснування в Києві та інших містах Київської єпархії спеціальних шкіл для навчання священно- і церковнослужителів нотному церковному співу. Для цього з повітів були зібрані відомості про дячків та інших причетників, про їх здібності і бажання до навчання. А Духовні Правління були зобов'язані виділити гроші для придбання книг для нотного співу [20]. Таке нововведення було зумовлене указом Й.І.В. Самодержця всеросійського, укладеним за результатами слухання Служби Божої в деяких храмах під час проїзду його по губерніях і висловленим незадоволенням стосовно “пенія церковнослужителей большей частию разнообразного и не согласного с не приятным криком” [22, арк.2]. Тому вінценосна особа “...из свойственного сердцу своему расположения к общему благоустройству и благолепии церковном соизволяет дабы пение простое, но благопристойное Службы Божией введено было во всех церквах...” [22, арк. 2]. Виходячи з такого бажання, Консistorії були зобов'язані підібрати здібних і навчити їх церковному співу по нотах, а уже щоб вони навчали інших. Окрім того, була сформована мережа шкіл церковного співу. Окрім Києва, така школа діяла у 1806 р. при повітовому соборі в м.Черкасах [23]. А справа направлення на навчання здібних причетників тяглася до 1823 року. Так, 5 січня 1823 р. Таращанське Духовне Правління рапортувало Консistorії про направлення в Митрополичий хор

для навчання нотному співу дячка Симеона Дубіневича, Іосифа Підгаєцького; 11-го січня 1823 року з Чигиринського повіту направили дячка Авраама Матушевського. Рапорти про направлення на навчання причетників в Митрополичий хор влітку 1823 р. надійшли до Консисторії з Махнівського, Сквирського, Радомишльського та інших повітових Духовних Правлінь [28].

“Благочинное и благолепное богослужение” було важливим і для зміцнення віри, і для протистояння наступу сектанства. Тому єпархіальне начальство постійно вказувало підвладному духовенству на необхідність поліпшення церковного співу. З цією метою створювались класи та школи співу, по парафіях розповсюджувались збірники церковних пісень. “Старательно также принимались меры против неблагочинного церковного чтения псаломниками и священнослужителями псалмов, молитв и ектений, с пропусками, торопливо, невнятного и непристойного, напр., скороговоркой или с различными восклицаниями и остановками” [468, с. 134].

З метою посилення уваги до церковного співу Св. Синод 16 травня 1911 року зобов'язав преосвящених поліпшити стан навчання співу в церковних школах і при цьому було пояснено, що: вивченням церковного співу повинні бути охоплені усі учні в усіх школах; тим учителям, які підготують з учнів хор і будуть керувати ним під час богослужіння, видавати спеціальну винагороду з церковних коштів; у центрах єпархій організувати курси церковного співу.

Обер-прокурор Св.Синоду К.Победоносцев у своєму звіті за 1901 рік підкреслював, що «деятельность духовенства в качестве руководителей религиозно-нравственной жизни народа продолжается с прежним усердием... Совершение богослужений было насколько исправно, настолько благолепно и торжественно. Пастыри понимают, что богослужение, совершаемое ими с надлежащим благочестием и смыслом, имеет глубокое благотворное влияние на молящихся, не благоговейное, небрежное, поспешное отправление богослужения притупляет сознание молящихся, расслабляет веру притекающих в храм, оскорбляет их в священных чувствах

и иногда совершенно отвращает от церкви. Поэтому священнослужители старались совершать богослужения истово и без поспешности и принимали меры к поддержанию благолепного и истового пения и организации хоров» [358, с. 49].

Обер-прокурор Св.Синоду К.Победоносцев у звіті по духовному відомству за 1901 рік підкреслював: «Хоровое церковное пение, благодаря развитию церковно-приходских школ, в последнее время уже настолько распространилось, что в очень многих даже сельских приходах существуют небольшие хоры, исполняющие богослужебное пение. Разумеется, хоры эти только в редких случаях имеют вполне правильную постановку и обучение; но уже значительное улучшение составляет то обстоятельство, что церковное богослужение в селах отправляется не одними только псаломщиками, или с присоединением к ним двух-трех любителей, но сравнительно большим по составу числом лиц, с известным подразделением на голосовые партии, с некоторою предварительною подготовкою и по нотам» [358, с. 49-50]. І тому, з огляду на поширення в церковній практиці загальнонародного співу при богослужінні, київське єпархіальне начальство розпорядилося, щоб псаломники і диякони співали на кліросі разом з учнями, керували загальним співом прихожан і школярів. Для чіткості і удосконалення кліросного співу разом зі школярами і за участю шкільного учителя проводити підготовчі до богослужіння «спевки».

З метою посилення уваги до церковного співу Св. Синод 16 травня 1911 року зобов'язав преосвящених поліпшити стан навчання співу в церковних школах і при цьому було пояснено, що: вивченням церковного співу повинні бути охоплені усі учні в усіх школах; тим учителям, які підготують з учнів хор і будуть керувати ним під час богослужіння, видавати спеціальну винагороду з церковних коштів; у центрах єпархій організувати курси церковного співу.

В площині уваги єпархіального керівництва була і проповідницька діяльність парафіяльного духівництва. Промови релігійно-настановчого

змісту, які священнослужителі повинні були виголошувати в храмі під час або після богослужіння, були потужним важелем впливу на свідомість та поведінку населення. Уярмлений і полишений освіти православний люд потребував наставників віри і моралі. А хто найближче стояв до нього, як не парафіяльний священник, котрий найбільше знав потреби і прагнення своєї пастви. Тому саме парафіяльне духовенство було зобов'язане виголошувати проповіді, до того ж – затвержені Св. Синодом. А священники зі вченими ступенями зобов'язані були складати проповіді «на основани слова Божия и творений св.Отцов без всякого умствования со своей стороны» [480, с. 374]. А щоб останнього не допустити, священники віддавали тексти проповідей на «апробацію» цензорам і тільки після їх дозволу могли їх виголошувати в храмах. По закінченню кожного року цензори, за розпорядженням митрополита, подавали до Консисторії відомості про кількість укладених і виголошених проповідей. Самих сумлінних священнослужителів митрополит вшановував благословенням і навіть представляв до нагород, а іншим робив зауваження.

Церковні проповіді оцінювались урядом як дієвий засіб впливу на населення, як спосіб популяризації і вмотивування своїх дій, як канал поширення своїх розпоряджень, як важіль насадження влади, утримання покірності та законопослушності і, врешті, як спосіб підтримки існуючого ладу. Вони були найдешевшим і найефективнішим способом передачі будь-якої інформації, іноді навіть далекої від суспільно-політичного життя. Наприклад, як тільки з'явилась загроза епідемії віспи, то у 1828 році Київському митрополиту надійшов Височайший указ скласти коротку проповідь, як додаток до «Пастырского увещания о прививании предохранительной коровьей оспы», і для переконання селян в ефективності цієї медичної процедури читати у недільні і святкові дні [480, с. 375].

Ще більшої, як проповідям, уваги та заповзятливості надавало вище церковне керівництво т. зв. «царським службам», які відправлялися з нагоди важливих дат і подій в імператорській династії Романових. Київські

митрополити наполегливо вимагали від підвідомчого духовенства не уклінного проведення «царських служб», щоб не під яким приводом не викликати підозру в політичній неблагонадійності єпархіального духовництва.

6.2. Заходи щодо посилення впливу Православної Церкви на релігійну та суспільну свідомість вірян

Найголовнішим обов'язком православного духовенства було богослужіння. Щодо форм богослужіння, то вони визначені церковним статутом і залишаються незмінними, а от практичне виконання форм залежить від духовенства. Не беручи до уваги заходів єпархіального начальства щодо поліпшення богослужіння, варто наголосити, що парафіяльне духовенство постійно його вдосконалювало, про що повідомлялось на шпальтах церковної періодики. “Имея в виду то, что православное богослужение есть одно из самых важных и действительных средств к религиозно-нравственному воспитанию народа, что введение в жизнь и сознание народа духа православной церковности есть первейшее средство к утверждению и укреплению его в православии, что богослужение есть величайший дар любви и милости Божией, дарованный Богом во спасение людей, за небрежное отношение к которому Свящ. Писание угрожает проклятием, пастыри наши за последнее время стремились к тому, чтобы отправлять богослужение возможно истовее, благолепнее и благоговейнее, и тем возможно нагляднее и рельефнее выражать дух христианского православия” [475, с. 35]. Свідченням тому, окрім опублікованих матеріалів в церковній пресі, є те, що чимало пастирів критично висловлювались про недоліки богослужбової практики. Така критика і самокритика свідчила про усвідомлення необхідності вдосконалення, про бажання кращого і прагнення до досконалості. “Сознание своих немощей нашим духовенством в деле отправления богослужения,

публичное заявление о своих немощах посредством печатного слова и желания полного исправления свидетельствует только о живучести в нашем духовенстве религиозного элемента” [475, с. 36]. І якщо деякі з пастирів під час богослужіння були “не вполне истовыми”, то причина цьому заключалась в “человеческой немощи” і ні в якому разі не в “сознательном индифферентном отношении к религии вообще”, про що іноді робились закиди у бік духовенства.

Служіння пастиря Церкві поступово бралось під контроль шляхом публікацій богословської літератури та спеціальних періодичних видань. Розглядаючи російську пасторологічну літературу ХІХ ст. в цілому, не можна не помітити її тісного зв'язку з історією Церкви та громадянського суспільства в цілому. Наявність такого зв'язку є очевидною, так як вважалось “что служение священника есть служение Церкви и государству, т. е. служение общественное, и имеет своим последствием то, что новые запросы церковно-общественной жизни необходимо налагают и новые требования на пастырей” [522, с. 214]. Виходячи з цього, історія пасторологічної літератури поділяється на два періоди: перший тривав до кінця 50-х років ХІХ ст., а другий почався з 60-х років ХІХ ст. Розділяв їх суспільний резонанс Кримської війни 1853 – 1856 років і царський маніфест від 19 лютого 1861 року про ліквідацію кріпацтва. Саме ці події привели в рух суспільство і сприяли піднесенню громадсько-політичного руху.

Долею православного пастиря уряд переймався з самого початку ХІХ ст. Прагнучи підняти престиж священницького сану і збільшити повагу серед народу, а також вкорінити в духовенстві повагу до себе, самодержець спеціальним указом від 22 травня 1801 року привів у дію розпорядження імператора Павла про звільнення священнослужителів від тілесного покарання, яке з'явилося ще в 1796 р., але не діяло. З 1808 року даний указ поширювався і на членів сімей священнослужителів. А з 1804 року двори осіб духовного стану стали звільнятися від поземельного збору, з 1821 року – від постою та інших міських і поліцейських повинностей. Сам самодержець

всеросійський надавав приклад глибокої пошани і поваги до пастирів Церкви. В ході своїх поїздок по території імперії, він благоговійно підходив під ієрейське благословіння і цілував руку кожного сільського священика, котрий смиренно і з трепетом зустрічав його на паперті своєї церкви. У той же самий час в урядових інституціях поживавлювалася розробка питання освіти духовенства, удосконалення духовно-навчальних закладів, матеріального забезпечення духовного стану. Все йшло до того, щоб позитивно вирішити усі проблеми пастирського Богослужіння – служіння священика. Але події французько-російської війни 1812 року відсунули ці питання на другий план.

Дещо згодом церковно-громадське життя активізувалось і висунуло цілу плеяду духовних діячів, а відтак породило необхідність появи друкованих органів, які б виражали інтереси церкви. У 1821 році загорілась перша зірка богословської думки: при С.-Петербурзькій духовній Академії почав виходити перший в Російській імперії духовний журнал - “Христианское чтение”. Шістнадцять років по тому, у 1837 році при Київській духовній Академії почато видання “Воскресного Чтения”, а у 1843 році при Московській Академії з'явилися “Творения св.отцов в русском переводе” с “Прибавлениями”. Ці перші видання були ще далекі від спеціального розкриття предмету Пастирського Богослужіння. На сторінках цих видань публікувались перевідні та оригінальні статті, замітки, роздуми різного змісту і тільки зрідка – статті з Пастирського Богословія. Але уже тоді православний пастир міг читати класичні твори про пастирське служіння, наприклад: трактат св.Іоанна Златоуста “о священстве”, Григорія Двоєслова “правило пастырское”, блаж. Ієроніма “о жизни клириков” [528] та інш. Це була ще не російська духовна література, але публікація творів святих отців у періодичних виданнях свідчила про потребу керівництва пастирським служінням.

Початок розробки теоретичних питань Пастирського Богослужіння в російській літературі покладено “Христианским Чтением” у 1834 році, коли

був опублікований “Отрывок из записной книжки одного почтенного священника”, з підписом авторства: “для священников”. Після цієї публікації і аж до кінця 50-х років XIX ст. на сторінках духовних журналів видруковано багато робіт пасторалістів у формі роздумів, заміток, діалогів, бесід, листів і нарешті – серйозних аналітичних статей. Не дивлячись на жанрову різноманітність, на їх фрагментарність, іноді і випадковість написання, ці публікації стали перехідними містками до богословської літератури 60-х і наступних років XIX століття.

Традиція проповідницької діяльності в Київській єпархії тягнеться ще з могилянських часів, так як за часів Петра Могили усі наставники Київської колегії були зобов’язані виголошувати повчання в храмі Божому. У XVIII ст. до проповідницької діяльності залучалися і студенти. В подальшому проповідництво удосконалювалось і врешті було закріплене статутом Духовних консисторій. В другій половині XVIII ст. – на початку XIX ст. відомим проповідником був київський протоієрей І.Леванда.

У першій чверті XIX ст. не без впливу І.Леванди просвітництвом прославились чотири священнослужителі Київської єпархії: священник, а пізніше протоієрей С.Семяновський, священник Київської Стрітенської церкви Андрій Жулковський, священник Києво-Спаської на Берестові церкви Харитон Тіраєвський і священник с.Хрещатих Ярів Таращанського повіту Феодор Зінкевич.

З 30-х років XIX ст. в Київській єпархії виникають друковані органи, що стають базою проповідництва. З 1837 року при Київській духовній Академії почало видаватися «Воскресе Чтение», яке слугувало органом місцевого проповідництва. З 1839 до 1861 року, тобто упродовж 25 років на його сторінках опубліковано 1022 проповіді, приблизно по 40 проповідей на рік, у т.ч. 683 «Слова», 267 «Бесід» і «Повчань» і 72 промови і привітання. На превеликий жаль, переважна більшість проповідей опублікована без зазначення імені проповідника, тому не можна з’ясувати чи це творіння місцевих проповідників, чи з інших єпархій. Але загальна кількість

проповідей свідчить про увагу до цієї діяльності духовенства. Ще одним підтвердженням тому є публікація архієпископом Казанським Антонієм бувшим у 1845-1851 роках ректором Київської семінарії, книги – «Беседы сельского священника к своим прихожанам» [444]. Більша частина повчань, зібраних у цій книзі, належить учням Київської Семінарії, які ставши священниками, продовжували проповідницьку діяльність.

З 1860 р. при КДА почали друкуватися «Труды Киевской Духовной Академии», при Київській семінарії – «Руководство для сельских пастырей», а з 1861 року при Київській духовній Консисторії – «Киевские епархиальные ведомости». На сторінках цих видань опубліковані і статистичні матеріали про проповідницьку діяльність православного священства, і тексти проповідей з нагоди різних подій та свят. За перші два десятиліття виходу цих видань, на їх сторінках було опубліковано близько 700 текстів проповідей. Більше 100 в «Трудах КДА», 280 в «Руководстве для сельских пастырей» і більше 300 в «Киевских епархиальных ведомостях». Серед усіх текстів більше 300 бесід і повчань, близько 300 публікацій це «слово» і до 100 промов. Тобто найбільше було текстів бесід і повчань.

Кількість текстів різних проповідницьких форм у трьох епархіальних виданнях залежала від характеру того чи іншого друкованого органу. Наприклад, «Труды КДА» не мали завдання публікацію проповідей і такі тексти з'являлись и на шпальтах майже випадково, як правило, у зв'язку з академічними святами і традиціями. А так як це видання адресувалося, в основному, вчителям і учням Академії, то тексти проповідництва публікувалися у формі ґрунтовних «Слов». Такі «слова» на так звані пасії, промови на 31 грудня, тобто на день поминання Петра Могили і засновників та меценатів Київської Академії та ін. І навпаки, «Руководство для сельских пастырей» уже своєю назвою визначило основне своє завдання, тобто для керівництва і допомоги в пастирському служінні, прагнуло поширити кращі зразки проповідницького слова, яке було б зрозуміле і для вірян, а відтак віддавало перевагу таким формам як повчання і бесіди. Якщо на шпальтах

цього видання і публікувалось «Слово», то воно відзначалось простотою, доступністю для сприйняття і невеликим обсягом.

Щодо авторів опублікованого проповідницького матеріалу на шпальтах трьох основних церковних видань в Київській єпархії, то їх можна представити трьома групами: а) особи без духовного сану; б) священнослужителі міста Києва; в) священнослужителі інших церков, особливо сільських.

Світських проповідників-авторів опублікованих проповідей, повчань, бесід і т.і. у трьох періодичних церковних виданнях за два десятиліття (60-80-ті роки) можна назвати до 30 осіб. Серед них викладачі і вихованці Київської Академії і Семінарії – В.Певницький, І.Малишевський, Ф.Лебединцев, Є.Крижановський, Ф.Терновський, М.Петров, М.Ястребов та ін. Варто зазначити, що проповіді викладачів семінарії публікувались, як правило, для зразка, а не проголошення самими авторами. Проповіді ж викладачів Академії виголошувались ними в храмах, а потім уже друкувались.

З духовенства єпархіального центру – м.Києва – своїми проповідями прославились: митрополит Арсеній і єпископи Порфирій та Філарет, архімандрити – Мефодій, Сильвестр, Віталій, Варфоломій та ін.; соборні протоієреї і законовчителі навчальних закладів – І.Скворцов, П.Лебединцев, М.Фаворов, Н.Оглоблин, П.Троцький, Х.Орда і т.д.; парафіяльні настоятелі – А.Воскресенський, Д.Жданов, П.Орловський, М.Лінчевський, - усього 37 осіб.

З інших міст Київської єпархії та сільських церков проявили проповідницький таланти 36 осіб, а саме: А.Лебединцев, П.Татаров, К.Петрушевський, М.Вишинський, І.Прісовський, І.Левитський, Авг. Левицький, Гр.Молчановський, Ф.Ляхотський, Гр.Петрушевський, Пр.Павлович та ін.

Таким чином, у 60-80-х роках ХІХ ст. на сторінках «Трудов КДА», «Руководства для сельских пастырей» и «Киевских епархиальных ведомостей» проповіді, повчання, бесіди, виголошені промови опублікували

103 автори. Це були кращі зразки проповідницького жанру, які використовувались священнослужителями, на яких навчались учні духовних навчальних закладів, які сприяли поширенню християнської моралі і які, врешті, свідчили про високий інтелектуальний рівень духовної еліти.

Живе церковне слово, підлаштоване до потреб і розуміння простого народу, все частіше і частіше звучало з церковних амвонів. У ювілейному для християнської церкви 1888 році “Руководство для сельских пастырей” повідомляло: “Церковное слово произносится ныне в таких глухих и захолустных приходах, в которых со времени учреждения их не слышалось доселе” [475, с. 37]. Одним із свідчень поширення проповідницької діяльності була поява збірників проповідей, що призначалися для простого сільського люду. Це помимо того, що на шпальтах усіх церковних видань друкувались проповіді сільських пастирів. “В прежнее время, печатались по преимуществу слова наших архипастырей, или священников, служащих в больших городах, которые обыкновенно произносились пред образованным обществом и принаровлены были к его потребностям и пониманию. Ныне едва ли не больше выходит проповедей, которые в свое время произносились для простого народа, незнакомого с высшими вопросами веры и знания... Частое появление сборников таких проповедей для народа служит приятным свидетельством того, что в среде наших сельских пастырей очень живо, живет, чем прежде, сознание потребности исполнения лежащего на них учительского долга. Как видно, ныне проповедь гораздо чаще, чем прежде, слышится в наших сельских храмах, и судя по проповедям, являющимися в печати, ведется с удовлетворительным успехом” [475, с. 38].

Зрозуміло, що самі збірники проповідей, як і тексти, надруковані в періодичній пресі не дають загального уявлення про стан проповідницької діяльності, але свідчать про наступне: по-перше, про те, що в середовищі сільського духовенства були пастирі, які уміли не тільки говорити, але й писати “по литературному, что много труднее первого”, по-друге, про те, що якби не було з боку сільських пастирів попиту на друковані проповіді, то хто

б їх публікував. Якщо проповіді друкувалися і розповсюджувалися, то на них був запит. І він виходив “не со стороны светских лиц, которые почти не читают проповедей, а со стороны сельского духовенства, которому печатные проповеди нужны не только для чтения и собственного назидания, но и для произнесения их с церковной кафедры, или по крайней мере для руководства к произнесению своих проповедей” [475, с. 39].

Про поживлення проповідницької діяльності сільського духовенства свідчили статті про народну проповідь, які публікувалися в різних періодичних виданнях духовного характеру за авторством сільських пастирів. У них йшлося про шляхи поліпшення проповідницької діяльності в цілому, та про особливості проповідей для простого люду. Загальним висновком з таких публікацій була наступна сентенція про те, що “наши сельские пастыри, радея о религиозно-нравственном преуспянии народа, хотят отыскать тот прямой путь, став на который церковная проповедь стала бы проповедью не официальной, но проповедью живою, не отразимо действующею на сердца слушателей, проповедью действенною, подчиняющею себе волю слушателей” [475, с. 39].

Про тематичну спрямованість проповідницької діяльності православного духовенства свідчать публікації «Руководства для сельских пастырей». Взявши комплект цього видання за 10 років (1860-1869 рр.), детально покажемо тематичне розмаїття публікованих матеріалів. Перш за все друкувалися тексти церковних проповідей і промови, які виголошувалися на різні потреби. Наприклад: про предмет і місце пастирських бесід з простолюдинами; проповіді проти п'янства, ліності та інших пороків в середовищі простого народу; про форми проповідей серед населення, слова, навчання і бесіди в дні недільні і святкові. Упродовж 10 років було опубліковано дев'ять текстів вікторіальних слів і повчань для т. зв. «царських служб». Друкувалися слова, повчання та бесіди на різні предмети християнської віри та церковного життя : катехізисні повчання, повчання про Храм Божий, його зовнішній вигляд та начиння; повчання в дні храмових

свят; повчання про тверезість; повчання про те, яким має бути вчитель і проповідник слова Божого; слово про відношення пастирів до пастви в справі народної освіти; повчання простолюдином про дружні стосунки рідних між собою; повчання про любов до нижчих; вісім текстів повчань до простого народу про грамотність; три повчання про милосердя до ближніх; повчання про храм; повчання простого народу про «сквернословие» і т. д.

Для сільських пастирів друкувалися тексти слів, повчань і бесід, які виголошуються на особливі випадки. Наприклад: про причастя; про спокуту гріхів; напутнє слово тим, хто другий раз вступає в шлюб; слово на освячення храму; слово при похоронах; повчання проти розколу; напутнє слово рекрутам; слово при поганій погоді; повчання сільським вірянам, які будують церкву; молебень про необхідність дощу. Щорічно друкувалися повчання на 19 лютого до селян, звільнення від кріпацтва. Були і такі: повчання, виголошені при відкритті волосного правління; повчання на припинення бездоріжжя, з нагоди засухи і відсутності дощу; повчання сільським прихожанам під час холери. Повчання, сказане з нагоди освячення образів Спасителя в пам'ять звільнення селян від кріпацької залежності. Були й такі теми: «О необходимой связи истинно-доброй нравственности с христианским благочестием» (1866. – Т. 2. – С. 567, 597); «Беседа священника с прихожанами о кротком обращении с домашними животными» (1860. – Т. 2. – С. 321); «Наставление сельским прихожанам, вызванное беспорядками семейной жизни их» (1865. – Т. 2. – С.1); «материалы для поучения о христианских обязанностях в отношении к старости» (1868. – Т. 1. – С.84). Друкувалися і просто напутні розповіді священника сільським прихожанам. Але найбільше друкувалося матеріалів про стосунки батьків і дітей. Серед них: «Материалы для бесед с прихожанами о воспитании детей. О том, что значит воспитывать детей и почему их нужно воспитывать» (1868. – Т. 1. – С. 638); «О том, как должны жить сами родители, которые желают, чтобы из их детей вышли хорошие люди (там само. – С. 715); «О том, какие

именно духовные способности нужно развивать в детях» (Т. 2. – С.348, 383, 465).

Але так як «Руководство для сельских пастырей» адресувалося сільському духовенству, то найбільше матеріалів стосувалися особливостей пастирського служіння та матеріального забезпечення і побуту кліру. За формою це були поради, бесіди, звернення до сумління, пояснення сутності речей, проповіді, у яких піднімалися різні питання. Про пастирське богослужіння і побут сільських пастирів йшлося в опублікованих матеріалах: про моральні чесноти і обов'язки парафіяльних пастирів; про домашній побут духовенства; про сім'ю і домочадців пастиря; про священника, як народного учителя; про благочинних. А ще були опубліковані «Советы молодым священникам на первые годы сельского пастырского служения» (1864. – Т. 3. – С. 224-225) і матеріал про обов'язки благочинних.

Упродовж десяти років на сторінках «Руководства ...» було розміщено 34 публікації про матеріальний бік життя сільського духовенства. Серед них: з питань про засоби утримання сільського духовенства; про вдів священицьких; про необхідність знання суспільних наук для сільського священика; про церковні землі і заняття духовенства сільським господарством; про порядок відводу земель сільському духовенству з угідь державних селян; про необхідність поліпшення матеріального побуту духовенства; про можливість поліпшення утримання причтів православного духовенства особистими пожертвуваннями поміщиків; про реформи в побуті духівництва. Були навіть такі публікації: «Сочувствие светской журналистики быту сельского пастыря» (1862. – Т. 1. – С. 446), або «Священник, как сельский хозяин» (1862. – Т. 2. – С.426). Таке розмаїття опублікованих матеріалів про побут та матеріальне становище сільського парафіяльного духовенства свідчить, що це справді були наболілі питання.

Різним рівням спілкування сільського духовенства з селянами було присвячено 25 публікацій, до того ж виділялися особливості таких стосунків з парафіянами з «образованных семей», з бідними і нищими, з глухоніми і

т. д. Близько десяти публікацій було присвячено боротьбі з пияцтвом, у повчальній чи погрозливій формі пастирі мали відвернути мирян від цього відхилення від моральних норм.

Отже, тільки перелік питань, що у формі повчань, звернень, бесід з парафіянами, розкривалися на сторінках «Руководства для сельских пастырей» упродовж лише десяти років свідчить про потужну проповідницьку діяльність сільського духовенства. В центрі проповідницької уваги були питання вдосконалення стосунків духовенства з вірянами, поради селянам на усі випадки життя, питання боротьби з п'янством та поліпшення побуту самого духівництва.

На формування релігійної свідомості православних вірян неабиякий вплив справляв зовнішній вигляд храмів та впорядкованість церковного життя.

У перші десятиліття ХІХ ст. церкви сільських парафій були в переважній більшості дерев'яні, а тому часто вимагали ремонту і особливого догляду. Багато з них були старими, скособоченими, почорнілими від часу і запущеними ще з часів польської влади. Це відмітив російський імператор Микола І, коли у 1828 році їхав через територію Київської єпархії до Одеси. У тому ж році він розпорядився, щоб єпархіальні архіереї південно-західних єпархій потурбувалися про благоустрій церков, а замість старих побудували нові. Київський митрополит Євгеній Болховітінов зустрів це розпорядження з ентузіазмом, так як воно було співзвучне з його планами благоустрою храмів і узаконювало його клопотання перед владою про сприяння цьому.

У 1832 р. він представив владі узагальнені дані про потреби на будівництво нових і ремонт старих церков як у казенних, так і у поміщицьких селах Київської єпархії. Його подання було прийнято і за царським указом на будівництво церков в казенних селах, у 1833 році з державного казначейства було виділено 150 тис. рублів. Стосовно ж будівництва та ремонту парафіяльних храмів в поміщицьких селах, наказано кошти на це виділити з конфіскації маєтків польських повстанців. За надісланою до Св.Синоду інформацією, в Київській єпархії ремонту

потребували 79 церков, в т.ч. – розширення храмів, будівництво нових дзвіниць, придбання відсутнього начиння і т.д. А заново побудувати потрібно було 14 кам'яних церков, зокрема у таких селах: Шепеличах, Максимовичах, Розважівці і Мар'янівці Радомишльського повіту; Собківці та Шаулісі Уманського повіту; Онуфріївці та Антонівці Звенигородського повіту; Чернятині, Війтівці, Піківцях і Юрківці Махновського повіту; Малих Дмитрушках Київського та Яроватці Чигиринського повітів. За Височайшим розпорядженням Св.Синод своїм указом від 18 березня 1834 року повідомив Київську Консисторію, що за клопотанням митрополита про необхідність поліпшення вигляду і стану церков, усім поміщикам наказано своїми коштами і засобами ремонтувати і утримувати благоустрій парафіяльних храмів.

Ремонтуючи і упорядковуючи церкви, митрополит пильно слідкував також за тим, щоб вони з усім майном – іконами, книгами, начинням – утримувалися у чистоті і ошатності, а церковні записи велися регулярно і точно. Під час двохмісячного об'їзду єпархії у 1824 році він видмычав злиденність і не охайне утримання багатьох церков і запущеність у записах церковних книг і до того ж часто винуватими у цьому були самі священники і благочинні.

А між тим, саме благочинні в ході своїх щопіврічних оглядів та Духовні Правління мали слідкувати за чистотою і ошатністю храмів.

Питання про контроль над церковним майном і господарством зберігало свою актуальність завжди. Митрополит Євгеній ще на початку своєї служби в Київській єпархії помітив, що багатьом церквам не вистачає потрібних для служби церковних книг. Тому він розпорядився аби Консисторія з'ясувала в архіві чи є там описи церков і усього їх майна, особливо книг, а коли виявилась їх відсутність, то він розпорядився це виправити. 9 листопада 1822 року усім монастирям і церквам було наказано через благочинних прислати описи церковного майна і книг. Стосовно останніх, то вимагалось проти кожної книги вказати якого вони видання, де надруковані і чи придатні для користування. В ході огляду єпархії у 1823 і

1824 роках Владика ще більше переконався у відсутності у багатьох церквах усього набору богослужбових книг та повчань, виданих Св.Синодом. Для заохочення священників до придбання відсутніх книг митрополит циркулярно оголосив, що заборонятиме освячення заново побудованих, або відремонтованих церков до тих пір, доки не будуть куплені для кожної з них усі богослужбові книги і усі необхідні предмети для богослужіння і доки про це не отримає рапорта від благочинного.

Сувору звітність запроваджувалась і в прибутково-витратні книги про церковні гроші. Відомості про витрати церковних коштів і поповнення сум мали щомісячно підписуватися не тільки членами причту і церковними старостами, але й представниками парафіян. Самовільне розпорядження священниками церковними коштами без відому ктитора і дозволу єпархіального начальства каралося штрафом. Нагляд за використанням коштів, веденням звітної документації і збереженням церковного майна покладався на благочинних, які повинні були детально про це доповідати єпархіальному начальству. Якщо ж виявлялося недбальство благочинного, то митрополит призначав спеціальних ревізорів з членів Духовних Правлінь, або сумлінних благочинних інших округів.

Облік та збереження церковного майна здійснювалися єпархіальним начальством паралельно з пошуками нових джерел поповнення церковних капіталів. Одним з таких джерел були надходження від продажі в церквах свічок. З'ясувавши надходження від торгівлі свічками у храмах міста Києва, митрополит Євгеній у 1827 році переконався у “невероятной малости доходов”. Бо за п'ять років (1822-1826 р.р.) у київських храмах продано 424 пуди 22 1/4 фунта свічок на суму 30 379 руб. 51 1/2 коп. [477, с. 246]. Враховуючи щорічну кількість прибуття прочан до Києва, свічок куплено мало. І митрополит зробив висновок про те, що причиною є або протизаконна лавочна торгівля, або приховування старостами і причтами справжніх грошових надходжень. Тому митрополиче розпорядження по Києву було таким: в усі міські і навколоміські храми свічки отримувати під запис тільки у старости Софійського собору і йому ж здавати воскові

недогарки. Старостам і священно-церковнослужителям усіх інших церков оголосити, що якщо у їхніх церквах спеціальні посланці від митрополита виявлять закупки свічок з фабрик чи з лавок, то останні мають право їх відібрати в києво-софійську свічкову лавку, а винуватці повернуть церкві вартість конфіскованих свічок і будуть оштрафовані. До того ж, Київському губернському правлінню було повідомлено про заборону лавочної оптової і роздрібною торгівлі церковними свічками. Таке розпорядження з 31 серпня 1828 року було доведене до Васильківського, Сквирського і Радомишльського повітів, а з 20 грудня – до усіх інших з приписом зробити аналіз використання свічок по кожній церкві і кожному благочинню за останні п'ять років з тим, щоб виявити зловживання при обліку виручених від торгівлі коштів, і щоб з'ясувати потребу у кількості свічок.

Але і після такого архіпастирського розпорядження продаж в Києво-Софійській свічній лавці збільшився не на багато, а благочинні нарікали на відсутність достатніх коштів з парафіяльних церков, то митрополит 5 січня 1830 року запровадив нововведення в торгівлі свічками. Києво-Софійська лавка мала давати необхідну кожній церкві кількість свічок на пів року або рік під реалізацію (в борг). А вже по завершенні цього терміну Духовні Правління мали забезпечити надходження коштів. Аби вони з цим завданням впорались, митрополит наказав, щоб вони зібрали відомості про потребу свічок в підвідомчих їм церквах. А потім, один із членів Духовних Правлінь повинен був отримати в Софійському соборі свічки і розподілити їх між благочинними, а вже останні під розписки передавали свічки церковним причтам. Духовні Правління мали складати звіти і присилати рапорти про торгівлю свічками. Їх відповідальність за виручені від свічок кошти унеможлилювала приховування прибутків парафіяльних церков.

Ще одним джерелом збільшення церковних доходів була оренда землі. З 1829 року парафіяльним церквам було дозволено віддавати в оренду ділянки землі відсутнього в приході члена причту, якщо тільки ці землі не віддані в підтримку сиротам з духовного стану. Так як деякі парафіяльні

священики навмисно не поспішали укомплектувати новий склад причту своїх церков щоб користуватися доходами від усієї землі, то для викорінення такого користолюбства землі відсутнього причту наказано віддавати «внаймы».

Прибутковою статтею церковних коштів була торгівля «разрешительними молитвами» і вінчиками. З 1836 року Духовні Правління були зобов'язані співставляти відомості за метриками про померлих з кількістю проданих поховальних молитов і вінчиків, щоб таким чином контролювати духовенство у забезпеченні грошових надходжень.

Окрім забезпечення духовенства, монаршою волею було наказано здійснити благоустрій старих православних церков, або побудувати нові. І якщо не вистачало церковних коштів на такі справи, то обов'язок виконати це завдання покладался на поміщиків. Але в одному з найбільших помість Київської губернії – графів Браницьких – допомога економії у цій справі зводилася до виділення деревного матеріалу, який селяни мали перевозити на відстані 100-150 верст на власних підводах зверх панщини. А придбання усіх інших будівельних матеріалів і оплата праці майстрів здійснювались за кошти селян-парафіян. Тому для збору необхідних коштів запроваджувалась розкладка по 1-2 руб. сребром з кожної душі, а економії тільки організували збір грошей. Для селянських господарств це були значні кошти. До того ж селяни оплачували і інші державні, подушні, рекрутські та інші податки, тому збір коштів на влаштування причтового житла і самих церков при злиденності селянства закономірно викликав його невдоволення.

У 1841 році на території Київської губернії було 1333 православні церкви, 26 з яких були ще не добудованими [89, арк. 18]. У 1878 році церков налічувалось 1314 [104, арк. 28], але активно велося будівництво нових культових споруд. У 1880 році на пожертви парафіян завершено будівництво 52-х храмів і 14 збудовано з казенними дотаціями [125, арк. 3]. Тому в останнє десятиріччя XIX ст. православних храмів було значно більше.

Переважна більшість з них залишалися дерев'яними, але поступово збільшувалась кількість кам'яних. Динаміка цього збільшення виглядала так:

	1841 рік	1878 рік	1893 рік	1895 рік	1903 рік
кам'яних	107	196	214	221	249
дерев'яних	1226	1224	1280	1316	1404
залізних	-	1	1	1	1
Усього:	1393	1421	1495	1538	1654

Як видно з наведених даних, кам'яних церков у Київській єпархії було мало навіть і на початку ХХ ст. Переважали дерев'яні. З 60-х років справу будівництва нових церков узяв під свій контроль уряд. У Києві, як і в інших губернських центрах Південно-Західного краю, були створені спеціальні «присутствія» з церковно-будівельних справ. У Києві головою такого «присутствія» призначено начальника губернії, а членами «присутствія» стали: віце-губернатор, представник від єпархіального відомства протоієрей Лебединцев, управляючий палатою держмайна д. ст. радник Афанасьєв, представник від «присутствія» у селянських справах ст. радник Богуславський, губернський архітектор ст. радник Іконніков, архітектор Юргенсон; при «присутствии» числились архітектори Рикчов і Федоров. Губернський архітектор відав в цілому справами «присутствія», а три інші архітектори відають будівельними справами у трьох районах єпархії. «Присутствие» відало тільки будівництвом, яке здійснювалося на казенні кошти і з казенною дотацією.

Щодо виділення казенних коштів, то запроваджувався такий порядок: для будівництва сільських церков з казни виділяються кошти тільки у тому випадку, якщо загальним рішенням сільської громади уже виділена чи зібрана половина потрібної для будівництва церкви суми. На будівництво міських церков асигнувалася уся сума, так як вважалося, що у повітових центрах православне населення не має можливості оплатити половину потрібних коштів. При будівництві церков заборонялося наймати підрядчиками євреїв і в разі відсутності підрядчика, «присутствие» мало

вести справу господарським способом за активної участі місцевих церковнопарафіяльних попечительств. У 1876-1878 роках на кошти і під керівництвом «присутствія» будувались або перебудовувались кам'яні церкви в Києві, Таращі, Радомишлі, Сквирі, Звенигородці, Липовці; в містечках Таганчі Васильківського повіту, Ходоровці – Сквирського, Чорнобилі – Радомишльського і Бродецькому Бердичівського повіту.

Дерев'яних церковних будівель у селах єпархії зводилося у цей час 44. На це будівництво міністерство внутрішніх справ виділило 171 240 р. у 1877 році, а у 1878 році – 115 399 рублів. У 1877 році на благоустрій церков було зібрано добровільних пожертвувань по єпархії 150 425 руб. Точних даних про те, скільки пожертвуваних коштів використано для нового будівництва немає, але приблизне уявлення про половинні суми можна скласти.

Окрім казенних дотацій, коштів сільських громад та парафій, на будівництво і благоустрій церков використовувались і інше джерела доходів. Маються на увазі гаманцеві та кружкові збори, а також прибутки з нерухомого майна. У 1877 році гаманцевий збір в парафіяльних церквах єпархії (без м.Києва) складав 87 659 руб., кружковий – 88 381 руб., а прибуток від нерухомості – 25 184 рублі. В сумі з означеною цифрою добровільних пожертвувань на влаштування церков це було 351 651 руб. (це без монастирів). Як видно, найбільше коштів давав кружковий збір. А розглядаючи відповідні показники по 12-ти повітах Київської губернії, ми з'ясували, що найбільшими церковні збори були в Уманському та Черкаському повітах.

Збір

кухлевих, гаманцевих і свічних грошей по Київській єпархії

у 1866-1874 роках

	1866 рік	1867 рік	1868 рік	1869 рік	1870 рік	1871 рік	1872 рік	1873 рік	1874 рік
Кількість кухлевого збору	52790 р. 54 $\frac{3}{4}$ коп.	68757 р. 27 $\frac{3}{4}$ коп.	78761р. 87 коп.	72226р. 17 $\frac{1}{4}$ коп.	93207р. 34 $\frac{1}{4}$ коп.	79717р. 74 $\frac{1}{2}$ коп.	121466р. 70 $\frac{1}{4}$ коп.	103477р. 25коп.	137860р. -
Кількість гаманцевого збору	51558р. 19коп.	59863р. 33 $\frac{1}{4}$ коп.	62232р. 48 коп.	67563р. 49 $\frac{1}{2}$ коп.	74697р. 76 $\frac{7}{2}$ коп.	76093р. 92 коп.	96730р. 67 $\frac{1}{2}$ коп.	96481р. 17 $\frac{1}{2}$ коп.	100766р. 95 $\frac{2}{4}$ коп.
Кількість чистого свіч-	33296р. 82 коп.	33312р. 56 $\frac{1}{4}$ коп.	33792р. 40 коп.	34171р. 7 $\frac{1}{2}$ коп.	34537р. 22коп.	36020р. -	39687р. 54 $\frac{1}{2}$ коп.	45129р. 64коп.	46268р. 24 $\frac{1}{2}$ коп.

ного прибутку

Разом по трьох статтях прибутків	137345р. 55 ½ коп.	161936р. 17 ¼ коп.	174786р. 75 коп.	173958р. 38 ¼ коп.	202442р. 32 ½ коп.	19131р. 66 ½ коп.	257884р. 92 ¼ коп.	245088р. 6 ½ коп.	285895р. 76 ¼ коп.
----------------------------------	-----------------------	-----------------------	---------------------	-----------------------	-----------------------	----------------------	-----------------------	----------------------	-----------------------

Усього: 1 183 169 рублів

Усі церкви мали свій статус і наділялися в залежності від нього на категорії. Тому далі ілюструємо динаміку збільшення кількості церков, але вже у розрізі по категоріях:

Кількість церков в єпархії:	1893 рік [126]	1895 рік [128]	1903 рік [130]
Соборних	13	14	14
Монастирських	34	30	50
Парафіяльних	1292	1306	1328
При казенних і богоугодних закладах	18	20	33
Домових	10	9	5
Цвинтарних	7	9	8
Молитовних будинків	6	26	66
Часовень	40	31	
Приписних		151	146
Усього	1495	1538	1654

Як видно з наведених даних, зменшилась кількість тільки домових і приписних церков, по усіх інших категоріях прослідковується збільшення.

У 1888 році у Київській єпархії було 1456 православних церков. Серед них: 1 кафедральний собор, 12 міських приходських церков, 34 – монастирські, 1276 – парафіяльних, 19-при казенних закладах, 3 – домові, 114 – приписних, 9 – цвинтарних [353, с. 13]. А всього по єпархіях Російської імперії парафіяльних церков налічувалось 33 898 [353, с. 17]. Щодо кадрового забезпечення храмів у цей час, то по штату було передбачено: 13 протоієреїв, 1318 священників, 73 диякони і 1563 причетники. А в реальності місця служби займали: 49 пртоієреїв, 1282 священники, 167 дияконів і 1461 причетник. Як видно із співставлення штатних посад і наявних служителів бракувало 36 священників і 102 причетники [353, с. 18-19].

Церков і соборів в Київській губернії у 1892 році налічувалось 1562, з яких: кам'яних 224, дерев'яних 1338. По повітах вони розподілялись так [394, с. 121-122]:

Повіти	Дер.	Кам.	Усіх	Міста	Дер.	Кам.	Усіх	Разом
1.Київський	126	16	142	Київ	8	73	81	223
2.Бердичівський	128	17	145	Бердичів	1	2	3	148
3.Васильківський	101	9	110	Васильків	1	3	4	114
4.Звенигородський	111	13	124	Звенигородка	-	2	2	126
5.Канівський	107	6	113	Канів	1	1	2	115
6.Липовецький	122	5	127	Липовець	1	1	2	129
7.Радомишльський	93	5	98	Радомишль	1	1	2	100
8.Сквиірський	102	13	115	Сквира	1	2	3	118
9.Таращанський	106	10	116	Тараща	2	1	3	119
10.Уманський	149	12	161	Умань	1	2	3	164
11.Черкаський	94	14	108	Черкаси	2	1	3	92
12.Чигиринський	79	10	89	Чигирин	2	1	3	92
Усього:	1318	130	1448		20	94	114	1562

У відсотковому виразі кам'яних церков було 14,3, а переважну більшість складала дерев'яні храми – 85,6%. І якщо у м.Києві і повітових містах кам'яних церков було 82,4%, то у повітах губернії тільки 8,9%. Навпаки: дерев'яних серед міських було – 17,5%, а серед сільських – 91,0%. Тобто переважна більшість сільських парафіяльних церков наприкінці ХІХ ст. продовжувала залишатися дерев'яними, що не могло не викликати стурбованості церковного начальства.

В плані підвищення рівня релігійної та суспільної моралі, особливою турботою православного духовенства була боротьба з таким суспільним злом, як пияцтво. Після звільнення від кріпацтва в 1861 році і запровадження слідом за цим питейно-акцизної системи з вільною продажем міцних напоїв, надмірне вживання вина в народі збільшилось до такої міри, що уряд був змушений вдатися до низки заходів, які б обмежували п'янство.

Боротьба з п'янством мала різні форми, іноді і неправомірні. Так, парафіяльний священик містечка Ясногородки Єфрем Панін 22 травня 1860

р. відслужив Літургію і, притримавши селян в церкві, наказав усім піднести руки вгору і скласти присягу. Коли селяни це зробили, то священник оголосив присутнім в церкві на що вони присягли: не пити горілки і в корчму не ходити. Селяни були невдоволені цим, а поголос про такі дії священника дійшов до кийвських земських властей. Пояснюючи свої дії, Є.Панін повідомив, що він привів селян до присяги на те, аби вони не пили горілку в корчмі, а брали її додому [197].

Можливо, що саме такі випадки вимагали узаконення дій духовенства в цьому напрямку. Хоч Указом Св. Синоду ще від 7 серпня 1859 року за №171 духовенство було зобов'язане внушати народу з церковних амвонів про необхідність утримання від п'янства. “И если крестьяне вследствие внушений своего приходского священника или по собственному побуждению, захотят закрепить свою решимость не употреблять водки особым обетом, выраженным на бумаге и поднесением приходскому священнику, как посреднику между ними и Богом, то как в поступке крестьян, так и в поступке священника, принявшего обет, Консистория видит столь же мало противозаконного, как если бы кто дал обет не посещать бесчестных домов и свидетелем своего обета сделал своего духовного отца” [100, арк. 2]. Виходячи з цього, дії селян с.Рогізної та “деревни” Дунаївки Сквирського повіту, які зібрались товариством, прийшли до сільського священника і склали клятву не вживати гарячого вина, в чому власноручно розписалися на листі паперу “обозначением креста”, начальник Сквирської повітової міліції визнав законними.

Практика складання присяги і освячення духовенством клятви селян не вживати спиртних напоїв наштовхувалась на фіскальні інтереси виробників та торговців. Доходило і до судової тяганини. Наприклад, Липовецький Земський суд 3 липня 1859 р. розглядав скаргу Липовецької акцизної контори на священника с.Лугової Земінського за те, що він заборонив селянам вживати червоне вино [98, арк. 28]. Та вживання крепких напоїв набирало катастрофічних розмірів. Тому Височайше затвердженими 14

травня 1885 року правилами про роздрібний продаж спиртного було визнано необхідним схилити до підтримки уряду в його намаганні тримати під контролем питейну торгівлю і недопущенні поширення п'янства саме суспільство в особі представників міських і земських закладів, товариств тверезості, різних єпархіальних органів та приватних осіб. Саме тому, “принимая во внимание, что непрекращающееся до ныне пьянство среди низших классов городского и сельского населения представляет такой порок, который оказывает самое пагубное влияние на религиозность и нравственность народонаселения и влечет за собой совершенное разстройство его имущественного благосостояния, что посему во все времена порок этот возбуждал в служителей Церкви Божей особенную пастырскую ревность к его искоренению. Цель эта, как показал многолетний опыт в России и в других странах, одними мерами правительства не может быть достигнута, если в самом населении не будет возбуждена и поддержана решимость к совершенному воздержанию от употребления вина, к чему должна быть направлена деятельность духовенства...” [113, арк. 1]. Виходячи з цього, Св.Синод зобов'язав єпархіальні правління надати йому такі відомості: 1) чи існують товариства тверезості; 2) чи взяті до виконання Височайше затверджені 14 травня 1885 року правила про питейну торгівлю; 3) які могли б бути дії духовенства, спрямовані на викорінення п'янства. На виконання цього розпорядження Св.Синоду, Київська Духовна Консисторія 20 вересня 1889 року затребувала відомості з місць про наявність Товариств тверезості і про бачення парафіяльним духовенством шляхів боротьби з цим злом. З парафій були надіслані такі відомості: благочинний 2 округу Київського повіту Василій Сікорський повідомляв, що Товариства тверезості нема [113, арк. 9]; благочинний 5 округу того ж повіту Онуфрій Радецький доповів, що тільки одне Товариство тверезості з 6-ти осіб є в с.Шубівці, але воно не має впливу на тверезість селян; благочинний 1 округу Черкаського повіту Афанасій Дірдовський доповідав, що товариства нема, як не було його в 1 і 2-му округах Канівського повіту, в 1-му окрузі Радомишльського

повіту. А от благочинний 2-го округу Радомишльського повіту Євфимій Кобилковський повідомляв, що в його окрузі Товариства тверезості нема, але є 9 церковних попечительств і “они принимают некоторые меры против пьянства, но не специально направленные против него” [113, арк. 33]. Благочинний 3-го округу Бердичівського повіту Афанасій Недельский доповідав, що ні Товариств тверезості, ні приходських попечительств, ні братств, ні приходських рад в його окрузі нема і він вважає, що більш ефективним способом боротьби з п'янством є роз'яснювальна робота. Зате в 3-му окрузі Сквирського повіту, за словами благочинного Михайла Дашкевича, діяло 19 Товариств тверезості, які впливали на релігійно-моральний рівень свідомості народу. А благочинний 2-го округу Липовецького повіту Наркісс Олтаржевський доповідав, що в його окрузі особливого п'янства нема, попечительства є тільки в двох приходах, і то в зародковому стані, але вихід він бачив не в створенні Товариств тверезості, а в особистому прикладі священика і у проповіді слова Божого. Рапортами з інших округів благочинні доповідали, що Товариств тверезості, або нема, або діють вони не дуже ефективно. Тому єпархіальне начальство поставило завданням створення Товариств тверезості.

З кінця 1889-го року почалося масове створення Товариств тверезості. Спочатку вони виникли у тих селах, де було поширене п'янство і де парафіяльний священик переймався проблемою боротьби з цим злом. Село Степанці Канівського повіту дуже страждало від п'янства, так як в нього сходилося багато робітників на місцевий цукровий завод, в ньому було дві винокурні і багато дозволених і підпільних кабаків. За таких обставин подати голос проти п'янства було не просто. Але під керівництвом священика Германа Лінчевського розпочалася “борьба с врагом духовным и телесным, разоряющим крестьянина, дающим в руки воздержанного штундиста сильнейшее оружие против православия” [115, арк. 1]. І 21 листопада 1889 р. після урочистої молитви 30 осіб селян, поцілувавши Святий Образ, склали присягу на повне утримання від вживання спиртного

усіх видів. Так було покладено початок Товариству тверезості, яке дуже швидко зросло до 100 осіб. Його засновниками були: священник Герман Лінчевський, старший учитель Всеволод Шимановський та молодший учитель Симеон Губернарчук.

Товариство тверезості с.Малих Степанців уклало статут, який затвердив губернатор, і взяло ім'я Св.Сергія. У статуті визначено мету створення товариства, умови вступу, форму клятви тощо. Мета полягала в тому, щоб “общими силами, поддерживая друг друга, бороться со злом, грозящим погубить род человеческий духовно и телесно” [115, арк. 8]. Членами товариства могли бути як чоловіки, так і жінки віком не молодші 14 років. Бажаючі стати членами товариства, давали клятву не випити ні однієї каплі вина, пива чи іншого спиртного напою, перший раз, упродовж одного року, потім – упродовж трьох років і т.д., а потім - на все життя. Далі виголошувалась така клятва: “Целуя Образ Святой, обещаюсь, что с настоящего времени не коснется языка моего вино, что и других буду стараться всеми силами удерживать от его употребления. Да поможет мне в этом Всевышний Господь мой и угодник Его Святой Сергей Чудотворец. Аминь” [115, арк. 15]. Клятва скріплювалась цілуванням Святого Образу.

Духовно-цензурний комітет Київської єпархії в цілому схвалив статут Товариства тверезості імені Св.Сергія с.Малих Степанців Канівського повіту. До Київської Духовної Консисторії він направив своє заключення, у якому названо статут “основательным”, але була визнана доцільною пропозиція протоієрея Златоверховникова про те, щоб бажаючі вступити до товариства записувались у спеціальну книгу і обов'язково в церкві, в присутності парафіян. Ця пропозиція була врахована і 8 жовтня 1891 року Консисторія затвердила статут товариства.

Створення товариства в с.Малих Степанцях і поширення інформації про нього стало взірцем для мешканців інших сіл. Селяни с.Яхни Канівського повіту листовно звернулись до Київського митрополита Платона з таким проханням: “Мы теперь узнали, что пьянство влечет за собой

гибельные следы, губит человека телесно и духовно, одних разоряет в конец и наталкивает на грех, других приводит к преждевременной могиле; знаем, что пьянство губит наших детей, зачатых и воспитанных в пьянствующих семьях.

Мы много думали остановиться на умеренности, но охватывает нас страх, ибо мы знаем, что пьяницы не рождаются и началом у них служит умеренное употребление водки, а потом постепенно привыкают, что потом не в силах отказаться, так как она уже обладает людьми временно предающимся выпивке водки и других спиртных напитков, которые есть виновницею всех наших крестьянских бедствий, чрез нее мы, православные христиане гибнем во грехах, меняем воскресное и праздничное богослужение на пьянство и развратную жизнь. Некоторые из нас, православные христиане, хотя и знаем, что это делать не прилично, но не было кому указать такой совершенный пример, которым бы можно было отказаться от водки”[118, арк. 1]. Селяни представили текст статуту Товариства тверезості, списки членів товариства і отримали дозвіл та благословення на його відкриття.

У 1891 році було відкрито Товариство тверезості в с.Кердан Таращанського повіту і 25 грудня 1891 р. Київський губернатор наклав таку резолюцію на проханні про затвердження статуту: “Не вижу препятствий к утверждению проекта устава Общества” [153, арк. 2]. У тому ж році, 10 березня 1891 р., після Літургії 170 осіб с.Михайлівки Канівського повіту вступили у новостворене товариство [116, арк. 1-2]. Товариство тверезості у с.Добра Уманського повіту у 1891 році об'єднувало 47 осіб і теж офіційно затвердило свій статут [117, арк. 1-6].

Сільські священики не тільки благословляли утворення товариств тверезості, а й мобілізували православних вірян до більш рішучих дій, як в с.Сагунівка Черкаського повіту. Зібравшись на сільську сходку у кількості 218 осіб з 339 душ, які мали права голосу, 14 жовтня 1891 року ухвалили рішення про те, щоб ніяких питейних закладів на громадській і селянській землі не відкривати, так як чотири питейні лавки уже існують. У рішенні

сільської сходки було записано: “...при чем имеется ввиду, что в черте крестьянских нашего общества земель никто из посторонних лиц других сословий собственной земли не имеет. А потому единогласно приговорили: просить начальство о не разрешении никому открывать в нашем селении на нашей земле никаких питейных заведений и пивных лавок” [111, арк. 5]. А сходка, що відбулася 11 лютого 1892 року у кількості 224 сільських господарів, призначила 10 уповноважених від сільської громади, які мали поклопотатися перед відповідними інстанціями про закриття питейних закладів в Сагунівці на три наступні (1892-1894) роки [111, арк. 2]. Десять уповноважених від сільської громади, не без допомоги сільського священика, надіслали “прошение” Київському митрополиту Іоаннікію, в якому відзначали: “...мы, благодаря неусыпному напоминанию нашего пастыря стали исправлять свою жизнь и с весны прошлого года по совету священника решили закрыть в своем селе питейные заведения, с одной стороны, чтобы доказать штундистам, что мы, православные, по своей жизни лучше их, штундистов, а с другой - чтобы удалить всякий соблазн к пьянству” [111, арк. 1]. Селяни просили митрополита поклопотатися перед владними структурами про закриття питейних закладів у Сагунівці.

Кількість Товариств тверезості в Київській єпархії зростала і постало питання про правомірність їх затвердження Консисторією, а не органами державної влади. На загальнодержавному рівні це питання було підняте в листі Обер-прокурора Св.Синоду Побєдоносцева Київському митрополиту від 30 грудня 1893 року. Приводом стало те, що заступник міністра внутрішніх справ, генерал-лейтенант Шебеко звернувся до Обер-прокурора Синоду з проханням зробити розпорядження по духовному відомству, щоб статuti Товариств тверезості розглядало і затверджувало Міністерство внутрішніх справ. Обер-прокурор у листі пояснював, що товариства тверезості бувають двох видів: “одни из них обнимают пространный район и предначертывают себе широкую программу деятельности (устройство столовых, чайных, разного рода увеселений и т.д.), а потому должны быть

отнесены к разряду тех общественных учреждений, разрешение коих зависит от Министерства Внутренних Дел. Другие же ограничиваются в своей деятельности пределами известного прихода и связаны исключительно с церковью: *цель их - содействовать прекращению в приходе употребления крепких напитков или воздержанию от излишнего их употребления, единственный же способ воздействия - личный пример членов общества и беседа. Сие последние общества суть собственно церковные учреждения и, как таковые, подлежат ведению духовного начальства*” (виділено нами – авт. Т.К.) [154, арк. 1-3]. За підписом Обер-прокурора Св.Синоду К.Побєдоносцева таке письмове пояснення ще раз підтвердило, що саме на парафіяльне духовенство покладається найбільша відповідальність за викорінення цього соціального і морального зла.

Про розширення меж фронту боротьби з п'янством свідчить те, що під кінець XIX ст. стали створюватись повітові попечительства про народну тверезість [137, арк. 1-3]. І 20 грудня 1894 року був Височайше затверджений статут Попечительств про народну тверезість. По повітах шляхом виборів були створені Комітети, очолювані, як правило, повітовими предводителями дворянства, у складі яких були світські та духовні особи і які створювали низові органи в парафіях. Наприклад: Канівський повітовий комітет на засіданні 16 грудня 1898 року постановив, щоб вибрати священика села Вільхівця Іннокентія Волкова попечителем 16-ї дільниці, яку складали села Вільхівецької волості [136, арк. 1].

Статут попечительства про народну тверезість 1894 року став нормативною базою для створення системи органів опіки народною тверезістю. Повітовими комітетами були призначені дільничні попечителі (дільницю складала волость – авт. Т.К.), кандидатури яких затверджувала Київська духовна Консисторія. Так, 11 січня 1900 року Бердичівський комітет попечительства про народну тверезість доповідав Консисторії, “предлагая при сем список лиц Духовного Ведомства, избранных участковыми попечителями на трехлетие с 1 января сего 1900 года.

Бердычевский уездный Комитет покорнейше просит Духовную Консисторию не отказать сообщить не встречается ли препятствий к представлению означенных в списке лиц в Губернский Комитет об утверждении их в этом звании. Кроме этого Комитет покорнейше просит Консисторию разрешить всем лицам Духовного Ведомства Бердычевского уезда принимать звание участковых попечителей без испрашивания и о последующем не отказывать сообщить Комитету [137, арк. 1]. Дільничними попечителями по Бердичівському повіту з 1 січня 1900 року стали: свящ. містечка Махнівки Миколай Дем'яновський; свящ. с.Волчинець Феодосій Фроляковський; свящ. с.Красовки Андрій Кудрицький; свящ. міст. Білопілля Іоан Ящуржинський; свящ. с.Малих Низгурець Іоанн Краковецький; свящ. с.Чорнорудки Олександр Єрофеев; свящ. с.Пузирок Євгеній Шиманський; свящ. с.Бистрика Саватій Головчинський; свящ. с.Огіювки Феодор Кудрицький; свящ. с.Дубових-Мехеренець Миколай Архипович; свящ. с.Блажіївки Пантелеймон Мелешко; свящ. міст. Самгородка Ієронім Ясінський; свящ. с.Білашок Мартин Словачинський; свящ. містечка Спичинець Лаврентій Бузовський. Заперечень у Консисторії проти цих кандидатур не було. У 1901 році список по Бердичівському повіту поповнився ще священиками с.Беліловки Миколаєм Радзілевським та Вознесенської церкви з.-д. станції “Козятин” Петром Тарнавським [245, арк. 5].

Дільничними попечителями обирали не тільки парафіяльне духовенство, а й призначали благочинних. Київська Духовна Консисторія 29 травня 1902 року слухала питання про призначення благочинного 5 округу Липовецького повіту священика Іоанна Менциця дільничим попечителем про народну тверезість з призначенням його завідуючим народної чайної в м.Монастирищах, а Радомишльського повіту священика міст. Чорнобиля Іоанна Червінського – дільничим попечителем Радомишльського повіту і Чорнобильською народною чайною-читальнею [139, арк. 6-7].

Товариства тверезості, укладаючи свої статuti, по різному формулювали норми тверезості і, можливо, від цього залежала чисельність

їх членів і період функціонування. Наприклад, в с.Добра Уманського повіту Товариство було утворене 25 квітня 1890 року з 52 осіб. А уже за чотири роки, у 1894 році, воно об'єднувало 247 осіб. У 1900 році Товариство отримало офіційний дозвіл на святкування свого 10-річчя, про що воно просило єпархіальне начальство, і видрукування свого статуту “чтобы не только могли его (статут – авт. Т.К.) получить члены общества, но и новопоступившие” [155, арк. 1]. Таке прохання було задоволене. А опублікований статут свідчить, що боротьба з п'янством була досить лояльною. Категорично заборонялося вживання тільки спирту і горілки, а §4 статуту дозволяв пити “в малом количестве (2-3 рюмки) виноградное легкое вино, пиво, мед и вообще другие напитки, приготовленные без спирта”; в §5 було прописано, що член товариства “в случае болезни, как лекарство может употребляют спирт или водку, или в чистом виде, или в смеси с другими лекарствами, но только по рецепту врача” [155, арк. 2-3]. Не коментуючи детально ці параграфи, зауважимо, що такі статутні положення залишали можливість для вживання спиртних напоїв.

Товариства тверезості формувалися і на початку ХХ ст., але їх вирізняло від попередніх те, що їх статuti були більш продумані, виважені, ширші. Прикладом може слугувати статут Товариства тверезості с.Кисилівки Звенигородського повіту, затверджений в листопаді 1906 року. Повна назва його така: “Устав приходского общества трезвости и воздержания от сквернословия (виділено авт. – Т.К.), учрежденного при Св.-Николаевской церкви села Кисилевки, Звенигородского уезда, Киевской губернии, в честь святителя Николая Мирклийского Чудотворца” [201, арк. 11]. Особливістю статуту було те, що він не просто забороняв вживати спиртне, а й націлював членів товариства на добропорядне і глибокодуховне життя. У §12 прописано, що членам товариства рекомендується ласкаве ставлення до хворих “недугом пьянства”, замість звичного грубого і принизливо-зверхнього, §14 забороняв участь членів товариства у співанні непристойних пісень, грі на гроші і танцях, а особливо на вулиці і в святкові

дні. Своєрідним був §15, у якому прописана заборона батькові, якщо він член товариства, при віданні доньки заміж брати з нареченого “калим” горілкою. Порушення цієї заборони каралося виключенням з товариства. Не звичайним був останній 20 параграф статуту, який містив таку інформацію: “Почетным попечителем означенного общества состоит член Александро-Невского общества трезвости, коллежский ассесор Петр Петрович Бельтюхов (адрес его: Санкт-Петербург, Петербургская сторона, Большая Зеленина улица, д.№9, кв.75), как оказавший услугу и нравственную поддержку Обществу пожертвованием книг и брошюр религиозно-нравственного содержания, преимущественно о вреде пьянства, и благодаря которому возникает открытие общества трезвости” [201, арк. 14]. Повідомляючи про почесного столичного попечителя товариства, парафіяльний священник Олексій Горохолінський надав значимості і самому статуту, і товариству, і тій справі, якою воно займається.

Наступним, вищим рівнем організаційно-роз'яснювальної роботи у річці боротьби з п'янством, яку проводило парафіяльне духовенство, благочинні, стало влаштування загальноєпархіальних акцій під назвою “Всероссийских Праздников Трезвости”. Перша така акція була проведена в Київській єпархії 28-29 квітня 1913 року, за що єпархіальний архієрей отримав подяку Всеросійського Трудового Союзу Християн - Трезвенників, який діяв під патронатом Великого князя Костянтина Костянтиновича. Було відзначено, що “этот первый опыт устройства всероссийского трезвенного движения сплотил почти всех поборников трезвости, одушевил их и подкрепил на дальнейшую борьбу с народным недугом, а главное - вывел их на простор, на широкую арену проповеди трезвости.

Чаще надо устраивать такие праздники, чаще надо будить и укреплять в народе сознание, что спиртные напитки - яд для души и тела, что пьяницы Царства Божия не наследуют и что горе будет всем, кто на несчастье ближнего мнит основать свое земное благополучие” [248, арк. 1].

Враховуючи перший досвід, наступну акцію з хресними ходами,

молитвами на майданах, виголошенням проповідей, продажею брошур, листків та жетонів, збором пожертвувань на користь місцевих товариств тверезості проведено 8-9 квітня 1914 року. Її організатори пропонували купити по 5 коп. брошури: “Спиртные напитки – яд для души и тела”, “Мои беседы с народом о пьянстве”, “Правда о спиртных напитках“, “Безбожие и пьянство“; по 1 коп. листівки: “Слово о шинкарях”, “Отчего в России такая ужасающая смертность грудных детей”; по 25 коп. за сотню конверти з протиалкогольними надписами; листівки (25 коп. за 25 штук) з висловами Ісуса Христа та його апостолів і навіть шкільні промокашки з протиалкогольними надписами (40 коп. за сотню). Духовність та емоційну піднесеність створювали урочисті богослужіння в усіх соборах і храмах єпархії, хресні ходи, в усіх церквах єпархії збір пожертвувань на боротьбу з п'янством, народні читання про боротьбу з п'янством.

Спільні дії Київського Губернського Комітету попечительства про народну тверезість, під керівництвом губернатора, Київського міського комітету, під головуванням п.Лубенця, та духовенства Київської єпархії на чолі з Митрополитом Київським та Галицьким мали на меті створити єдиний фронт боротьби з п'янством. Необхідність цього визначалася як потребою піклування про здоров'я та життєвий рівень православного населення, особливо сільського, так і прагненням підвищити духовно-релігійну свідомість вірян. Широке розгортання проповідницької, роз'яснювальної роботи про шкідливість п'янства, організаційні заходи, спрямовані та створення цілої мережі добровільних громадських інституцій сприяли приверненню уваги до життя простого люду і підвищенню рівня релігійної та суспільної моралі.

Одним з актуальних питань є вивчення ролі православного духовенства у формуванні загальнолюдських і національних цінностей українців. Загальнолюдські цінності в контексті даної теми розуміються нами як милосердя, щедрість та безкорисливість, які є суттєвою складовою

національних традицій в особистому і громадському житті і проявляються через благодійницьку діяльність.

Перша світова війна показала кризу усіх сфер життєдіяльності суспільства в світі. В Російській імперії Лютнева революція 1917 р. послуговувала перманентним джерелом суспільних трансформацій. Соціальні верстви по-різному сприйняли цю звістку. Не виключенням було і православне духовенство. Певний час воно знаходилося в оціпенінні, намагаючись зорієнтуватися в ситуації, адже тривалий історичний період знаходилося в залежності від царської влади. Згодом частина духовенства, переважно ієрархи, висловилися за підтримку старої влади, а парафіяльні священики (принаймні його свідомо частина) вирішили слідувати за новоствореним демократичним Тимчасовим урядом. Як розділилися думки духовенства з приводу подальших дій після лютого 1917 р. статистично відобразити важко, але з впевненістю можна зазначити, що частина низового духовенства прагнула змін у суспільстві. Тому період суспільно-політичної кризи був слушною можливістю для відновлення єдності пастирів і парафіян. У повній мірі це можна було здійснити через благодійницьку діяльність.

Для більш активного залучення громадян до благодійницьких акцій церква використовувала єпархіальні релігійні періодичні видання. На сторінках цих офіційних й водночас регіональних видань роз'яснювалась необхідність прояву християнських чеснот кожною людиною. Пастирі власним прикладом мали заохочувати парафіян до благодійництва.

Парафіяльне духовенство активно підтримало заходи держави, спрямовані на фінансову підтримку армії. Відводячи духовенству важливу роль у таких заходах, 29 березня 1917 р. на засіданні Синоду було прийнято рішення про сприяння з боку духовенства розповсюдженню «займу свободи 1917 року». Облігації цього займу було випущено згідно постанови Тимчасового уряду від 27 березня 1917 р. Позика «Заєм Свободы» продовжувала діяти в Україні у перші місяці після Лютневої революції 1917 року. За рахунок цих коштів уряд намагався вирішити проблеми із

постачанням фронту. Тому духовенство мало пропагувати серед населення корисність даної акції.

Умови військового часу вимагали від духовенства напруженої роботи не тільки безпосередньо у церкві, але спонукали його зосередити увагу на організації добровільної допомоги воїнам, щоб підтримати їх морально і показати значущість боротьби за свободу співвітчизників і країни, підтримати патріотизм у військових частинах. Традиційною формою роботи пастирів у даному напрямку була організація виготовлення подарунків до великих релігійних свят і надсилання їх солдатам на фронт [515]. Оголошення про такі акції робилися завчасно у церквах і у різних закладах.

Населення позитивно ставилося до подібних заходів і намагалось зробити посильний внесок. За повідомленням Київської духовної Консисторії від різних закладів і приватних осіб губернії на цю акцію надійшло близько 2000 крб. [517] були надходження готовими речами, а також цукерки, чай і сухофрукти [518]. Цінним подарунком для фронту на третьому році виснажливої війни були продукти. Духовенство проявило ініціативу і в цій справі.

В умовах війни світська влада ініціювала заснування різних приватних і громадських добродійних організацій, що мали за мету полегшення долі сімей воїнів. Поряд із світськими організаціями на ниві добродійності трудилися й православні священники.

Зі зміною влади в Україні – Української Центральної Ради, Гетьманату П.Скоропадського, Директорії УНР – умови для благодійницької діяльності як світських, так і релігійних організацій не змінилися. Ситуація ускладнювалась тим, що основна маса духовенства продовжувала підпорядковуватися св. Синоду – вищому органу Російської православної церкви у Москві. Тому у своїй діяльності православний клір керувався постановою св. Синоду від 20 липня 1914 р., де говорилося про негайне створення у всіх парафіях спеціальних опікунських рад для піклування про сім'ї солдат. Обов'язковими членами такої ради мали бути парафіяльний

священик і церковний староста, інших членів ради та її голову парафіяни обирали на зборах.

У жовтні 1918 р. парафіяни дев'яти церков Канівського повіту Київської єпархії на чолі зі своїми пастирями зібрали для скалічених воїнів 85 крб. допомоги. А духовенство цієї єпархії у січні 1919 р., у скрутну годину для всього українського суспільства, організувало тритижневі збори коштів по всіх церквах єпархії на потреби Всеукраїнського союзу скалічених воїнів. Ці збори дали близько 1325 крб. для вирішення нагальних питань союзу. Суми незначні, якщо зважувати ще й на інфляцію, що була в державі, та сам факт небайдужого ставлення населення до проблем своїх ближніх говорить про дієвість методу особистого прикладу духовенства.

Благодійність, яка була викликана війною, як серед пересічних громадян, так і серед духовенства з часу оголошення революції, стала зменшуватись. Це було пов'язане з тим, що новий уряд став відпускати більше коштів із державної казни на допомогу сім'ям солдат.

Велике занепокоєння викликала доля дітей загиблих на війні воїнів та інвалідів. У 1917 р. в межах колишньої Російської імперії дітей-сиріт та дітей, чії батьки повернулися з поля бою інвалідами, нараховувалося близько півтора мільйона. Опіку солдатських сиріт було започатковано Положенням Синоду від 19 грудня 1914 р., яке містило звернення до православних монастирів, особливо жіночих, створювати притулки, де діти могли б здобути початкову освіту. Зазвичай, у таких притулках при монастирях утримувалась невелика кількість дітей. Відомо, що в 1917 р. при Києво-Печерській лаврі діяв один з найбільших таких притулків, в якому знаходилося 49 хлопчиків і 27 дівчаток.

Для відкриття і утримання подібних притулків потрібні були кошти. Вільних коштів церква не мала. Самочинно, без дозволу єпархіального начальства, проводити збори коштів в усій єпархії духовенству не дозволялося. Тому громадські організації чи релігійні інституції завчасно зверталися до єпархіального архієрея за дозволом з тим, щоб напередодні або

в день великого релігійного свята провести збір коштів із зазначенням мети заходу.

Діяльність православних священників і церковнослужителів не обмежувалась тільки підтримкою ініціативи громадських організацій. На XXXI Київському єпархіальному з'їзді було вирішено асигнувати 25 000 крб. на побудову притулку у Межигірському монастирі для дітей воїнів. Для потреб дитячого притулку, влаштованого у Покровському жіночому монастирі, всі інші осередки чернечого життя Київської єпархії сплачували внески, яких у лютому 1919 р. нараховувалось близько 400 грн. Настоятелька монастиря, ігуменя Софія у 1917 р. попідкувалася про створення для дітей «сільськогосподарської з правилами ведення домашнього господарства школи».

Для того, щоб діти не стали заручниками військово-політичної ситуації, духовенство ініціювало створення «Товариства для надання дітям скалічених і загиблих воїнів, а також дітям, постраждалим від війни, професійної освіти», осередки якого працювали і в Україні [450, с. 328-330]. Набуття професії дітьми полегшувало їх соціальну адаптацію і сприяло формуванню як особистостей.

Не залишалась поза увагою панотців і пересічного українського населення доля військовополонених. Піклування про них також реалізовувалося через різноманітні збори коштів на їх підтримку. У Київській єпархії 21 і 22 травня 1917 р. було проведено збір коштів на потреби військовополонених. До цієї акції приєдналося католицьке і мусульманське духовенство, київська хоральна синагога, а також пересічні громадяни. Загальними зусиллями було зібрано 6 406 34 крб. [519, с. 314]. У порівнянні із сумами окремо взятих кухликових і гаманцевих зборів у церквах це достатньо велика сума, що говорить про чуйне ставлення українців до своїх захисників, особливо коли вони опинилися у полоні.

Зміни суспільно-політичної ситуації на теренах колишньої Російської імперії після жовтневих подій 1917 р. змінили і становище Православної

Церкви в державі. Будь-які прояви суспільно значущої діяльності церкви були зведені нанівець, не дивлячись на багатовіковий досвід соціального служіння.

Характерною рисою початкового періоду радянської історії було проголошення державою повної відповідальності за вирішення всіх соціальних проблем, що призвело до закриття церковних благодійних закладів і товариств допомоги інвалідам і їх родинам. Усі церковні благодійницькі заклади переходили у підпорядкування більшовицьких органів соціального забезпечення.

При комісаріатах соціального забезпечення організовувалися підвідділи піклування, які перебирали на себе утримання вже існуючих притулків. Так, у пресі повідомлялося, що Київський підвідділ піклування фактично вже прийняв 12 притулків, у котрих знаходилося більше 800 дітей [448]. Проте існування гострих соціальних проблем, наприклад, масової дитячої безпритульності, наявність інфекційних хвороб і відсутність ліків, змушувало звертатися до організаційних форм прояву милосердя і благодійності.

Таким чином, діяльність православного духовенства України у 1917-1920 роках була спрямована на організацію благодійницьких акцій, які сприяли збереженню принципів християнської моралі та суспільної рівноваги. Організація благодійності православним духовенством у період 1917-1920 рр. здійснювалася за такими напрямками: збирання пожертвувань на військові потреби; турбота про сім'ї фронтовиків; допомога пораненим воїнам; заснування різного роду притулків для дітей солдат та сиріт загиблих; опіка біженців й інших категорій населення, хто цього потребував; надання допомоги військовополоненим, а також опікування богадільнями для бідних і хворих літніх людей.

Підсумовуючи вищевикладене, варто зазначити, що православне парафіяльне духовенство, як найнижча ланка церковної владної вертикалі, мало найбільше можливостей впливати на суспільну мораль православного

населення. Відтак, за логікою речей, воно і саме не повинно було мати відхилень від норм християнської моралі. Та в силу свого соціально-економічного становища сільське парафіяльне духовенство упродовж першої половини XIX століття не дуже відрізнялося від основної маси населення, а відтак мало багато спільного з ним. Тому серед духовенства теж траплялися відступи від моральних норм, про що київський митрополит доповідав церковному начальству. Державно-церковне керівництво викорінювало існуючі негативні явища з тим, щоб піднести в цілому авторитет Церкви.

Православна Церква мала потужні важелі впливу на суспільну свідомість мирян. Богослужіння, проповідництво, упорядкованість церковного життя, сакральність церков: усе це формувало релігійну свідомість православного люду. Широко розгорнута духовенством боротьба з пияцтвом, благодійницька діяльність за умов воєнного часу, поза всяким сумнівом, впливали на суспільну свідомість вірян.

ВИСНОВКИ

Історія Православної Церкви на українських землях кінця XVIII – початку XX ст. є одним із перспективних напрямків досліджень, так як містить чимало не вивчених аспектів і має потужну джерельну базу.

В ході нашого дослідження було виявлено, систематизовано та проаналізовано значну кількість архівних і опублікованих джерел, що дало можливість охарактеризувати місце православного парафіяльного духовенства в структурі церковної ієрархії та здійснити його соціально-економічні та політичні виміри.

Встановлено, що соціальна історія православного парафіяльного духовенства Київської єпархії імперського періоду не була предметом спеціального наукового дослідження. У наукових працях з історії Православної Церкви в Україні досліджувалась участь духовенства у громадсько-політичному та національно-культурному житті, його освітня діяльність, але ні духовенство як суспільний стан в цілому, ні його найчисельніша частина – сільське духівництво спеціально не досліджувалось. Це і стало мотиваційним чинником для проведення комплексного дослідження з даної теми.

У хронологічній послідовності показано, що ще на етапі формування території Київської губернії з колишніх підпольських земель, державна і церковна адміністрація створювалися одночасно за російським зразком територіально-адміністративного устрою, що означало, шляхом «купночиння», підпорядкування єпархіальної церковної структури загальноімперській системі керівництва. Для зручності керівництва територіальний поділ губернії і єпархії втискувався в одні рамки з однойменними назвами, а єпархіальна вертикаль церковного керівництва була однотипною з системою державно-адміністративною. Тобто уніфікація адміністративно-територіального устрою і системи єпархіального управління за російськими зразками уже означала початок зросійщення національної

церкви на українських землях. Найдалше від владної вертикалі єпархіального управління було сільське парафіяльне духовенство. На відміну від посадовців єпархіальної і навіть повітової ланки, воно було місцевого походження, мало тісні зв'язки з вірянами, зберігало традиції національної церкви і навіть в силу своєї багаточисельності і територіальної розпорошеності найменше піддавалося зросійщенню.

Досліджуючи показники церковної і державної статистики, вдалося з'ясувати, що єпархіальний загін парафіяльного духовенства складало 17 тис. осіб, серед них сільських священно- і церковнослужителів налічувало 3 тис. осіб. Природні процеси народжуваності, а сім'ї духовенства в силу релігійних канонів, були великими, закономірно зумовлювали тенденцію збільшення цього суспільного стану. Цьому сприяла і станова замкнутість, яка спочатку XIX ст. підтримувалась російською владою (указами 1808 і 1814 років усіх дітей духовенства було наказано зараховувати тільки до духовного стану), а згодом виявилася обтяжливою для державної казни і спричиняла деякі негативні явища в церковному середовищі, з ініціативи духовенства в 1869 році була формально ліквідована, але ще продовжувала зберігатися. Тому об'єктивна тенденція збільшення кількості духовенства почала коректуватися втручанням держави шляхом встановлення штатів церков і причтів, переведенням духовенства невеликих парафій поза штат, а церков – у «приписні». Цими та іншими заходами було досягнуто зменшення штатного парафіяльного духовенства. А регулюванням питань про статус вдів духовенства та дозволом дітям із священницьких родин навчатися у світських навчальних закладах, системою матеріального та пенсійного забезпечення, уряд взяв під контроль чисельність духовенства і впливав на духовний стан в цілому.

На основі нововиявлених архівних документів з'явилася можливість всебічно оцінити стосунки сільського парафіяльного духовенства з селянами. Виявилися реальні підстави спростувати загальне твердження офіційної історіографії про зросійщення усіх гілок владної вертикалі Православної

Церкви в Україні і про перетворення українських «батюшок» у російських попів. На парафіяльному рівні такого різкого переходу упродовж досліджуваного періоду не відбулося. У кінці XVIII і до 40-х років XIX ст. зберігався тісний зв'язок сільського парафіяльного духовенства з сільською громадою так як законодавчо, а потім формально діяв порядок призначення на парафію шляхом виборів, а потім – запровадження 1-річного випробувального терміну і схвалення сільською громадою вірян кандидатури духовного пастиря. До того ж, сільське духовенство було залежним від селян матеріально, а це був чи не найбільший мотив не псувати стосунки, та й сама віра передбачає довірливі стосунки між пастирем церкви і мирянами. І навіть коли від духовенства вимагали виконання не властивих йому чиновницьких функцій, то старе сільське духовенство між пресом влади та своїми парафіянами виявляло співчутливе ставлення до останніх. Що стосується молодшої генерації духовенства, яке отримувало освіту і виховувалось у російських школах, то повертаючись у парафії своїх батьків, воно уміло балансувало на грані між своїм начальством та вірянами.

У Київській єпархії кінця XVIII початку XX ст. сформувалася і успішно функціонувала чітка система духовної освіти, яка включала: Київську духовну Академію (одна з п'яти в Російській імперії), Київську духовну семінарію і п'ять чоловічих духовних училищ: Києво-Софійське, Києво-Подільське, Богуславське, Черкаське, Уманське. Для дівчат духовного стану діяли училища при Флоровському, Лебединському, Ржищевському жіночих монастирях та Київське жіноче духовне училище, яке згодом було поділене на два навчальні заклади. Система духовної освіти в Російській імперії була уніфікованою, але шляхом демократизації управління нею (єпархіальні і з'їзди духовенства училищних округів) духовенство постійно перебувало у пошуках оптимізації навчально-виховного процесу (запровадження світського компонента в навчальні програми, викорінення традицій старої бурси і т. ін.). У своєму розвитку, система духовної освіти в єпархії досліджуваного періоду пройшла кілька етапів: традиційна духовна

школа, процес реформування на хвилі ліберальних реформ 60-х років XIX ст. і період контрреформ в шкільній освіті 80-х років XIX ст.

Матеріальне забезпечення парафіяльного духовенства з часу запровадження казенної платні було одним із засобів регулювання його соціального статусу. Традиційними джерелами утримання церковних причтів були: плата за треби, добровільні пожертвування, прибутки від церковних капіталів та прибутки від церковної землі. Запроваджуючи грошову компенсацію замість обробітку селянами церковної землі, зобов'язавши поміщиків і селян будувати житло для причтів і взявши на себе одноразову виплату матеріальної допомоги новопризначеним священикам, уряд поліпшив матеріальне становище духовенства. Але стратегічною метою цих тактичних дій було посилення контролю за духовенством. Таке «підкупання» російського уряду про Православну Церкву на полонізованих донедавна землях, звичайно, сприяло її зміцненню та підвищенню соціального статусу, але водночас воно пришвидшувало її одержавлення і охолоджувало стосунки сільського духовенства із сільськими трударями. В Київській єпархії матеріальне становище парафіяльного духовенства було кращим, ніж в інших єпархіях і це на довше зберігало тісні стосунки кліру з вірянами. А загалом, матеріальне становище сільського духовенства, завдячуючи підтримці держави, упродовж досліджуваного періоду поліпшувалось, але для духовенства це означало його подальше одержавлення.

Основними завданнями православного духовенства було богослужіння, проповідницька діяльність та опікування освітою народу. Їх виконання було під силу освіченим, глибоко духовним і моральностійким пастирям церкви. Але в середовищі духовенства було не мало тих, хто не мав здібностей до навчання, хто відступався від принципів християнської моралі, хто підривав авторитет святенництва. Єпархіальне начальство у звітах Св. Синоду подавало інформацію про такі випадки і пояснювало наявність їх тим, що сільське духовенство у побуті мало чим відрізняється від простого народу, тісно спілкується з ним і т. д. Навіть Обер-Прокурор Св. Синоду у

звіті імператору вказував на наявність фактів крадіжок, бродяжництва, п'янства серед духовенства. Тому з цим велася боротьба, існувала система покарань аж до виключення з духовного сану назавжди.

Аналіз джерельної бази та виконане дослідження переконливо свідчать, що подальша наукова розробка соціальної історії православного духовенства вкрай необхідна. Якщо в регіональному аспекті, дотично, вона частково висвітлювалась, то на рівні мікроісторії вона ще потребує значних дослідницьких зусиль. І якщо новітня історіографія останніми роками активно поповнюється працями з повсякденної історії, дослідженнями історії селянства, робітництва, купецтва, дворянства, шляхти, то соціальна історія православного духовенства теж чекає на всебічне дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 127. Киевская духовная консистория, 1793-1917 гг.

1. оп. 5.

Спр. 89. Дело по рапорту Богуславского Духовного Правления о нахождении в бродяжничестве дьячка Димитрия Жиневича без ведома начальства, который исключен из духовного звания, 31 мая 1801 г., 6 арк.

2. оп. 8.

Спр. 1. Дело по рапорту Богуславского Духовного Правления ... (нерозбірливо), 11 генваря 1804 г., 8 арк.

3. оп. 9.

Спр. 25. Рапорт Богуславского Духовного Правления о побеге дьячковского сына Ивана Россинского села Яблуновки. 16 июня 1805 г., 5 арк.

4. оп. 9.

Спр. 47. Рапорт Богуславского Духовного Правления о самовольной отлучке пономаря села Карапыши Димитрия Левицкого, 1805 г., 2 арк.

5. оп. 69.

Спр. 7. Дело по прошению Уманского уезда села Краснополки дьякона Фавста Березовского о дозволении ему посвятиться (не точно – авт.) в село Краснополку другим священником, 3 арк.

6. оп. 114.

Спр. 9. По рапорту Звенигородского Духовного Правления с донесением о бывшем ... (?) ученике Леонтии Лесинском занимающимся бродяжничеством по разным местам, 3 февраля 1826 г., 15 арк.

7. оп. 124.

Спр. 66. Дело по рапорту Звенигородского Духовного Правления с уведомлением о бродяжничестве диаконских сыновей Николая и Иосифа Высочинских. 5 августа 1837 г., 7 арк.

8. оп.176.

Спр.1072. Записки члена Государственной Думы священника Трегубова о запасно-строительном капитале и временно-поземельном сборе в Киевской епархии в 1910 году, 3 арк.

9. оп. 201.

Спр. 211. Дело по сообщению Херсонского Губернского Правления об отыскании и высылке в Киевскую епархию священника Евстафия Емчицкого. 28 декабря 1807 г., 4 арк.

10. оп. 234.

Спр.29. Дело о уволенном по ... указу ...(нерозбірливо) дьячке Кирилле Марчевском, шатающимся без письменного вида..., 1800 г., 18 арк.

11. оп. 243.

Спр.37. Дело о бродяжничестве дьячка Киевского уезда села Загалец Марка Щербацкого, 19 мая 1807 г., 13 арк.

12. оп. 297.

Спр. 52. Дело по рапорту Липовецкого Духовного Правления с посылкою взятого от заштатного дьячка Барановского за бродяжничество показания, 8 июля 1829 г., 4 арк.

13. оп. 329.

Спр. 92. Дело по представлению Махновского Духовного Правления о исключении из Духовного ведомства с. Марковец неграмотного пономаря Саввы Тараневича за бродяжничество в ... (нерозбірливо), 15 декабря 1817 г., 10 арк.

14. оп. 341.

Спр. 79. Дело дьячка Махновского повета села Огиевки Григория Ботаневича о исключении его из духовного звания за бродяжничество, 15 октября 1829 г., 43 арк.

15. оп. 348.

Спр. 61. Дело по рапорту Махновського Духовного Правления с донесением, что диаконский сын Афанасий Новиков не известно где находится, 31 августа 1836 г., 5 арк.

16. оп.351.

Спр.40. Дело по указу Синодальному о распубликовании Высочайшего Е.И.В. Манифеста, чтобы помещики не принуждали крестьян своих к работам по воскресным дням, 21 апреля 1797 г., 81 арк.

17. оп. 352.

Спр. 67. Дело о запрещении церковным лицам бродить (с иконами и др. церковными вещами) по городах для собирания денег на починку церквей, 27 мая 1798 г., 50 арк.

18. оп. 353.

Спр. 39. Сведения о церквах в уездах Киевской губернии, 5 арк.

19. оп. 355.

Спр. 51. Дело по указу Московской Синодальной конторы о содержании нищих городских от города, из казенных селений на счет сих селений, а помещичьих от помещиков, 29 марта 1801 г., 34 арк.

20. оп. 359.

Спр. 6. Дело по указу Святейшего Синода об учреждении школ как в Киеве, так и по епархии для научения нотному и церковному пению священно- и церковнослужителей, 6 генваря 1805 г., 352 арк.

21. оп. 359.

Спр. 34. Дело по определении священника Уманского уезда села Оксаниной Алексея Самборского в Тамбовский мушкетерский полк, 29 арк.

22. оп. 359.

Спр. 88. Дело ... во время проезда Его Императорского Величества чрез некоторые части ... (?) и бывши в церквах для слушания службы Божей имел великое неудовольствие в пении разнообразно произносимое с неприятным криком ..., 22 августа 1805 г., 11 арк.

23. оп. 360.

Спр. 54. Рапорт Черкасского Духовного Правления с предоставлением ведомости о церковниках, кои изучались города Черкас в соборной школе и отпущены со сви-детельствами к своим должностям, 10 марта 1806 г., 4 арк.

24. оп. 361.

Спр. 118. Дело по указу Синодальному о рукоположении Уманского уезда села Камянечего диякона Павла Святенного в Литовский мушкетерский полк во священника и об отправке в оный, 1807 г., 46 арк.

25. оп. 370.

Спр. 246. Дело по представлению Семинарского Киевского Правления с запиской об (дуже нерозбірливо), 19 ноября 1817 г., 6 арк.

26. оп. 373.

Спр.88. Дело с приложением экземпляра Высочайшего указа о сложении (?) сбора с помещичьих доходов, 25 мая 1820, 3 арк.

27. оп. 376.

Спр. 18. Дело общее о посылке в певческий хор причетников к изучению в оном нотного пения, 23 генваря 1823 г., 62 арк.

28. оп. 376.

Спр. 115. Дело по рапортам Махновского, Сквырского, Радомышльского Духовных Правлений о высылке дьячков в Митрополичий певчий хор для изучения нотному пению и прочим предметам, 30 июля 1823 г., 93 арк.

29. оп. 380.

Спр. 76. Дело по предложению Его Высокопреосвященства... штатное и заштатное духовенство, 28 марта 1827 г., 6 арк.

30. оп. 381.

Спр. 78. Дело по сообщению Киевского Губернского Правления, с приложением трех экземпляров объявления учиненного в оном правлении, касательно присечения бродяжничества крестьян в Новороссийский край, 23 апреля 1828 г., 5 арк.

31. оп. 385.

Спр. 12. Дело по рапорту 3-й части благочинного священника Иосифа Валедницкого о уворовании местечка Триполья в Преображенской церкви 40 р. 64 коп. свечных денег, 22 декабря 1832 г., 5 арк.

32. оп.388.

Спр.85. Дело по докладу Секретаря Киевской Консисории Егора Даламанова о вызове Уманского письмоводителя Крыжановского на службу в Консисорию. И по перемещению из Чигиринского в Уманское правление письмоводителя Кондрашевского под строгий надзор членов Правления, 1833 г.,22 арк.

33. оп. 405.

Спр. 1. Без назви, 12 генваря 1818 г., 10 арк.

34. оп. 416.

Спр.77. Дело по прошению Радомышльского уезда села Приборска священника Римаревского о том, что прихожане в воскресные и праздничные дни не ходят к церкви и о протчем, 1830 г., 13 арк.

35. оп. 589.

Спр.24. Дело по доношению Уманского уезда благочинного священника Тимофея Душинькевича о избрании в Уманское Духовное Правление трех присутствующих того же уезда: села Городецкого Максима Кобыльницкого, села Голяковки Андрея (?) и села Кочубеевки Алексея Соболевского, 20 июня 1797 г., 7 арк.

36. оп. 590.

Спр. 2. Дело по прошению села Цебермановки священника Стефана Карпинского о выдаче ему на тот Цебермановский приход усыновительной архипастырской грамоты, 13 арк.

37. оп. 590.

Спр. 5. Дело по прошению Уманского уезда села Рыжевки священника Павла Точапского о выдачи ему на тот приход усыновительной грамоты, 11 арк.

38. оп. 590.

Спр. 16. Дело по прошению священника Василя Левицкого о снабжении его Уманского уезда села Талалаевки к церкви Свято (?) Космы и Дамиана усыновительною грамотою, 15 арк.

39. оп. 590.

Спр. 24. Дело по прошению Уманского безместного священника Иакова Волянского дабы утвердить его в Уманской Свято-Михайловской церкви или села Степковки приходским священником, 4 арк.

40. оп. 590.

Спр. 26. По доношению Уманского духовного правления с прошением определения села Зеленькова священника Григория Леневича настоящим приходским священником в то село Зеленьков по выдаче ему усыновительной грамоты, 6 арк.

41. оп. 590.

Спр. 27. Дело по прошению Уманского уезда села Кислина священника Иакова Боруцинского о выдаче ему ставленной грамоты вновь на место сгоревшей, 15 арк.

42. оп. 590.

Спр. 28. Дело по доношению Уманского духовного правления для ведома о помещении в селе Подвысокое священника Михайла Ляховецкого настоятелем и Григория Белинского на дьяконское место, 34 арк.

43. оп. 590.

Спр. 45. Дело по доношению Уманского духовного правления о рукоположении священнического сына Иоанна Мациевича в село Зензелёвку к церкви Параскевской во священника, 19 арк.

44. оп. 590.

Спр. 54. Дело по доношению Уманского Духовного Правления о принятии униатского священника Григория Крижановского к православной грекороссийской церкви, 16 июня 1798 г., 10 арк.

45. оп. 591.

Спр. 9. Дело по прошению Уманского уезда безместного священника Иакова Добрянского о снабжении его грамотою на половинную часть прихода в село Романовку, 29 января 1799 г., 5 арк.

46. оп. 591.

Спр. 26. Дело 1799 г. 27 мая по прошению села Романовки священника Яна Ольшевского об утверждении его в то же село к Успенской церкви священником, 8 арк.

47. оп. 591.

Спр. 65. Дело по прошению Уманского уезда села ... священника Старинского в определении его Уманского уезда в село Полковничу приходским священником, 11 арк.

48. оп. 592.

Спр. 9. Дело по прошению Иакова Волянского о определении по которому и определен в село Заячковку к церкви Троицкой священником, 14 арк.

49. оп. 592.

Спр. 43. Дело о принятии из Молдавии священника Чепельского и о определении его Уманского уезда в село Городецкое к церкви Михайловской на праздное место священником, 33 арк.

50. оп. 594.

Спр. 70. Дело по прошению Уманского уезда села Ризины священника Василия Березовского о дозволении пользоваться половиной частью священнических доходов, 10 арк.

51. оп. 594.

Спр. 94. Дело следствием произведенное по указу Киевской духовной дикастерии последовавшему по прошению Уманского уезда села Яроватка священника Иоанна Чеважевского, о взимании якобы благочинным протоиреем Даниилом Новицким от подведомственного своего священства при принятии метрических тетрадей по старому серебряному рублю, по вымогательстве у него Чеважевского ... числа денег или ... оных саней сена. 17 июня 1809 г., 45 арк.

52. оп. 597.

Спр. 131. Дело по прошению Уманского уезда проживающего в селе Ксёнзовки священника Андрея Левандовского об определении его на приход где откроется в Уманском уезде, 9 арк.

53. оп. 599.

Спр. 55. Дело по представлению Уманского духовного правления о рукоположении села Помойника церкви Богородичной диякона Ивана

Новоселицкого в город Умань к церкви Михайловской во священника в чем ему не отказано, 10 арк.

54. оп. 602.

Спр. 1. Дело по прошению студента Богословия Кирилла Травулинского о рукоположении его в село Мошуров к церкви Предтеченской во священника, 20 арк.

55. оп. 602.

Спр. 10. Дело по прошению студента богословия Кирилла Травулинского о рукоположении его в село Мошуров к церкви Предтеченской в священника, 20 арк.

56. оп. 602.

Спр. 41. Дело по прошению Уманского уезда села Максимовки вдовой попадьи Евфимии Мальшинской о подтверждении св. Феодосию Левицкому о том (?) с приходом денег, 3 арк.

57. оп. 602.

Спр. 55. Дело по прошению Уманского уезда села Посуховки священника Романа Гвоздиевского об определении его в село Розсошки приходским священником, 8 арк.

58. оп. 602.

Спр. 58. Дело по прошению Уманского уезда села Маньковки вдовствующей попадьи Домникии Щебельской о подтверждении священнику Арсению Гвоздиевскому об удовлетворении ей следуемых доходов и земли, 12 арк.

59. оп. 602.

Спр. 62. Дело по прошению Уманского уезда села Полянецкого вдовы попадьи Марии Ольшевской о побуждении священника Григория

Розманского в выдании ей следуемых за два года доходов с земли, 1810 р., 12 арк.

60. оп. 602.

Спр. 80. Дело по рапорту Уманского духовного правления с донесением, что земского суда исправник не принял сообщения сего правления требующего отвода земли для священника Слуцкого, 1810 г., 7 арк.

61. оп. 605.

Спр. 59. Дело по прошению студента богословия Ворожевича о производстве его во священника в село Лащеву Уманского уезда, 27 арк.

62. оп. 606.

Спр. 26. Дело по прошению Киевской академии студента богословия Мануила Белинского о рукоположении его к Уманской Михайловской церкви во священника, 17 арк.

63. оп. 607.

Спр. 37. Дело о оставлении священников Гервасовского и Добровского на свои(х) местах по прежнему, 12 арк.

64. оп. 607.

Спр. 48. Дело по представлении Уманского правления о рукоположении села Кищинец диякона Савицкого в то же село на дияконское место в священника но по прошению перемещен к (?) церкви, 18 арк.

65. оп. 608.

Спр. 86. Дело по просьбе вдовы попадьи Джозовской, с жалобой на священника Борецкого о непроизведении ей из доходов никакой части, 1816 г., 4 арк.

66. оп. 610.

Спр. 59. Дело по рапорту Уманского Духовного Правления с представлением двух кандидатов – 1-го с.Кочубеевки присутствующего

Романа Сикорского и 2-го с.Городецкого священника Андрея Карпова, которого из них собрание (далі – нерозбірливо), 1818 г., 5 арк.

67. оп. 611.

Спр. 31. Дело о увольнении от должности приходской в заштат священника Константина Яворского, 9 арк.

68. оп. 611.

Спр. 41. Дело о увольнении в заштат священника Белок Прокопия Павловича от должности, 1819 г., 8 арк.

69. оп. 611.

Спр. 52. Дело о уволенном от должности в заштат священника Чекавского Уманского уезда села Папуженец. 28 июня 1819 г., 9 арк.

70. оп. 612.

Спр. 76. Дело о ученике Сваричевском, просящем предоставления за ним священнического места в селе Коржевой, 9 арк.

71. оп. 612.

Спр. 108. Дело по прошению Уманского повета села Шарин церкви Богословской священника Юва Славинского, о перемещении его того ж повета в село Максимовку к Покровской церкви на праздное священническое место, 9 арк.

72. оп. 613.

Спр. 35. По прошению Уманского уезда села Сушковки церкви Троицкой приходского священника Петра Булановиича ... об увольнении его от священнической должности, 5 арк.

73. оп. 613.

Спр. 115. Дело о утверждении состоявшего на дьяконском месте священника Игнатия Костецкого в с. Шукайводе настоящим священником, 6 арк.

74. оп. 616.

Спр. 3. Дело Сквирского уезда села Буков священника Иосифа Богуславского о перемещении его Уманского повета в село Паланку на год для заслужения от тамошних прихожан выбора, 20 арк.

75. оп. 616.

Спр. 111. Дело по рапорту Благочинного священника Иоанна Чекавского, на коему резолюциею его Высокопреосвященства прикомандирован к надсматриванию Лициновского прихода священник Григорий Чеважевский, а ныне просящий по данному от тамошних прихожан одобрению утверждения на оном приходе, 12 арк.

76. оп. 617.

Спр. 16. Дело по прошению Липовецкого повета села Княжиков церкви Покровской священника Харлампия Крижановского, о перемещении его Уманского повета в село Поповку к церкви Покровской на священническое место, 8 арк.

77. оп. 618.

Спр. 30. Дело по прошению окончившего курса семинарского учения студента Кондрата Стебницкого о рукоположении его Уманского повета в село Сычовку к Предтеченской церкви во священника, 18 арк.

78. оп. 619.

Спр. 53. Дело по прошению Сквирского повета села Бурковец церкви Богословской священника Мойсея Вишньовского об определении его Уманского повета в село Оситну на праздное священническое место для заслужения от тамошних прихожан выбора на одобрение, 11 арк.

79. оп. 620.

Спр. 49. Дело по рапорту Уманского Духовного Правления ... (нерозбірливо) села Багвы священническим сыном Михаилом Васньевичем из церкви воровании денег, 22 мая 1828 г., 7 арк.

80. оп. 626.

Спр. 43. Дело по прошению Уманского уезда села Нерубайки Георгиевской церкви прихожанами о возвращении опять к их приходу священника Алексея Канжовского, 9 арк.

81. оп. 627.

Спр.35. Дело по представлению Уманского Духовного Правления об избрании в благочинническую должность на 8-ю часть трех кандидатов – священника Павла Зубачевского, священника Никиты Дзбановского и священника Корнилия Стебницкого, 1835 г., 13 арк.

82. оп. 627.

Спр.65. Дело по Рапорту Уманского Духовного Правления о кандидатах, представленных по выбору духовенства на 5-ю часть благочиния священниках Стебницком и Козицком, 11 июля 1835 г., 9 арк.

83. оп. 627.

Спр. 78. Дело по прошению окончившего курс семинарского учения ученика Владимира Киселевича о предоставлении за ним в городе Умань приходской Михайловской церкви священнического места, 14 арк.

84. оп. 628.

Спр. 16. По прошению Уманского уезда села Обозовки умершего священника Григория Сливницкого жены Варвары Сливницкой о вопросе оканчивающих курс семинарского учения учеников (?) кто из них займет выше означенный приход. – (21 лютого 1836), 8 арк.

85. оп. 628.

Спр. 102. Дело по прошению ученика высшего отделения Киевской семинарии Тимофея Зубачевского о предоставлении священнического места Уманского уезда в с. Рыжавка, 8 арк.

86. оп. 629.

Спр. 22. Дело по прошению ученика высшего отделения Киевской духовной семинарии Федота Терлецкого и священника Прокопия Стасиневича о предоставлении за первым священнического места, а второго о перемещении на оное в село Иваньки Уманского уезда, 10 арк.

87. оп. 629.

Спр. 81. Дело по прошению окончившего курс семинарского учения ученика Тимофея Плотницкого о предоставлении за ним Уманского уезда в м. Тальном праздного священнического места, 21 арк.

88. оп. 629.

Спр. 82. Дело по прошению студента Павла Чеважевского о предоставлении за ним священнического места, 16 арк.

89. оп. 638.

Спр. 262. Дело по отношению Киевского Гражданского Губернатора о распоряжении к доставлению ему сведений, требуемых к отчету, 20 августа 1841 – 19 января 1842 г., 25 арк.

90. оп. 641.

Спр. 542. Дело Киевской духовной консистории по рапорту благочинного военного поселения Якова Подгурского о наделении м. Торговицы Николаевскую церковь утварью из церквей уничтоженных селений, 1843 г., 3 арк.

91. оп. 646.

Спр. 568. Дело по отношению Г. Киевского Гражданского Губернатора о доставлении сведений, нужных для составления статистики, 5 декабря 1845 – 19 января 1846 г., 11 арк.

92. оп. 647.

Спр. 543. Дело по предложению Его Высокопреосвященства Филарета Митрополита Киевского и Галицкого о поручении некоторых не решенных

дел Преосвященному Аполлинарию, Епископу Чигиринскому, викарию Киевской Митрополии, 1816 г., 4 арк.

93. оп. 652.

Спр.689. Дело о составлении церковно-исторического и статистического описания Епархии, 2 декабря 1850 – 28 декабря 1852 г., 81 арк.

94. оп. 653.

Спр. 641. Дело о воспрещении делать мирские сходки до окончания Литургии и продавать вина и съесные продукты, 18 ноября 1851 г., 19 арк.

95. оп. 655.

Спр.412. Дело по обозрении Преосвященным Аполлинарием церквей в уездах: Киевском, Каневском, Звенигородском, Уманском, Липовецком, Бердычевском, Сквирском и Радомышльском, 29 июля 1853 г., 114 арк.

96. оп. 656.

Спр. 152. Дело о потере дьячком Дубровским метрических и обыскной книг села Березовки Уманского уезда, 1854 г., 32 арк.

97. оп. 658.

Спр.269. Дело о выезде Его Преосвященства Аполлинария для обозрения церквей в уездах: Киевском, Васильковском, Таращанском, Уманском, Звенигородском, Чигиринском, Черкасском и Каневском, 7 июня 1856 г., 95 арк.

98. оп. 661.

Спр. 883. Дело о воздержании от хмельных напитков, 17 августа 1859 – 22 декабря 1867 г., 480 арк.

99. оп. 665.

Спр. 606. Дело о выселении из Введенского прихода зазорных женщин, 11 сентября 1862 – 22 апреля 1863 г., 41 арк.

100. оп. 666.

Спр. 178. Дело о даном крестьянами селений Рогозиной, Почуек и д. Дунаевки обете не употреблять горячего вина. 18 марта 1863 г., 4 арк.

101. Оп. 678.

Спр. 57. Дело по предложению Его Высокопреосвященства Арсения Митрополита Киевского о распределении епархии Киевской между двумя викариями – Порфирием и Филаретом, 10 сентября 1874 – 9 октября 1874 г., 10 арк.

102. оп. 678.

Спр. 95. Дело о том, что священники являются в Консисторию в ненадлежащей форме, 1874–1879 гг., 4 арк.

103. оп. 680.

Спр.10. Дело о том, чтобы при отчетах о состоянии Епархии были прилагаемы сведения о воспитанниках, уво-ленных из духовно-учебных заведений, 19 генваря 1876 – 2 февраля 1878 г., 50 арк.

104. оп. 681.

Спр.158. Дело с отчетом о состоянии епархии за 1876 год, 26 марта – 7 февраля 1878 г., 98 арк.

105. оп. 681.

Спр. 882. Дело о сообщении сведений Преосвященному Филарету Уманскому Епископу о числе причтов и церквей, находящихся в составе каждого из 5-ти училищ, 1877 р., 28 арк.

106. оп. 682.

Спр. 904. Дело об отчислении из сумм от каждой церкви приходской от 1 до 2 руб. на усиление средств канцелярии Присутствия по обеспечению православного духовенства, 6 ноября 1878 – 10 мая 1884 гг., 95 арк.

107. оп. 683.

Спр. 31. Дело о доставлении Г.Киевскому Губернатору сведений, необходимых к его отчету, 27 февраля 1879 г., 1 арк.

108. оп. 685.

Спр. 34. Дело о кончине Преосвященного Иоанна Епископа Чигиринского 1-го Викария Киевской Епархии, 1883 г., 26 арк.

109. оп. 685.

Спр. 1416. Дело о дозволении священнику Ксенофонту Крижановскому употреблять скромную пищу в постные дни, 1881–1882 гг., 6 арк.

110. оп. 686.

Спр.1363. Дело о распределении дел между Викариями, 1885 г., 3 арк.

111. оп. 690.

Спр. 430. Дело о прекращении торговли спиртными напитками в с. Сагуновке Черкасского уезда, 24 февраля 1892 г., 8 арк.

112. оп. 690.

Спр.1228. Дело о назначении Викария Воронежской епархии Епископа Острогожского Анатолия Епископом Уманским, 1890 г., 15 арк.

113. оп. 690.

Спр. 1254. Дело о мерах к искоренению в народе пьянства, 2 сентября 1889 – 3 февраля 1894 г., 132 арк.

114. оп. 690.

Спр. 1576. Дело о назначении Преосвященного Иакова, Епископа Балахнинского викария Нижегородской епархии Епископом Уманским, 1892 г., 24 арк.

115. оп. 690.

Спр. 1668. Дело о разрешении открыть общество трезвости в с. Малых Степанцах Каневского уезда, 29 декабря 1889 г., 18 арк.

116. оп. 690.

Спр. 1782. Дело об открытии в Михайловском приходе общества трезвости, 1891 г., 4 арк.

117. оп. 690.

Спр. 1889. Дело об утверждении Устава общества трезвости в с. Доброй Уманского уезда, 1891 г., 6 арк.

118. оп. 690.

Спр. 2185. Дело об открытии общества трезвости в селе Яхны, Каневского уезда, 1891 г., 19 арк.

119. оп. 699.

Спр. 145. Дело о волнениях крепостных крестьян Киевской губернии, массовых отказах выполнять панщину и записи крестьян в казаки в связи с опубликованием Манифеста Николая I об организации государственного ополчения, 1854 – 1856 гг., 721 арк.

120. оп. 699.

Спр. 146. Дело о распоряжениях относительно Государственного ополчения, 1855 г., 627 арк.

121. оп. 699.

Спр. 274. Дело об учреждении центрального и местных комитетов при Консistorии и духовных правлениях для историко-статистического описания Киевской епархии, 1866 г., 21 арк.

122. оп. 699.

Спр. 338. Описание сёл и церквей Уманского уезда Киевской епархии, 23 арк.

123. оп. 699.

Спр. 389. Копия отчета Консistorии о состоянии Киевской епархии за 1873 год, 17 арк.

124. оп. 699.

Спр. 453. Черновик отчета Консистории о состоянии Киевской епархии за 1879 г., 7 арк.

125. оп.699.

Спр. 471. Отчет Консистории о состоянии Киевской епархии за 1880 год, 8 арк.

126. оп. 699.

Спр. 825. Дело с ведомостями к отчету о состоянии Киевской епархии за 1893 год., 54 арк.

127. оп. 699.

Спр. 855. Отчет Консистории о состоянии Киевской епархии за 1894 год, 72 арк.

128. оп. 699.

Спр. 886. Отчет Консистории о состоянии Киевской епархии за 1895 год, 28 арк.

129. оп. 699.

Спр. 983. Отчет Консистории о состоянии Киевской епархии, 1901г., 31 арк.

130. оп. 699.

Спр. 1017. Отчет Консистории о состоянии Киевской епархии за 1903 год, 68 арк.

131. оп. 705.

Спр.203. Дело по рапорту Липовецкого уезда 3-й части благочиния священника Каллистрата Терешковича с представлением на утверждение 12 выборов церковных старост, 1841-1842 гг., 31 арк.

132. оп. 713.

Спр.621. Дело по сообщению Семинарского Правления для дозволения ходить в какую-нибудь из тамошних Уманских церквей ученикам уездного и приходского училищ, 8 июня 1844 г., 3 арк.

133. оп. 748.

Спр.57. Дело о хиротонии в сане Епископа Чигиринского Викария Киевской Митрополии, бывшего настоятеля нашей миссии в Иерусалиме Архимандрита Порфирия, 17 февраля 1865 – 22 марта 1865 гг., 12 арк.

134. оп. 774.

Спр. 211. О назначении ректора Киевской Духовной Семинарии Архимандрита Иринея Епископом Уманским, вторым Викарием Киевской Епархии, 1888 г., 10 арк.

135. оп. 778.

Спр. 13. Дело о назначении священников участковыми попечителями попечительства о народной трезвости, 1900 г., 12 арк.

136. оп. 778.

Спр. 35. Дело о назначении депутатов в Комитеты Попечительств о народной трезвости, 3 февраля 1899 г., 5 арк.

137. оп. 778.

Спр. 505. Дело о назначении участковых попечителей уездных попечительств о народной трезвости, 9 сентября 1899 г., 3 арк.

138. оп. 781.

Спр. 154. О перемещении Преосвященного Сергия, Епископа Уманского, викария Киевской митрополии, на кафедру Епископа Псковского и Порховского, 1902 г., 30 арк.

139. оп. 781.

Спр. 613. Дело о назначении священников участковыми попечителями Попечительства о народной трезвости и действительными членами попечительства детских приютов, 15 мая 1902 г., 24 арк.

140. оп. 782.

Спр. 234. Дело о назначении священников участковыми попечителями о народной трезвости, 19 апреля 1903 г., 17 арк.

141. оп. 783.

Спр.230. Дело по обвинению священника с.Квиток Каневского уезда Андрея Костецкого в агитации крестьян против помещиков, 1905 г., 16 арк.

142. оп. 784.

Спр. 167. Дело об освобождении по Указу Святейшего Синода первого vicария Киевской епархии, Епископа Каневского Сильвестра от занимаемой им кафедры, 24 апреля 1906 г., 6 арк.

143. оп. 784.

Спр. 207. Дело о назначении доцента Казанской духовной Академии архимандрита Иннокентия Епископом Каневским, третьим Викарием Киевской епархии, 23 мая 1906 г., 36 арк.

144. оп. 786.

Спр. 37. Дело о перемещении Преосвященного Феодосия, Епископа Прилукского, на должность ректора Киевской Духовной Академии и на кафедру Епископа Уманского, 2-го Викария Киевской епархии и о переименовании Преосвященного Агапита в епископа Чигиринского, 1-го vicария, 14 января 1908 г., 13 арк.

145. оп. 786.

Спр. 79. Дело о распределении дел между Преосвященными Викариями епархии, 1908 г., 7 арк.

146. оп. 786.

Спр.639. Дело о назначении кафедрального протоиерея Киево-Софийского кафедрального Собора Павла Преображенского Епископом Чигиринским, первым Викарием Киевской епархии, 16 октября 1908 г., 20 арк.

147. оп. 788.

Спр.8. Дело о назначении экклесиарха Киево-Печерской Лавры архимандрита Назария четвертым викарием Киевской епархии с наименованием Черкасским, 1910 г., 9 арк.

148. оп. 788.

Спр. 57. Дело о распределении дел между 4-мя Преосвященными викариями епархии, 1910 г., 6 арк.

149. оп. 788.

Спр. 526. Дело о назначении Киево-Софийского духовного училища архимандрита Димитрия Епископом Уманским, 4-м викарием Киевской епархии, 1910 г., 17 арк.

150. оп. 791.

Спр.719. Дело по отношению Хозяйственного Управления при Св.Синоде о доставлении сведений о числе пенсионеров и суммах получаемой пенсии и о вычетах на пенсию, 1913 г., 22 арк.

151. оп. 794.

Спр. 248. Дело о распределении дел между Его Высокопреосвященством и Преосвященными викариями по указу Св.Синода, 1916 г., 8 арк.

152. оп. 795.

Спр. 365. Дело о распределении дел между Его Высокопреосвященством и Преосвященными Викариями, 1918 г., 9 арк.

153. оп. 797.

Спр. 175. Дело об открытии «Общества трезвости» в с. Кердан Таращанского уезда, 1891 г., 5 арк.

154. оп. 797.

Спр. 185. Письма Обер-Прокурора Синода Победо-носцева к Киевскому митрополиту об уставе «обществ трезвости», 30 декабря 1893 г., 3 арк.

155. оп. 797.

Спр. 208. Дело о разрешении обществу трезвости с. Доброй, Уманского уезда производить 10-летний юбилей общества, 1900 г., 10 арк.

156. оп. 797.

Спр. 247. Дело о посещении революционной сходки в церковноприходской школе с.Кирилловки Звенигородского уезда священником Ходзицким, 1906 г., 16 арк.

157. оп. 798.

Спр. 613. Дело об учреждении в Киевской епархии 4-го викариатства с наименованием викария Епископом Чигиринским, 1909 г., 8 арк.

158. оп. 799.

Спр. 443. Дело о годовом отчете по Духовному Управлению Киевской Епархии за 1839 год, 220 арк.

159. оп. 800.

Спр. 732. Дело по прошению Г. Синодального Обер-прокурора с требованием сведений о причинах малозначительной продажи венчиков и листов разрешительной молитвы по Киевской епархии, 1840–1843 гг., 91 арк.

160. оп. 800.

Спр.657. Дело по рапортам Консистории и лиц с представлением сведений, относящихся к годовой отчетности по Духовному Управлению Киевской епархией за 1840 год, 170 арк.

161. оп. 804.

Спр. 419. По указу Святейшего Синода об определении Викарием Киевской Митрополии Архимандрита Иеремии, 1841 г., 6 арк.

162. оп. 810.

Спр. 145. О производстве к Киево-Михайловскому монастырю на вакансию Киевского викария Архимандрита Варлаама, 1843 г., 5 арк.

163. оп. 811.

Спр. 449. Дело о доставлении гражданскому губернатору сведений, относящихся к годовому отчету, представляемому Государю Императору, 16 ноября 1843 – 5 февраля 1844 гг., 85 арк.

164. оп. 815.

Спр. 426. Дело о церковном лесе села Ризины, 1845–1860 гг., 43 арк.

165. оп. 817.

Спр. 147. Дело по отношению Киевского Губернского Комитета обеспечения Православного Духовенства об учинении распоряжения на счет внушения причту Чигиринского уезда не препятствовать к быстрому продвижению дела по предмету составления проектов, 14 июня 1846 – 10 февраля 1847 г., 13 арк.

166. оп. 819.

Спр. 140. Дело по отношению Комитета обеспечения сельского православного духовенства ... (нерозбірливо) проекта с. Бровок, 2 июня – 7 июля 1847 г., 5 арк.

167. оп. 822.

Спр. 12. Дело по отношению Киевского Губернского Комитета о обеспечении сельского православного духовенства касательно распоряжений по обеспечению причта Бабинской церкви, 9 января 1850 – 12 ноября 1858 гг., 3 арк.

168. оп. 822.

Спр. 111. Дело по отношению Киевского Губернского Комитета об обеспечении сельского православного духовенства и утверждении благочинным Бердычевского уезда содействовать к составлению проектов, 1850 г., 9 арк.

169. оп. 823.

Спр.87. Дело по отношению Комитета об обеспечении сельского духовенства о проекте по Кумановскому приходу, 1851 г., 7 арк.

170. оп. 823.

Спр.159. Дело по отношению Киевского Г.Комитета о обеспечении православного духовенства за №334, коим просит распоряжения о подтверждении духовенству не брать за требы в приходах, где проекты уже составлены, 1851 г., 4 арк.

171. оп. 823.

Спр. 236. Дело по отношению Киевского Губернского Комитета о обеспечении сельского православного духовенства от 26 октября, №3527, о проекте по Майданецкому приходу Уманского уезда, 27 октября 1851 г., 10 арк.

172. оп. 825.

Спр. 56. Дело о проектах по приходу села Семигоры, 24 февраля – 12 марта 1853 г., 2 арк.

173. оп. 828.

Спр. 282. Дело о доставлении в Хозяйственное Управление при Святейшем Синоде отчетов Консистории и подведомственных ей мест и лиц за 1855 год, 16 ноября 1856 – 31 августа 1859 гг., 58 арк.

174. оп. 830.

Спр.286. Дело по рапорту священника с.Богатырки Ясинского о внесении в проект недостающей земли, 7 ноября 1858 г., 6 арк.

175. оп. 834.

Спр. 299. Дело по прошению священника села Почапинец Бабакова о замене невыгодного участка церковной земли выгодным, 25 сентября – 2 июля 1863 г., 7 арк.

176. оп. 840.

Спр. 78. Дело о выборе благочинных по уездах Уманскому, Липовецкому, Черкасскому и Чигиринскому, 1868 г., 417 арк.

177. оп. 841.

Спр. 56. Дело о пономарском сыне Иване Антоновском и сыне дьячка Симеона Новаковского, судимых за воровство, 10 февраля 1869 – 20 декабря 1872 г., 17 арк.

178. оп. 850.

Спр. 294. Дело об утверждении, увольнении благочинных по Уманскому, Черкасскому, Липовецкому и Чигиринскому уездах, 1878 г., 82 арк.

179. оп. 855.

Спр. 419. Дело об ... (нерозбірливо) Тарановским 1400 экз. карты Киевской епархии по новому распределению церквей на округа с выдачею за то следующих денег, 25 ноября 1883 г., 12 арк.

180. оп. 857.

Спр. 329. Дело о передаче викарийского дома и скита Феофании со всем его хозяйством в заведование эконому означенного дома иеромонаху Иринарху, 1885 г., 38 арк.

181. оп. 860.

Спр. 467. Дело о взыскании с благочинных Григория Молчановского и Костантина Черняховского денег, следующих на содержании Уманского духовного училища, 2 ноября 1888 г., 4 арк.

182. оп. 862.

Спр. 12. Дело о сборе денег на канцелярию по обеспечению православного духовенства, 2 января 1890 – 31 марта 1890 г., 51 арк.

183. оп. 866.

Спр. 50. Дело по разрешении Богуславскому обществу трезвости употребить 3 дуба из церковного леса Троицкой церкви на постройку дома для общества, 1893 г., 15 арк.

184. оп. 867.

Спр. 653. Акты о количестве земли, принадлежащей священникам и церковнослужителям Киевской епархии, 1892 г., 5 арк.

185. оп. 868.

Спр. 672. Дело о предоставлении годового отчета о суммах Киевской духовной Консистории за 1901 год, 24 арк.

186. оп. 868.

Спр. 791. Дело о постройке новой церкви в с. Дмитровском Уманского уезда, 1900 г., 32 арк.

187. оп. 870.

Спр. 342. Дело по разрешению вырубить 11 сухих дубов из церковно-причтового хутора на починку огорожи в священнической усадьбе с. Копенковатого, Уманского уезда, 1908-1909 гг., 21 арк.

188. оп. 871.

Спр. 110. Дело о сборе пожертвований на сооружение храма в С.-Петербурге в память 300-летия царствования Дома Романовых, 8 марта 1812 г., 287 арк.

189. оп. 871.

Спр. 491. Дело о сдаче отчета в контроль при Св.Синоде о переходящих суммах Консистории за 1911 год, 10 ноября 1912 г., 5 арк.

190. оп. 872.

Спр. 157. О производстве сбора пожертвований на постройку в г.Звенигородке храма в память 300-летия царствования Дома Романовых, 1913 г., 7 арк.

191. оп. 874.

Спр. 61. Дело по указу Св.Синода о захвате революционными организациями зданий и имущества духовного ведомства, 1918 г., 16 арк.

192. оп. 875.

Спр. 134. Дело об учреждении комитетов по обеспечению сельского духовенства землями, домами и единовременным пособием в губернских городах, 15 июня 1843 – 19 мая 1867 гг., 504 арк.

193. оп. 876.

Спр. 618. Акт избрания в члены Комитета по устройству сельских причтовых построек в 1-ом округе Звенигородского благочиния, 1889 г., 3 арк.

194. оп. 876.

Спр. 873. Дело об обеспечении церковью Киевской епархии деньгами и землей, 1902 г., 177 арк.

195. оп. 885.

Спр. 60. Дело по рапорту благочинного 7-й части Радомышльского уезда Протоиерея Феодора Шиманского о учинении отношения к Начальнику Губернии на счет сложения взыскания с Попадьи Чечетовой за передержательство дезертира, 1844 г., 3 арк.

196. оп. 891.

Спр.46. Дело об открытии церковно-приходских попечительств в Липовецком, Уманском, Черкасском и Чигиринском уездах, 1877 г., 58 арк.

197. оп. 896.

Спр.195. Дело по отношению Г. Начальника Губернии о приведении священником м.Ясногородки Ефремом Паниным прихожан к присяге дабы не пили водки, 3 июля 1860 г., 9 арк.

198. оп. 953.

Спр. 111. Дело по прошению протоиерея с.Гребней, Киевского уезда, Мелентия Коломацкого о побуждении крестьян к возмещении убытков за имущество и поля и с жалобой на агитацию против него со стороны священника с.Купиеватой Каневского уезда Павла, 1918 г., 6 арк.

199. оп. 953.

Спр.189. Дело по рапорту священника с.Лопатинщины Васильковского уезда Петра Жигаловского об агитации псаломщика Иулиана Бердычевского, 25 октября 1917 г., 4 арк.

200. оп. 981.

Спр. 69. Дело об определении учителем церковно-приходской школы с. Россошек Уманского уезда заштатного канцелярского служителя Каневского духовного правления Андроника Дасевича, 24 сентября 1878 г., 8 арк.

201. оп. 1003.

Спр. 203. Дело об открытии общества трезвости в с. Кисилевке Звенигородского уезда, 1906 г., 16 арк.

202. оп. 1005.

Спр. 32. Часть отчета Консистории, 1906 г., 6 арк.

203. оп. 1007.

Спр. 126. Указы, циркуляры Синода, 1914 г., 551 арк.

204. оп. 1008.

Спр.14. Указ Е.И.В. Самодержца Всероссийского, из Киевской Духовной Консистории Киево-Печерских и Старокиевских церквей Благочинному и Протоиерею и Кавалеру Евфимию Ремезову Указом

Святейшего Правительствующего Сената от 6 Января за №170061, последовавшим на имя Его Высокопреосвященства предписано подтвердить духовенству, чтобы прежние предписания Святейшего Синода посланные по Высочайшему повелению от 31 декабря 1839 г. о чтении в церквах по Воскресным и праздничным дням поучений на простом общепринятом языке исполняемы были приходскими священниками неопустительно, 29 Января 1844 г., 12 арк.

205. оп. 1009.

Спр. 156. Клировые ведомости церквей Уманского уезда за 1819 г. Т. II, 90 арк.

206. оп 1009.

Спр. 165. Клировые ведомости церквей Уманского уезда за 1820 г., 276 арк.

207. оп. 1009.

Спр. 360. Клировые ведомости церквей Уманского уезда за 1835 г. Т III, 262 арк.

208. оп. 1009.

Спр. 661. Клировые ведомости церквей Уманского уезда за 1852 г. Т. II, 162 арк.

209. оп. 1009.

Спр. 701. Клировые ведомости церквей Уманского уезда за 1857 г., 114 арк.

210. оп. 1009.

Спр. 734. Клировые ведомости церквей Уманского уезда за 1861 г., 429 арк.

211. оп. 1009.

Спр. 952. Клировые ведомости церквей Уманского уезда за 1885 г., 128 арк.

212. оп. 1009.

Спр. 1004. Клировые ведомости церквей Уманского уезда за 1892 г., 241 арк.

213. оп. 1009.

Спр. 1057. Клировые ведомости церквей Уманского уезда за 1900 г. Т. I, 559 арк.

214. оп. 1009.

Спр. 1066. Клировые ведомости церквей Уманского уезда за 1902 г., 604 арк.

215. оп. 1009.

Спр. 1083 а. Клировые ведомости церквей Уманского уезда за 1908 г., 605 арк.

216. оп. 1009.

Спр. 1144. Клировые ведомости церквей Уманского уезда за 1917 г., 153 арк.

217. оп. 1010.

Спр. 9. Клировые ведомости церквей Уманского повета за 1827 г., 186 арк.

218. оп. 1010.

Спр. 34 а. Клировые ведомости церквей Уманского уезда за ? г., 512 арк.

219. оп. 1010.

Спр. 57. Клировые ведомости церквей Уманского уезда за 1837 г., 196 арк.

220.оп. 1010.

Спр. 88. Клировые ведомости церквей Уманского повета за 1844 г., 302 арк.

221. оп. 1010.

Спр. 99. Клировые ведомости церквей Уманского уезда за ? г., 348 арк.

222. оп. 1010.

Спр. 270 Клировые ведомости церквей Уманского уезда за 1817 г., 89 арк.

223. оп. 1011.

Спр. 3148. Клировые ведомости церквей Уманского уезда за 1831 г., 441 арк.

224. оп. 1011.

Спр. 3177. Клировые ведомости церквей Уманского уезда за 1865 г., 502 арк.

225. оп. 1011.

Спр. 3194. Клировые ведомости церквей Уманского уезда за 1893 г., 599 арк.

226. оп. 1011.

Спр. 3470. Клировые ведомости 7-го окр. благочиния Уманского уезда за 1916 г., 164 арк.

227. оп. 1015.

Спр. 493. Исповедная роспись Уманского уезда за 1834 г. Т. II, 870 арк.

228. оп. 1015.

Спр. 508. Исповедная роспись церквей Уманского уезда за 1835 г., 1845 арк.

229. оп. 1018.

Спр. 1. Дело об учреждении Комитета об обеспечении православного сельского духовенства землей, постройками и единовременным пособием, 1843 г., 45 арк.

230. оп. 1023.

Спр.180. Доношение Синодального Члена Арсения, Митрополита Киевского и Галицкого Святейшему Синоду о состоянии вверенной мне епархии за истекший 1865 год, 1866 г., 8 арк.

231. оп. 1023.

Спр. 215. Описание сёл и церквей Киевской епархии, 34 арк.

232. оп. 1023.

Спр. 230. Описание сёл и церквей Киевской епархии, 21 арк.

233. оп. 1023.

Спр. 246. Описание сёл и церквей Киевской епархии, 54 арк.

234. оп. 1023.

Спр. 247. Описание сёл и церквей Киевской епархии, 50 арк.

235. оп. 1023.

Спр. 283. Описание сёл и церквей Киевской епархии, 2 арк.

236. оп.1023.

Спр. 361. Дело об избрании членов благочиннических советов Каневского, Васильковского и Уманского уездов, 1883 г., 22 арк.

237. оп. 1023.

Спр. 507. Отчёты благочинных Киевской епархии о состоянии церквей подведомственных им, 1895 г., 91 арк.

238. оп. 1023.

Спр. 78. Отчёты священников о состоянии церквей Киевской епархии за 1844 г., 65 арк.

239. оп. 1023.

Спр. 215. Описание сёл и церквей Киевской епархии, 34 арк.

240. оп. 1042.

Спр.1. Дело по прошению священника Феодора Червинского о снабжение его на приход Уманского уезда с.Молодецкого грамотою, хоть на

половинную часть и о...(?) от тамошнего священника Ивана Рожковского обидях и протчих, 6 мая 1795 г., 30 арк.

241. оп. 1047.

Спр. 55. Дело о назначении Ректора Могилевской Духовной Семинарии Архимандрита Иоанникия Епископом Уманским, третьим Викарием Киевской епархии, 1893 г., 17 арк.

242. оп. 1047.

Спр. 782. Дело о назначении наместника Киево-Печерской Успенской Лавры Архимандрита Сергия Епископом Уманским, третьим Викарием Киевской епархии, 1 июня 1896 г., 25 арк.

243. оп. 1050.

Спр. 439. Дело о назначении Преосвященного Анатолия, Епископа Уманского, Епископом Калужским, а Преосвященного Иакова, Епископа Балахнинского, Епископом Уманским, 3-м викарием Киевской епархии, 1892 г., 5 арк.

244. оп. 1051.

Спр. 363. Дело о назначении третьего Викария Киевской епархии Епископа Уманского Иоанникия Епископом Архангельским и Холмогорским, 1896 г., 10 арк.

245. оп. 1052.

Спр. 125. Дело о назначении священников членами попечительств о народной трезвости и детских приютов, 23 апреля 1901 г., 17 арк.

246. оп. 1056.

Спр. 239. Дело об увеличении жалования притчу села Дешек Каневского уезда, 28 октября 1904 г., 8 арк.

247. оп. 1057.

Спр. 592. О постройке часовни в с.Межиречке Радомышльского уезда в память 300-летия царствования Дома Романовых, 1911 г., 3 арк.

248. оп. 1064.

Спр. 89. Дело об устройстве «Всероссийского праздника Трезвости», 8-9 апреля 1914 г., 36 арк.

249. оп. 1068.

Спр. 3. Дело об определении священника Алексея Новицкого в село (Го...?) приходским священником, 19 арк.

250. оп. 1068.

Спр. 9. Дело по ... Уманского духовного правления о помещении села Ксензовки священника Петра Бережницкого к тамошней церкви приходом, но кем тамо, ... находится священник Андрей Леваневский по оставлении тамо сего, 8 арк.

251. оп. 1068.

Спр. 11. Дело по рапорту Уманского протопопа Иоанна Овсяницкого о определении священника Иоанна Стасиневича на приход Уманской округи местечка Соколовки Богоявленской церкви, 33 арк.

252. оп. 1068.

Спр.18. Дело по прошению села Ладыжинки удивляющей попадьи Парасковии Сокольской...(?) об удалении ее от прихода тамошним священником Комаровским, 1796 г., 5 арк.

253. оп. 1068.

Спр. 22. Дело о производстве Екатеринопольского уезда в с.Камянече к Успенской церкви Ивана Лозинского во священника, 5 мая 1796 г., 11 арк.

254. Оп. 1068.

Спр. 28. Дело о произведении Уманского уезда села Лащевой к Богословской церкви священнического сына Максима Линевича во священники, 16 мая 1796 г., 21 арк.

255. оп. 1068.

Спр. 79. Дело о производстве Уманского уезда села Коржевой священнического сына Онуфрия Сваричевского к тамошней Рождествобогородичной церкви на место престаревшего его отца во священника, 20 ноября 1796 г., 30 арк.

256. оп. 1074.

Спр. 572. Отчет по епархии за 1913 год, 76 арк.

257. Спр. 4. Дело по прошению Уманского уезда села Свинарки священника Матвея Павловского о удостоянии его в это село Архипастырскою усыновительною грамотою, по Уманскому уезду, 19 арк.

**Ф. 442. Киевский, Подольский, Волынский
генерал-губернатор, 1796-1916 гг.**

258. оп. 1.

Спр. 11294.

Отчет Киевского гражданского губернатора о состоянии губернии за 1854 год, 1 апреля 1855, 79 арк.

259. оп. 1.

Спр. 2788. Доклад генерал-губернатора Николаю I о состоянии Киевской, Подольской и Волынской губернии за 1839 год, 22 марта 1840 г., 170 арк.

260. оп. 41.

Спр. 2а. О сословной структуре жителей Киевской губернии, 1862 г., 18 арк.

261. оп. 51.

Спр. 376. Дело по представлении Киевского губернатора с копией Всеподданнейшего отчета о состоянии губернии за 1870 год, 1870 г., 54 арк.

262. оп. 53.

Спр. 225. Дело по ходатайству священника Дубиневича о скорейшем окончании об нем дела по доносу Липовецкого исправника о связи его с проституткой, 3 июня 1874 г., 2 арк.

263. оп. 54.

Спр. 216. Дело о принуждении крестьян с.Юшки священником Тарасевичем бесплатно обрабатывать его поля, 24 июня 1875 – 29 сентября 1875 гг., 5 арк.

264. оп. 54.

Спр. 279. Дело по жалобе крестьян с.Ситковец на священника Василия Оппокова за вымогательство денег при исполнении духовных треб, 24 сентября 1875 – 24 сентября 1875 гг., 8 арк.

265. оп. 56.

Спр. 334. Дело по представлении Киевским губернатором копии Всеподданнейшего отчета о состоянии губернии за 1876 год, 19 октября 1877 г., 49 арк.

266. оп. 363.

Спр. 431. Дело по отношению Обер-Прокурора Святей-шего Синода о доставлении подробных сведений о обеспечении Православного сельского духовенства... (не розбірливо) переписка и об обеспечении сего духовенства, а также о проведении натуральных повинностей прихожан к духовенству на денежные, 1 апреля 1857 – 24 октября 1861 гг., 94 арк.

267. оп. 528.

Спр. 489. Статистические сведения о количестве населения в Киевской губернии с указанием сословной и национальной принадлежности, 1890 г., 60 арк.

268. оп. 532.

Спр. 202. Отчет Киевского гражданского губернатора о состоянии губернии за 1878 год, 1878 г., 72 арк.

269. оп. 533.

Спр. 205. Дело по представлению Киевского губернатора с копией Всеподданейшего отчета о состоянии губернии за 1879 год, 1 ноября 1880 – 1 ноября 1880 гг., 60 арк.

270. оп. 534.

Спр. 422. Дело по представлению Киевского губернатора с копией Всеподданейшего отчета о состоянии губернии, 20 декабря 1881 – 4 апреля 1882 гг., 85 арк.

271. оп. 543.

Спр. 297. Отчет Киевского гражданского губернатора о состоянии губернии за 1889 год, 1889 г., 85 арк.

272. оп. 814.

Спр. 755. Отзыв помещиков Киевского уезда об улучшении положения православного духовенства, 1864 г., 126 арк.

273. оп. 815.

Спр. 114. Дело о предоставлении министру внутренних дел сведений о развитии Юго-Западного края, 1865 г., 34 арк.

**Ф. 533. Київський військовий губернатор,
1796-1832 рр.**

274. оп. 2.

Спр. 664. Ведомости о состоянии уездов в Киевской губернии, 121 арк.

Ф. 707. Управління Київського навчального округу, 1832-1919 рр.

275. оп. 299.

Спр. 269 ж Дело о положении духовенства, 1906 г., 717 арк.

Ф.712. Киевская духовная семинария

276. оп. 2.

Спр. 107. Дело о доставлении в Киевскую Духовную дикастерию подробного сведения о Духовных училищах, находящихся в Киевской епархии, для составления Его Императорскому Величеству Александру Николаевичу статистики за 1829 год, 3 арк.

277. оп. 2.

Спр.376. Дело о назначении воспитанников Семинарии для занятия учительских мест в светских училищах Киевского округа, 14 арк.

Державний архів Черкаської області

Ф. 833. Уманский уездный суд

278. оп. 1.

Спр. 2. Дело по обвинению управляющего экономией графа Потоцкого в захвате церковных земель с. Рыжавки, 1802 г., 22 арк.

279. оп. 1.

Спр. 10. Дело по ходатайству группы лиц духовного звания, об освобождении от их крепостной зависимости. 1806 р. – 1807 р., 20 арк.

280. оп. 1.

Спр. 32. Дело по жалобе священника с. Гродзеве на захват церковной земли ассессором Курманским, 42 арк.

281. оп. 1.

Спр. 64. Дело по обвинению базилианского кляштора в захвате церковных земель, 1825 г., 224 арк.

282. оп. 1.

Спр. 70. Дело по обвинению графини Потоцкой в захвате церковных земель в с. Нерубайке, 1827-1837 гг., 110 арк.

283. оп. 1.

Спр. 83. Дело об утверждении в правах Уманского Николаевского собора на владение землей, 198 арк.

284. оп. 1

Спр. 97. Дело по рапорту с. Ботвиновки об умертвлении крестьянкой Леонтьевой внебрачных детей своих от священника Карницкого, 1832 г., 102 арк.

285. оп. 1.

Спр. 110. Дело по рапорту священника с. Харковки на эконома помещика Котовича о принуждении к работе крепостных крестьян в день коронавания царя, 1833 р., 24 арк.

286. оп. 1.

Спр. 111. Дело по обвинению помещицы с. Заячковки Гуляницкой в запрещении крепостным крестьянам совершения церковных обрядов с целью использования их на работах, 1833 р., 43 арк.

287. оп. 1.

Спр. 139. Дело по иску священника Троицкой церкви к Ведомству казенных имуществ за захват последним церковных земель, 1834 г., 94 арк.

288. оп. 1

Спр. 229. Дело по обвинению заключенного Молчанова Ивана в написании рукописи против православной церкви и духовенства, 1838-1862 г., 76 арк.

289. оп. 1.

Спр. 451. Дело по обвинению помещика Винницкого в захвате церковных земель в с. Голяковка, 1846 г., 145 арк.

290. оп. 1.

Спр. 488. Дело по обвинению помещика с. Кожуховки Подгурского в подделке документов на владение церковными землями, 1847-1850 гг., 209 арк.

291. оп. 1.

Спр. 599. Дело по ходатайству графов Красицких о неправильном отмежевании части их земель в пользу духовенства Христиновской церкви, 1851 г., 135 арк.

292. оп. 1.

Спр. 690. Дело по обвинению управляющего экономией с. Березовки, в вырубке деревьев на церковной земле, 1858 г., 166 арк.

293. оп. 1.

Спр. 701. Дело о размежевании церковных земель в уезде в 1859 г., 98 арк.

294. оп. 1.

Спр. 702. Об утверждении в правах на владение землей церкви с. Коржевой, 6 арк.

295. оп. 1.

Спр. 727. Дело по обвинению крестьянина Крамаренка во взломе церковного замка с целью кражи, 1860 р., 87 арк.

296. оп. 1.

Спр. 738. Дело по прошению священника с. Помойники Голятовского о возвращении церковных земель, отобранных в казну, 1861 г., 11 арк.

297. оп. 1.

Спр. 778. Дело об освобождении от крепостной зависимости внука священника Сорочинского, 1863 г., 14 арк.

298. оп. 1.

Спр. 824. Дело по прошению священника с Цебермановки Чеважевского о возвращении церковных земель, отошедших в ведомство военного поселения, 1864 г., 28 арк.

299. оп. 1.

Спр. 850. Дело о притязаниях князя Любомирского на лес, находившийся на церковной земле м. Буков, 1864 г., 70 арк.

300. оп. 1.

Спр. 857. Дело по прошению священника с. Бабанки Прокоповича о возвращении церковных земель, отмежованных военному поселению, 1865 г., 84 арк.

301. оп. 1.

Спр. 956. Дело по обвинению управляющего имениями графа Потоцкого в захвате церковных земель в сс. Гродзевой и Сушковке, 1868 г., 60 арк.

**Російський державний історичний архів
у Санкт-Петербурзі (РДІА)**

Ф.796. Канцелярия Синода

302. оп. 176.

Спр. 946. По предложению господина синодального обер-прокурора об отпуске 555 руб. строителю причтовых построек в селе Христиновке Киевской епархии графу Герману Красицкому, июнь 1895 г., 54 арк.

303. оп. 182.

Спр.1206. По предложению хозяйственного управления об отпуске 4 000 руб. в пособие на достройку церкви в селе Рацеве Чигиринського уезда Киевской епархии, 1901 г., 2 арк.

304. оп. 184.

Спр. 1095. О выдаче священнику м.Тального Уманського уезда И.Климовскому 1 000 руб. за приобретение его дома и священнику села Трубнявки Сквирського уезда 900 руб. на устройство нового дома, 1903 г., 3 арк.

305. оп.191., ч.1, 2 отд. 1 ст.

Спр.126. По предложению хозяйственного управления об отпуске денег на причтовые помещения в приходах Киевской епархии, 1910 г., 6 арк.

306. оп. 191, ч.1, 2 отд., 1 ст.

Спр. 295. Об отпуске денег на ремонт причтовых помещений в 3-х приходах Киевской епархии, 1910 г., 6 арк.

307. оп. 204.

Спр.91, 1 стол., 2 отдел. Об отпуске средств на ремонт и постройку причтовых домов в Киевской губернии, 17 февраля 1917 г, 32 арк.

Ф.1281. Совет Министров внутренних дел

308. оп. 6.

Спр.35. Отчет о состоянии Киевской губернии за 1862 г., 20 июня 1863.,
199 арк.

309. оп. 6.

Спр. 42. Отчет о состоянии Киевской губернии за 1863 г., 24 июня,
71 арк.

310. оп. 6.

Спр. 28. Отчет о состоянии Киевской губернии за 1861 г., 28 августа
1862 г., 154 арк.

311. оп. 7.

Спр. 47. Отчет о состоянии Киевской губернии за 1864 г., 1865 г., 83 арк.

312. оп. 7.

Спр. 50. Отчет Киевского губернатора за 1865 г., 1868 г., 80 арк.

313. оп. 7.

Спр. 72. Отчет Киевского губернатора за 1866 г., 12 августа 1867 г.,
125 арк.

314. оп. 7.

Спр. 88. По отчету губернатора о состоянии Киевской губернии за 1869
г., 1 октября 1870 г., 176 арк.

315. оп. 7.

Спр.90. По отчету губернатора о состоянии Киевской губернии за 1868
г., 4 декабря 1869 г., 109 арк.

Ф.1282. Канцелярия Министерства внутренних дел

316. оп. 3.

Спр.266. Отчет о состоянии Киевской губернии за 1898 год, 1899 г.,
52 арк.

317. оп. 3.

Спр. 375. Отчет о состоянии Киевской губернии за 1899 год, 1900 г., 14
арк.

318. оп. 3.

Спр. 474. Отчет о состоянии Киевской губернии за 1900 год, 1901 г.,
54 арк.

319. оп. 3.

Спр. 545. Отчет о состоянии Киевской губернии за 1901 год, 1902 г.,
201 арк.

Ф.1284. Департамент общих дел МВД

320. оп. 67.

Спр. 452. С отчетом Киевского губернатора о состоянии губернии за
1871 год., 8 января 1872 г., 55 арк.

321. оп. 67.

Спр. 83. По отчету Киевского губернатора о состоянии губернии за 1870
год., 19 октября 1872 г., 65 арк.

322. оп. 69.

Спр.135. Со Всеподданейшими рапортами губернаторов о состоянии
губерний за 1876 год, 4 декабря 1877г., 84 арк.

323. оп. 69.

Спр. 324. Со Всеподданейшим отчетом Киевского губернатора о состоянии губернии за 1878 год, 4 декабря 1879 г., 77 арк.

324. оп. 69.

Спр. 396. Со Всеподданейшим отчетом Киевского губернатора о состоянии губернии за 1873 год, 15 октября 1874 г., 63 арк.

325. оп. 69.

Спр. 397. Со Всеподданейшим отчетом Киевского губернатора о состоянии губернии за 1874 год, 27 мая 1876 г., 55 арк.

326. оп. 69.

Спр. 415. Со Всеподданейшим отчетом Киевского губернатора о состоянии губернии за 1872 год, 25 декабря 1874 г., 81 арк.

327. оп. 69.

Спр. 441. Со Всеподданейшим отчетом Киевского губернатора о состоянии губернии за 1875 год, 24 ноября 1876 г., 74 арк.

328. оп. 69.

Спр. 454. Со Всеподданейшим отчетом Киевского губернатора о состоянии губернии за 1877 год, 18 декабря 1878 г., 70 арк.

329. оп. 70.

Спр. 439. Со Всеподданейшим отчетом Киевского губернатора о состоянии губернии за 1879 год, 31 декабря 1880 г., 65 арк.

330. оп. 70.

Спр. 482. Со Всеподданейшим отчетом Киевского губернатора о состоянии губернии за 1880 год, 13 февраля 1881 г., 79 арк.

331. оп. 70.

Спр. 536. Со Всеподданейшим отчетом Киевского губернатора о состоянии губернии за 1881 год, 24 января 1883 г., 77 арк.

332. оп. 194.

Спр. 38. Со Всеподданейшим отчетом за 1903 год о состоянии Киевской губернии, 20 февраля 1905 г., 60 арк.

333. оп. 223.

Спр. 119. С копиями Всеподданейших отчетов о состоянии Киевской губернии за 1879 год, 25 августа 1898 г., 71 арк.

334. оп. 223.

Спр. 161. С копией Всеподданейшего отчета о состоянии Киевской губернии за 1886 год, 21 сентября 1887 г., 55 арк.

335. оп. 223.

Спр.175. Со Всеподданейшим отчетом о состоянии Киевской губернии за 1882 год, 7 февраля 1883 г., 54 арк.

336. оп. 223.

Спр. 178. С копией Всеподданейшего отчета о состоянии Киевской губернии за 1887 год, 11 ноября 1888 г., 10 арк.

337. оп. 223.

Спр.179. С копиями Всеподданейших отчетов о состоянии Киевской губернии за 1890 год, 5 августа 1891 г., 72 арк.

338. оп. 223.

Спр.189. С копиями Всеподданейших отчетов о состоянии Киевской губернии за 1894 год, 24 октября 1895 г., 71 арк.

339. оп. 223.

Спр.190. С копиями Всеподданейших отчетов о состоянии Киевской губернии за 1891 год, 9 октября 1892 г., 92 арк.

340. оп. 223.

Спр.200. Со Всеподданейшими отчетами Киевскому губернатору за 1884 год, 6 октября 1885 г., 47 арк.

341. оп. 223.

Спр. 224. С копиями Всеподданейших отчетов о состоянии Киевской губернии за 1889 год, 3 октября 1890 г., 70 арк.

342. оп. 223.

Спр. 224. С копиями Всеподданейших отчетов о состоянии Киевской губернии за 1892 год, 5 сентября 1893 г., 82 арк.

343. оп. 223.

Спр. 224. С копиями Всеподданейших отчетов о состоянии Киевской губернии за 1893 год, 5 сентября 1894 г., 82 арк.

344. оп. 223.

Спр. 289. С копиями Всеподданейших отчетов Киевского губернатора за 1883 год, 31 декабря 1884 г., 52 арк.

II. ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

345. Адрес-Календарь и Справочная книжка Киевской губернии на 1888 год / сост. под ред. В. Г. Мозговаго, секретаря Киев. губерн. стат. ком. – К., 1888. – 268 с.

346. Адрес-календарь лиц, служащих в Киевской губернии по гражданскому, военному, учебному и духовному ведомствам : сост. по 10 апр. 1864 г. – К. : Киевская тип. Губерн. упр., 1864. – 127 с.

347. Адрес-календарь личного состава Киевской епархии с алфавитным списком протоиереев и священников за 1900 год. – К. : Тип. А. Давиденко, 1890. – 29 с.

348. Адрес-календарь духовного ведомства. – СПб., 1878.

349. Айвазов И. Г. Законодательство по духовным делам в царствование императора Александра / И. Г. Айвазов. – М., 1913. – 304 с.

350. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Отд. 3. (1796–1869 г.г.). – К., 1910. – Т. 1 ; 1911. – Т. 2 ; 1912. – Т. 3.

351. Алфавитный сборник распоряжений, необходимых для каждого члена причта : настольная книга. – СПб. : Изд. книгопродавца И. Л. Тузова, 1898. – 528 с.

352. Ведомость о количестве процентного взноса из доходов церквей Киевской епархии на потребности учебной части ... // Киевские епарх. ведомости. – 1879. – Отд. 2, № 49. – С. 1–2.

353. Всеподданнейший отчет за 1888 и 1889 годы / обер-прокурор Святейш. Синода К. Победоносцев по ведомству православ. исповедания. – СПб. : Синодальная тип., 1891. – 474, 213 с.

354. Всеподданнейший отчет за 1890 и 1891 годы / обер-прокурор Святейш. Синода К. Победоносцев по ведомству православ. исповедания. – СПб. : Синодальная тип., 1893. – 514, 235 с.

355. Всеподданнейший отчет за 1892–1893 годы / обер-прокурор Святейш. Синода К. Победоносцев по ведомству православ. исповедания. – СПб. : Синодальная тип., 1895. – 601, 157 с.

356. Всеподданнейший отчет за 1894 и 1895 годы / обер-прокурор Святейш. Синода К. Победоносцев по ведомству православ. исповедания. – СПб. : Синодальная тип., 1898. – 427, 159 с.

357. Всеподданнейший отчет за 1896 и 1897 годы / обер-прокурор Святейш. Синода К. Победоносцев по ведомству православ. исповедания. – СПб. : Синодальная тип., 1899. – 279, 83 с.

358. Всеподданнейший отчет за 1901 год / обер-прокурор Святейш. Синода К. Победоносцев по ведомству православ. исповедания. – СПб. : Синодальная тип., 1905. – 337, 73 с.

359. Всеподданнейший отчет за 1902 год / обер-прокурор Святейш. Синода К. Победоносцев по ведомству православ. исповедания. – СПб. : Синодальная тип., 1905. – 321, 83 с.

360. Всеподданнейший отчет за 1911–1912 годы / обер-прокурор Святейш. Синода К. Победоносцев по ведомству православ. исповедания. – СПб. : Синодальная тип., 1913. – 336, 230 с.

361. Всеподданнейший отчет за 1914 год / обер-прокурор Святейш. Синода К. Победоносцев по ведомству православного исповедания. – Петроград : Синодальная тип., 1916. – 328, 144 с.

362. Государственная дума. Обзор деятельности комиссий и отделов : третий созыв. Сессия 1. 1907–1908 г. – СПб. : Гос. тип., 1908. – 156 с.

363. Государственная дума. Обзор деятельности комиссий и отделов : четвертый созыв. Сессия 1. 1912–1913 г. – СПб. : Гос. тип., 1913. – 512 с.

364. Завьялов А. Циркуляры и указы Святейшего Синода. 1867–1900 / А. Завьялов. – СПб., 1901. – 444 с.

365. Извлечение из всеподданнейшего отчета Обер-Прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1866 год // Киевские епарх. ведомости. – 1868. – Отд. 2, № 5. – С. 204–216.

366. Извлечение из всеподданнейшего отчета Обер-Прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1866 год // Киевские епарх. ведомости. – 1868. – Отд. 2, № 6. – С. 233–254.

367. Извлечение из всеподданнейшего отчета Обер-Прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1866 год // Киевские епарх. ведомости. – 1868. – Отд. 2, № 7. – С. 285–305.

368. Инструкция церковным старостам. – СПб. : Синодальная тип., 1890. – 31 с.

369. Историко-статистическое описание епархий Русской православной церкви. 1848–1916. – СПб., 2007. – 960 с.

370. Киевская справочная книжка-календарь на 1914 год с картой Киевской губернии. – К. : Изд. Киевского губерн. земства, б.г. – 324 с.

371. Конецкий П. Историческая записка о состоянии Первого Киевского женского училища духовного ведомства (Ее императорского величества Марии Федоровны). 1861–1911 / П. Конецкий. – К. : Тип. “Русская Печатня”, 1911. – 255 с.

372. Красножен М. Новейшее законодательство по делам Православной Русской церкви / М. Красножен. – [Б. м. и г. и.]. – 71 с.

373. Краткие статистические сведения о Киевской губернии за 1885 год / сост. В. Г. Мозговой. – К. : Тип. Губерн. правления, 1886. – 16 с.

374. Крыжановский Е. М. Очерки быта южно-русского сельского духовенства в XVIII в. / Е. М. Крыжановский // Крыжановский Е. М. Собр. соч. – К., 1890. – Т. 1. – С. 391–439.

375. Материалы к протоколам Киевского епархиального съезда от 15–18 мая 1876 года // Киевские епарх. ведомости. – 1876. – Отд. 2, № 13. – С. 153–177.

376. Материалы. Инструкция Киевософийского кафедрального собора протоерею и ключарю // Киевские епарх. ведомости. – 1868. – Отд. 2, № 22. – С. 839–844.

377. Обзор Киевской губернии за 1876–1878 годы. – Б.м., б.г. – 500 с.

378. Обзор Киевской губернии за 1880–1884 годы. – К. : Губерн. тип., 1884. – 300 с.

379. Обзор Киевской губернии за 1885–1888 годы. – К. : Губерн. тип., 1888. – 400 с.

380. Определение Священного Собора Православной Российской Церкви. О православном приходе. 7-го (20-го) апреля 1918 года. – [Б. м., б г.]. – 10 с.

381. Отмена крепостного права на Украине: Сборник документов и материалов. – К., 1961.

382. Отчет о состоянии Киевской Духовной Академии за 1893–1894 учебный год. – К., 1894. – 70 с.

383. Отчет о состоянии Киевской Духовной Академии за 1895–1896 учебный год. – К., 1896. – 53 с.

384. Отчет о состоянии Киевской Духовной Академии за 1910–1911 учебный год. – К., 1911. – 55 с.

385. Отчет о состоянии под высочайшим покровительством ея Императорского Величества Государини Императрицы, Киевского женского училища духовного ведомства за 1892. 3 учебный год // Киевские епарх. ведомости. –

1894. – Отд. 2, № 3. – С. 69–100.

386. Отчеты церковно-приходских попечительств за 1876 год, представленные совету Св. Владимирского братства // Киевские епарх. ведомости. – 1877. Отд. 2, № 18. – С. 475–483.

387. Очерк сведений по Киевской губернии и адрес-календарь на 1887 год / сост. В. Г. Мозговой. – К. : Тип. Губерн. стат. ком., 1887. – 248 с.

388. Памятная книжка Киевского учебного округа / сост. А. А. Лучкевич. – К., 1889. – Ч. 1 : Киевская губерния. – 169 с.

389. Памятная книжка Киевской губернии ... на 1857 год / сост. ред. Киевских губерн. Ведомостей Н. Чернышевым. – К., 1857. – 387 с.

390. Памятная книжка Киевской губернии ... на 1858 год / сост. ред. Киевских губерн. Ведомостей Н. Чернышевым. – К., 1858. – 377 с.

391. Памятная книжка Киевской губернии на 1890 год / Киевский губерн. стат. ком. ; сост. под. ред. Навротского. – К., 1890. – 148 с.

392. Памятная книжка Киевской губернии на 1892 год / Киевский губерн. стат. ком. – К., 1892. – 337 с.

393. Памятная книжка Киевской губернии на 1893 год / Киевский губерн. стат. ком. – К., 1893. – 325 с.

394. Памятная книжка Киевской губернии на 1894 год / Киевский губерн. стат. ком. – К., 1894. – 307 с.

395. Памятная книжка Киевской губернии на 1895 год / Киевский губерн. стат. ком. – К., 1895. – 265 с.

396. Памятная книжка Киевской губернии на 1899 год / Киевский губерн. стат. ком. – К., 1899. – 398 с.

397. Памятная книжка Киевской губернии на 1901 год / Киевский губерн. стат. ком. – К., 1900. – 618 с.

398. Памятная книжка Киевской губернии на 1903 год / Киевский губерн. стат. ком. – К., 1902. – 372 с.

399. Памятная книжка Киевской губернии на 1906 год / Киевский губерн. стат. ком. – К., 1905. – 192 с.

400. Памятная книжка Киевской губернии на 1907 год / Киевский губерн. стат. ком. – К., 1906. – 274 с.

401. Памятная книжка Киевской губернии на 1908 год / Киевский губерн. стат. ком. – К., 1908. – 512 с.

402. Памятная книжка Киевской губернии на 1909 год / Киевский губерн. стат. ком. – К., 1909. – 475 с. – С прил. адрес-календаря губернии.

403. Памятная книжка Киевской губернии на 1912 год / Киевский губерн. стат. ком. – К., 1911. – 564 с. – С прил. адрес-календаря губернии.

404. Памятная книжка Киевской губернии на 1913 год / Киевский губерн. стат. ком. – К., 1912. – 579 с. – С прил. адрес-календаря губернии.

405. Памятная книжка Киевской губернии на 1914 год / Киевский губерн. стат. ком. – К., 1914. – 340 с. – С прил. адрес-календаря губернии.

406. Памятная книжка Киевской губернии на 1915 год / Киевский губерн. стат. ком. – К., 1915. – 534 с. – С прил. адрес-календаря губернии.

407. Памятная книжка Киевской епархии : ист.-стат. сведения об учреждениях духов. ведомств и общестатистические сведения по всем сторонам епарх. церков.-религиоз. жизни / сост. А. Воронов и священник В. Антонов. – К. : Тип. Г. Г. Корчак-Новицкого, 1882. – 407 с.

408. Памятная книжка Киевской епархии. – К. : Тип. т-ва И. Н. Кушнерев и К^о, 1910. – 552 с.

409. Памятная книжка. – К., 1892. – Ч. 1 : Киевская губерния. – 120 с.

410. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб. : Центральный Стат. Ком. М-ва Внутрен. Дел, 1904. – Т 16 : Киевская губерния. – 312 с.

411. Полное собрание законов Российской империи. [Собр. 1] : в 45 т. – СПб., 1830. – Т. 23. – 965 с.

412. Полное собрание законов Российской империи. [Собр. 2] : в 55 т. – СПб., 1892. – Т. 16. – 894 с.

413. Полное собрание законов Российской империи. [Собр. 2] : в 55 т. – СПб., 1892. – Т. 17. – 872 с.

414. Полное собрание законов Российской империи. [Собр. 2] : в 55 т. – СПб., 1892. – Т. 18. – 984 с.

415. Полный свод Законов Российской империи : в 2 кн. / под ред. обер-прокурора Судеб. Департамента Правительствующего Сената А. А. Добровольского ; сост. А. Л. Саатчиан. – Спб. : Изд. кн. магазина “Законоведение”, 1908. – Кн. 1, т. 1–8. – 3522 с.

416. Полный свод Законов Российской империи : в 2 кн. / под ред. обер-прокурора Судеб. департамента Правительствующего сената А. А. Добровольского ; сост. А. Л. Саатчиан. – Спб. : Изд. юрид. кн. магазина И. И. Зубкова, 1911. – Кн. 2, т. 9–16. – 4679 с.

417. Правила для студентов Киевской Духовной Академии, установленные Правлением Академии на основании Устава Духовных

Академий, а также указов и распоряжений высшего духовного правительства. – К., 1898. – 19 с.

418. Преображенский И. Отечественная церковь по статистическим данным с 1840–41 по 1890–91 гг. / Иван Преображенский. – СПб. : Тип. Э. Арнгольца, 1897. – 236 с.

419. Преображенский И. Отечественная церковь по статистическим данным всеподданнейших отчетов за 1841, 1851, 1861, 1871, 1881 и 1890–91 годы : сравнительный обзор / И. Преображенский // Прибавление к церковным ведомостям. – 1894. – № 14 (2 апр.). – С. 461–465.

420. Приказ, отданный 7 августа 1798 года Киевским м. Иерофеем Малицким // Киевские епарх. ведомости. – 1892. – № 9. – С. 252–259.

421. Программа преподавания предметов в епархиальных женских училищах с указанием руководств и учебных пособий // Киевские епарх. ведомости. – 1868. Отд. 2, № 23. – С. 892–900.

422. Распоряжение Св. Синода об устройстве приготовительных классов при духовных училищах // Киевские епарх. ведомости. – 1873. – Отд. 1, № 21. – С. 147–169.

423. Речь и отчет о состоянии Киевской Духовной Академии за 1896/1897 учебный год. – К., 1897. – 50 с.

424. Речь и отчет о состоянии Киевской Духовной Академии за 1897/1898 учебный год. – К., 1898. – 76 с.

425. Речь и отчет о состоянии Киевской Духовной Академии за 1898/1899 учебный год. – К., 1899. – 116 с.

426. Речь и отчет о состоянии Киевской Духовной Академии за 1899/1900 учебный год. – К., 1900. – 99 с.

427. Российское духовенство и свержение монархии в 1917 году : материалы и архив. док. по истории Русской правосл. церкви / сост., авт.

предисл. и коммент. М. А. Бабкин. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Индрик, 2008. – 632 с.

428. Руководственные для православного духовенства указы Святейшего Правительствующего Синода 1721–1878. – М. : Тип. М. Н. Лаврова и К., 1879. – 500 с.

429. Сборник вопросов, обсуждавшихся на епархиальных съездах духовенства Киевской епархии с 1869 по 1891 г. – Звенигородка, 1892. – 95 с.

430. Сборник сведений по Киевской губернии и адрес-календарь на 1887 год / сост. секретарь Киевского стат. ком. В. Г. Мозговой. – К. : Тип. Губерн. стат. ком., 1887. – 248 с.

431. Сведения о духовных училищах, состоящих в Киевской епархии в 1876 году // Киевские епарх. ведомости. – 1876. - № 14. – С. 153-164.

432. Состав Святого Православного Всероссийского Синода и российской церковной иерархии на 1901 год. – Б.м., Б.г. – 241 с.

433. Статистика поземельной собственности и населенных мест Европейской России. Вып. III. Губернии Малороссийские и Юго-Западные. – СПб., 1884. – 218 с.

434. Статистическое описание Киевской губернии, изданное Тайным советником, Сенатором Иваном Фундуклеем. – СПб., 1852. – Ч. 2 : Обзорение сельского хозяйства и поземельной собственности. – 534 с.

435. Съезд представителей епархиальных училищных советов Западного края и Южной России (1894 г., Киев, 15–25 июля). – К., 1894. – 41 с.

436. Устав духовных консисторий. – СПб. : Синодальная тип., 1883. – 200 с.

437. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861–1862 гг. – СПб., 1863. – Ч. 1. – 930 с.

III. ЦЕРКОВНА ПЕРІОДИЧНА ПРЕСА

438. А. А. Передача иконостаса из Киево-Кириловской церкви в с. Бортнич (1796 г.) / А. А. // Киевская старина. – 1892. – Т. 36. – С. 293–294.
439. А. И. Православие, как опора самодержавия И. А. // Руководство для сел. пастырей. – 1895. – № 2, 4.
440. Архиепископ Антоний. Возрождение прихода / Архиепископ Антоний // Руководство для сел. пастырей. – 1916. – № 14. – С. 302–307.
441. Архиепископ Антоний. Возрождение прихода / Архиепископ Антоний // Руководство для сел. пастырей. – 1916. – № 15. – С. 331–335.
442. Белгородский А. Задачи деятельности митрополита Иерофея Малицкого / А. Белгородский // Тр. Киевской духов. акад. – К., 1900. – № 8 (авг.). – С. 582–616.
443. Бердников И. Наши новые законы и законопроекты о свободе совести / И. Бердников // Богословский библиографический листок : прил. к журн. “Руководство для сел. пастырей”. – 1914. – Вып. 5-6 (май-июнь). – С. 107–109.
444. Беседы сельского священника к своим прихожанам // Киевские епарх. ведомости. – 1862. – Отд. 2, № 3. – С. 239–240.
445. Библиография // Киевские епарх. ведомости. – 1875. – Отд. 2, № 10. – С. 352–360.
446. Богатинов Н. Идеал духовного пастыря, к осуществлению которого взывает духовенство современная народная жизнь / Н. Богатинов // Тр. Киевской духов. акад. – К., 1962. – №1 (январь). – С. 105–112.
447. Булашев Г. О. Преосвященный Ириней Фальковский, епископ Чигиринский / Г.О. Булашев // Тр. Киевской духов. акад. – К., 1883. – № 6-10 (июнь-окт.). – С. 205–247.

448. Вісті Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад Робітничих, селянських і червоноармійських депутатів і Виконавчого Комітету Київської Ради робітничих депутатів. – 1919. – 16 квіт.

449. Владимир С. Материальное обеспечение духовенства / С. Владимир // Руководство для сел. пастырей. – 1917. – № 6. – С. 210–217.

450. Воззвание // Киевские епарх. ведомости. – 1917. – № 42-43, ч. неофиц. – С. 328–330.

451. Выборные священники // Киевская старина. – 1882. – Т. 2 (апр.). – С. 166–176.

452. Высокопреосвященный Йосиф, Митрополит Литовский и Виленский (Некролог) // Киевские епарх. ведомости. – 1868. – Отд. 2, № 24. – С. 911–916.

453. Г. Умань и Софиевка. (История г. Умани. Уманская резня. Софиевка) // Киевская Старина. – 1882. – Т. 4 (окт.). – С. 420–431.

454. Гордиевский И. К толкам о перемещении священников / И. Гордиевский // Пастырский собеседник. – 1895. – № 50. – С. 213–218.

455. Государственная Дума и окраины // Окраины России. – 1907. – № 14 (7 апр.). – С. 218-220.

456. Государь Император ко дню своего рождения 6 мая наградил // Киевские епарх. ведомости. – 1916. – № 20. – С. 250.

457. День и год Киево-Подольского уездно-приходского училища в 1840-х годах // Киевские епарх. ведомости. – 1877. – № 23. – С. 163-168; 1878. – № 6. – С. 177-191.

458. Деятельность священника // Руководство для сел. пастырей. – К., 1860. – Т. 1. – С. 409–418.

459. Дроздов Н.М. Предположения о преобразовании духовных Академий в историческом освещении // Тр. Киевской духов. акад. – К., 1906. – № 3 (март). – С. 500-527.

460. Дурдуковский В. Историческая записка о соединенных Киево-Подольском и Богуславском духовних училищах / В. Дурдуковский // Тр. Киевской духов. акад. – К., 1903. – № 9 (сент.). – С. 118–143.

461. Журнал заседаний Уманского окружного Училищного съезда духовенства. 12-14 декабря 1879 года // Киевские епарх. ведомости. – 1879. – № 30. – С. 4-9.

462. Журнал заседаний XXXI Киевского епархиального съезда // Киевские епарх. ведомости. – 1917. – № 2, ч. неофиц. – С. 90–98.

463. Журналы съезда депутатов духовенства Уманского училищного округа, составленные 1901 г. // Киевские епарх. ведомости. – 1902. – № 8. – С. 213–224.

464. 3-ъ. Местный причт, волостной старшина и волостной писарь имеют ли право избирать церковного старосту к приходской церкви? // Руководство для сельских пастырей. – 1893. – № 4. – С. 118–122.

465. Завитневич В. З. Манифест 17 октября в историческом освещении / В. З. Завитневич // Тр. Киевской духов. акад. – К., 1906. – № 3(март). – С. 500–527.

466. Завитневич В. З. Духовенство и партийность в политике / В. З. Завитневич // Тр. Киевской духов. акад. – К., 1907. – № 1 (январь). – С. 99–110.

467. Записки сельского священника // Русская старина. – 1879. – Т. 25–27.

468. Значение царствования Благочестивейшего Государя Императора Александра III для нашей Церкви и пастырства // Руководство для сельских пастырей. – 1895. – № 14. – С. 133–141.

469. Из истории Киевской Академии в первой четверти настоящего столетия: выдержки из дневника митрополита Серапиона, с предисл.

Ф. А. Тернавского // Тр. Киевской духов. акад. – К., 1882. – № 10 (окт.). – С. 21–246; № 11 (нояб.). – С. 336–361; 1883. – № 2 (февр.). – С. 314–345.

470. Известия из Лебединского училища // Киевские епарх. ведомости. – 1875. – Отд. 2, № 16. – С. 537–539.

471. Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1866 год // Руководство для сел. пастырей. – 1868. – № 8 (февр.). – С. 264–276.

472. Ириней Нестерович, архиепископ Иркутский // Русская старина. – 1882. – № 9. – С. 561–586.

473. Ириней Нестерович, архиепископ Иркутский // Русская старина. – 1882. – № 10. – С. 95–118.

474. Ириней, епископ Пензенский. Его чудачества // Русская старина. – 1879. – № 24. – С. 160–161.

475. Итоги деятельности русского православного пастырства к 1888 году // Руководство для сел. пастырей. – 1888. – Вып. 2. – С. 33–43.

476. К вопросу о выборе благочинных // Киевские епарх. ведомости. – 1881. – № 19. – С. 4–5.

477. Карпов С. Евгений Болховитинов, как митрополит Киевский / С. Карпов // Тр. Киевской духов. акад. – К., 1914. – № 2 (февр.). – С. 234–261.

478. Карпов С. Евгений Болховитинов, как митрополит Киевский / С. Карпов // Тр. Киевской духов. акад. – К., 1914. – № 7-8 (июль-авг.). – С. 340–366.

479. Карпов С. Евгений Болховитинов, как митрополит Киевский / С. Карпов // Тр. Киевской духов. акад. – К., 1913. – № 7-8 (июль-авг.). – С. 506–532.

480. Карпов С. Евгений Болховитинов, как митрополит Киевский / С. Карпов // Тр. Киевской духов. акад. – К., 1914. – № 3 (март). – С. 364–393.

481. Киево-Подольское училище. 25 октября 1877 года // Киевские епарх. ведомости. – 1877. – Отд. 2, № 23. – С. 652–655.

482. Ключев А. Учительство, как первая пастырская обязанность и приготовление к нему / А. Ключев // Руководство для сел. пастырей. – 1917. – № 5, 6.

483. Кому в действительности принадлежит проект об уничтожении сословности духовенства в Юго-Западном крае // Киевская старина. – 1900. – № 11. – С. 65–73.

484. Корольков И. Н. Преосвященный Филарет, епископ рижский, как Ректор Киевской духовной Академии / И. Н. Корольков // Тр. Киевской духов. акад. – К., 1881. – № 12 (дек.). – С. 1-96.

485. Красин П. М. Воспитание в духовной семинарии / П. М. Красин // Тр. Киевской духов. акад. – К., 1906. – № 8-10 (авг.-окт.).

486. Красножен М. К вопросу о церковном приходе / М. Красножен // Руководство для сел. пастырей. – 1916. – № 15. – С. 320–331.

487. Краткий исторический очерк Киево-Подольского уездно-приходского духовного училища после его открытия 1817 г. до нашего времени // Киевские епарх. ведомости. – 1878. – Отд. 2, № 13. – С. 376-394; Отд. 2, № 15. – С. 444-453.

488. Крестьянское движение в 1917 году. 1917 год в документах и материалах / под ред. М. Н. Покровского и Я. М. Яковлева. – М. ; Л. : ГИЗ, 1928. – 442 с.

489. Крыжановский Е. Очерки быта малороссийского сельского духовенства в XVIII в. / Е. Крыжановский // Руководство для сел. пастырей. – 1862. – № 32. – С. 488–495.

490. Л. С. М. Памяти Высокопреосвященного Филарета, Митрополита Киевского / Л. С. М. // Тр. Киевской духов. акад. – К., 1908. – № 1 (январь). – С. 104–117.

491. Л. Ш. Учитель начальной народной школы как сотрудник священника по благоустройению приходской жизни / Л. Ш. // Руководство для сел. пастырей. – 1888. – № 21. – С. 142–150.

492. Лелич Б. Народное образование в Юго-Западном крае по переписи 1897 года / Б. Лелич // Южные записки. – 1905. – № 30. – С. 15–35.

493. Линнецкий П. И. О свободе воли / П. И. Линнецкий // Тр. Киевской духов. акад. – К., 1905. – № 1 (янв.). – С. 26–49.

494. Листування митрополита Іларіона (Огієнка) / упоряд. о. Юрій Мицик. – К. : Вид. дім “Києво-Могилянська акад.”, 2006. – 566 с.

495. Личков Л. Юго-Западный край по данным переписи 1897 года / Л. Личков // Киевская старина. – 1905. – № 9. – С. 315–366.

496. Малышевский. Киевская епархия в 1878 г. / Малышевский // Киевские епарх. ведомости. – 1878. – № 1-7.

497. Мацкевич Лев. Ход образования духовных училищ в начале нынешнего столетия и открытие Киевской духовной семинарии 1817 г. 27 октября / Лев Мациевич // Тр. Киевской духов. акад. – К., 1893. – № 1 (янв.). – С. 51–76.

498. Меры правительства к улучшению быта право-славного духовенства в Юго-Западном крае // Киевские епарх. ведомости. – 1867. – Отд. 2, № 2. – С. 59–65.

499. Мои воспоминания об Уманском духовном училище и времени моего в нем воспитания (1841-1847 гг.) // Киевские епарх. ведомости. – 1902. – № 14. – С. 297-235.

500. Н. Д. Взгляд французского публициста на современное русское белое духовенство / Н. Д. // Руководство для сел. пастырей. – 1888. – № 1. – С. 14–25.

501. Награды ... к 6 мая Св. Синод наградил // Киевские епарх. ведомости. – 1913. – № 19. – С. 279.

502. Некролог // Тр. Киевской духов. акад. – К., 1876. – № 5 (май). – С. I–IV.

503. Несколько слов по поводу обнародования Высочайшего Манифеста об освобождении крестьян от крепостной зависимости // Руководство для сел. пастырей. – 1861. – № 15. – С. 383–386.

504. Несколько слов по поводу уничтожения обязательной работы сельских прихожан в пользу своих священников // Киевские епарх. ведомости. – 1868. – Отд. 2, № 23. – С. 881–892.

505. О духовенстве как особом сословии // Киевские епарх. ведомости. – 1869. – № 4. – С. 151–165.

506. О наречении наместника Киево-Печерской Лавры Архимандрита Сергия во епископа Уманского, третьего викария Киевской митрополии // Киевские епарх. ведомости. – 1896. – № 12. – С. 477–478.

507. О наречении смотрителя Киево-Софиевского духовного училища, Архимандрита Димитрия во епископа Уманского, четвертого викария Киевской епархии // Киевские епарх. ведомости. – 1910. – № 46. – С. 1116–1117.

508. О средствах, ведущих у духовному просвещению // Киевские епарх. ведомости. – 1893. – Отд. 2, № 2. – С. 42–49.

509. Об открытии в Киевской епархии уездных отделений Киевского Епархиального Училищного Совета // Киевские епарх. ведомости. – 1888. – № 38. – С. 554–556.

510. Об улучшении условий содержания духовенства // Киевские епарх. ведомости. – 1868. – Отд. 2, № 7. – С. 283–290.

511. Об учреждении второго викариатства в Киевской епархии // Киевские епарх. ведомости. – 1882. – № 2. – С. 39–40.

512. Общество трезвости при Свято-Троицкой церкви м. Богуслава, Каневского уезда, Киевской губернии // Киевские епарх. ведомости. – 1894. – Отд. 2, № 16. – С. 469–652.

513. Один из предметов, подлежащих обсуждению училищных съездов // Киевские епарх. ведомости. – 1868. – Отд. 2, № 10. – С. 393–405.

514. Органы церковного управления в Киевской епархии // Прибавление к церковным ведомости. – 1901. – № 34 (25 авг.). – С. 1230–1231.

515. От Слета Киевского епархиального Св. Владимирского братства // Киевские епарх. ведомости. – 1910. – № 1. – С. 69–70.

516. От совета Киевского женского училища духовного ведомства // Киевские епарх. ведомости. – 1876. – Отд. 2, № 13. – С. 175–176.

517. Отчет Киевского епархиального Св. Владимирского Братства по сбору и изготовлению подарков для воинов к празднику Рождества Христова 1917 г. // Киевские епарх. ведомости. – 1917. – № 17. – С. 137–139.

518. Отчет Киевского епархиального Св. Владимирского братства по сбору и изготовлению подарков для воинов к празднику Рождества Христова 1917 // Киевские епарх. ведомости. – 1917. – № 19. – С. 150–160.

519. Отчет по церковному сбору на церковные нужды военнопленных // Киевские епарх. ведомости. – 1917. – № 40-41, ч. неофиц. – С. 314.

520. П. Л. Пределы Киевской епархии в древнее и нынешнее время / П. Л. // Киевские епарх. ведомости. Прибавление. – 1861. – № 1. – С. 8-14.

521. П. Р. Домашнее воспитание детей духовного звания / П. Р. // Руководство для сел. пастырей. – 1861. – № 10. – С. 253–267.

522. Пастырское Богословие в России за XIX век // Руководство для сел. пастырей. – 1893. – № 8. – С. 213–223.

523. Певницкий В. Деятельность пастыря церкви по исполнению долга врачевания нравственных недугов своей паствы / В. Певницкий // Руководство для сел. пастырей. – 1890. – № 8, 10, 14, 15, 16, 17, 22, 24.

524. Певницкий В. О значении классических языков в системе образования / В. Певницкий // Тр. Киевской духов. акад. – К., 1863. – № 11 (нояб.). – С. 322–400.

525. Петров П. Заметки о церковно-общественной жизни / Платон Петров // Руководство для сел. пастырей. – 1914. – № 23. – С. 113–115.

526. Петров Н. И. Попечительность киевского митрополита Филарета о материальном обеспечении сельского духовенства Киевской епархии / Н. И. Петров // Тр. Киевской духов. акад. – К., 1885. – № 7 (июль). – С. 435–459.

527. Петрушевский Киприян. Священник в современном общественном мнении // Киевские епарх. ведомости. – 1866. – Отд. 2, № 18. – С. 560–576.

528. Письма к Непоциану // Христианское чтение. – 1836. – Вып. 2. – С. 252–283.

529. По поводу нового устава духовных семинарий и училищ // Киевские епарх. ведомости. – 1867. – Отд. 2, № 18. – С. 565–572.

530. По поводу предстоящих церковных реформ // Руководство для сел. пастырей. – 1916. – № 17-18 (17-24 апр.). – С. 373–379.

531. По поводу училищных съездов духовенства Киевской епархии // Киевские епарх. ведомости. – 1868. – Отд. 2, № 6. – С. 28–38.

532. Правила для содержания своекоштных воспитанников Киевской духовной семинарии, составленные инспектором семинарии и рассмотренные в педагогическом собрании 9-го июля 1877 года // Киевские епарх. ведомости. – 1877. – № 17. – С. 247-250.

533. Пред весенней порой // Руководство для сел. пастырей. – 1916. – № 14 (март). – С. 318–322.

534. Приложения к протоколам Киевского епархиального съезда от 15-18 мая 1876 года // Киевские епарх. ведомости. – 1876. – № 17. – С. 224-226.

535. Пятидесятилетний юбилей преосвященного Сильвестра, епископа Каневского первого викария Киевской епархии // Тр. Киевской духов. акад. – К., 1899. – № 1 (январь). – С. 143-209.

536. Распределение церквей Киевской епархии на новые благочиннические округа, утвержденное Его Высокопреосвященством 29 апреля 1883 года // Киевские епарх. ведомости. – 1883. – № 12. – С. 240-252.

537. Распоряжение епархиального начальства // Киевские епарх. ведомости. – 1861. – № 2, ч. офиц. – С. 23–24.

538. Распоряжения епархиального начальства // Киевские епарх. ведомости. – 1878. – № 11. – С. 116–117.

539. Распоряжения епархиального начальства // Киевские епарх. ведомости. – 1884. – № 14. – С. 634–636.

540. Распоряжения епархиального начальства // Киевские епарх. ведомости. – 1892. – № 20. – С. 52–253.

541. Распоряжения епархиального начальства // Киевские епарх. ведомости. – 1893. – № 6. – С. 160–163.

542. Распоряжения епархиального начальства // Киевские епарх. ведомости. – 1898. – № 15. – С. 270.

543. Распоряжения епархиального начальства // Киевские епарх. ведомости. – 1906. – № 30-31. – С. 331.

544. Распоряжения епархиального начальства // Киевские епарх. ведомости. – 1910. – № 46. – С. 529.

545. Распоряжения епархиального начальства // Киевские епарх. ведомости. – 1911. – № 20. – С. 211.

546. Резолюциями Его Высокопреосвященства от 24 января № 267-268 удостоены награждения ... // Киевские епарх. ведомости. – 1901. – № 4. – С. 136.

547. Резолюциями Его Высокопреосвященства от 27 января ...
// Киевские епарх. ведомости. – 1906. – № 7. – С. 83.

548. Резолюциями Его Высокопреосвященства от 29 января 1907 г.
№ 1101, 1102 и 1103, награждены ... // Киевские епарх. ведомости. – 1907. –
№ 14. – С. 139.

549. Реформа приходов, состава причтов и быта православного
духовенства // Киевские епарх. ведомости. – 1869. – Отд. 2, № 12. – С. 431–
438.

550. Ростовецкий С. Г. Из воспоминаний детства. Открытие Киево-
софийского духовного училища, и первые два года обучения
/ С. Г. Ростовецкий // Киевские епарх. ведомости. – 1878. – Отд. 2, № 3. – С.
103–109.

551. С. П. Т. Благодарное чувство крестьян Киевской губернии, по
объявлению им манифеста 19 февраля 1861 года // Прибавление к «Киевским
епарх. ведомостям». – 1861. – № 12. – С. 386–389.

552. Священник в современном общественном мнении // Киевские
епарх. ведомости. – 1866. – Отд. 2, № 18. – С. 560–576.

553. Священник Петр Лебединцев. О способах содержания, коими
пользовалось православное сельское духовенство, в пределах Киевской
губернии, в 18-м веке и в первой половине 19-го века, – до 1842 года
/ Священник Петр Лебединцев // Руководство для сел. пастырей. –
1860. – № 1. – С. 197–239.

554. Священник Серапион Брояковский. О пастырских мерах к
искоренению пьянства в народе / Священник Серапион Брояковский
// Руководство для сел. пастырей. – 1890. – № 10. – С. 271–279.

555. Священник М. С. К вопросу об улучшении благосостояния
сельского духовенства / Священник М. С. // Киевские епарх. ведомости. –
1896. – Отд. 2, № 8. – С. 303–307.

556. Сельский пастырь, церковно-приходская школа и народная жизнь // Руководство для сел. пастырей. – 1893. – № 20, 30, 34, 36, 49.

557. Сельский священник А. Нечто о низшем сельском клире / Сельский священник А. // Руководство для сел. пастырей. – 1888. – № 25. – С. 230–246.

558. Сельский священник. Что читают крестьяне? / Сельский священник // Руководство для сел. пастырей. – 1914. – № 12. – С. 36–41.

559. Серафимов А. О принятии неправославных христиан в православную церковь / А. Серафимов // Тр. Киевской духов. акад. – К., 1864. – № 7 (июль). – С. 281–366.

560. Скворцов И. Записка об устройстве и составе Киевского училища для девиц духовного звания паралельных классов / Скворцов Иоанн // Прибавление к “Киевским епархиальным ведомостям”. – 1861. – № 17. – С. 508–267.

561. Скворцов В. Торжественно-радостные дни праволавного Богуславского общества / В. Скворцов // Киевские епарх. ведомости. – 1894. – Отд. 2, № 21 ; 22 ; 23.

562. Смета доходов и расходов по содержанию духовных училищ Киевской епархии в 1879 году // Киевские епарх. ведомости. – 1879. – № 25. – С. 1-5.

563. Соображение о возвышении содержания духовно-учебных заведений Киевской епархии // Киевские епарх. ведомости. – 1866. – Отд. 2, № 6 ; 9 ; 10 ; 13 ; 14.

564. Соображения об улучшении внутреннего быта средних и низких духовно-учебных заведений // Киевские епарх. ведомости. – 1866. – Отд. 2, № 13. – С. 422–427.

565. Соображения об улучшении внутреннего быта средних и низких духовно-учебных заведений // Киевские епарх. ведомости. – 1866. – Отд. 2, № 14. – С. 453–461.

566. Список причтов Киевской епархии, поделенных на десятки, в силу указа Киевской Духовной Консистории, для выбора депутатов на епархиальный съезд // Киевские епарх. ведомости. – 1878. – № 6. – С. 54–56.

567. Статистические сведения о числе православных лиц, церквей и духовенства в России и в Киевской епархии за 1859 г. // Киевские епарх. ведомости. – 1862. – Отд. 2, № 3. – С. 96–97.

568. Стеллецкий Н. Социализм – его история и критическая оценка с христианской точки зрения / Н. Стеллецкий // Тр. Киевской духов. акад. – К., 1905. – № 2 (февр.). – С. 220–246.

569. Тихомиров К. По вопросу об организации приходской благотворительности / Кир. Тихомиров // Руководство для сел. пастырей. – 1913. – № 4 ; 5.

570. Троцкий П. Первый учебный курс Киевской духовной семинарии 1817–1819 гг. / П. Троцкий // Тр. Киевской духов. акад. – К., 1893. – № 7 (июль). – С. 379–434; № 8 (авг.). – С. 569–624.

571. Троцкий П. Ход образования духовных училищ в начале нынешнего столетия и открытие Киевской духовной семинарии 1817 г. 27 августа / П. Троцкий // Тр. Киевской духов. акад. – К., 1893. – № 1 (январь). – С. 51–76.

572. Троцкий П. Киево-Софийское уездно-приходское духовное училище / П. Троцкий // Киевские епарх. ведомости. – 1868. – Отд. 2, № 20. – С. 752–766.

573. Указ Св. Синода от 9-18 1883 г. за № 2510 о порядке приема воспитанников духовных училищ в духовные семинарии // Киевские епарх. ведомости. – 1884. – № 4. – С. 149-150.

574. Украинская деревня второй четверти нынешнего столетия (по воспоминаниям детства) // Киевская старина. – 1882. – Т. 3 (сентябрь). – С. 457–486.

575. Устав о пенсиях и единовременных пособиях священнослужителям и псаломщикам епархиального ведомства // Киевские епарх. ведомости. – 1902. – № 14. – С. 372-382.

576. Фаворов Н., протоиерей. Замечания на замечание Н.И. Пирогова о преподавании богословия в университете / Н. Фаворов, протоиерей // Тр. Киевской духов. акад. – К., 1862. – № 4 (апр.). – С. 513-524.

577. Фортунатов Ф. Н. Воспоминания о преосвященном архиепископе Иринее / Ф. Н. Фортунатов // Киевские епарх. ведомости. – 1868. – № 17. – С. 641–648.

578. Церковно-приходское попечительство села Текучей, Уманского уезда // Киевские епарх. ведомости. – 1879. – № 32. – С. 10–11.

579. Чеховский В. Киевский митрополит Гавриил Банулеско-Бодони (1799–1803 гг.) / В. Чеховский // Тр. Киевской духов. акад. – К., 1904. – № 7 (июль). – С. 355–431.

580. Чеховський В. Київський митрополит Банулеско-Бодони (1799–1803 гг.) / В. Чеховський // Тр. Київської духов. акад. – К., 1905. – № 9 (авг.). – С. 515–560.

581. Что делалось и что возможно сделать для материального обеспечения приходского духовенства? // Руководство для сел. пастырей. – 1892. – № 19. – С. 40–44.

582. Шамрай С. Духівництво в селянських руках Правобережжя в середині ХІХ ст. / Сергій Шамрай // Україна. – 1929. – Кн. 1-2. – С. 95–110.

583. Экземплярский И. Об открытии при Киевской семинарии класса педагогики и воскресной школы // Киевские епарх. ведомости. – 1866. – Отд. 2, №. 20. – С. 619–626.

584. Экземплярский В. И. К вопросу об отношении нравственности и политики / В. И. Экземплярский // Тр. Киевской духов. акад. – К., 1905. – № 11 (ноябр.). – С. 261–309.

585. Эремич И. Заметка касательно обхождения сельскаго священника с прихожанами / Эремич И. // Руководство для сел. пастырей. – К., 1860. – № 3. – С. 441–446.

586. Ярошевич А. Малороссы по переписи 1897 г. / А. Ярошевич // Киевская старина. – 1905. – № 6. – С. 411–423.

587. Ясинский И. О церковном пении в сельских приходских церквах и о мерах к улучшению его / Ясинский Иероним, священник // Киевские епарх. ведомости. – 1894. Отд. 2, № 8. – С. 201–212.

IV. МОНОГРАФІЇ ТА СТАТТІ

588. Агієнко О. Реформація духа : з приводу реформи церкви / О. Агієнко. – К., 1917. – 11 с.

589. Алабовський М. Значение православной церкви в деле устройства государственной и общественной жизни / М. Алабовський. – К., 1912. – 32 с.

590. Александров Н. Собрание церковно-гражданских постановлений в России, относящихся до лиц православного духовенства / Н. Александров. – СПб., 1860. – 232 с.

591. Барсов Т. Сборник действующих и руководственных церковных и церковно-гражданских постановлений по ведомству православного исповедания / Т. Барсов. – СПб., 1885. – 663 с.

592. Баханов К. О. Проблема методології оновлення історичної освіти на сучасному етапі / К. О. Баханов // Наук. зап. Іст. науки : зб. наук. ст. Нац. пед. ун-ту ім. М.П. Драгоманова. – К. ; Бердянськ, 2001. – Вип. 46. – С. 3–14.

593. Белгородский А. Киевский митрополит Иерофей Малицкий / А. Белгородский. – К., 1901. – 221 с.

594. Белебеха І. О. Українська еліта / І. О. Белебеха. – Х. : Вид. журн. “Березіль”, 1999. – 346 с.
595. Беллюстин І. Описание сельского духовенства // Федоров В. А. Русская православная церковь и государство. Синодальный период. 1700–1917. – М. : “Русская панорама”, 2003. – С. 350–386.
596. Беллюстин І. С. Заметки. 1847–1850 / І. С. Беллюстин // Из истории провинциального духовенства. – М. ; Тверь : Изд-во ТвГУ, 2001. – 130 с.
597. Белякова Н.А. Матеріальне положення приходського духовенства во второй половине XIX века / Н. А. Белякова // Приход. Православный экономический вестник. – 2004. - № 2. – С. 51-58.
598. Бердинский В. А. Приходское духовенство и развитие краеведения в XIX веке / В. А. Бердинский // Вопросы истории. – 1998. – № 10. – С. 134–138.
599. Бернштам Т. А. Приходская жизнь русской деревни : очерки по церковной этнографии / Т. А. Бернштам. – СПб., 2007. – 414 с.
600. Білокінь С. Розгром Київського єпархіального управління 1923 р. / С. Білокінь // Київська старовина. – 1999. – № 1. – С. 90–97.
601. Блажейовський Д. Ієрархія Київської Церкви (1861–1996) / Д. Блажейовський. – Львів : Каменяр, 1996. – 567 с.
602. Болховитинов Е. Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии / Е. Болховитинов // Болховитинов Євгеній, митрополит. Вибрані праці з історії Києва. – К., 1995. – С. 79–246.
603. Бычков С. Русская церковь и имперская власть : (очерки по истории православ. церкви 1900–1917 годов) / С. Бычков. – М. : Русское реклам. изд-во, 1998. – Т. 1. – 320 с.
604. Верменич Я. Історична регіоналістика в Україні : спроба концептуального аналізу / Я. Верменич ; НАН України, Ін-т історії України. – К., 2001. – 232 с. – (Іст. зошити). – Бібліогр.: с. 198–216.

605. Весь Юго-Западный край : справочная и адресная кн. по Киевской, Подольской и Волынской губерниям / сост. Юго-Западным отд-нием Российской эксперт. палаты под общ. наблюдением проф. М. В. Довнар-Запольского и под ред. преподавателя Киевского ком. ин-та А. И. Ярошевича. – [1-е изд.] – К. : Изд. Тов-ва Л. М. Фиш и П. Е. Вольсов, 1915. – 1116 с.

606. Вірченко В. В. Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861–1920 рр.) / В. В. Вірченко, А. П. Коцур ; Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К. ; Чернівці : Книги ХХІ, 2007. – 196 с.

607. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви : у 4 т. / І. Власовський ; Укр. Православ. Церква Київ. Патріархату. – [Репр. вид.]. – К. : Вид. Київської Патріархії Укр. Православ. Церкви Київ. Патріархату, 1998. – Т. 3. – 392 с.

608. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви : у 4 т. / І. Власовський ; Укр. Православ. Церква Київ. Патріархату. – [Репр. вид.]. – К. : Вид. Київської Патріархії Укр. Православ. Церкви Київ. Патріархату, 1998. – Т. 4, ч. 1. – 384 с.

609. Войтенко Ю. М. Основні засади функціонування цивільної служби в Російській імперії на кінець XVIII – у першій третині XIX ст. / Ю. М. Войтенко // Наук. зап. з укр. історії : зб. наук. ст. – Тернопіль : Видавництво Астон, 2007. – Вип. 19. – С. 119–123.

610. Войтенко Ю. М. Соціальне становище Правобережної України у першій третині XIX ст. / Ю. М. Войтенко // Шевченківська весна : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 2–3 берез. 2006 р. – К., 2006. – Вип. 4, ч. 3. – С. 64–67.

611. Войтенко Ю. М. Становище шляхти на Право-бережній Україні за правління Олександра I (1801–1825 рр.) / Ю. М. Войтенко // Наук. зап. з укр. історії : зб. наук. ст. – Тернопіль : Астон, 2006. – Вип. 18. – С. 41–45.

612. Войтенко Ю. М. Характеристика органів виконавчої та судової влади на Правобережній Україні за правління Катерини II (1793–1796 рр.) / Ю. М. Войтенко // Часопис укр. історії : зб. наук. пр. / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Каф. укр. історії та етнополітики. – К., 2007. – Вип. 7. – С. 33–36.

613. Войтенко Ю. М. Відродження української еліти в Правобережній Україні в кінці XVIII – першій третині XIX ст. / Ю. М. Войтенко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАН України. – К., 2006. – Вип. 12. – С. 136–142.

614. Волощенко А. К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х – на початку 80-х років XIX ст. / А. К. Волощенко. – К. : Наук. думка, 1974. – 222 с.

615. Воропонов Ф. Крестьянская реформа в Юго-Западном крае : по личным воспоминаниям / Ф. Воропонов // Вестн. Европы. – 1900. – Т. 4-5 (авг.). – С. 752–804.

616. Воскресенская И. Российская империя : полн. энцикл. “Сословий, титулов, чинов” / Ирина Воскресенская. – М. : Астрель, Олимп, 2009. – 492 с.

617. Гладкий С. О. Культурницька діяльність пара-фіяльного духовенства православних єпархій України на початку XX ст. / С. О. Гладкий ; Запорізьк. держ. ун-т. – Запоріжжя, 1997. – 49 с.

618. Глубоковский Н. Н. Православное русское белое духовенство по его положению и значению в истории / Н. Н. Глубоковский. – Пг. : Синод. тип., 1917. – 16 с.

619. Гончарук М. Українське національне відродження XIX ст. : етапи і постаті / М. Гончарук // Вісн. АН України. – 1993. – № 9. – С. 9–23.

620. Горчаков М. Синод / М. Горчаков // Энциклопедический словарь / под ред. К. К. Арраньева и Ф. Ф. Петрушевского. – Т. XXX, (кн. 59). – М., 1908. – С. 42-44.

621. Гоцуляк В. В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні XIX ст. : історіографія проблеми / В. В. Гоцуляк // П'ятнадцята наукова сесія осередку наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах, 10–27 березня 2004 р. – Черкаси, 2004. – С. 53–57.

622. Граевский И. С. Киевский митрополит Тимофей Щербацкий / И. С. Граевский. – К., 1912. – 240 с.

623. Грекулов Е. Церковь. Самодержавие. Народ. (2-я половина XIX – начало XX вв.) / Е. Грекулов. – М. : Наука, 1969. – 184 с.

624. Грекулов Е. Як православна церква служила самодержавству / Е. Грекулов. – Х. ; Одеса : Пролетар, 1931. – 104 с.

625. Григорович И. Обзор общих законоположений о содержании приходского духовенства в России, со времени введения штатов по духовному ведомству (1764–1863 гг.) / И. Григорович. – Спб., 1867. – 114+33 с.

626. Громогласов И. Освободительное движение и официальная церковь / И. Громогласов // Перед церковным собором. – М., 1906. – 28 с.

627. Грушевський М. З історії релігійної думки в Україні / Михайло Грушевський ; [ред. Куликовський]. – Вінніпег ; Мюнхен ; Детройт, 1962. – 160 с.

628. Грушевський М. Розвідки про церковні відносини на Україні-Русі XVI – XVIII вв. / М. Грушевський, О. Левицький. – Львів, 1992. – 154 с.

629. Грушевський М. С. Духовна Україна : (збірка творів) / М. С. Грушевський ; упоряд. та дод. І. Гирича, О. Дзюби, В. Ульяновського. – К. : Либідь, 1994. – 650 с.

630. Гудзяк Б. Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / Б. Гузяк. – Л., 2000. – 426 с.

631. (Гумилевский) Филарет, архиепископ. История русской церкви : в 5 т. / (Гумилевский) Филарет, архиепископ. – М., 1848. – Т. 5 : (1721–1826). – 198 с.

632. Дорошенко Д. Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу / Дмитро Дорошенко. – Берлін, 1940. – 69 с.
633. Дорошенко В. Українство в Росії. Новіші часи. З портретами / Володимир Дорошенко. – Відень : Друкарня Адольфа Гольцгавзена, 1916. – 116 с.
634. Дорошенко Д. Короткий нарис історії християнської церкви. Видання наукового товариства при колегії св. Андрея в Виннипегу / Дмитро Дорошенко. – Виннипег ; Канада : Видавн. спілка “Еклезія”, 1949. – 102 с.
635. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки) / Дмитро Дорошенко. – К. : Темпора, 2007. – 632 с.: іл.
636. Дорошенко Д. Православна Церква в минулому й сучасному житті українського народу / Дмитро Дорошенко. – Берлін : Нація в поході, 1940. – 69 с.
637. Драгоманов М. Про волю віри / М. Драгоманов. – К. : Ранок, 1907. – 21 с.
638. Євсеєва Т. Церковна еліта та її роль у процесі формування політичної самосвідомості в Україні / Т. М. Євсеєва // Укр. іст. журн. – 1999. – № 2. – С. 89–104.
639. Євсеєва Т. М. Зародження християнської демократії у структурі російської православної церкви в 1917–1921 рр. (загальний та український аспект) / Т. М. Євсеєва // Укр. іст. журн. – 2001. – № 1. – С. 107–112.
640. Євсеєва Т. М. Російська православна церква в Україні 1917–1921 рр. : конфлікт національних ідентичностей у православному полі / Т. М. Євсеєва ; Ін-т історії України НАН України. – К., 2005. – 362 с.
641. Зайончковский П. А. Росийское самодержавие конца XIX ст. (Политическая реакция 1880-1890-х гг.) // П. А. Зайончковский. – М., 1970. – 445 с.

642. Зинченко А. Л. Реформа государственной деревни и секуляризация церковного землевладения в западных губерниях Российской империи / А. Л. Зинченко // Ист. зап. – 1985. – № 112. – С. 98–125.

643. Зінченко А. Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. / А. Л. Зінченко. – К., 1994. – 178 с.

644. Знаменский И. Положение духовенства в царствование Екатерины II и Павла I / И. Знаменский. – М., 1880. – 186 с.

645. Знаменский П. В. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра Великого / П. В. Знаменский. – Казань, 1873. – 851 с.

646. Илляшевич В. Из воспоминаний священника о. Никифора Хмелевского / В. Илляшевич // Киевская старина. – 1892. – Т. 38. – С. 160–167.

647. Ігнатуша О. М. Інституційний розкол православної церкви в Україні : генеза і характер (XIX ст. – 30-і рр. XX ст.) / О. М. Ігнатуша. – Запоріжжя : Поліграф, 2004. – 440 с.

648. Ігнатуша О. М. Українське церковне відродження в контексті новоевропейської модернізації (XIX – початок XX ст.) / О. М. Ігнатуша // Культурологічний вісн. : наук.-теорет. щорічник Нижньої Наддніпряни. – Запоріжжя, 2003. – Вип. 10. – С. 29–38.

649. Ісіченко Ігор, архієп. Загальна церковна історія : курс лекцій для вищ. духов. шкіл / Ігор Ісіченко. – Х. : Акта, 2001. – 601 с.

650. Історія православної церкви в Україні : збірка наук. пр. / НАН України, Ін-т філософії. Від-ня релігієзнавства. – К. : Четверта хвиля, 1997. – 292 с.

651. Історія релігій в Україні : у 10 т. / редкол. : А. Колодний (голова) [та ін.]. – К. : Укр. Центр духов. культури, 1996–1999. – Т. 3 : Православ'я в Україні / за ред. А. Колодного, В. Климова. – К., 1999. – 560 с.

652. Історія релігії в Україні : у 10 т. / редкол. : А. Колодний (голова) [та ін.]. – К. : Центр духов. культури, 1997. – Т. 2. Українське православ'я / за ред. проф. П. Яроцького. – 376 с.

653. Історія християнської церкви в Україні : релігієзнавчий довід. нарис. – К., 1992. – 560 с.

654. Історія християнської церкви на Україні : релігієзнавчий довід. нарис / відп. ред. О. С. Онищенко. – К. : Наук. думка, 1991. – 104 с.

655. Казьмирчук М. Г. Соціально-економічний розвиток Київської губернії (1861–1917 рр.) : монографія / Казьмирчук Марія Григорівна. – К. : Логос, 2011. – 399 с.

656. Карпов С. М. Евгений Болховитинов как митрополит Киевский / С. М. Карпов. – К., 1914. – 273 с.

657. Карташев А.В. Очерки по истории Русской Церкви / А.В. Карташев. (Репринтное воспроизводство). – М.: Терра, 1991. – Т. 1-2.

658. Києво-Могилянська академія кінця XVII – початку XIX ст. : повсякденна історія : зб. док. / упоряд. : М. В. Яременко, О. Ф. Задорожна, Т. Л. Кузик [та ін.]. – К. : Вид. дім “КМ Академія”, 2005. – 532 с.

659. Киридон А. М. Час випробувань : держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років / Алла Миколаївна Киридон. – Т. : Підручники і посібники, 2005. – 384 с.

660. Киридон А. М. Держава-Церква-Суспільство в радянській Україні: історіографія, джерела, методологія дослідження / Алла Миколаївна Киридон. – К. : КМУ, 2007. – 96 с.

661. Климова К. “Надежные хранители древностей” (З історії церковних архівів в Україні) / К. Климова // Студії з архівної справи та документознавства : зб. наук. пр. / Укр. наук.-дослід. ін-т архівної справи та документознавства. – К., 2001. – Т. 7. – С. 13–20.

662. Ковальчук Т. В. Взаємодія світської та церковної влади в Російській імперії на початку XX століття (за матеріалами українських єпархій РПЦ)

/ Т. В. Ковальчук // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАН України. – К., 2008. – Вип. 14. – С. 331–338.

663. Коялович М. О. История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям. Изд. 4-е. / М. О. Коялович. – Минск, 1997. – 688 с.

664. Коптюх Ю. Православне духовенство Правобережної України в соціальних конфліктах (наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.) / Юрій Коптюх // Київська старовина. – 2006. – № 4. – С. 38–43.

665. Коптюх Ю. В. Реформування землеволодіння православної церкви на Правобережній Україні в першій половині XIX ст. / Ю. В. Коптюх // Вісн. Слав'ястичного ун-ту. – К. : КСУ, 2009. – № 14. – С. 95–101.

666. Коптюх Ю. Матеріальне забезпечення православного кліру Правобережної України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / Ю. Коптюх // Вісн. Київського Слав'ястичного ун-ту. – К. : КСУ, 2004. – № 18. – С. 47–53.

667. Крижанівський О. П. Церква в соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII – першої половини XIX ст. / О. П. Крижанівський. – К. : Вища шк., 1991. – 126 с.

668. Кузнець Т. В. Православне духовенство Уманщини XIX – початку XX століття / Т. В. Кузнець. – К. : Вид. "Київський ун-т", 2006. – 608 с.

669. Кузнець Т. В. Православне населення Уманщини XIX – початку XX століття за даними державної та церковної статистики / Т. В. Кузнець // Наук. зап. Вінницького держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського. Сер. : Історія : зб. наук. пр. – Вінниця, 2004. – Вип. 7. – С. 18–23.

670. Кузнець Т. В. Київська єпархія початку XIX ст.: формування церковно-адміністративної структури / Т. В. Кузнець // Наук. зап. Вінницького держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського. Сер. : Історія : зб. наук. пр. – Вінниця, 2013. – Вип. 21. – С. 16–20.

671. Кузнець Т. В. Православне духовенство Київської єпархії у річищі самодержавної політики зросійщення на початку ХХ ст. / Т. В. Кузнець // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2013. – Вип. 72. – С. 93–96.

672. Кузнець Т. В. Духовні правління в єпархіальній структурі управління Православною Церквою в Україні ХІХ століття (на прикладі Уманського духовного правління) / Т. В. Кузнець // Актуальні питання вітчизняної, світової історії та історії науки : пошуки, роздуми, знахідки : матеріали Четвертої міжнар. наук. конф., Луганськ, 20–21 квіт. 2011 р. / Східно-укр. нац. ун-т ім. Володимира Даля. – Луганськ, 2011. – С. 96–98.

673. Ластовський В. В. Історія православної церкви в Україні наприкінці ХVІІ – ХVІІІ ст. : історіогр. аспекти / В. В. Ластовський. – К., 2006. – 278 с.

674. Лебединцев Ф. Братства, их прежняя и нынешняя судьба / Ф. Лебединцев. – К., 1862. – 39 с.

675. Левицький В. О. Розвиток церковного землеволодіння в першій третині ХІХ ст. / В. О. Левицький // Зб. навч.-метод. матеріалів і наук. ст. іст. ф-ту Волинський державний університет ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2005. – Вип. 10. – С. 16–23.

676. Левицький В. О. Соціально-економічне становище церкви на Правобережній Україні в кінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. / В. О. Левицький // Наук. зап. Тернопільського держ. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Сер. Економіка. – Тернопіль, 2003. – № 15. – С. 68–71.

677. Левицький В. О. Церковні маєтки Правобережної України другої половини ХVІІІ ст. / В. О. Левицький // Наук. зап. Тернопільського держ. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Сер. : історія. – Тернопіль, 2005. – Вип. 3. – С. 14–18.

678. Лиман І. Сучасний стан і перспективи досліджень з історії православ'я в Україні / Ігор Лиман // Історіографічні дослідження в Україні / Ін-т історії України НАН України. – К., 2007. – Вип. 17. – С. 250-259.

679. Лиман І. І. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775–1861) / Ігор Ігорович Лиман ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Запорізьке від-ня, Бердянський держ. пед. ун-т, Запорізьке наук. т-во ім. Я. Новицького, Східний ін-т українознавства ім. Ковальських. Запорізька філія. – Запоріжжя : РА “Тандем-У”, 2004. – 400 с.

680. Лотоцький О. Сторінки минулого : у 3 ч. / О. Лотоцький. – Варшава, 1932. – Ч. 1. – 288 с.

681. Лотоцький О. Суспільне становище білого духовенства в XVIII ст. / О. Лотоцький // Записки НТШ. – 1898. – № 1. – С. 1–46.

682. Лотоцький О. Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Варшава, 1932. – Ч. 1. – 288 с.

683. Меша В. Г. Православна церква і селянство в Україні останньої чверті XIX століття / В. Г. Меша // Укр. селянин : зб. наук. пр. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, Черкас. держ. ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2008. – Вип. 11. – С. 173–176.

684. Меша В. Г. Асиміляторська діяльність православної церкви в Україні 1875–1900 років / В. Г. Меша // Історичні зап. : зб. наук. пр. / Східноукр. нац. ун-т ім. Володимира Даля. – Луганськ, 2008. – Вип. 20, ч. 1. – С. 93–98.

685. Меша В. Г. Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні 1875–1900 років / В. Г. Меша. – Донецьк : Норд-Прес, 2007. – 354 с.

686. Меша В. Г. Матеріальне становище духовенства в Україні 1875–1900 років / В. Г. Меша // Південний архів. Історичні науки : зб. наук. пр. / Херсонський держ. ун-т. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2008. – Вип. 28-29. – С. 318–324.

687. Меша В. Г. Особливості низового рівня управління православної церкви в Україні 1875–1900 років / В. Г. Меша // Історія української науки на

межі тисячоліть : зб. наук. пр. зб. наук. пр. / Дніпропетр. нац. ун-т, ДНСГБ УААН, Від-ня історії та методології освіти, науки і техніки АН Вищ. шк. України [та ін.]. – К., 2008. – Вип. 33. – С. 152–157.

688. Меша В. Г. Особливості синодального управління Російської православної церкви другої половини ХІХ століття / В. Г. Меша // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2008. – Вип. 13. – С. 30–38.

689. Меша В. Г. Правовий статус духовенства України другої половини ХІХ століття / В. Г. Меша // Вісн. Східно-укр. нац. ун-ту імені Володимира Даля. – № 11(129). – 2008. – С. 165–170.

690. Меша В. Г. Православна місія в Україні : протистояння сектам східнохристиянського коріння (1875–1900 рр.) / В. Г. Меша // Наук. пр. : наук.-метод. журн. / Миколаївський держ. гуманітар. ун-т ім. Петра Могили. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – Т. 83, вип.70. Історичні науки. – С. 66–70.

691. Меша В. Г. Православна церква і робітничий клас в Україні останньої чверті ХІХ століття / В. Г. Меша // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2008. – Вип. 15. – С. 19–23.

692. Меша В. Г. Розвиток православної церкви в Україні останньої чверті ХІХ ст. (післяреволюційна історіографія) / В. Г. Меша // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. Друге Сарбейвське читання : зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАН України. – К., 2008. – Вип. 15. – С. 233–241.

693. Меша В. Г. Роль єпископів в управлінні православної церкви в Україні останньої чверті ХІХ століття / В. Г. Меша // Історія укр. науки на межі тисячоліть : зб. наук. пр. / Дніпропетр. нац. ун-т, ДНСГБ УААН, Від-ня історії та методології освіти, науки і техніки АН Вищ. шк. України [та ін.]. – К., 2009. – Вип. 40. – С. 110–117.

694. Меша В. Г. Роль православної церкви України останньої чверті XIX століття в розвитку народної освіти / В. Г. Меша // Вісн. Східноукр. нац. ун-ту імені Володимира Даля. – 2007. – № 2 (108), ч. 2. – С. 115–120.

695. Меша В. Г. Участь православного духовенства в українському національному відродженні останньої чверті XIX століття / В. Г. Меша // Наук. пр. Чорноморського держ. ун-ту ім. Петра Могили. Серія історична. – Миколаїв, 2009. – Т. 94, вип. 81. – С. 19–24.

696. Меша В. Г. Характер територіально-адміністративної структури православної церкви в Україні останньої чверті XIX століття / В. Г. Меша // Наука. Релігія. Суспільство. – № 2. – 2008. – С. 207–212.

697. Меша В. Г. Характерні риси та тенденції розвитку православної церкви в Україні 1875–1900 рр. / В. Г. Меша // Схід/East. – 2008. – № 6(90) (верес.-жовт.). – С. 54–57.

698. Милютин В. О. О недвижимых имуществах духовенства в России / В. О. Милютин. – М., 1861. – 572 с.

699. Милько В. Депутати від Українських губерній та міст у Державних Думах Російської імперії : динаміка етносоціального та політичного складу (1906–1917 рр.) / В. Милько // Укр. іст. зб. / Ін-т історії України НАН України. – К., 2010. – Вип. 13, ч. 1. – С. 162–174.

700. Мокрий В. Церква в житті українців / В. Мокрий. – Львів, 1993. – 104 с.

701. Мощенко К. В. З спогадів про М. Ф. Біляшівського / К. В. Мощенко // Репресоване краєзнавство 20–30 рр. / [передм. П. Т. Тронька]; худож. Л. І. Корінь ; Ін-т історії України, Всеукр. спілка краєзнавців, М-во культури України. – К. : Хмельниц. ред.-видавн. від., 1991. – 492 с.; іл.

702. Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900–1917 років : соціально-релігійний аспект / Геннадій Михайлович Надтока. – К. : Знання, 1998. – 270 с.

703. Надтока Г. М. Православна церква і процес українського національного відродження 1900–1917 років / Геннадій Михайлович Надтока ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1996. – 110 с.

704. Назарко, Іриней І. Київські і Галицькі митрополити : біогр. нариси (1590–1960) / Назарко, Іриней І. – Рим, 1962. – 271 с.

705. Нарис історії Уманщини : (з найдавніших часів до 60-х років ХХ століття) / [Монке Станіслав Юрійович, Петренко Анатолій Іванович, Кузнець Тетяна Володимирівна, Карасевич Анатолій Олександрович, Кривошея Володимир Володимирович]. – К. : ВПЦ “Київ. ун-т”, 2001. – 266 с.: іл.

706. Никольский Н. М. История русской церкви / Н. М. Никольский. – 3-е изд. – М. : Политиздат, 1985. – 448 с., ил.

707. Огієнко І. І. Українська церква : нариси з історії укр. Православної церкви : у 2 т. / І. І. Огієнко. – К. : Україна, 1993. – Т. 1, 2. – 283 с.

708. Оглоблин О. Українська церковна історіографія / О. Оглоблин // Укр. історик / Укр. іст. т-во. – Нью-Йорк ; Мюнхен, 1969. – № 4. – С. 12-29.

709. Опря А. В. Православне духовенство в реформаційному та національно-визвольному русі України (1900 – лютий 1917 р.) / А. В. Опря. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2008. – 192 с.

710. Опря Б. О. Дружини православних священників та їх роль у сім'ї в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. (на матеріалах Правобережної України) / Б. О. Опря // Проблеми історії України ХІХ – ХХ ст. : зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАН України – К., 2009. – Вип. 16. – С. 458–464.

711. Орловский П. Сказание о блаженном Рафаиле, митрополите Киевском / Петр Орловский. – К., 1908. – 53 с.

712. Очерк жизни и быта сельских священников и их семейств в 40-х и 50-х годах нынешнего столетия / сост. Г. А. – Н. Новгород : Тип. губ. правления, 1892. – 42 с.

713. Папакін Г. Церковні фонди християнських конфесій у складі Національного архівного фонду України: структура, зміст, історія надходження / Г. Папакін // Студії з архівної справи та документознавства / Голов. архів. упр. при Кабінеті міністрів України, Укр. держ. наук.-дослід. ін-т архів. справи та документознавства. – К., 2001. – Т. 7. – С. 5–13.

714. Папков А. Церковно-общественные вопросы в эпоху царя-освободителя (1855–1870) / А. Папков. – СПб. : Тип. Лопухина, 1902. – 184 с.

715. Папков А. А. Упадок православного прихода (XVIII – XIX ст.) : ист. справка / А. А. Папков. – М., 1899. – 163 с.

716. Перерва В. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – на початку XX ст. / Перерва В. – Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2008. – 672 с.

717. Петров Н. И. Значение Киевской академии в развитии духовных школ в России с учреждением Св. Синода в 1721 г. и до половины XVIII века / Н. И. Петров. – К., 1904. – 110 с.

718. Петренко І. М. Роль духовних правлінь у шлюбно-сімейних відносинах українців II половини XVIII ст. / І. М. Петренко // Наук. праці іст. фак.-ту Запорізького національного університету. – Зпоріжжя: ЗНУ, 2010. – Вип. 28. – С. 23-26.

719. Подгаецкий С., священник. Как понимается авторитет православного священника / Подгаецкий С., священник. – К. : Тип. Киевской. артели печат. дела, 1911. – 55 с.

720. Покровский И. М. Русские епархии в XVI –XIX вв., их открытие, состав и пределы / И. М. Покровский. – Казань, 1913. – 892 с.

721. Полонська-Василенко Н. Д. Історія України : у 2 т. / Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко. – [4-те вид., стер.]. – К. : Либідь, 2002. – Т. 2 : Від середини XVII століття до 1923 року. – 608 с. – Бібліогр.: с. 600–606.

722. Пономарев С. И. Материалы для биографии митрополита Евгения / С. И. Пономарев. – К., 1867. – 63 с.

723. Потапова О. Б. Організація благодійницької діяльності православним духовенством України в 1917–1920 рр. / О. Б. Потапова // Наук. пр. іст. ф-ту Запорозького нац. ун-ту. – Запорозжя, 2012. – Вип. 34. – С. 156–162.

724. Похилевич Л. И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / [собрал] Лаврентий Иванович Похилевич. – К. : Тип. Киево-Печер. Лавры, 1864. – 763 с.

725. Прокоп'юк О. Б. Духовна консисторія в системі єпархіального управління (1721–1786 рр.) / О. Б. Прокоп'юк. – К. : Фенікс, 2008. – 296 с.

726. Провинциальное духовенство дореволюционной России: сб. науч. тр. / науч. ред.: Т.Г. Леонтьева. – Тверь, 2005. – Вып. 1. – 220 с.

727. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / Олександр Петрович Реєнт ; Ін-т історії України НАН України. – К., 2003. – 340 с.

728. Реєнт О. П. Україна XIX – XX ст. Роздуми та студії історика / Реєнт Олександр Петрович. – Корсунь-Шевченківський : ФОП Майданченко І. С., 2009. – 486 с.

729. Реєнт О. П., Лисенко О. Є. Українська національна ідея і християнство / О. П. Реєнт, О. Є. Лисенко. – К., 1997. – 128 с.

730. Римский С. Российская церковь в эпоху великих реформ. (Церковные реформы в России 1860–1870-х годов) / С. Римский. – М. : Крутицкое патриаршее подворье, 1999. – 568 с.

731. Річинський А. В. Проблеми Української релігійної свідомості / А. В. Річинський ; упоряд. А. Колодний, О. Саган. – Тернопіль : Укрмедкнига, 2002. – 448 с.

732. Рождественский А. К., священник. Улучшение положения пастыря, как одно из главных средств к оживлению приходской жизни

/ Рождественский А. К., священник. – Сергиев Посад. : Тип. Свято-Троицкой Сергиевой лавры, 1908. – 51 с.

733. Рождественский Ф. Самуил Миславский, митрополит Киевский / Ф. Рождественський. – К., 1877. – 179 с.

734. Рункевич С. Г. Русская церковь в XIX веке / С. Г. Рункевич // История православной церкви в XIX веке : в 2 т. – М., 1998. – Т. 2. – С. 499–739.

735. Руновский Н. Сословная замкнутость духовенства в России / Н. Руновский. – СПб. : Синод. Тип., 1898. – 65 с.

736. Русское православие : вехи истории / науч. ред. А. И. Клибанов. – М. : Политиздат, 1989. – 720 с.

737. Саган О. Н. Вселенське православ'я : суть, історія, сучасний стан / О. Н. Саган. – К., 2004. – 912 с.

738. Санькова С. М. Русская партия в России : образование и деятельность Всероссийского национального союза (1908–1917) / С. М. Санькова. – Орел : С. В. Зенина, 2006. – 370 с.

739. Сарбей В. Г. Етапи формування української національної свідомості (кінець XVIII – початок XX ст.) / В. Г. Сарбей // Укр. іст. журн. – 1993. – № 7–8. – С. 3–16.

740. Семевский В. И. Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX в. / В. И. Семевский. – М. ; СПб., 1888. – Т. 2 : Крестьянский вопрос в царствование императора Николая I. – 625 с.

741. Семенчук О. О. Духовна еліта Уманщини : родина Павловичів та Гов'ядовських / О. О. Семенчук // Регіональні проблеми української історії : зб. наук. пр. / Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини. – Вип. 4 : [Історія Уманщини в іменах : матеріали Третьої Уманської іст.-біогр. конф., Умань, 19 берез. 2012 р.]. – Умань, 2012. – С. 101–107.

742. Семенчук О. О. Клірові відомості як джерело генеалогії православного духовенства XIX – початку XX століття : на прикладі

Уманського повіту / О. О. Семенчук // Наука і вища освіта : тези доп. учасників XIX Міжнар. наук. конф. студ. і молод. учених, Запоріжжя, 21–22 квіт. 2011 р. : у 3 т. / Класичний приват. ун-т. – Запоріжжя : Вид-во КПУ, 2011. – Т. 3. – С. 251.

743. Семенчук О. О. Православне духовенство Уманщини XIX ст. : родина Молчановських / О. О. Семенчук // Актуальні проблеми археології, історії та історичного краєзнавства Буго-Дніпровського межиріччя : зб. наук. пр. / Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини. – Умань : ПП Жовтий, 2012. – [Спецвип. : Актуальні проблеми археології, історії, та історичного краєзнавства Буго-Дніпровського межиріччя (присвяч. 110-річниці з дня народж. Г. Ю. Храбана) : матеріали Міжнар. наук. конф., Умань, 26–27 квіт. 2012 р.]. – С. 303–307.

744. Семенчук О. О. Священицька династія Дзбановських серед духовної еліти України XIX – початку XX століття / О. О. Семенчук // Література та культура Полісся : зб. наук. пр. / Ніжинський держ. ун-т імені Миколи Гоголя. – Ніжин, 2011. – Вип. 65 : Соціальні аспекти регіонального та загальноукраїнського історико-культурного розвитку. – С. 239–245.

745. Семенчук О. О. Священицька родина Крижановських серед духовної еліти XIX – початку XX ст. / О. О. Семенчук // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2011. – Вип. 44. – С. 69–75.

746. Семенчук О. О. Священицька родина Панасевичів серед духовної еліти України XIX – початку XX століття / О. О. Семенчук // Актуальні питання вітчизняної, світової та історії науки : пошуки, роздуми, знахідки : матеріали Четвертої Міжнар. конф., Луганск, 20–21 квіт. 2011 р. / Східноукр. нац. ун-т імені Володимира Даля. – Луганськ, 2011. – С. 142–144.

747. Семенчук О. О. Сільське парафіяльне духовенство Уманщини серед духовної еліти України XIX – початку XX ст. / О. О. Семенчук // Гілея : наук.

вісн. : зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2010. – Вип. 41. – С. 26–34.

748. Семенчук О. О. Церковне землеволодіння на Уманщині XIX – початку XX ст. за матеріалами Уманського повітового суду / О. О. Семенчук // Наук. зап. Вінницького держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського : зб. наук. пр. Серія : Історія. – Вінниця, 2011. – Вип. 19. – С. 301–306.

749. Силантьєв В. І. “Обновленський” рух кінця XIX століття – 20-х років XX століття в російській та українській православних церквах : історіогр. огляд / В. І. Силантьєв // Іст. пам'ять. – 2004. – № 1. – С. 135–143.

750. Скус О. В. Релігійна палітра Уманщини 1793–1917 років : моногр. / О. В. Скус. – Умань : Вид. Сочінський, 2009. – 266 с.

751. Слабченко М. Є Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття / М. Є. Слабченко. – Т. 2. – К. : Держвидав України, 1927. – 278 с.

752. Смолич І. К. История русской церкви. 1700–1917 : [пер. с нем. : в 2 ч.] / И. К. Смолич. – М. : Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1996–1997. – Ч. 1. – 1997. – 800 с. ; Ч. 2. – 1998. – 799 с.

753. Соловйова Т. Духовенство Правобережної України та його відносини з державною владою / Т. Соловйова // Часопис укр. історії : зб. наук. пр. / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Каф. укр. історії та етнополітики. – К., 2007. – Вип. 7. – С. 37–38.

754. Социально-демографические процессы в российской деревне (XVI – начало XX в.) / ред. ком. : Ковальченко И. Д. [и др.]. – Таллин, 1986. – Вып. 1. – 228 с.

755. Спінул І. Органи єпархіального управління Київської митрополії у XVIII–XIX століттях / І. Спінул., О. Чиркова. – К. : Тов. “Міжнародна фінансова аген-ція”, 1997. – 20 с.

756. Степаненко Г. В. До питання про культурно-просвітянську діяльність катеринославського православного духовенства / Г. В. Степаненко // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. – 2000. – Вип. 6. – С. 53–57.

757. Степаненко Г. В. Освітня діяльність православного духовенства Поділля (XIX – поч. XX ст.) / Г. В. Степаненко // Матеріали XIX Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 16–17.

758. Степаненко Г. В. Політика уряду і Св. Синоду та офіційні документи щодо участі українського православного духовенства у справі народної освіти (XIX – поч. XX ст.) / Г. В. Степаненко // Історія релігій в Україні : пр. XI-ї Міжнар. наук. конф. (Львів, 16–19 трав. 2001 р.). – Львів, 2001. – Кн. 1. – С. 396–405.

759. Степаненко Г. В. Культурно-освітня діяльність православного духовенства Поділля (XIX – початок XX ст.) / Г. В. Степаненко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАН України. – К., 2001. – Вип. 2. – С. 214–227.

760. Степаненко Г. В. Культурно-просвітянська діяльність православного духовенства Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.) / Г. В. Степаненко // Український історичний збірник / голов. ред. Т. Чухліб ; НАН України, Ін-т історії України. – К., 2000. – С. 138–148.

761. Степаненко Г. В. Національно-культурницька діяльність вихованців православних духовних семінарій в Україні (друга половина XIX ст. – початок XX ст.) / Г. В. Степаненко // Історія релігій в Україні : пр. XII-ї Міжнар. наук. конф., (Львів, 20–24 трав. 2002 р.). – Львів, 2002. – Кн. 1. – С. 404–411.

762. Степовик Д. В. Церква в кайданах (Боротьба українських християн за свою самобутність у XIX ст.) / Д. В. Степовик. – К., 1996. – 111 с.

763. Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.) / Надія Георгіївна Стоколос ; НАН України, Від-ня

релігієзнавства Ін-ту філософії ім. Г. С. Сковороди, Рівненський ін-т слов'яно-знавства Київського славистич. ун-ту. – Рівне : РІС КСУ-ППФ “Ліста-М”, 2003. – 480 с.

764. Ступак Ф. Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) / Ф. Я. Ступак ; Ін-т історії України НАН України. – К., 2009. – 269 с.

765. Сушко А. В. Духовные семинарии в пореформенной России (1861–1884) / А. В. Сушко. – СПб., 2010. – 254 с.

766. Тальберг Н. История русской церкви / Н. Тальберг. – М., 1997. – 924 с.

767. Тарновский К. Н. Социально-экономическая история России начала XX в. : сов. историография середины 50-х–60-х гг. / Тарновский К. Н. ; АН СССР, Ин-т истории СССР . – М. : Наука, 1990. – 290 с.

768. Титов Ф. Киевская митрополия-епархия / Ф. Титов // Богословская православная энцикл. – СПб., 1909. – Т. 10. – С. 596–654.

769. Титов Ф. И. К вопросу о значении Киевской академии для православия и русской народности в XVII – XVIII вв. / Ф. И. Титов. – К., 1904. – 74 с.

770. Титов Ф. И. Киевская академия в эпоху реформ (1796–1819 гг.) / Ф. И. Титов. – К., 1910. – 74 с.

771. Титов Ф. И. Киевская духовная академия в ее трехвековом прошлом и в 1911–1912 учебном году / Ф. И. Титов. – К., 1913. – 20 с.

772. Титов Ф. И. Русская православная церковь в польско-литовском государстве в XVII – XVIII вв. / Ф. И. Титов. – К., 1905. – Т. 2 : Киевская митрополия-епархия в XVII – XVIII вв. – 481 с.

773. Тітов Хв. Стара вища освіта в Київській Україні в XVI – початку XIX століття / проф. Хв. Тітов. – К. : Друк. УАН, 1924. – 433 с.

774. Томашівський С. Київська козащина 1855 року / Степан Томашівський. – Львів, 1902. – 20 с. – (Літ.-наук. б-ка ; ч. 29).

775. Третья Государственная Дума : материалы для оценки ее деятельности. – СПб., 1912. – 425 с.

776. Тройницкий Н. А. Города и поселения в уездах, имеющие 2000 и более жителей / Н. А. Тройницкий. – СПб., 1905. – 108 с.

777. Троцкий П. По поводу семидесяти-пятилетнего юбилея Киевской Духовной Семинарии. 27 октября 1817 г. / П. Троцкий. – Б.м., 1892. – 19 с.

778. Туманик Е. Н. “Бунт” архиепископа Иринаея : причины и тайные пружины / Е. Н. Туманик // Проблемы истории, русской книжности, культуры и общественного сознания : [сб. науч. тр.] / [Ин-т истории СО РАН]. – Новосибирск, 2000. – С. 399–405. – (Археография и источниковедение Сибири ; вып. 20).

779. Удод О. П. Початкова освіта на Україні наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. / О. П. Удод // Укр. іст. журн. – 1969. – № 9. – С. 83–92.

780. Українська церква між Сходом і Заходом / відп. ред. А. Колодний. – К., 1996. – 225 с.

781. “Українське питання” в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.) : кол. наук. монографія : в 3 ч. / НАН України, Ін-т історії України / В. Г. Сарбей (ред.). – К., 1999. – Ч. 1. – 203 с.; Ч. 2. – 488 с.; Ч. 3. – 277 с.

782. Ульяновський В. Минуле України через призму історії Православної Церкви : проблеми, уроки, перспективи / В. Ульяновський // Київська старовина. – 2003. – № 5 (353). – С. 3–28.

783. Ульяновський В. І. Історія церкви та релігійної думки в Україні : навч. посіб. : у 3 кн. / В. І. Ульяновський. – К. : Либідь, 1994. – Кн. 1 : Середина XV – кінець XVI століття – 256 с.; К. 2 : Середина XV – середина XIX століття. – 848 с.

784. Ульяновський В. І. Модернізм і консерватизм руського православ'я / В. І. Ульяновський, О. В. Шуба. – К. : Знання, 1986. – 16 с.

785. Уманець Ф. Общественное воспитание в России / Ф. Уманець. – Dresden, 1867. – 211 с.

786. Фаворський В. Церква та національний рух на Україні в XVI–XVII ст. / В. Фаворський. – К. ; Х. : Держ-видав України, 1929. – 121 с.
787. Федоров В. А. Русская православная церковь и государство. Синодальный период. 1700–1917 / В. А. Федоров. – М., 2003. – 479 с.
788. Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття : тенденції розвитку і соціальні трансформації / А. Г. Філінюк. – Кам'янець-Подільський, 2010. – 728 с.
789. Філінюк А. Г. Регіональні особливості розвитку Правобережної України на межі XVIII–XIX ст. / А. Г. Філінюк // Наук. зап. Вінницького держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського. Сер. : Історія : зб. наук. пр. – Вінниця, 2008. – Вип. 13. – С. 12–18.
790. Фудель И. К реформе приходских попечительств / И. Фудель. – М. : Ун-тская тип., 1894. – 16 с.
791. Харлампович К. Малороссийское влияние на Великорусскую церковную жизнь / К. Харлампович. – Казань : Изд-во Кн. магазина им. Голубева, 1914. – 878 с.
792. Християнство. Контекст світової історії та культури. – К., 2000. – 234 с.
793. Хитровська Ю. В. Участь церкви в польському національно-визвольному русі на Правобережній Україні в середині XIX ст. / Ю. В. Хитровська // Вісн. Київського славист. ун-ту. – К. : КСУ, 2003. – № 14. – С. 237–251.
794. Чеховский В. Киевский митрополит Гавриил Банулеско-Бодони (1799–1803 гг.) / В. Чеховський. – К., 1905. – 307 с.
795. Чижевський И. Устройство русской православной церкви / И. Чижевський. – Х., 1892. – 442 с.
796. Чистович И. Очерк истории западнорусской Церкви / И. Чистович. – СПб. : Тип. Департамента уделов, 1882. – Ч. 1. – 220 с.

797. Чистович И. Очерк истории западнорусской Церкви / И. Чистович. – СПб. : Тип. Департамента уделов, 1884. – Ч. 2. – 420 с.
798. Чичагов С. О возрождении приходских общин / С. Чичагов. – Тверь, 1914. – 38 с.
799. Шандра В. С. Малоросійське генерал-губернаторство, 1802–1856 : функції, структура, архів / В. С. Шандра ; Держкомархів України ; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2001. – 355 с.
800. Шип Н. А. Організаційно-правові засади діяльності Київської духовної академії (1819–1919 рр.) / Шип Н. А. – К. : УДУФМТ, 2008. – 48 с.
801. Шип Н. А. Суспільно-політичне і духовне життя українців у складі Російської імперії (XIX ст.) / Шип Н. А. – К. : УАЗТ, 2004. – 99 с.
802. Шип Н. А. Церковно-православний рух в Україні (початок XX ст.) / Н. А. Шип ; Ін-т історії України НАН України. – К., 1995. – 66 с.
803. Шип Н. Студенти Київської духовної академії та навчально-виховний процес (XIX початок XX ст.) / Н. Шип // Київська старовина. – 2005. – № 4. – С. 19–31.
804. Шип Н. А. З історії Київської духовної академії / Н. А. Шип // Укр. іст. журн. – 1996. – № 3. – С. 91–105.
805. Шип Н. А. Джерела формування інтелігенції на Україні (XIX ст.) / Н. А. Шип // Історичні дослідження. Вітчизняна історія : респ. міжвід. зб. наук. пр. – К. : Наук. думка, 1990. – Вип. 16. – С. 84–90.
806. Шип Н. А. Київська духовна академія в культурно-освітнянському просторі України (1818–1919) / Н. А. Шип. – К. : Вид-во ТОВ “НВП” “ІНТЕРСЕРВІС”, 2010. – 436 с.
807. Шип Н. А. Суспільно-політичне і духовне життя українців у складі Російської імперії (XIX ст.) / Н. А. Шип. – К. : УАЗТ, 2004. – 100 с.
808. Шип Н. А. Церковно-православний рух в Україні (поч. XX ст.) / Н. А. Шип ; НАН України, Ін-т історії України. – К., 1995. – 66 с.

809. Шпачинский Н. А. Общий взгляд на историю Киевской епархии в половине XVIII столетия / Н. А. Шпачинський. – К., 1907. – 15 с.
810. Шпорлюк Р. Українське національне відродження у контексті європейської історії кінця XVIII – початку XX століть / Р. Шпорлюк // Україна. Наука і культура. : зб. наук. пр. / НАН України, Т-во "Знання" України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К. : Знання, 1991. – Вип. 25. – С. 159–167.
811. Шуба О. В. Православ'я і традиції національної культури / О. В. Шуба. – К., 1989. – 47 с.
812. Шуба О. В. Релігія в етнонаціональному розвитку України : (політол. аналіз) / О. В. Шуба. – К. : Криниця, 1999. – 324 с.
813. Шугальова І. М. Генеза адміністративного устрою Православної Церкви в Україні (XVIII – перша половина XIX ст.) / І. М. Шугальова // Наддніпрянська Україна : іст. процеси, події, постаті : зб. наук. пр. Дніпропетровськ : ДНУ, 2008. – Вип. 6. – С. 66–72.
814. Шугальова І. М. Динаміка чисельності парафіяльної мережі в Україні в другій половині XIX ст. / І. М. Шугальова // Історичні і політологічні дослідження / Донец. нац. ун-т, Іст. ф-т. – Донецьк, 2004. – Вип. 1 (19). – С. 172–176.
815. Шугальова І. М. Дискусії щодо перетворень в православній церкві (кінець 50-х – початок 60-х рр. XIX ст.) : укр. аспект / І. М. Шугальова // Україна : вчора, сьогодні, завтра : зб. наук. пр. / ред. кол. : В. М. Вашкевич та ін. – Запоріжжя, 2003. – С. 161–174.
816. Шугальова І. М. Устрій українських православних єпархій: традиційні засади і напрям еволюції (кінець XVIII – середина XIX ст.) / І. М. Шугальова // Наук. пр. іст. ф-ту Запорізького держ. ун-ту. – Запоріжжя, 2004. – Вип. 18. – С. 24–40.
817. Шугальова І. М. “Єпархіальні відомості” про реформи адміністративного устрою православної церкви в Україні (60–70 рр. XIX ст.)

/ І. М. Шугальова // Південний архів. Історичні науки : зб. наук. пр. / Херсонський держ. ун-т. – Херсон, 2002. – Вип. 7. – С. 67–71.

818. Шугальова І. М. Адміністративно-територіальний устрій українських єпархій на початку ХХ ст. / І. М. Шугальова // Наук. пр. іст. ф-ту Запорізького держ. ун-ту. – Запоріжжя, 1999. – Вип. 8. – С. 32–35.

819. Шугальова І. М. Братські традиції в Українській православній церкві другої половини ХІХ ст. / І. М. Шугальова // Історія релігій в Україні : матеріали ХІІІ міжнар. наук. конф. – Львів, 2003. – С. 637–642.

820. Шугальова І. М. Економічне забезпечення православного духовенства України в модерну добу / І. М. Шугальова // Наук. пр. іст. ф-ту Запорізького нац. ун-ту. – Запоріжжя, 2010. – Вип. 28. – С. 78–82.

821. Шугальова І. М. Іван Огієнко про організаційний устрій української церкви / І. М. Шугальова // Національна освіта : традиції і новації у контексті ідей Івана Огієнка. – К. ; Житомир, 2002. – С. 40–42.

822. Шугальова І. М. Модернізація єпархіальних структур православної церкви в Україні в другій половині ХІХ ст. / І. М. Шугальова // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2007. – Вип. 8. – С. 208–219.

823. Шугальова І. Шлюбна практика і традиції Православної Церкви в Україні в ХІХ – на початку ХХ століття / І. Шугальова // Історія релігій в Україні : науковий щорічник. Кн. 1. – Львів, 2010. – С. 903-905.

824. Шугальова І. М. Проблеми землеволодіння і землекористування духовенства Лівобережної і Південної України / І. М. Шугальова // Археологія та етнологія Східної Європи : матеріали і дослідж. : зб. наук. пр. / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, Каф. археології та етнології України. – Одеса, 2002. – Т. 3. – С. 262–263.

825. Шугальова І. М. Реформування системи заміщення священицьких посад в православній церкві в Україні (ХVІІІ–ХІХ ст.) / І. М. Шугальова

// Історія релігій в Україні : матеріали XII міжнар. наук. конф., (Львів, 16–19 трав. 2002 р.). – Львів, 2002. – С. 483–488.

826. Шугальова І. М. Російська інтеграція українського православного середовища: імперські плани та українські реалії (друга половина XIX ст.) / І. М. Шугальова // Історія релігій в Україні : матеріали XIV міжнар. наук. конф., Львів, 11–14 трав. 2004 р. – Львів, 2004. – С. 637–642.

827. Шугальова І. М. Структурний поділ єпархіальних та парафіяльних органів Російської православної церкви в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. / І. М. Шугальова // Українська історична наука на порозі XXI століття : доп. та повідомл. Міжнар. наук. конгресу. – Чернівці, 2001. – Т. 4. – С. 28–31.

828. Шульгин В. Я. Юго-Западный край под управлением Д. Г. Бибикова (1838–1853) / В. Я. Шульгин // Древняя и новая Россия. – 1879. – № 5-6. – С. 5–131.

829. Щербак Н. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) / Надія Щербак. – К. : ПЦ “Ризографіка”, 2005. – 616 с.

830. Щербань Т. Мистецтвознавці Українського наукового товариства та їх внесок у науку, освіту, культуру / Т. Щербань // Вісн. НАН України. – 2009. – № 11. – С. 45–55.

831. Ю. Г. Из воспоминаний о духовной школе 70-х годов / Ю. Г. // Киевская старина. – 1902. – № 11. – С. 187–222.

832. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2005. – 584 с.

833. Якунин Г. Подлинный лик Московской Патриархии / Г. Якунин. – 2-е изд., пересмотр. и доп. – [М.], [Б.г.]. – 35 с.

834. Янів В. Релігійність українця з етнопсихологічного погляду / В. Янів // Релігія в житті українського народу. – Мюнхен ; Рим ; Париж : [НТШ, УБНТ, УВАН, УВУ], 1966. – С. 186–203.

835. Ястребов Ф. Нариси з історії України / Ф. Ястребов. – К. : Вид-во АН УРСР, 1939. – Вип. 8: Україна в першій половині XIX ст. – 274 с.

V. НАВЧАЛЬНІ ПОСІБНИКИ

836. Головащенко С. І. Історія християнства : курс лекцій : навч. посіб. / С. І. Головащенко. – К. : Либідь, 1999. – 352 с.

837. Історія релігії в Україні : навч. посіб. / А. М. Колодний, П. Л. Яроцький, Б. О. Лобовик та ін. ; за ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. – К. : Т-во Знання, КОО, 1999. – 735 с.

838. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій / Я.С. Калакура. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.

839. Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні : навч. посіб. : у 3 кн. / О. П. Крижанівський, С. М. Плохій. – К. : Либідь, 1994. – Кн. 3. Кін. XVI – серед. XIX ст. – 336 с.

840. Підгаєцький В. В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України XX століття : навч. посіб. / В. В. Підгаєцький. – Д. : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2000. – 278 с.

841. Саух П. Ю. Православ'я : український вимір : навч. посіб. / П. Ю. Саух, О. П. Магеря, Л. Б. Пилявець ; Саух П.Ю. (заг. ред.). – К. : Кондор, 2004. – 384 с.

842. Скурат К. Е. История Поместных Православных Церквей : учеб. пособие : в 2 т. / К. Е. Скурат. – М. : Русские огни, 1994. – Т. 1. – 336 с.

843. Ульяновський В. І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради) : навч. посіб. / В. І. Ульяновський. – К. : Либідь, 1997. – 200 с.

844. Ульяновський В. І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського) : навч. посіб. / В. І. Ульяновський.

– К. : Либідь, 1997. – 320 с.

VI. ДИСЕРТАЦІЇ ТА АВТОРЕФЕРАТИ

845. Бобко Т. Г. Православне духовенство в суспільному житті України 20-30-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / Т. Г. Бобко. – Запоріжжя, 2005. – 20 с.

846. Бойко А. А. Преса православної церкви в Україні кінця ХІХ – початку ХХ століття : тематика і проблематика : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. філолог. наук : спец. 10.01.08 “Журналістика” / А. А. Бойко. – К., 2002. – 31 с.

847. Бойков О. Ю. Церковно-релігійні структури в духовному і соціокультурному житті Півдня України кінця ХІХ – початку ХХ ст. : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / О. Ю. Бойков. – Дніпропетровськ, 2010. – 20 с.

848. Брославський В. Л. Аграрна політика Російського царату на Правобережній Україні у 1793–1861 рр. : зміни у землеволодінні і землекористуванні : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 “Історія України” / В. Л. Брославський – Черкаси, 2007. – 22 с.

849. Гладкий С. О. Православне парафіяльне духовенство в суспільному житті України на початку ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / С. О. Гладкий. – Запоріжжя, 1997. – 16 с.

850. Денисенко В. А. Часопис “Киевские епархиальные ведомости” в історії національно-духовного життя України (1861–1918 рр.) : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / В. А. Денисенко. – К., 2004. – 22 с.

851. Євсеєва Т.М. Російська православна церква в суспільно-політичному житті України 1917–1921 : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / Т. М. Євсеєва. – К., 2002. – 19 с.

852. Євсеєва Т. М. Російська православна церква в суспільно-політичному житті України 1917–1921 рр. : дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук. 07.00.01 “Історія України”. – К., 2002. – 247 с.

853. Ігнатуша О. М. Інституційний розкол православної церкви в Україні в умовах модернізації (XIX – 30-ті рр. XX ст.) : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук спец. 07.00.01 “Історія України” / О. М. Ігнатуша. – Дніпропетровськ, 2006.

854. Коптюх Ю. В. Реформи устрою Російської Православної Церкви на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.): автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук спец. 07.00.01 “Історія України” / Ю. В. Коптюх. – К., 2005. – 14 с.

855. Конюченко А. И. Православное духовенство России во второй половине XIX – начала XX века : дис. на стиск. научн. степени д-ра ист. наук : 07.00.02. «История» / А. И. Конюченко. – Челябинск, 2006. – 507 с.

856. Левицький В. О. Церковне землеволодіння на Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX ст. : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України”/ В. О. Левицький. – Тернопіль, 2006.

857. Леонтьева Т. Г. Православное сельское духовенство в условиях модернизации России, вторая половина XIX – начало XX вв. : автореф. дис. на соиск. науч. степени д-ра ист. наук : спец. 07.00.02. «История» / Т. Г. Леонтьева. – Тверь, 2002. – 40 с.

858. Мешковая С. І. Світський компонент православної духовної освіти в Російській імперії (1857–1884 рр.) : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня

канд. іст. наук : спец. 07.00.02 "Всесвітня історія"/ С. І. Мешковая. – Х., 2004. – 19 с.

859. Перерва В. С. Статус єпархіальних органів влади та парафіяльного священства в Київській митрополії наприкінці XVIII – XIX ст. : дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 "Історія України" / В. С. Перерва. – К., 2002. – 211 с.

860. Перерва В. С. Статус єпархіальних органів влади та парафіяльного священства в Київській митрополії кінця XVIII – XIX століття : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 "Історія України" / В. С. Перерва. – К., 2002. – 17 с.

861. Потапова О. Б. Православне духовенство в суспільному житті України у 1917–1920 рр. : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / О. Б. Потапова. – К., 2010. – 17 с.

862. Присяжнюк Ю. П. Українське селянство Над-дніпрянщини другої половини XIX – початку XX ст. як соціоментальна історична спільнота : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня д-ра іст. наук : 07.00.01 "Історія України" / Ю. П. Присяжнюк. – Дніпропетровськ, 2008. – 39 с.

863. Самофалова М. О. Міжвоєнна історіографія взаємин влади і Православної Церкви в Україні : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / М. О. Самофалова. – К., 2008. – 13 с.

864. Сергієнко А. А. Церковні реформи в Російській імперії другої половини XIX ст. : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 "Всесвітня історія"/ А. А. Сергієнко. – К., 2011. – 19 с.

865. Стародуб А. В. Юрисдикційна політика Російської православної Церкви 1917–1921 рр. : український аспект : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук спец. 07.00.01 "Історія України"/ А. В. Стародуб. – К., 1999. – 20 с.

866. Степаненко Г. В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук спец. 07.00.01 “Історія України” / Г. В. Степаненко. – К., 2002. – 23 с.

867. Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.) : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 09.00.11 “Релігієзнавство” / Н. Г. Стоколос. – К., 2003. – 37 с.

868. Телуха С. С. Церковно-адміністративна та громадсько-політична діяльність митрополита Антонія (Храповецького) в Харківській єпархії (травень 1914–червень 1918 рр.) : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / С. С. Телуха. – Х., 2010. – 19 с.

869. Хитровська Ю. В. Громадсько-політична позиція духовенства Правобережної України наприкінці XVIII – середини XIX ст. (в контексті церковної політики самодержавства) : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 09.00.11 “Релігієзнавство” / Ю. В. Хитровська. – К., 2001. – 19 с.

870. Хитровська Ю. В. Громадсько-політична позиція духовенства Правобережної України наприкінці XVIII – середини XIX ст. (в контексті церковної політики самодержавства) : дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 09.00.11 “Релігієзнавство” / Ю. В. Хитровська. – К., 2001. – 215 с.

871. Чиркова О. А. Православна Церква в Україні в кінці XVIII–XIX століттях (на матеріалах “Киевских Епархиальных Ведомостей”, “Полтавских Епархиальных Ведомостей”, “Черниговских Епархиальных Известий”) : дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 “Історія України” / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1998. – 199 с.